

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Marksizam
i ljudske
potrebe

Latinska Amerika
Protiv
imperijalizma

Paolo Bolzani
Kritika
organizacije
rada

broj
novembar
1975

11

MARKSIZAM U SVETU, časopis prevoda iz strane periodike i knjiga

Uređivački odbor

dr Miroslav Pečujlić, dr Najdan Pašić, dr Miladin Korać, Vojo Rakić, Zvonko Damjanović, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Mikecin, dr Zoran Vidaković, Milan Kučan, David Atlagić, Miloš Nikolić

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski, Ukšini Hoti, Ivan Hvala, dr Miroslav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr Arif Tanović

Lektor

Marija Vuković

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Cvetanović

Izdavač: NIP „Komunist“, Izdavački centar „Komunist“, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd. Tel. 335-061/786

Za izdavača

Glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Časopis izlazi mesečno. Cena pojedinom primerku 25 dinara. Dvobroj 40 dinara. Godišnja pretplata 250 din. — za inostranstvo USA dol. 20. Žiro račun: 60801-601-3385.

Štampa: Štamparsko preduzeće „Budućnost“, Šumadijska 12 / Novi Sad, 1975.

MARKSIZAM U SVETU

ČASOPIS PREVODA IZ STRANE PERIODIKE I KNJIGA

GODINA II 1975.
BROJ 11.

SADRŽAJ

U ovom broju III

MARKSIZAM I LJUDSKE POTREBE

Arif Tanović
LJUDSKE POTREBE XI

Agnes Heller
„SISTEM POTREBA“ I DRUŠTVO „UDRUŽENIH PROIZVOĐAČA“ 1

Francis Godard
O POJMU POTREBE U KONCEPTU KLASNE PRAKSE 33

Jean-Pierre Terrail
PROIZVODNJA POTREBA I POTREBE PROIZVODNJE 62

Jean-Pierre Terrail
POTREBE, POTROŠNJA I ZATAJIVANJE PROIZVODNIH ODNOSA 79

Edmond Preteceille
DRUŠTVENE POTREBE I SOCIJALIZACIJA POTROŠNJE 104

J. F. de Reymond
POTREBE I IRACIONALNOST KAPITALIZAMA 147

RADNIČKA PRAKSA

Paolo Bolzani
RADNIČKA KRITIKA ORGANIZACIJE RADA 165

POLITIČKA TEMA

LATINSKA AMERIKA U BORBI PROTIV IMPERIJALIZMA, ZA NACIONALNU NEZAVISNOST, DEMOKRATIJU, DOBROBIT NARODA, MIR I SOCIJALIZAM 205

PRIKAZI

KRITIKA GRAĐANSKIH DRUŠTVENIH NAUKA:
Wolfgang Lefèvre: O historijskom karakteru i historijskoj funkciji metoda buržoaske sociologije. — *Klaus-Jürgen Bruder:* Kritika građanske psihologije. — *Alvin W. Gouldner:* Za sociologiju: obnova i kritika u savremenoj sociologiji. — *Angelo Barraca, Arcangelo Rossi:* Objektivni i ideološki aspekti nauke. — *Mario Della Valle Simoni:* Genetička epistemologija i marksizam. — *V. Afanasjev, D.*

Nikolov: Izmene u gnozeologiji buržoaske političke ekonomije. — *Prof. dr. Stefan Heretik:* Teorijske osnove savremene građanske ekonomije . 255

MARKS I MARKSIZAM:
Jean-Marie Vincent: Fetisizam i društvo. — *Bruno Accarino:* Bilješke o antagonizmu i proizvodnji kod Krahla. — *Ernst Bloch:* Karl Marx. *Henrik Colnaj:* Politička ekonomija i društveni progres. — *Richard Lichtman:* Marksova teorija ideologije. — *Roger Garaudy:* Aktuelnost Marksovog mišljenja . . 284

U OVOM BROJU

Glavna tema ovog broja *Marksizam i ljudske potrebe* nije tako čest predmet marksističkih rasprava. To je jedan od razloga što se u shvatanju ljudskih potreba unutar marksizma sreću građanske koncepcije. Reč je, uglavnom o uticajima koji ili potrebe odvajaju sasvim od proizvodnje tumačeći ih u stvari idealistički, ili ih svode na ekonomsku kategoriju koja je izgubila svaki kritički smisao. To je, možda, razlog što su u većini priloga koje objavljujemo autori dosta prostora posvetili kritici građanskih shvatanja ljudskih potreba.

Uvodnik za ovu temu napisao je Azif Tanović.

Prvi prilog u okviru glavne teme je tekst poznatog mađarskog filozofa, Lukačeve učenice Agnes Heller, „*Sistem potreba*” i društvo „*udruženih proizvođača*”. U stvari to je jedno poglavlje iz njene knjige *Teorija potreba kod Marxa* koja je prevedena na više jezika. Na početku poglavlja iz ove knjige što ga ovde objavljujemo Agnes Heller piše:

„Apsurdno je na bazi aktuelne strukture potreba ocjenjivati sistem potreba koje Marx *predviđa* za društvo „udruženih proizvođača”. Bez koncepcije restauracije, jednostavno je nepojmljivo tvrditi da rad, pa čak i višak vrijednosti, postaju životna potreba. Za Marxa je *kompletna* restauracija sistema potreba u komunizmu *conditio sine qua non* svega što se tiče budućeg društva. Već u „*Ekonomsko-filozofskim manuskriptima*” iz 1844. čitamo da će čak „osjećaji” „društvenog” čovjeka biti drugačiji od onih aktualnih; u „*Grundrisse*”, u osvrtu na razvitak bogatstva ljudskog života u slobodnom vre-

menu, Marx piše: „Slobodno vrijeme — koje je bilo vrijeme besposlenosti kao i vrijeme viših aktivnosti — transformiralo je na *naravno*, svog posjednika u jedan nov, različit subjekt.“ Marxu se čini „prirodnom“ radikalna restauracija potreba, sposobnosti i osjećaja. Međutim, kako i „društvo udruženih proizvođača“ predstavlja cjelinu, „društvenu formaciju“ kao i svako drugo društvo, *recipročno* se zasniva *mehanizam njegove funkcije* i radikalno nova struktura potreba. Novi sistem potreba razumljiv je, dakle, samo u funkciji novog „društvenog tijela“, kao što je funkcioniranje cjeline nove društvene „formacije“ razumljivo samo u odnosu na novi sistem potreba.

Društvo „udruženih proizvođača“ je, dakle, takvo društvo u kojem se zadovoljavaju radikalne potrebe i stvara se nova struktura potreba: to je društvo u kojem se ostvaruje i *nadmašuje i filozofija i radikalna teorija*.

Sledeći prilog je članak Francis Godarda, *O pojmu potrebe u konceptu klasne prakse*. U prvom delu autor eksplicira uz odgovarajuće kritičke opservacije nekoliko osnovnih građanskih teorija potreba. Nameru svoje analize u ovom delu autor je izrazio na sledeći način:

„U prvom slučaju nastojat ćemo razjasniti metafizičke pretpostavke koje mu služe kao temelj i pokazati da je sociologija koja se služi pojmom potrebe veoma dobro povezana, metafizički govoreći, s marginalističkom misli. Pokazaćemo na kakvoj besadržajnosti i kakvim teoretskim zabludama počiva pojam potrebe.“

U drugom delu članka autor razmatra što znači pojam potrebe u okviru marksističke teorije. Što se tiče tog razmatranja, autor ističe:

„Proučavamo li pojam potrebe u marksističkoj misli, promatrat ćemo ga kao simptom izvjesnih problema i predložiti ćemo eksplikativne elemente koji služe rješavanju tih problema. S obzirom na to da Marx nikada ne daje točnu definiciju tog pojma i s obzirom na to da ga upotrebljava u najraznovrsnijim značenjima, čini nam se razumljivim promatrati ovaj pojam kao znak teoretskih teškoća, nego nastojati zasnovati teoriju uzimajući doslovce odlomke njegovih djela u kojima je riječ o potrebama“.

Prvi prilog Jean-Pierre Terraila nosi naslov *Proizvodnja potreba i potrebe proizvodnje*. Autor započinje članak sledećom konstatacijom: „Naučno materijalističko razmatranje jednog tako jedinstvenog pojma kao što je

pojam „ljudskih potreba“ nailazi na određene teškoće. U praktičnom govoru, kao i u onom „naučnom“, potrebe proizilaze iz subjekta (individue ili društvene grupe) kao iz svog zadnjeg izvorišta. No, materijalistički pristup, koji ne polazi „od čoveka (i njegovih potreba, — P. T.) već od ekonomski datog — društvenog perioda“ (Marx), iz prve odbacuje subjektivistički idealizam koji biću individue pripisuje potrebu kao atribut suštine. Reč je o tome da se treba čuvati bilo koje vrste sociologizma koji se, pod izgovorom priznanja istorijskog i društvenog karaktera potreba, zadovoljava, kako je to rekao Altiser, time da „ljudskoj prirodi dodeljuje attribute ‚konkretne‘ istoričnosti“. Supstituisati individualnog subjekta kolektivnim subjektom ništa ne menja u suštini stvari, jer to nije dovoljno da bi se modifikovalo ono što je bitno: razdvojenost i suprotstavljenost ekonomskog i društvenog — proizvodnja i potreba. Proizvodnja se prema potrebama pojavljuje kao jednostavni instrument njihovog — zadovoljavanja. No, „instrumentalizacija“ proizvodnje se neminovno javlja kao zatajivanje društvenih odnosa koje proizvodnja stvara, a koji precizno karakterišu „ekonomski dat društveni period“.

Pošto se tako ogradio od idealističkog pristupa problemu potreba, autor izlaže svoje polazno stanovište.

„Preko globalne logike načina proizvodnje — razvoja proizvodnih snaga, prirode i evolucije proizvodnih odnosa — može se, znači, shvatiti razvoj individue i njegovih potreba. Dati način proizvodnje determiniše glavne tipove individualiteta. Međutim, u svakom stadiju razvoja tog načina proizvodnje, u svakom stadiju razvoja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, ovi opšti tipovi (podrazumevajući pod opštim tipovima klase i delove klasa u okviru opredeljenja koje im „određuje“ način proizvodnje) su fiksirani, utvrđeni kao pojedinačni konkretni oblici.

Oblici individualnog postojanja i potreba evoluiraju sa modifikacijama odnosa proizvodnje. S druge strane, glavne elemente tih transformacija treba međusobno razlučiti i odrediti njihovu konfiguraciju, ako hoćemo da vršimo solidnu konkretnu studiju o konkretnim društvenim potrebama. U svakom slučaju, a stvar je čitaoca da o tome sudi, ovaj naš tekst je zasnovan na opštoj bazi napred navedenih principa“.

Drugi prilog Jean-Pierre Terraila nosi naslov *Potrebe, potrošnja i zatajivanje odnosa proizvodnje*. Autor svoja shvatanja problema iznosi kroz kritiku odgovarajućih građanskih shvatanja. U prvom poglavlju on kritikuje

ona shvatanja u građanskoj ekonomiji i sociologiji koja polaze od toga „da se potreba može naći u začetku ljudske akcije” („potreba je shvaćena kao *nedostatak*, nemanje... i kao takva ona je uzrok individualne akcije kao i društvene prakse”), shvatanja koja inače stoje u osnovi koncepcije o potrošačkom društvu. U drugoj glavi Terrail polazi od odgovarajućih stavova Marxa i Lenjina i pokazuje kako pokušaji pojedinih ekonomista (Valraso, Pareto) da *delimično* uvedu u problematiku potrebu logike društvene proizvodnje ne dovede do pravih rešenja upravo što tu logiku nisu dosledno sprovedi svojim razmišljanjima.

Na početku drugog dela svoje studije Terrail piše:

„Jedan od najznačajnijih pokušaja sociologa da izbegnu elementarni supstancijalizam potreba, predstavlja ono što bismo mogli nazvati „diferencijalističkom” strujom. Potreba na koju se sve ostale mogu odnositi nije sada više potreba da se reprodukuju, u njihovom prirodnom obliku pojedinci ili strukture, već neophodnost da se simbolično izrazi mesto pojedinaca u sklopu društva: društveni položaj, klasna pripadnost, itd. U tom slučaju potrošnja postaje proizvodnja, u najboljem slučaju reprodukcija razlika. Namera diferencijalističke sociologije da iznosi sasvim odvojeno mišljenje o potrošačkim ponašanjima, pretpostavljajući u najboljem slučaju da postoje proizvodni odnosi, treba po našem mišljenju da se preispita.”

Kao predstavnike ove diferencijalne struje Terrail kritički analizira T. Veblena i E. Gobloa, zatim M. Halbwachsa i P. Burdien-a (koji su se posebno bavili potrebama radničke klase) i konačno J. Bodriarda.

Sledeći prilog je studija Edmonda Preteceille, *Društvene potrebe i socijalizacija potrošnje*. Ova temeljna studija problema potreba, takođe odbacuje apstraktno-humanističku, idealističku psiho-sociologiju potreba. Autor je problem obradio u sledećih pet poglavlja: Objektivni karakter potreba i njihova društvena determinacija. Objektivne determinacije i subjektivni oblici potreba. Istorijski razvoj potreba. Potrošnja. Socijalizacija potrošnje.

Sledeći prilog je članak J. F. De Reymonda *Potrebe i iracionalnost kapitalizma*. Citiramo jedan karakterističan pasus iz ovog članka:

„Tada se vidi koliko je ta racionalnost protivrečna, pošto ne odgovara stvarnom životu: ona vodi trošenju i rasipanju radne snage; ona racionalno organizuje razaranje; ne troši dobra kako bi zadovoljila potrebe za zdravljem koje stvara; ona siluje ljupkost (B. de Jou-

venel) života nepotrebnim hijerarhijskim odnosima; ona rđavo organizuje i čuva okolinu; ona zaista razvija racionalnu borbu protiv života, nadrepresiju potreba, to jest nepotrebnu represiju društvenog života. Ta bolesna svrhovnost povezana je sa činjenicom da su individualne potrebe prioritetnije od kolektivnih, one koje se plaćaju od onih koje se ne plaćaju. To nema ni smisla, ni značenja: budućnost je podređena sadašnjosti i u tome se izražava jedan mentalitet koji nije u stanju da zacrta krupne planove razvoja, a još manje da omogući sreću. Sistem ne uspeva da se odbrani od sopstvene strukturalne kratkovidosti u organizovanju budućnosti i predviđanju svog budućeg razvoja. Kao i apstraktnom duhu, nedostaje mu otvorenost prema području svesnog, nedostaje mu sinoptička vizija kojom se istovremeno obuhvataju sredstva i ciljevi, pa i oni udaljeni.

Manipulacija potrebama je savremeni oblik otuđenja pošto primorava potčinjene klase da prihvate način života i, što je još teže prozreti, sisteme vrednosti vladajućih klasa. Reč je o „pokornom proletarijatu”, kako to kaže Chombart de Lauwe, proletarijatu lišenom sopstvenog načina mišljenja, života i osećanja”.

U rubrici *Radnička praksa* objavljujemo prilog Paolo Bolzania *Radnička kritika organizacije rada*. Na samom početku članka Bolzani piše:

„Borba radničke klase zadnjih godina otkrila je probleme koji obuhvataju ne samo osobenost sukoba u fabrici, nego i odnos između modela organizacije rada u fabrici i opšte organizacije društva, otvarajući time nove političke i organizacione prostore. Iz toga proizilazi da je način na koji se u diskusiji postavlja sukob oko problema kapitalističke organizacije rada odlučujući za radnički pokret, ne samo kao stav prema značaju i perspektivama borbe u fabrici, nego i u funkciji strateških problema društvenog preobražaja”.

Prilazeći pitanju radničkih borbi u fabrici i posebno praktičnoj kritici kapitalističke organizacije rada upravo sa stanovšta strategije društvenog preobražaja autor otkriva dve mogućnosti uključivanja ovih pitanja u strategiju: prva, da se radnička borba u fabrici politizira i učini jednim od osnovnih područja borbe za društveni preobražaj i drugo, da se ta borba koristi uglavnom samo u institucionalnim, međupartijskim pregovorima oko formiranja koalicione vlade. Bolzani se izjašnjava za prvu a kritikuje drugu mogućnost. Sa takvom orijentacijom on kritički analizira odnos radničkih borbi u

fabriki i strategije i taktike radničkih partija u posleratnom životu Italije, od 1945. do 1973. godine.

U okviru rubrike *Politička tema* objavljujemo rezoluciju „Latinska Amerika u borbi protiv imperijalizma, za nacionalnu nezavisnost, demokratiju, dobrobit naroda, mir i socijalizam”, koja je usvojena na Konferenciji komunističkih partija Latinske Amerike, održanoj juna 1975. godine na Karibima.

marksizam
i ljudske
potrebe

Afir Tanović

LJUDSKE POTREBE

U ovom broju časopisa suočeni smo sa temom koja je na samom izvoru Marxove misli i koja prati njegovo cjelokupno djelo, ali koja nije u literaturi posle Marxa tako pomno i produbljeno obrađena, kao što je to slučaj sa nekim drugim teorijskim problemima koji su u marksizmu veoma uspješno razvijeni. Zanimljivo je napomenuti da ni tzv. humanistička orijentacija u marksizmu nije posvetila dužnu pažnju problemima potreba. Dogodilo se, tako, da se teorijom potreba bave pretežno ekonomisti koji, mada polaze od Marxa, svojim parcijalnim pristupom u suštini ostaju na nivou strukturalne analize savremenog društva.

Buržoaska društvena nauka, polazeći najčešće od individualno-psihološkog stanovišta, podrazumijeva da pojam potreba izražava izvjesni nedostatak, pa se smatra potrebom ono što se želi. Zastupa se, dakle, pozicija subjektivizma potreba. Međutim, manjkavost ove pozicije je evidentna u osnovi same činjenice da su potrebe istovremeno objektivne, društveno-uslovljene određenim načinom života, da su, dakle, determinisane stepenom razvitka proizvodnih snaga društva i društvenim odnosima. Zapravo, potrebe su subjektivno-objektivnog karaktera. S druge strane, ljudske potrebe se najčešće reduciraju isključivo na potrebe savremenog čovjeka, tretirajući ih kao nepromjenljive i vječne. Međutim, za čovjeka i ljudsku društvenu praksu prije bi se moglo reći da su potrebe istorijski uslovljene i na taj način uvijek nedovršene, vječno otvorene, nikad potpuno i

konačno zadovoljene. Jer, već u zadovoljavanju jednih potreba naziru se druge i formiraju nove, raznovrsnije, da bi zatim bile zadovoljene i prevaziđene.

Uz prezentirani izbor radova, koji tematski kompleksnije razmatraju ovaj problem, pokušaćemo u vidu napomena ukazati na neke osnovne dimenzije marksističke koncepcije ljudskih potreba:

1. Kao biće prakse, produktivne i svrhovite djelatnosti, čovjek je istovremeno biće potreba. Ta jednostavna istina da čovjek ne bi mogao ljudski biti kada ne bi bio i biće potreba i mogućnosti njihovog zadovoljenja, nije ipak isključila mnoge interpretativne kontradikcije. Jedna od njih ogleda se u pitanju (i analognom odgovoru): da li su ljudske potrebe urođene i jednom za svagda date kao konstantne komponente nepromjenljive ljudske prirode, ili su pak, obratno, sve ljudske potrebe nastale s društvenim razvojem čovjeka i konstantno su promjenljive. Metafizički suprotstavljena teza i antiteza ne pružaju mogućnost teorijskog arbitriranja. Samo sintetički pogled otvara perspektivu koja može objasniti suštinu čovjeka i njegovih potreba.

Može se reći da i biljke i životinje imaju svoje „potrebe”, koje, ako ih ne bi zadovoljile, ne bi mogle ni opstati. Ali, već na prvi pogled izgleda jasno da vegetativne i instinktivne potrebe ne spadaju u red svjesne, svrsishodne, slobodne i produktivne djelatnosti, koja je jedino svojstvena čovjeku. „U načinu životne djelatnosti leži cjelokupan karakter vrste, njen rodni karakter, a slobodna, svjesna djelatnost je čovjekov rodni karakter.” (*Rani radovi*, str. 251.) Način djelatnosti životinja je „pod vlašću neposredne fizičke potrebe”, instinktivno i slijepo podređen nužnosti datih uslova. Zapravo „životinja oblikuje samo po mjeri i potrebi vrste kojoj ona pripada, dok čovjek znade proizvoditi prema mjeri svake vrste i znade svagdje dati predmetnu inherentnu mjeru; zato čovjek oblikuje i prema zakonima ljepote”. (*Rani radovi*, str. 251—252.) Ljudska svjesna životna djelatnost, raznovrsno usmjerena i u suštini univerzalna, razlikuje se od svake druge djelatnosti, jer svaku drugu može da reprodukuje, te da i svoju vlastitu djelatnost, htijenje i volju može da predstavi kao svoju potrebu, a i potrebu kao predmet svoje volje. Sve su to bitne distinkcije, od kojih se mora poći ako se hoće teorijska perspektiva u razmatranom pitanju o karakteru ljudskih potreba.

Po Marxu, čovjek nije puko prirodno biće, nego *ljudsko* prirodno biće, čovjekovi predmeti nisu puki

— neposredno dati prirodni predmeti, kao što ni čovjekovo osjetilo nije neposredno prirodno, nego je osobeno ljudsko. Čovjek se prema prirodi odnosi praktično, produktivno, svrhovito, prerađuje prirodu, humanizuje predmetni svijet prema *svojim* potrebama i formira *nove* ljudske potrebe. Ljudska osjetilnost nastaje i razvija se u procesu očovječenja prirode. „*Stvaranje* pet osjetila jeste posao cjelokupne dosadašnje svjetske historije. *Osjetilo* koje je obuzeto grubom praktičnom potrebom ima samo *ograničeni* smisao. Za izgladnjela čovjeka ne postoji ljudski oblik hrane, nego samo njeno apstraktno postojanje kao hrana; (...) dakle, opredmećenje čovjekova bića kako u teorijskom tako i u praktičnom pogledu bilo je potrebno kako za to da čovjekovo *osjetilo* učini *ljudskim*, tako i da stvori *ljudsko osjetilo* koje odgovara cjelokupnom bogatstvu ljudskog i prirodnog bića.” (*Rani radovi*, str. 281—282.)

2. Ako se ljudska osjetilnost razvija kao i ljudske potrebe, odnosno ljudski smisao i mogućnost zadovoljenja potreba na ljudski način, da li su potrebe (sve ili bar neke) konstantne, takve da odgovaraju ljudskoj prirodi? To je pitanje već ranije postavljeno i djelimično je na njega odgovoreno. Naime, iz Marxovih misli proizlazi stav o ljudskom karakteru potreba i o njihovoj razvojnosti, širenju horizonta potreba i carstva predmetnog svijeta. Potrebe su ontološko-antropološki konstituens čovjeka kao bića prakse. Međutim, čovjek nije konačno, dovršeno biće, nego je otvoren razvoju i svim novim mogućnostima koje sam uspostavlja. Kreirajući ljudski svijet putem preoblikovanja fizičke prirode, razvojem ljudskih suštinskih snaga, širenjem umnog i emocionalnog kosmosa, čovjek obogaćuje i svijet potreba. Marx je u tom smislu pisao: „Vidimo kako na mjesto nacionalno-ekonomskog *bogatstva i bijede* stupa *bogat čovjek* i *bogata čovjekova potreba*. Bogat čovjek je istovremeno čovjek kome je *potreban totalitet* čovjekovog ispoljavanja života. Čovjek u kome njegovo vlastito ostvarenje postoji kao unutrašnja nužnost, kao *nužda*. Ne samo čovjekovo *bogatstvo*, nego i njegovo *siromaštvo* dobiva — pod pretpostavkom socijalizma — podjednako *ljudsko*, te stoga društveno značenje. Ono je pasivna veza koja čini da čovjek osjeti kao potrebu najveće bogatstvo, *drugog čovjeka*”. (*Rani radovi*, str. 284—285.)

Tako Marx u svojoj viziji zacrtava perspektivu bogatstva ljudskih potreba. Međutim, u istorijskom mediju gdje čovjek kao ljudski rod jedino egzistira („Historija je prava prirodna historija čovjeka”), za razliku od dru-

gih živih vrsta, dakle, u jednom ontološkom smislu, čovjek proizvodi novi svijet, drukčiji od puke prirode. To je čitavo bogatstvo ljudskog predmetnog svijeta, materijalnih i nematerijalnih objekata, svijet društvenih institucija i duhovnih dobara, predmete umjetnosti i relacije istine i dobrote, užitka i strasti. „Čovjek prisvaja svoje svestrano biće na svestran način, dakle kao totalan čovjek. Svaki od njihovih *ljudskih* odnosa prema svijetu, gledanje, osjećanje, mišljenje, opažanje, htijenje, rad, ljubav, ukratko svi organi njegove individualnosti kao organi koji postoje neposredno u svom obliku kao društveni organi, u svom su *predmetnom* odnošenju ili u svom *odnošenju prema predmetu* prisvajanje predmeta: prisvajanje *čovjekove* zbiljnosti, njeno odnošenje prema predmetu jest *potvrđivanje čovjekove zbiljnosti*; ona je zato tako mnogostrana, kao što su mnogostrana *određenja čovjekova bića i djelatnosti*; čovjekova *djelatnost* i čovjekovo *trpljenje*, jer je trpljenje shvaćeno ljudski, samoužitak čovjeka.” (*Rani radovi*, str. 279.)

Naveli smo ovih nekoliko izvoda iz Marxovih *Ranih radova* — koji se inače često citiraju da bi se protumačila Marxova filozofija čovjeka, istorije i društva — zato što oni impliciraju i marksističko shvatanje potreba. Međutim, naglašavanje filozofsko-antropološke pozicije u ovom kontekstu bilo je potrebno i stoga da bi se na toj osnovi sagledale i druge dimenzije razmatranog fenomena.

3. U istorijskoj praksi otuđenog svijeta ljudske potrebe se ne mogu realizovati na potpuno ljudski način. Otušivanje rada, proizvoda rada i društvenih odnosa dovodi i do otušivanja ljudskosti potreba. Čovjek svoje suštinske potrebe zadovoljava samo parcijalno, ili ih doživljava u izokrenutom vidu. Potrebu za radom doživljava kao nevolju, potrebu za drugim čovjekom i za zajednicom najčešće svodi na užu grupu, porodicu, klasu, naciju... Društvo je pocijepano na klase eksploatisanih i eksploatatora, pa su i društvene potrebe poprimile klasni karakter. Dok se radnik-proizvođač bori da zadovolji elementarne potrebe za održanje života, a time i reprodukciju svoje radne snage, na čijoj zloupotrebi vlasnik kapitala stvara profit, dotle buržuj može da, ostajući i sam u otušivanju, brine i o potrebama luksuza i o rafiniranosti potreba. Tako, „radnik postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Povećanjem *vrijednosti* svijeta stvari, raste *obezvređivanje* čovjekova svijeta u upravnom srazmjeru. Rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao *robu*, i to u razmjeru u kojem uopće proizvodi robe”. (*Rani*

radovi, str. 245—246.) Proizvod rada se suprotstavlja proizvođaču kao tuđe biće, sila nezavisna od njega. Ostvarenje rada kao opredmećenje ispostavlja se kao obestvarenje radnika, kao njegovo ropstvo, prisvajanje kao otušenje. Radnik se u radu ne potvrđuje nego upropaštava fizički i duhovno, osiromašuje svoje potrebe i svoje vrijednosti. „Stoga se radnik osjeća kod sebe tek izvan rada, a u radu se osjeća izvan sebe. Kod kuće je kad ne radi, a kad radi nije kod kuće. Stoga njegov rad nije dobrovoljan, nego prisilan, *prisilan rad*. Stoga on nije zadovoljenje jedne potrebe, nego je samo *sredstvo* da zadovolji potrebe izvan njega.” (*Rani radovi*, str. 249.) Rad kao prva životna potreba, kao aktivnost ljudskog bića postao je, dakle, sredstvo za održanje egzistencije u otušivanju. Tako je i sa svim drugim potrebama, koje postaju sredstvo u ljudskoj drami predistorije.

Otušeni karakter potreba kao posljedica otušivanja rada i ljudskih odnosa iskazan je takođe u analizi fetiškog karaktera robe, u svođenju upotrebnih vrijednosti na razmjensku vrijednost, u mjerenju rada prema društveno-potrebnom vremenu i tržišnoj cijeni, u novcu kao opštem mjerilu svih vrijednosti, u državi kao surugatu društvenosti, u moralnom, političkom i religioznom otušivanju, i u svim ideološkim oblicima svijesti.

4. Marksističku analizu društva „udruženih proizvođača”, Agnes Heller filozofski zasniva na koncepciji „sistema potreba”. Ona polazi od pretpostavke da svakoj društvenoj formaciji odgovara određeni sistem potreba, naime, da su proizvodnja, proizvodni odnosi, društveni odnosi i sistem potreba recipročno postavljeni u datoj društvenoj formaciji, te da karakteristični sistem potreba jednog društva ne može poslužiti kao standard za kritiku sistema potreba nekog drugog društva. Takođe, iz potreba klasnog društva ne može se izvesti sistem potreba besklasnog društva udruženih proizvođača. Postavlja se pitanje kako je onda moguća radikalna društvena promjena? Odgovor je dat: u klasnom društvu baziranom na podjeli rada podijeljen je i sistem potreba. Izrabljivane klase postaju s vremenom svjesne te podjele i suprotnosti, što vodi društvenoj akciji koja mijenja društvene odnose, sistem potreba i sistem raspodjele. Ali, sve dok se smjenjuju klase na vlasti, ne nestaje ni podjele potreba. Jedino radnička klasa nužno prevazilazi, dokida klasno društvo i sebe kao klasu. Zato u postojećem kapitalističkom društvu ona ne može zadovoljiti svoje bitne potrebe. To je moguće samo u radikalno drugačijim društvenim odnosi-

ma, gdje „dakle, isključivo radikalne potrebe donose kompletnu restauraciju sistema potreba“, stvara se nova struktura potreba, materijalnih i nematerijalnih, vezanih za „carstvo nužnosti“ i za „carstvo slobode“. Agnes Heller smatra takođe da Marx i Engels ne produbljuju pitanje načina prelaska u društvo udruženih proizvođača nego se ograničavaju na poredbe prema „idealnim tipovima“. „Kako mi analiziramo Marxovu teoriju potreba“, kaže ona, „možemo operirati samo s tim idealnim tipovima“. Prisiljeni smo isključiti problem koji je za nas danas toliko važan kao i problem prelaska i odustati od analiziranja njegova modela ili, tačnije, njegovih modela.“

Čini nam se da je upravo u tome jedan od nedostataka ovog pristupa, koji je i jedna od teorijskih osnova savremenog novoljevičarskog radikalizma i apstraktnog humanizma. Jer, „prelaz“ nije samo put ili sredstvo nego i način ostvarenja cilja, tj. slobodnog udruživanja ljudi kao proizvođača, a niža faza komunizma, ma koliko bila opterećena protivrječnostima kapitalizma i ma koliko dugo trajala, ipak je bitni uslov stvaranja vlastite osnove komunizma za njegovu višu fazu. „Svakome prema radu“ kao princip raspodjele i zadovoljavanja potreba u nižoj fazi komunizma neizostavan je uvjet za stvaranje uslova kada može važiti princip „svakome prema potrebama“. Kakve će biti te potrebe mi ne možemo u svoj konkretnosti znati. Jedino možemo pretpostaviti da će biti istinski ljudske, autentične. Prelazni period je važan i zato se ne bi konačno odvajala viša od niže faze komunizma, da se ne bi zaboravilo na višu kao krajnji cilj, niti se niža uzela zaokruženo ili izolovano s tendencijom da se i ovjekovječi. Jer, mada je cilj kriterij za sredstva, u sredstvima se provjerava i njihovo dijalektičko jedinstvo je neophodno u svim fazama ljudske revolucionarne djelatnosti.

Ovom primjedbom ne mislimo osporiti potrebu i mogućnost analize sistema potreba u komunizmu. Naprotiv, u tom pogledu rad Hellerove ima nesumnjivu teorijsku vrijednost, posebno u odnosu na suptilne analize rada, proizvodnje i slobodnog vremena, društvenog bogatstva i ljudskih potreba. Jer, društvene ljudske potrebe konstituišu vrijednosti i ciljeve, koji služe kao kriteriji za procjenjivanje praktične djelatnosti koja, pak, u sebi oživotvoruje ciljeve i ideale. Društveni ideal služi kao orijentacija za društvenu akciju, pa je i stoga njegovo razjašnjavanje zahtjev teorije i prakse. No, kao što teorija ne živi samo od pretpostavki i vizija, tako ni

novo društvo ne nastaje ex nihilo, nego iz utrobe starog, razrješavanjem i prevazilaženjem njegovih unutrašnjih protivrječnosti, oslobađajući sputane proizvodne snage, prije svega onu društvenu klasu koja je u stanju da ponese daljnji društveni progres. Na prelazu iz kapitalizma u socijalizam to je, naravno, radnička klasa, koja je nosilac i novih, viših ljudskih potreba, shvaćenih u najširem smislu riječi. Zato je i analiza društvenog položaja i potreba radničke klase od primarnog teorijskog značaja. Inspirisana djelima klasika marksizma neka istraživanja se uspješno suprotstavljaju savremenoj građanskoj ideologiji „zatajivanja“ klasnih razlika, prikrivanja suštine eksploatacije u tzv. potrošačkom društvu savremenog kapitalizma.

5. Savremene buržoaske teorije potreba po pravilu zaobilaze društveni i klasni karakter potreba, tretirajući ih u duhu individualizma i psihokulturalizma, kako nam to pokazuje u svojoj raspravi Francis Godard, koji uzgred primjećuje da pojam potrebe Marx najčešće upotrebljava kad se postavlja problem vrijednosti radne snage. Vrijednost radne snage određena je, naime, vrijednošću sredstava neophodnih za reprodukciju radne snage, koja se iskazuje u nadnici. Ona ima društveni karakter u određenom načinu proizvodnje, u kapitalističkom produkcijom i društvenom odnosu. Ali činjenicu da je radna snaga roba i da je radnička klasa eksploatisana, buržoaska sociologija želi prekriti ideološkim velom individualnih potreba u „društvu izobilja“. U otporu toj mistifikaciji Godard bi i pojam potrebe rado zamijenio pojmom „klasne društvene prakse“. Međutim, time se ni sadržinski ni teorijski ništa ne dobija. On, inače, ne sagledava dovoljno mjesto koncepta potreba u istorijskom materijalizmu i u marksistički pojmljenom humanizmu. U konkretnim uslovima ideološke borbe, međutim, nesumnjiva je šteta odreći se fundamentalnih konceptata ili odbaciti njihovu upotrebu samo zato što ih protivnici zloupotrebljavaju.

6. I među marksistima ostaje otvoreno pitanje kako prići problemu potreba. Zatim, da li se taj pojam može definisati. Žak Pjer Teraj nas uvodi u dileme mogućeg materijalističkog razrješavanja tog problema. S jedne strane, u praktičnom saobraćaju među ljudima pretpostavlja se da su potrebe subjektivnog karaktera, da im je izvor individua ili grupa. Tako postupa i građanska nauka. Sociologizam razdvaja i suprotstavlja ekonomsko i društveno, proizvodnju i potrebe. Zapravo, proizvodnja se svodi na puki instrument zadovoljavanja potreba, čime se mistifikuju društveni odnosi koje ona

determiniše, a time i društveno-klasni karakter potreba. Ali, ostati na jednostranoj determinaciji i ne sagledati dijalektiku odnosa proizvodnje, potrošnje i potreba, naravno, na primarnoj ulozi proizvodnje, ne izgleda da je konsekvantno marksistički. Ta bi pozicija sugerisala, nasuprot subjektivizmu potreba, izvjesni objektivizam, svodeći subjekt potrebe i potrošnje na refleks prirodne nužnosti proizvodnje, tj. ekonomski datog društvenog perioda.

Prema Marxu, proizvodnja je zaista polazna tačka, ali nije jedini djelatni faktor. On će čak kazati na početku *Uvoda u kritiku političke ekonomije*: „Naravno, polaznu tačku čine individue koje proizvode u društvu pa stoga društveno određena proizvodnja individua.” Proizvodnja daje predmete koji odgovaraju potrebama: kao što dostavlja materijal potrebi, tako formira potrebu za materijalnom, putem spoznaje i doživljaja predmeta. „Umjetnički predmet — kao i svaki proizvod — stvara publiku koja ima smisla za umjetnost i koja umije da uživa u lijepom.” Na istom mjestu Marx će reći: Bez potrebe nema proizvodnje; potrošnja reprodukuje potrebu. Nepotrebno je navoditi sve izvode koji pokazuju Marxovo shvatanje potrošnje kao momenta proizvodnje i u tome kontekstu odnosa raspodjele; razmjene i potreba.

Međutim, potrebno je imati u vidu i drugu dimenziju problema, naime da istinski ljudske potrebe u kapitalizmu ni na koji način ne mogu da određuju karakter proizvodnje i potrošnje, jer je u prirodi kapitala da vodi računa samo o sticanju profita, a ne o zadovoljavanju ljudskih autentičnih potreba. Kapital proizvodi samo one potrebe koje stimuliraju potrošnju i proizvodnju viška vrijednosti. To ne znači — nego, naprotiv, pretpostavlja — da će u društvu udruženih proizvođača ljudske potrebe determinisati karakter proizvodnje i potrošnje. U klasnom društvu, međutim, nužnost određuje potrebu: izmjena načina proizvodnje i klasna borba dovode do novih potreba. Pri tome značajnu ulogu igra klasna svijest. Dakle, subjektivni momenat nezostavan je u razmatranju i razumijevanju suštine ljudskih potreba. Klasna i ideološka borba su sve prisutnije determinante proizvodnje potreba i potreba proizvodnje. Osnovne antagonističke klase savremenog društva očevidno se ponašaju na različit i suprotan način. Fundamentalna potreba za profitom i fundamentalna potreba za njegovim ukidanjem, za dokidanjem eksploatacije i klasnih razlika, ne mogu se razriješiti u okviru

postojećih društvenih odnosa. Aktivna borba za održanje ili promjenu status quo-a ogleda se i u pronosiranju određenog „sistema potreba”. U igri su svi mehanizmi državnih i društvenih institucija, obrazovanja i reklame — subjektivne snage i objektivni procesi.

7. Ističući društveni i klasni karakter potreba neki marksisti su skloni odbacivanju svake moguće klasifikacije ljudskih potreba, recimo, na primarne i sekundarne, odnosno elementarne i razvijene, niže i više, potrebe baze i potrebe nadgradnje, egzistencijalne i kulturne potrebe. Mada su sve to razni termini za suštinski istu relaciju i mada se sadržinski ta relacija iskazuje drugačije u svakoj društvenoj formaciji, ne izgleda uvjerljivo zatvoriti oči pred činjenicom života, da jedno biće najprije mora imati hranu i krov da bi se održalo i reprodukovalo, da bi zatim mislilo i na druge, više potrebe. Ali, isto je tako činjenica da se ne može govoriti o tzv. višim potrebama gdje nisu zadovoljene tzv. niže, tj. elementarne potrebe čovjeka. Evidentno je i to da svako određeno društvo ima i svoj redosljed potreba i na toj osnovi izvedenu i hijerarhiju vrijednosti. Nije potrebno opširnije dokazivati da su vladajuće ideje — ideje vladajuće klase, kao ni to da u podijeljenosti potreba na osnovi podjele rad dominiraju potrebe vladajuće klase. Sukob sistema potreba ne isključuje njihovu koegzistenciju, odnosno preovlađujuću dominaciju u društvenoj svijesti jednog koncepta i sistema potreba.

Takođe je neubjedljivo, bar među marksistima, ne praviti razliku između mogućih autentičnih ljudskih potreba i onih stvorenih grubom nuždom ili vještačkom reklamom, dakle potreba formiranih u otuđenom svijetu. Ta diskusija je važna i za kritiku potreba tzv. „potrošačkog društva”, u kome sistem informisanja, propagande i reklame, kao i razni oblici obrazovanja, ideološka aktivnost i stvaranje opšte društvene klime usmjeravaju čovjeka na trku za pukim sredstvima materijalne potrošnje, kada se ukus formira za jeftinu robu i za jeftinu zabavu, za uživanjima koja ne izviru iz dubine ljudske prirode, niti zahtjeva za njenim humanim uzdizanjem. Pogledajmo koliko je i danas aktuelna sljedeća Marxova misao:

„Svaki čovjek spekulira s tim da drugome stvori novu potrebu, da bi ga prisilio na novu žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost, te da bi ga zaveo na novi način uživanja, a time na ekonomsku propast. Svatko pokušava da nad drugim stvori tuđu suštinsku snagu, da bi

u tome zadovoljio svoju vlastitu, sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova *potencija* uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja. Čovjek postaje utoliko siromašniji kao čovjek, on treba utoliko više *novca* da bi se domogao neprijateljskog bića, a moć njegova *novca* pada upravo u obrnutom razmjeru od same proizvodnje, tj. njegove potrebe rastu kako se povećava *moć novca*. Stoga je potreba za novcem istinska potreba koju proizvodi nacionalna ekonomija i jedina potreba koju ona proizvodi." (*Rani radovi*, str. 288.)

U kontekstu šireg razmatranja teško je održiva i teza da se ne mogu razlikovati individualne i društvene potrebe. Mada su potrebe bitno društvenog karaktera, ne može se ignorisati ljudska individualnost u sferi ukusa, u sferi preferiranja jednih u odnosu na druge potrebe, čak i u mogućem odbacivanju datog „sistema potreba” i afirmisanja novog, višeg i humanijeg. Kako bi inače moglo doći do ljudske pobune protiv postojećeg stanja neljudskih odnosa. Individualnost, mada je određena društvenom zajednicom, ne može se na nju svesti, u njoj utopiti. Društvo je utoliko razvijenije ukoliko su ličnosti originalnije, samosvjesnije u svojoj društvenosti. Distinkcija autentičnih i neautentičnih (otuđenih) potreba, značajna je i za savremenu diskusiju o „kvalitetu života”, što je zapravo pogrešna oznaka za standard življenja, odnosno, ti se pojmovi brkaju sa određenim ideološkim predznacima kojima je svrha zamagljivanje klasne strukture savremenog društva, sve većih zahtjeva za stvarnim kvalitetom života, koji ostaje u pozadini modernog standarda razvijenog kapitalizma.

Može se s pravom postaviti i pitanje šta su autentične potrebe čovjeka kao čovjeka, kao bića roda. Za odgovor na to pitanje nužno je rasvijetliti Marxovu koncepciju suštine čovjeka kao bića društvene prakse. U toj perspektivi se razotkrivaju ljudske stvaralačke mogućnosti i ljudske potrebe. Sjetimo se u ovoj prilici Marxove kritike Bentama i svođenja ljudske prirode na onakvu kakva se ispoljava u buržoaskom društvu i njegove primjedbe da treba tek izučiti šta je ljudska priroda, pa tek onda sagledati kako se ona ispoljava u kapitalizmu, a što implicira da se u drukčijim društvenim odnosima, onakvim kakvi bi bili adekvatni prirodnoj ljudskoj suštini, ispoljava drukčije. Otud i zahtjev za ukidanje društvenih odnosa u kojima je čovjek uniženo biće.

Jasna teorijska svijest o autentičnim ljudskim potrebama za socijalistička društva je važna i kad se radi o društvenom planiranju proizvodnje i potrošnje. Time pretpostavljamo da određeni tip društva određuje i vrstu potreba. Tome doprinosi i stepen ekonomskog razvitka i sistem društveno-kulturnih vrijednosti. Struktura potreba će biti određena društvenom situacijom i svjesnom usmjerenošću vodećih društvenih snaga. Time će biti određen i odnos materijalnih i nematerijalnih potreba. U društvu koje ima viziju slobodne asocijacije, potrebe neće biti svedene na ekonomske nego će imati karakter cjelovitog ispoljavanja ljudske ličnosti u samoupravljanju proizvodnjom i samoupravnom odlučivanju u društvenom i političkom životu. U takvom društvu treba da budu zadovoljene potrebe za socijalnom sigurnošću, za zdravstvenim osiguranjem, za obrazovanjem i za ljudskom solidarnošću, za umjetničkim užitkom i uopšte za stvaralačkom aktivnosti.

8. U sklopu mnogih pitanja što ih sugerise tema ljudskih potreba izgleda nezaobilazna relacija: potrebe — vrijednosti. Kao što i drugi autori zapažaju, ovi pojmovi često se pogrešno identifikuju, kao što se ova relacija izokreće tako kao da su potrebe determinisane vrijednostima. Takođe se potrebe osamostaljuju u odnosu na proizvodnju, a vrijednosti u odnosu na potrebe, što su sve neodržive pozicije, bar sa stanovišta marksističke interpretacije. Vrijednosti su relacionog karaktera — izraz potreba i sposobnost doživljavanja. Drukčije rečeno, neki je objekt — materijalni ili nematerijalni — vrijedan ukoliko ima takva svojstva da zadovoljava ili da može zadovoljiti neku ljudsku potrebu. Kao što smo sugerisali, te potrebe mogu biti generičke i konkretno-istorijske, ali i biološke, egzistencijalne, ekonomske, kulturne, moralne, umjetničke itd. Subjekt potrebe i vrijednosti je individua (da preciziramo, društvena individua) ili društvena grupa (porodica, nacija, klasa, rasa itd.).

Svako društvo ima svoj osnovni sistem vrijednosti koji izražava fundamentalne potrebe tog društva u razvoju. U tom smislu se socijalističko društvo razlikuje od kapitalističkog, ali se i pojedina socijalistička društva međusobno razlikuju po tome koje su im osnovne vrijednosti. Po tome lako razlikujemo državni socijalizam od socijalističkog samoupravljanja, kakvo se izgrađuje u našoj zemlji.

Na kraju, diskusija o potrebama i mogućnost konstituisanja teorije potreba, koja je aktuelizirana krizom

kapitalističkog sistema, može biti opravdana i kontroverzama u razvoju i međusobnim odnosima raznih socijalističkih zemalja i socijalističkih pokreta. Jer, u karakteru potreba ogleda se i cjelovita orijentacija društva, njegov sistem vrijednosti i ideala, a to se neposredno reperkutuje na savremenu revolucionarnu praksu mijenjanja klasnog u besklasno društvo, na karakter „prelaza“, u kome se već nazire smisao i suština novog koje nastaje — socijalizma i zajednice „udruženih proizvođača“.

Agnes Heller

„SISTEM POTREBA” I DRUŠTVO
„UDRUŽENIH PROIZVOĐAČA”

Marksistička analiza društva „udruženih proizvođača” *filozofski* je zasnovana na koncepciji *sistema potreba*. Gledamo li s filozofskog stanovišta, konkretne potrebe ne mogu biti analizirane pojedinačno, jer ne postoje ni izolirane potrebe ni izolirani *tipovi potreba*; svako društvo ima svoj vlastiti karakteristični sistem potreba koji ni na kakav način ne može biti mjerodavan da kritizira sistem potreba nekog drugog društva. „Da li se cjelokupni *sistem potreba* temelji na mišljenju ili na čitavoj organizaciji proizvodnje? Najčešće se potrebe rađaju direktno iz *proizvodnje* ili iz *stanja stvari* koje se bazira na proizvodnji.”¹ Podsjećam ovdje ukratko na marksistički opis sistema potreba kakav se razvija iz kapitalizma (o tome sam već govorila u drugom poglavlju). Struktura potreba svodi se na potrebu imanja, i ta potreba podređuje sebi čitav sistem. Sve se to očituje u članova vladajuće klase kao potreba kvantitativnog povećanja potreba jednog te istog tipa i predmeta njihova zadovoljenja, dok se u radničke klase očituje kao svođenje na isključivo životne potrebe, tj. na „prirodne potrebe”, te na njihovo zadovoljavanje. Kvalitativne potrebe su kvantificirane, postaju od potrebe-svrhe potreba-nužnost i obratno. Kako se potrebe heterogene kvalitete ne mogu razvijati, ljudska zadovoljstva ostaju „gruba” i „brutalna”, a neke se od njihovih potreba „fiksiraju”. U međuljudskim odnosima prevladavaju odnosi interesa.

¹ Marx: *Bijeda filozofije*, cit., str. 38.

Proizvodnja, proizvodni odnosi, društveni odnosi i sistem potreba, kao što znamo, različiti su trenuci, ali recipročno postavljeni iz jedne te iste društvene formacije. Struktura potreba je organska struktura nedjeljiva od ukupne društvene formacije; struktura potreba kapitalističkog društva pripada, dakle, jedino i isključivo *takvoj strukturi*, iz koje se ne može razviti važna uloga u kritici bilo kojeg društva općenito, a najmanje kritika društva „udruženih proizvođača”. To je društvo u stvari *opozicija* ne samo kapitalističkom društvu, nego i *svakom* do sada postojećem građanskom društvu; to je prvo društvo koje nije otuđeno, to je „carstvo slobode”.

Međutim, ako je sistem potreba specifičnost jedne određene društvene formacije, kako to da onda upravo te subjektivne snage ruše to dato društvo? Svako društvo (građansko) je *klasno društvo*, bazirano na podjeli rada u kojem je „podijeljen” također i sistem potreba. Eksploatirana klasa ne pretendira uglavnom ni na što drugo, nego na najpovoljnije zadovoljenje svojih potreba. Međutim, i same izrabljivane klase postaju svjesne (u raznim povijesnim uvjetima) postojeće suprotnosti između svojih sistema potreba i onih vladajuće klase. Oni, dakle, žele eliminirati sve ono što sprečava zadovoljenje njihovih potreba, te generalizirati vlastiti sistem potreba tj. prilagoditi ih vlastitoj koristi; samo po sebi, neki su momenti isti kao kod vladajuće klase. Tako se dolazi ili do rušenja društvenog poretka ili do kompletnog propadanja proizvodnih snaga. U prvom slučaju stvara se jedna *nova vladajuća klasa* (stvaranje buržoasko države klasičan je primjer), a u drugom, društvo *ne može* funkcionirati. (Kao što proizlazi iz citiranog pasusa iz „Grundrisse”, Marx tumači pad rimskog carstva upravo u ovom drugom smislu.)

Potrebe koje prelaze sadašnjost *nisu* zato *radikalne potrebe*. U stvari *potrebe ne prelaze cjelinu, već samo „podjelu” sistema potreba*. Potreba roba da bude slobodan čovjek nije ništa novo, jer društvo koje ga čini robom društvo je slobodnih ljudi. Također nije novost potreba buržoaskog društva da zauzme političku vlast, što jednostavno izražava zahtjev za zadovoljenje potreba koje su drugi već zadovoljili. Radikalne potrebe radničke klase u kapitalizmu su zbog toga po *definicijama* različite. Po prirodi su one takve da nikada ne mogu biti zadovoljene u danom društvu, niti od buržoazije, niti od proletarijata. (Biće buržoazije isto je tako otuđeno kao i biće proletarijata.)

Dakle, *isključivo* radikalne potrebe donose kompletnu *restauraciju* sistema potreba; u to Marx uopće ne

sumnja. Kapitalistički sistem potreba pripada kapitalizmu; uza sve to „čisto” je upravo ono društvo koje razvija proizvodne snage toliko da nadilazi podjelu rada i koje može stvarati i stvara potrebe koje pripadaju njenom *biću* ali ne i njenom *sistemu potreba*. I zato, zacijelo, samo radikalne potrebe mogu učiniti da ljudi, da bi ih zadovoljili, ostvaruju društvenu formaciju *radikalno* različitu od prethodnih, kojih će se sistem potreba — radikalno nov — razlikovati od prošlih.

Apsurdno je na bazi aktualne strukture potreba ocjenjivati sistem potreba koje Marx *predviđa* za društvo „udruženih proizvođača”. Bez koncepcije restauracije jednostavno je nepojmljivo tvrditi da rad, pa čak i višak vrijednosti, postaju životna potreba. Za Marxa je *kompletna* restauracija sistema potreba u komunizmu *conditio sine qua non* svega što se tiče budućeg društva. Već u „Ekonomsko-filozofskim manuskriptima” iz 1844. čitamo da će čak „osjećaji” „društvenog” čovjeka biti drugačiji od onih aktualnih; u „Grundrisse”, u osvrtu na razvitak bogatstva ljudskog života u slobodnom vremenu, Marx piše: „Slobodno vrijeme — koje je bilo vrijeme besposlenosti kao i vrijeme viših aktivnosti — transformiralo je, *naravno*, svog posjednika u jedan nov, različit subjekt.”² Marxu se čini „prirodnom” radikalna restauracija potreba, sposobnosti i osjećaja. Međutim, kako i „društvo udruženih proizvođača” predstavlja cjelinu — „društvenu formaciju” kao i svako drugo društvo, *recipročno* se zasniva *mehanizam njegove funkcije* i radikalno nova struktura potreba. Novi sistem potreba razumljiv je, dakle, samo u funkciji novog „društvenog tijela”, kao što je funkcioniranje cjeline nove društvene „formacije” razumljivo samo u odnosu na novi sistem potreba.

Društvo „udruženih proizvođača” je, dakle, takvo društvo u kojem se zadovoljavaju radikalne potrebe i stvara se nova struktura potreba: to je društvo u kojem se ostvaruje i *nadmašuje i filozofija i radikalna teorija*.³

Sistem potreba u komunizmu moramo promatrati s dva različita stanovišta tj. prema *materijalnim* i *nematerijalnim* potrebama, te prema njihovim *odnosima* unutar

² Marx: Kritika političke ekonomije cit. svezak II, str. 410.

³ Dakako, ne podrazumijeva se nadvlađivanje filozofije tout court, nego radikalne filozofije, koja mora prodrijeti među mase kako bi postala materijalna snaga.

iste strukture potreba.⁴ Pod materijalnim potrebama podrazumijevamo potrebe za čije zadovoljenje je prijeko potrebna *kontinuirana proizvodnja i reprodukcija* predmeta i sredstava (koji se koriste u potrošnji i produktivnoj potrošnji). Nematerijalne prirode su, međutim, one potrebe za čije zadovoljenje nisu potrebni predmeti proizvedeni organskom razmjenom s prirodom, ili općenito „proizvodi”. Razlikovanje ovih dvaju aspekata nije proizvodljivo, budući da se temelji na bitnoj razlici koju je uočio Marx: Djelokrug proizvodnje prema Marxu u stvari je polje koje će zauvijek ostati „carstvo nužnosti”; na ovome se temelji „carstvo slobode” što podređuje proizvodnju vlastitim ciljevima. Potrebe koje je moguće zadovoljiti samo putem institucija (pozivamo se na društveno i zajedničko zadovoljenje potreba) djelomično su materijalne prirode, jer apsorbiraju materijalna sredstva, a djelomično ne, jer ih zadovoljava ljudska aktivnost (Marx kao primjer navodi škole i bolnice). Također potreba za javnim institucijama jednim je dijelom materijalne prirode (npr. stambena izgradnja), a djelomično ne (pružanje usluga nematerijalne prirode). Za Marxa je to prirodno, barem za „drugu fazu” komunizma, jer prestaje postojati suprotnost između proizvodnog i neproizvodnog rada, koju je stvorio kapitalizam, a više nema ni razmjene ni vrijednosti razmjene, jer se radna snaga ne pojavljuje kao roba itd. Kategorija „društveno potrebnog radnog vremena” može se protumačiti samo s obzirom na materijalni proces proizvodnje. (Konceptcija „društveno potrebnog radnog vremena” ne može se primijeniti ni na kakvu „slobodnu” aktivnost, liječničku aktivnost, nastavu, planiranje, niti na umjetničke i znanstvene aktivnosti). Dakako, sve to ne vrijedi za „prvu fazu komunizma”, budući da se podjela vrši na temelju rada, zbog čega se „društveno potrebno radno vrijeme” očito mora mjeriti u svakoj radnoj aktivnosti. Za ovu točku Marx ne daje potanka obrazloženja, nego se ograničava samo na mišljenje, da u toj fazi različiti ljudi moraju imati ista prava — sistem prava buržoaskog društva. Mi sami, međutim, nikako ne možemo zamisliti ovaj mehanizam bez odnosa roba — novac. U „Manifestu komunističke partije” pod deset poznatih točaka (potrebne mjere za utemeljivanje komunizma) ne čini se nika-

⁴ Dobro znam da ove dvije skupine nisu „čiste”. Da bi se zadovoljila potreba za umjetnošću, potrebna je na neki način također i proizvodnja: kuće se moraju graditi, knjige tiskati. Ali potrebu za umjetnošću kao takvu ne zadovoljava ni kuća ni knjiga nego umjetničko djelo koje kao objektivizacija ne pripada području proizvodnje.

kav pokušaj u prevladavanju robne proizvodnje, nego se govori samo o „mjerama koje ekonomski izgledaju nedovoljne i neopravdane, ali koje tokom kretanja prerastaju same sebe, ističu se i neizbježne su kao sredstva koja revolucioniraju cjelokupan način proizvodnje.”⁵ Po mišljenju Marxa i Engelsa ovaj je prelaz neminovan, oni ne uzimaju u obzir efektivni problem. Analogno tome, nije jasno da li ostvarenje prve faze komunizma podnosi također nadilaženje robne proizvodnje ili će to možda biti karakteristično za drugu fazu; tako i Marx i Engels ne produbljuju način prelaska nego se ograničavaju samo na poredbe prema „idealnim tipovima”. Kako mi analiziramo Marxovu teoriju potreba, možemo operirati samo s tim „idealnim tipovima”. Prisiljeni smo isključiti problem koji je za nas danas toliko važan kao i problem prelaska i odustati od analiziranja njegova modela — ili točnije njegovih modela. (Ovaj prelazak može naravno zahtijevati čak i stoljeća.) Potrebno je još jedno ograničenje:⁶ obzirom da analiziramo Marxovu teoriju o potrebi, promatrat ćemo model društva „udruženih proizvođača” samo s tog stanovišta, ostavljajući po strani druge aspekte, ma koliko oni bili važni.

Da bismo mogli analizirati odnose potreba s materijalnom proizvodnjom i s njenim proizvodima, moramo razmotriti koja je po Marxovu mišljenju uloga „društva udruženih proizvođača” u materijalnoj proizvodnji. Moramo ispitati slijedeće vidove:

a) Da li se proizvodnja razvija? b) U kojoj mjeri razvoj proizvodnje predstavlja porast „društvenog bogatstva”? c) Postoji li podjela rada? d) Da li postoji ili ne potreban rad i višak rada? e) Kakve su proporcije u proizvodnji dobara svakodnevnih potrošnje s jedne strane, i sredstava za proizvodnju neophodnih dobara za „zadovoljenje društvenih potreba”, s druge?

A) Marxov je odgovor na prvo pitanje neopozivo potvrđan. Buduće društvo je također društvo materijalnog bogatstva, koje teži k rastu. Ovu misao susrećemo u svim Marxovim djelima, a mi ćemo citirati samo jedan primjer. U trećem svesku knjige „Teorije o višku vrijednosti”, on opisuje dvije alternative za povećanje raspoloživog vremena (disposable time). Jedan put bi bio proizvodnja većeg bogatstva u polovini aktualnog radnog vremena kod srednje uloženog rada; druga mogućnost

⁵ Marx-Engels: Manifest komunističke partije, str. 88.

⁶ Marx: Teorije o višku vrijednosti, cit. svezak III, str. 276—277.

donosi smanjenje radnog vremena na polovinu i to na takav način da ova polovina bude usmjerena na zadovoljenje aktualnih „potrebnih potreba”. Marx smatra teorijskom greškom pomanjkanje jasnoće ovih dviju alternativa, pa se izričito izjašnjava u korist one prve. U budućnosti temelj razvoja proizvodnje bit će jedino izuzetan proporcionalan rast fiksnog kapitala, a to je moguće jer će povećanje proizvodnje biti neovisno o valorizaciji. Povećanje dijela fiksnog kapitala po nedostizivom nivolanju u kapitalizmu, garancija je činjenice da materijalna proizvodnja zahtijeva uvijek manje živog rada. Jedino će na taj način biti moguće neprekidno smanjenje radnog vremena uz konstantno održavanje porasta proizvodnje, što ne znači prevlast mrtvog rada nad živim (jer nema nikakvog odnosa kapitala); naprotiv, živ rad nadvladat će onaj mrtvi.

Ideja beskonačnog progresa materijalne proizvodnje nedvojbeno karakterizira Marxovu misao; njegove ideje o ritmu povećanja proizvodnje više su puta kontradiktorne. S jedne strane, on predmišlja da će kapitalizam doći do točke prestanka razvoja proizvodnih snaga (osobito što se tiče povećanja fiksnog kapitala) zbog čega bi ritam materijalne proizvodnje društva „udruženih proizvođača” morao biti što brži — barem s obzirom na situaciju kasnog kapitalizma.) Zato je s druge strane, povećanje ritma materijalne proizvodnje, o čemu ćemo još govoriti, određeno potrebama „udruženih proizvođača” koji će biti sve manje usmjereni na dobra materijalne potrošnje — paralelno s rastućim bogatstvom. Ovime se postavlja jedna nova struktura potreba od odlučne važnosti. U novoj strukturi potreba Marx u stvari operira s jednom vrstom „modela zasićenja”: dobra materijalne potrošnje (koja služe neposrednoj potrošnji) morala bi imati ograničeniju ulogu u strukturi individualnih potreba, u svakom slučaju postoji njihova tendencija smanjivanja. Druge potrebe, a ne samo proizvodnja, trebale bi ograničiti ove potrebe jer ih proizvodnja ne premošćuje, nego ih na njih usmjerava. Na temelju citiranog modela u stvari je nezamislivo da izvor novih materijalnih potreba („proizvod novih tipova potreba”) proizlazi iz same proizvodnje. Sve bi ovo moralo dovesti do smanjenja ritma povećanja proizvodnje — najkasnije nakon stjecanja izvjesnog stupnja bogatstva.

Marx vjeruje da već prepoznaje ovo „mijenjanje strukture” radikalnih potreba suvremenog proletarijata, kao što ističe u zapažanjima na teze ideologa proletarijata Galianija. Znamo da je osnovna Galianijeva teza „pravo bogatstvo je čovjek.” Marx opravdavajući do-

daje: „Čitav objektivni svijet, svijet dobara” preplavljen je ovdje kao jednostavan trenutak (...) društvenom proizvodnjom čovjeka.”

B) Došli smo tako do drugog problema, tj. u kojoj mjeri razvoj proizvodnje predstavlja porast „društvenog bogatstva”.

O tom se pitanju mogu izdvojiti dva različita problema (iako se u razlaganju prezentiraju gotovo uvijek zajedno.) 1. U kojoj se mjeri rad može smatrati izvorom materijalnog bogatstva i 2. U kojoj se mjeri proizvodnja — i materijalno bogatstvo koje se u njoj ostvaruje — može smatrati jedinim izvorom bogatstva uopće.

1. Na prvo pitanje Marx daje gotovo različite odgovore o kojima ćemo raspravljati naknadno; za sada se uglavnom podrazumijeva da su za Marxa dva gore spomenuta pitanja u potpunosti razlučiva. To je prije svega zato, jer je izvor upotrebnih vrijednosti (bogatstvo upotrebnih vrijednosti je u stvari materijalno bogatstvo jedino i pravo) rad plus priroda, a ne samo rad.

Smatrati da je izvor materijalnog bogatstva jedino rad, mišljenje je upravo buržoaskog društva, gdje dominira protivrječnost između upotrebne vrijednosti i vrijednosti razmijene utemeljena u robnoj proizvodnji. (U djelu „Teorije o višku vrijednosti” Marx osuđuje neke kritičare Ricarda što ostaju unutar sistema o kategorijama građanskog društva, jer smatraju rad jedinim izvorom bogatstva, čak i onda kad iz toga izvlače zaključke protivne onima Ricarda.)⁷ Još je važnija činjenica da Marx ima koncepciju o radu prema onoj u „društvu udruženih proizvođača” gdje dovršeni rad u proizvodnji postaje minimalan i gotovo prestaje postojati. Gotovo je apsurdno gledati u radu izvor bogatstva (materijalnog) i mjeriti ga na temelju radnog vremena. U odvijanju tog stava Marx prihvaća — istina s nekim rezervama — izlaganje autora o brošuri „Source and remedy”, ali to ne znači da to nije i njegov vlastiti stav. Želim zato potvrditi da je to jedan od Marxovih stavova što pokazuju i njegove izjave „rad je izvor materijalnog bogatstva” i „proizvodnja je izvor materijalnog bogatstva” da su različite i jasno odijeljene.

U tu svrhu želim citirati „Grundrisse”: Nije više rad onaj koji je uključen u proces proizvodnje, nego je to mnogo više čovjek koji se postavlja u odnos proizvodnog

⁷ Ibid, svezak III, str. 289.

⁸ Radikalnu analizu ovog problema možemo, međutim, naći u dijelu Kritika gotskog programa.

procesa kao nadglednik i regulator (...) Radnik nije više taj koji uključuje izmijenjeni prirodni objekt kao posrednika između objekta i samog sebe, nego je radnik taj koji je uključen u prirodni proces, kojeg on transformira u jedan industrijski proces kao posrednik između samog sebe i anorganske prirode kojom je zavladao.) On se postavlja uz proizvodni proces umjesto da tu bude glavni posrednik. U toj transformaciji nije ni svakidašnji rad kojeg vrši sam čovjek, niti vrijeme koje on radi, nego prisvajanje njegove opće produktivnosti, njegovu razumijevanje prirode te dominacija nad njom putem njegove egzistencije društvenog tijela — jednom riječju, razvoj društvene individue je taj veliki stup proizvodnje i bogatstva. (...) Čim je rad u svakidašnjoj formi prestao biti veliki izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati biti njegovo mjerilo i zato vrijednost razmjene mora prestati biti mjerilo za upotrebnu vrijednost.⁹

Ne osvrćimo se na činjenicu što Marx identificira vrijednost i vrijednost razmjene, pojmove koje međutim rigorozno razlikuje u „Kapitalu”, gdje operira s jednom drugom koncepcijom o radu (gdje se kao glavno mjerilo uzima radno vrijeme.)

Analizirajmo ovaj pasus samo s našeg stajališta. „Društvo udruženih proizvođača” pojavljuje se kao društvo gdje rad obavljaju strojevi, gdje kompletno prevladava „fiksni kapital” i u kojem se — barem u procesu materijalne proizvodnje — radna snaga upotrebljava samo kao „nadglednik i regulator.” Moderno rečeno Marx pretpostavlja kompletnu automatizaciju. Na taj način izuzetno raste važnost jednog određenog tipa rada, naučnog rada ili kao što on kaže „općeg rada”. Znanstveni rad nije zato odmah proizvodni rad, već je to aktivnost općeg intelekta koji se prije svega sastoji u planiranju, projektiranju, konstruiranju itd. Njemu se ne može pripisati koncepcija „društveno potrebnog radnog vremena.” Ukratko, materijalno se bogatstvo stiče iz proizvodnje ali ne više iz proizvodnog rada u doslovnom smislu termina. To determinira prevlast intelektualnog rada nad takozvanim „fizičkim” radom.

2. Drugo je pitanje da li je samo proizvodnja izvor bogatstva društva. Marx odgovara uvijek i na svakom mjestu neopozivo ne. Materijalno bogatstvo koje se ostvaruje s proizvodnjom — nije i ne može biti drugo osim pretpostavke društvenog bogatstva. Pravo društve-

⁹ Marx: Kritika političke ekonomije, cit. svezak II, str. 401.

no bogatstvo ostvaruje se kroz slobodnu manifestaciju društvenih individua, kroz njihovu aktivnost i njihov kvalitativno složeni sistem potreba. Istinsko bogatstvo čovjeka i društva ne stvara se u radnom, nego u slobodnom vremenu. Upravo se zato društveno bogatstvo „udruženih proizvođača” ne mjeri radnim, već slobodnim vremenom. Ne bih se htjela ovdje pozvati na poznate pasuse iz djela „Grundrisse”, nego na treći dio knjige „Teorije o višku vrijednosti”: „Radno vrijeme (labour), čak ako je razmjena vrijednosti i ukinuta, ostaje uvijek bitni stvaralac bogatstva i mjerilo troškova koje zahtijeva proizvodnja. Ali slobodno vrijeme, vrijeme kojim raspolažemo je isto tako bogatstvo, bilo kad je riječ o uživanju proizvoda ili o slobodnoj aktivnosti — koja kao i rad nije određena vanjskom prisilom koju treba ispuniti i čije je ispunjenje prirodna potreba ili društveni zadatak, kako već želimo reći.”¹⁰

Oba toliko različita rješenja pretpostavljaju izmjenu strukture potreba u takvu strukturu koja bi stimulirala kod individue potrebu za većim slobodnim vremenom (i ujedno „slobodnom aktivnošću”), bolje rečeno za daljnjim porastom proizvodnje dobara i materijalnih bogatstava (u stvari ne postoji takva proizvodna granica koja se ne bi mogla prijeći — na štetu slobodnog vremena.) U oba slučaja ponovno nailazimo na uvjerljivu tvrdnju da u „društvu udruženih proizvođača” postoje druge potrebe (kvalitativno različite) koje postavljaju granicu potrebama.¹¹

C) Nadalje, odnos između materijalne proizvodnje i strukture potreba u društvu „udruženih proizvođača” također je funkcija postojanja ili barem podjela rada i, kad postoji, prirodna funkcija.

1. Nema sumnje da će prestati društvena podjela rada a s njom i društvena podjela na izrabljivače i izrabljivane, jednom riječju klasna struktura. Ovdje prestaje također „podjela” sistema potreba u odnosu na zauzeto mjesto u društvenoj podjeli rada. Jedinka joj više nije podložna. A ukoliko će i postojati podjela rada (u jednom drugom smislu riječi) pojedinci će moći slobodno izabrati službu kojom će se baviti i moći će uvijek obnavljati svoj izbor. Teorijski bi tako trebalo biti i u kapitalizmu ali de facto to nikada nije bilo; društvena pod-

¹⁰ Marx: Teorije o višku vrijednosti. Ovaj pasus predstavlja već razliku između vrijednosti razmjene i vrijednosti.

¹¹ Vratimo se još na pitanje o ulozi „općeg rada” prema ovim modelima kao čistom problemu potrebe slobodnog vremena.

jela rada podređuje sebi čovjeka, koji u praksi nikada nije mogao izabrati nijedan drugi posao osim onoga koji je morao dovršiti. Neprestano „mijenjanje” posla u kapitalizmu nije posljedica slobodnog izbora ili „potrebe razvoja” radnika, nego je ono podčinjeno potrebama valorizacije kapitala. Pretpostavljajući, međutim, da u društvu „udruženih proizvođača” mora postojati podjela rada, izbor i mijenjanje posla ovisit će samo o „potrebama razvoja” radnika.

2. Podjela između manualnog i intelektualnog rada sigurno će biti nadvladana. Marx je imao različita mišljenja o načinu tog procesa. Jedan smo već spominjali: proizvodnja i rad se dijele; čovjek „se postavlja uz bok procesa proizvodnje”, svaka radna aktivnost (također i ona društveno potrebna) postaje rad intelektualnog tipa. Druga Marxova pretpostavka je bitno različita: na temelju nje (kako ćemo još vidjeti) svaki se tip proizvodnog rada reducira na jednostavan rad. Zato se i tu radno vrijeme mora smanjiti, kako bi ljudski život do maksimuma bio preokupiran i intelektualnim aktivnostima. Intelektualna aktivnost je međutim također barem djelomično rad (zahtijeva napor i zaokuplja mozak, živce, snagu, mišiće — osobito prve dvije). U oba slučaja tipovi rada brišu suprotnost između work i labour koja kulminira u kapitalizmu i karakteristika je klasnog društva.¹²

Dok u radu koji se vrši u „društveno potrebnom radnom vremenu” work upravlja labour (sjetimo se posljednje rečenice iz citiranog pasusa iz „Teorije o višku vrijednosti”: rad će uvijek biti potčinjen vanjskim ciljevima, ali nasuprot onome što se događa u kapitalizmu — ljudi će ga slijediti kao „društveni zadatak”) ova razlika nestat će definitivno u radu kao „slobodnoj aktivnosti”: work postaje „čisti” labour. Međutim, ako će ipak postojati manualni rad i „labour” (ova dva pojma nisu nikada identična, a pojam labour prisutan je u obe koncepcije) slijedit će ih svi ljudi i tako će svaki čovjek imati vremena — u jednakom trajanju — za „slobodnu aktivnost”. U suglasnosti s prvom koncepcijom sama priroda laboura prouzročit će nestanak razlika između manualnog i intelektualnog rada, dok jedno ne pogađa drugo. Za pojedinačne individue Marxova misao je dosljedna i neopoziva: svaki će čovjek sudjelovati u interakciji između prirode i društva (drugim riječima: dok postoji

¹² Što se tiče razlike (i kontrapozicije) između work i labour, treba vidjeti poglavlje o radu u mojoj knjizi „A mindenapi élet” (Svakodnevni život).

izvršit će se i fizički rad, a zatim će se „regulirati” funkcioniranje fiksnog kapitala i baviti se visoko razvijenim i čisto intelektualnim radom. To, upravo to je jezgro jednostavne tvrdnje mladog Marxa, prema kojemu će čovjek u komunizmu biti ribar, lovac, kritičar; neće biti slikara, nego će jednostavno biti ljudi koji će između ostalog i slikati. Dakle, prema Marxovim predviđanjima, zaista neće biti radnika specijaliziranih u „čisto intelektualnoj” ili „čisto manualnoj” aktivnosti. Međutim, to ne isključuje da u proizvodnom radu, tj. u „kontroli” proizvodnje neće biti nikakve specifične intelektualne aktivnosti. Znači „jedino” da specijalizirana aktivnost koja nastaje u proizvodnji ne „upućuje” intelektualne manifestacije čovjeka za vrijeme njegovog „slobodnog vremena”, da ne određuje izabrane forme za ostvarenje izvan sebe samoga, ne izražava princip negacije individualne mogućnosti izbora posebne forme zanimanja u slobodnom vremenu, nego samo dužnost sudjelovanja u zajedničkom radu (labour), u izvršenju društveno potrebnog rada ili u regulaciji ili kontroli u proizvodnji. Činjenica što Marx ne govori da li se u slobodnom vremenu mora i proizvoditi, stvara znatne teorijske probleme. U stvari, koncepcija „mjerenja potreba” koje ćemo još tretirati, dopušta da samo materijalna potrošnja (svakidašnja i produktivna potrošnja) a ne „slobodna aktivnost” zahtijeva materijalnu potrošnju, što objašnjava lakoću kojom se prema Marxu mogu mjeriti materijalne potrebe i izračunati srednja.”

3. Dosadašnje ispitivanje prevladavanja raznih formi podjele rada ne objašnjava svladavanje svakog tipa podjele rada. Marx neopozivo tvrdi da će u „društvu udruženih proizvođača” biti samo tehnička podjela rada. Tako čitamo u „Kapitalu” da će sveukupna društvena proizvodnja funkcionirati kao jedna jedina tvornica, u kojoj će društvena podjela rada odgovarati onoj tehničkoj iz tvornice. U trećem dijelu knjige „Teorije o višku vrijednosti” on ističe konkretno pitanje, da li koncentracija kapitala i neprestani rast fiksnog kapitala, za što je potrebna tehnička podjela rada, istodobno stvaraju potrebu proizvodnih kapitalističkih odnosa i društvene podjele rada. O tom pitanju Marx polemizira s onim teoretičarima koji povezuju specijalizaciju dosljednu centralizaciji s odnosima u kapitalističkoj proizvodnji „... podjela rada ne bi bila isto tako moguća, ako bi sredstva za proizvodnju pripadala udruženim radnicima, a njihov bi odnos prema radnicima bio jednak onome koji postoji u prirodi, tj. radnici bi se odnosili prema

sredstvima za proizvodnju kao prema vlastitim proizvodima, kao prema elementima svoje vlastite aktivnosti."¹³

Ono što žele postići građanski ekonomisti s tom identifikacijom jest: „... opravdati također tehnološki, specifičnu društvenu formu, tj. kapitalističku formu, u kojoj se odnos između rada i uvjeta rada narušava, tako da nisu radnici oni koji postavljaju uvjete već uvjeti postavljaju radnike...“¹⁴

Što znači prisustvo tehničke podjele rada za rad čovjeka, kako ono može garantirati univerzalnost čovjeka i da li je u njoj moguća individualna specijalizacija, pitanja su na koja je Marx dosljedno odgovorio samo u „Kapitalu“ (kontradiktorna rješenja pojavljuju se samo u formi aforizma). Izjavom da će suvremeni čovjek biti i ribar, lovac, pastor, kritičar, Marx je predočio univerzalnost gotskog modela, pa čak kad i ne tvrdi da čovjek mora biti vječni diletant; on što više smatra da se čovjek može istaknuti u više aktivnosti radikalno različitim kvalitetama. U Kapitalu međutim Marx tvrdi da će svaki rad biti sveden na jednostavan rad koji se lako uči i izvršava. Perspektiva univerzalnosti ne znači ovdje, barem što se tiče radnog procesa, da se čovjek može isticati na raznim poljima, nego da samo može „mijenjati“ posao i to bez neke posebne specifične kvalifikacije. U djelu „Grundrisse“ čovjekova aktivnost koja se „postavlja uz bok proizvodnog procesa“ vjerojatno je kompletna i zahtijeva kvalifikaciju: Marx međutim ne produbljuje ovu koncepciju i važno je da je nije primijenio u analizi odnosa između proizvodnog rada i materijalnih potreba. Dakako, da struktura potreba zasnovana u modelu „Grundrisse“ ne može biti identična onoj iz „Kapitala“, ali pošto ovdje analiziram samo Marxove eksplicite stavove, pristupit ću ovom problemu držeći se argumenata u „Kapitalu“.

D) Važnost kategorija „potrebnog rada“ i „viška rada“ u društvu „udruženih proizvođača“ i nadalje tumačenje kategorije „društveno potrebnog rada“ određeno ovisi o činjenici prema kojoj Marx *identificira vrijednost i vrijednost razmjene* ili ih razlikuje. Do djela „Kritika političke ekonomije“ on ih je općenito identificirao, ali kasnije se izdvajaju dva pojma o vrijednosti. Prvi čuva prethodno značenje; vrijednost se ostvaruje isključivo u odnosima razmjene.¹⁵ Prema drugom tumačenju to je jedna od društvenih kategorija (barem u racionalnoj ekonomiji). Zakon vrijednosti je *opći ekonomski za-*

¹³ Ibid, knjiga III, str. 296.

¹⁴ Ibid, knjiga III, str. 299.

¹⁵ Marx: Kapital, cit. knjiga I (1), str. 74.

kon koji, kao što smo vidjeli, može pronaći adekvatnu potvrdu upravo u „društvu udruženih proizvođača“. (Podsjećam na argumente iz prve knjige „Kapitala“ u kojoj Marx pokazuje da „simbolična forma robe ne može proizići ni iz upotrebne vrijednosti ni iz vrijednosti“).¹⁶ U vezi s ovim pitanjem značajan je također i pasus iz djela „Kritika gotskog programa“ (1875) gdje govori kako i kada može biti ostvarena razdioba prema potrebama: ovdje potvrđuje *expressis verbis*, da vrijednost egzistira samo u prvoj fazi komunizma tj. kad se dobra još ne mogu dijeliti prema potrebama. Gdje postoji vrijednost, razdioba se događa u funkciji rada. Prvu fazu komunizma karakterizira dakle još jednakost razmjene: obavlja se razmjena jednakog rada za jednaki rad. Rad se mora mjeriti još na bazi *radnog vremena* (kvantitativno i kvalitativno se izmjenjuje jednako radno vrijeme). „Unutar kolektivnog društva koje se temelji na zajedničkoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, proizvođači ne vrše razmjenu svojih proizvoda; još i manje — rad pretvoren u proizvode pojavljuje se ovdje kao *vrijednost* ovih proizvoda.“¹⁷ Ovo bi se rasuđivanje moglo razložiti i reći da vrijednost prestaje postojati jedino u *prvom smislu koncepcije*, ali ovo je u protivrječnosti s činjenicom, gdje po Marxu u drugoj fazi komunizma rad postaje *životna potreba*. Suočavamo se ponovno s idejama iz djela „Grundrisse“. U knjizi „Kritika gotskog programa“ kao i u „Grundrisse“ Marx zacrtava „društvo blagostanja“ gdje rad postaje životna potreba. Opaža se neslaganje s obzirom na djelo „Teorije o višku vrijednosti“, gdje se međutim, u usporedbi s „Kapitalom“ rad pojavljuje u najboljem broju slučajeva kao „društveni zadatak“, nešto kompletno različito od „životne potrebe“. U „Kapitalu“ i „Teoriji o višku vrijednosti“ proizvodnja za potrebe nije u vezi s radom kao životnom potrebom već s radom kao „društvenim zadatkom“: iz toga proizlazi neminovna teorija o „čistoj nadmoćnosti“ zakona vrijednosti.

Premda „Kritika gotskog programa“ ne sadrži nikakvih aluzija u tom smislu, Marx je vjerojatno pišući ovo djelo imao u vidu model sličan onom u „Grundrisse“. U stvari, ako je teško razumjeti da jednostavan nekvalificirani mehanički rad postaje „životna potreba“, lakše je predočiti kontrolni kvalificirani rad kao stvarnu životnu potrebu čovjeka „koji se stavlja uz bok proizvodnog procesa“. Utoliko više ako mislimo da Marx ne

¹⁶ Ibid, knjiga I, str. 85.

¹⁷ Marx: Kritika gotskog programa, cit. str. 960.

navodi nikada transformaciju rada u životnu potrebu tamo gdje govori o redukciji rada na jednostavan rad, ali potcrtava da rad ostaje uvijek carstvo potreba, a da carstvo slobode „počinje” *izvan* ovoga (u slobodnom vremenu).

Vratimo se ponovno na kategorije o „potrebnoj radu”, „višku rada” i „društveno potrebnoj radu”. Počnimo s djelom „*Grundrisse*”.

Potrebno radno vrijeme za proizvodnju ima veoma važnu ulogu a posebice ako smatramo da se ono mora u sve većoj mjeri *smanjivati*. Ono se ne može ravnati po *mjeri*, jer će svaki rad biti kvalitativno različit (također obzirom i na pojedince), ali ne i kvantitativno. (Ne uspoređuje se ideja o smanjenju s „jednostavnim radom”). „Ekonomija vremena — ključ je po kojem se napokon rješava svaka ekonomija. Kako društvo mora rasporediti svoje vrijeme i planirati ga, da bi moglo slijediti proizvodnju adekvatnu svojim ukupnim potrebama. Ekonomija vremena i planirana raspodjela radnog vremena u raznim okvirima proizvodnje ostaje, dakle, prvi zakon ekonomije na bazi društvene proizvodnje. To je zakon koji vrijedi i na jednoj još mnogo višoj razini. Ipak, to se bitno razlikuje od mjerenja vrijednosti razmjene (radom ili produkti rada) kroz radno vrijeme. Radovi pojedinačnih individua ne samo da se *kvantitativno* razlikuju u istom *radnom okviru* i u raznim vrstama rada nego i kvalitativno. Što znači samo *kvantitativna* razlika predmeta? Njihovu *kvalitativnu* identičnost. Dakle, kvantitativno mjerenje radova pretpostavlja njihovu jednakost porijekla, identičnost njihove *kvalitete*.”¹⁸

Nije slučajno što se ne daje zamaha redukciji na „jednostavan rad”. Budući da se radovi dijele u jednostavne i kompleksne, ovo je djelovanje u stvari proizašlo iz *tržišta*. Kao što je poznato, u „*Kapitalu*” ne susrećemo analogne probleme: mjerenje pomoću radnog vremena moguće je čak i bez tržišta, jer *svaki rad je jednostavan rad*. Ako se međutim, kao što se može i vidjeti iz „*Grundrisse*” a također i iz „*Kritike gotskog programa*” zamišljen rad za budućnost kvalitativno razlikuje ne samo u raznim granama industrije, nego također i za pojedince, onda „društveno potrebno radno vrijeme” ne može više služiti kao mjerilo. Htjela bih dati jedan osobito izrazit primjer: kako se može fiksirati društveno potrebno radno vrijeme na području znanosti, kako se mogu na toj

¹⁸ Marx: Kritika političke ekonomije.

bazi uspoređivati tipovi znanstvene aktivnosti, kvalitativno toliko različiti?¹⁹

U citiranom pasusu materijalna proizvodnja u budućnosti čini se Marxu potpuno *racionalizirana*, ali istodobno ne daje se nikakav kriterij ili mjerilo ove racionalizacije, koje je nosilac jedino *general intellect* tj. sposobnost da se racionalizira društvo „udruženih proizvođača”. (Suvišno je ponovno naglasiti da se upravo u ovoj koncepciji rad smatra životnom potrebom.)

U djelu „*Grundrisse*” jedina je koncepcija o potrebnom radu, ona o *društveno potrebnom* radu. Podjela jednostavnog rada na potreban rad i višak rada zajedno prestaje u *kapitalizmu*, gdje više i nema smisla dijeliti ostatak vremena u kojem čovjek radi da bi zadovoljio svoje „nužne potrebe”, jer i taj preostali dio vremena društvena individua upotrebljava za sebe, a ne za valorizaciju kapitala. (Budući da svaki proizvod zadovoljava na posredan ili neposredan način potrebe društvene individue također sa stanovišta pojedinca, rad se ne dijeli više u potreban i u višak rada). „Kako je malo ovo pitanje razumio Proudhon vidi se iz njegovog aksioma po kojem svaki rad donosi *surplus*. To što on nije čezao za kapital, to postaje prirodna kvaliteta rada. Ističe se činjenica da potrebno radno vrijeme neophodno za produženje apsolutnih potreba, dopušta slobodno vrijeme (...) i zato je moguće stvoriti višak proizvoda samo ako se izvršava *višak rada*. Cilj je, *ukinuti sam odnos*; tako da se sam višak proizvoda prezentira kao potreban proizvod.”²⁰

Stiče se dojam da Marx već u djelu „*Grundrisse*” razlikuje prvu fazu komunizma od druge, iako ne tako izričito kao u „*Kritici gotskog programa*”. Iz ovog se djela vidi jasno i neopozivo da se u prvoj fazi komunizma *može realno razlikovati potreban rad i višak rada*: iz takozvanog ukupnog prihoda od rada, društvo *odbija* potrebno radno vrijeme za investicije u sredstva za proizvodnju, kao i radno vrijeme za proizvodnju određenu za „zadovoljenje zajedničkih potreba” koje je potrebno u primjeni za društvene ciljeve. U obliku „plaće” radnik prima onoliko koliko mu je dovoljno za njegove lične potrebe, u što je uključen i njegov potreban rad. Čovjek u stvari radi prema svojim sposobnostima, ali rad za njega nije još postao životna potreba i još ne postoji

¹⁹ U *Kapitalu* se također glavna uloga pripisuje znanosti u društvu „udruženih proizvođača”. Zato se ne daje dovoljno značenje „redukciji (svođenju) na jednostavan rad”. Mnogo su konzekventnije argumentacije o tom pitanju u djelu *Grundrisse*.

²⁰ *Ibid*, svezak II, str. 279—280.

pravo društveno bogatstvo, zbog čega treba razlikovati potreban rad (pa čak ako je i istina da je svaki svršeni rad u posljednoj analizi potreban rad — društveno potreban). Tako se svaki put u „Grundrisse” u odnosu na buduće društvo, pojavljuje pozitivan akcenat (taj se akcenat odnosi uvijek i samo na buduće društvo) na koncepciji o „plaći” i tako se nalazimo pred perspektivom koju Marx smatra neposrednom mogućnošću. Ipak, Marx piše: „... njegova (kapitala) historijska funkcija je dovršena kad (...) su potrebe toliko razvijene, kad višak rada od onog potrebnog postaje sam opća potreba tj. izbija iz samih individualnih potreba, (...) odakle prestaje rad u kojem čovjek radi ono, što može pustiti da rade stvari umjesto njega.”²¹ Ovdje Marx ispušta analizu prve faze komunizma, ali to je izuzetak. Bez sumnje, Marx u stvari pretpostavlja prisutnost „plaće” i zato je ovdje razlika između nužnog rada i viška rada sa stanovišta pojedinca funkcioniranje zakona vrijednosti; Marx smatra da u dalekoj budućnosti a sa stanovišta individue, neće biti razlike između nužnog rada i viška rada i da će također zakon vrijednosti izgubiti svoju određenu funkciju: „Čim je rad u svojoj neposrednoj formi prestao biti velikim izvorom bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati biti njegovo mjerilo, a vrijednost razmjene²² onda prestaje biti mjerilo upotrebne vrijednosti (...). Ovime se proizvodnja, bazirana na razmjeni vrijednosti, uzdrmla, a proces neposredne materijalne proizvodnje gubi oblik bijede i antagonizma.²³ Nastupa slobodan razvoj individualnosti, dakle, smanjenje radnog vremena nije potrebno za stvaranje viška rada, već je općenito potrebno smanjenje društvenog rada do minimuma, čemu odgovara stvaranje i dalji umjetnički, naučni razvoj itd. pojedinaca, zahvaljujući slobodnom vremenu i sredstvima stvorenim za sve njih.”²⁴

Kad su jedanput vrijednost i vrijednost razmjene, odijeljeni postaje u marksističkoj ekspoziciji dominantna ona koncepcija koja (vjerojatno) u „Grundrisse” i „Kritici gotskog programa” karakterizira samo prvu fazu komunizma: *mora se mjeriti racionalnost rada s društveno potrebnim radnim vremenom*. Tako se dolazi do mogućnosti da se racionalno odijeli potreban rad i višak rada

²¹ Ibid, svezak I, str. 317.

²² Kao što smo rekli, kategorije vrijednosti i vrijednosti razmjene nisu diferencirane.

²³ Drugi primjer rješenja antinomije (suprotnosti dvaju zakona).

²⁴ Ibid, svezak II, str. 401—402.

u samom društvenom „udruženih proizvođača”, iako ne na baš radikalan način. U „Teoriji o višku vrijednosti” Marx piše: „Pretpostavljamo zato da ne postoji kapital, ali da radnik sam sebi prisvaja od svog viška rada, od viška vrijednosti kojeg je on stvorio na višku vrijednosti kojeg je potrošio. Moglo bi se reći samo za ovaj rad da je zaista produktivan tj. da stvara nove vrijednosti.”²⁵ U prvoj knjizi „Kapitala”²⁶ taj je problem podrobno razmatran. Prije nego što ćemo citirati pasus, želim naglasiti da Marx ostavlja otvorenim također i druge alternative koje su vezane s izmjenom načina proizvodnje i podjele dužne komunizmu. S našeg stanovišta veoma je zanimljivo naglasiti da on *prije svega* govori o mogućnosti razlikovanja potrebnog rada i viška rada. „Zamislimo konačno (...) jedno udruženje slobodnih ljudi koji rade sa zajedničkim sredstvima za proizvodnju i troše svoje individualne radne snage kao *jednu jedinu* društvenu radnu snagu (...) Kompletna proizvodnja udruženja je jedna *društvena* proizvodnja: Jedan dio služi kao sredstvo za proizvodnju. Ostaje društven. Međutim, drugi se dio troši kao sredstvo postojanja članova društva. Dakle, mora se rasporediti među njih. Vrsta ovakve raspodjele mijenjat će se mijenjajući posebnu vrstu samog društvenog organizma proizvodnje i odgovarajućeg historijskog nivoa razvoja proizvođača. Samo da bi se održala paralela s robnom proizvodnjom, pretpostavljamo da je sudjelovanje svakog proizvođača u osnovnim sredstvima, određeno njegovim *radnim vremenom*. U tom bi slučaju radno vrijeme igralo dvjaku ulogu. Njegova raspodjela, izvršena društveno prema planu, regulira točnu proporciju različitih radnih funkcija s različitim potrebama. S druge strane, radno vrijeme istodobno služi kao mjerilo individualnog sudjelovanja proizvođača u zajedničkom radu, a djelomično također i u zajedničkoj proizvodnji individualne potrošnje. Društveni odnosi ljudi s njihovim radom i proizvodima njihovih rada ostaju veoma jednostavni i jasni, bilo u proizvodnji ili u raspodjeli.”²⁷

Nema sumnje: ova koncepcija, barem što se tiče druge funkcije mjerenja radnog vremena, savršeno odgovara onom modelu koji je u djelu „Kritika gotskog programa” definiran kao prva faza komunizma, a koji još u sebi nosi „znakove” kapitalističkog društva.

U drugoj, a još više u trećoj knjizi „Kapitala”, što se tiče *čovjeka pojedinca, proizvođača-pojedinca*, nema

²⁵ Marx: Teorije o višku vrijednosti, cit. svezak I, str. 270.

²⁶ Marx: Kapital, knjiga I, str. 92—93.

²⁷ Ibid, knjiga I (1), str. 92.

nikakve razlike između potrebnog rada i viška rada — razlika inače postoji s obzirom na kompletni društveni proizvod, nema je u društvu „udruženih proizvođača” — koje se smatra jednim jedinim gigantskim (pojedincem) individuom. Karakteristika kapitalističkog društva *nije* u stvari *višak rada*, već samo njegova transformacija u kapital: „Ma što se dogodilo u obliku transformacije profita u kapital, znači jednostavno da nije radnik, već kapitalista, onaj koji raspolaže ovim viškom rada.”²⁸ U istom djelu čitamo: „Samo tada kad društvo efikasno vrši kontrolu nad proizvodnjom i unaprijed je regulira, samo tada ona stvara vezu između društvenog radnog vremena posvećenog proizvodnji određenog artikla i stvaranja društvene potrebe koju takav artikal mora zadovoljiti.”²⁹ Tj.: kao prvo „udruženi proizvođači” mjere raspoloživo radno vrijeme koje ovisi o broju stanovništva, ili još bolje o količini raspoloživih radnih sati (bolje je ako je ta količina mala: što su proizvodne snage razvijenije, toliko se manje radnih sati fiksira u proizvodne svrhe). Ovo radno vrijeme se zatim „ponovo dijeli” među razne proizvodne okvire na slijedeći način: a) mjeri se potrebno društveno radno vrijeme u svakom vidu proizvodnje; b) utvrđuje se koliko je tog radnog vremena potrebno utrošiti da bi se zadovoljile neposredne materijalne potrebe stanovništva (tj. za sebe same) i to je potreban rad, a koliko ostaje na raspolaganju za druge svrhe (npr. za razvoj sredstava za proizvodnju) to je onda višak rada. Podvlačim, da se ta koncepcija bazira neopozivo na *redukciji na jednostavan rad*, a pod pretpostavkom da će radovi dodijeljeni *svakom pojedincu* — pretpostavljajući isti nivo produktivnosti — biti izvršeni u jednakom vremenu i u *suglasnosti s dužnošću*. U slučaju (uzevši u obzir „*Grundrisse*”) jednog složenog rada ova vrsta racionalnosti mogla bi se protumačiti jedino ako se *odvojeno* računa vrijednost jednog radnog sata svakog pojedinca, a što je apsurdno bez prisustva tržišta. (Valja se podsjetiti da upravo zbog toga u djelu „*Grundrisse*” otpada mjerenje kroz radno vrijeme.) Ponavljam: mjerenje prema radnom vremenu i razlikovati između potrebnog rada i viška rada (bez strukture tržišta) bazira se bitno na činjenici da se čitavo društvo smatra jednom jedinstvenom individuom.

Treba još vidjeti koji će se problemi — gotovo nerješivi — još pojaviti u odnosu između proizvodnje i potrebe.

²⁸ Ibid, knjiga III (3), str. 264.

²⁹ Ibid, knjiga III (1), str. 235.

E) Marx nesumnjivo predočava društvo „udruženih proizvođača” kao ono u kojem se, za mjerenje bogatstva, ne upotrebljava proporcija između potrebnog rada i viška rada, već između *necessary time-a* i *disposable time-a* — između „potrebnog” i „raspoloživog” vremena. Nije ovdje važno da li Marx razlikuje ili ne potrebni rad i višak rada. Dakako, razvoj proizvodnih snaga, potrebna je pretpostavka za povećanje raspoloživog vremena; pravo bogatstvo čovjeka ostvaruje se, dakle, u slobodnim aktivnostima raspoloživog vremena.

Ideja je jasna i dosljedna. Problemi se javljaju onda, kad analiziramo odnose između raspoloživog vremena i proizvodnje ili potrošnje.

Disposable time je vrijeme potrošnje, a ne rada, tj., s jedne strane, vrijeme uživanja što proizlazi iz upotrebe materijalnih dobara, a, s druge, vrijeme posvaćeno intelektualnim slobodnim aktivnostima koje, zahtijevajući već proizvedena sredstva, pripadaju upravo području potrošnje (moglo bi se nazvati „stvaralačke potrošnje”). Tu ne uzimamo u obzir sasvim intelektualne potrebe koje se zadovoljavaju za vrijeme *disposable time*.

Postavlja se problem da li se one aktivnosti koje Marx uokviruje u potrošnju, jer su to neophodni uvjeti i prijeko potrebni momenti u proizvodnji, moraju razvijati za vrijeme potrebnog vremena ili onog raspoloživog: to je slučaj „društvenog zadovoljavanja potreba” (npr. nastava) ili upravljanje proizvodnjom.

Čini se prirodnim da se ispunjavaju za vrijeme *necessary time-a*. Ovakva je interpretacija koncepcije izložene u djelu „*Grundrisse*”: budući da ne postoji prethodni tip rada, kontrola proizvodnje donosi vrstu aktivnosti kvalitativno različitu, a kako potrebni rad nije mjeren kroz radno vrijeme, *svaka* aktivnost koja ima neku ulogu u proizvodnji, sastavni je dio *necessary time-a*. Ako se pak pozovemo na treću knjigu „*Kapitala*”, rješenje nije tako jednostavno. U stvari, prema ovoj zadnjoj koncepciji *necessary time* se sastoji u izvršenju *jednostavnog* rada.

Za Marxa se poduka ili upravljanje proizvodnjom ne može smatrati jednostavnim radom, a niti mogu pripadati sistemu „promjene” jednostavnih radova. Može se dakle pretpostaviti da će se pojedinci posvetiti takvim zanimanjima upravljanja ili kontrole, koji su izvan njihovog potrebnog rada, te da će se baš u tome manifestirati njihova „slobodna aktivnost”. U tome bi slučaju društveno potreban rad bio sastavni dio „*disposable time-a*” i ne bi mogao biti uključen u društveno potre-

bno radno vrijeme. Možemo sigurno predočiti mijenjanje radova unutar *necessary time-a*, ali u tom se slučaju ne bi radilo o razmjeni između jednostavnih radova, već između *jednostavnih i složenih* radova. Gdje čovjek može razvijati potrebnu sposobnost za rad u upravljanju? Još u *necessary time-u*, i tako teorija o „jednostavnom radu“ definitivno ruši podatak da u „mjenjaju“ rada upravljanje privremeno pripada svima: svatko bi morao ovladati sposobnošću da izvršava procese složenog rada i tako bi se došlo do znatnog smanjenja dijela „*necessary time-a*“, koje je namijenjeno stvarno produktivnom radu. Ukoliko bi pak ljudi razvijali tu sposobnost za vrijeme *disponible time-a*, vratili bismo se provom problemu — kontradikciji. U stvari, sasvim je svejedno da li ljudi u vrijeme svog slobodnog vremena vrše jednostavne poslove ili se pripremaju za one složene: jedan dio slobodnog vremena je u svakom slučaju „društveno potreban“ i ne mjeri se u „društveno potrebnom radnom vremenu“.

Ako promatramo funkciju *prirodnih znanosti*, problem postaje ozbiljniji. Prema Marxu, prirodna je znanost najjača proizvodna snaga, znanstveni rad je „općeniti rad“. Ukoliko formacija potrebna za znanstveni rad i njegovo izvršenje pripadaju *necessary time-u* (kako bi obično bilo) ostvaruje se specijalizacija, koja je kontradiktorna koncepciji „Kapitala“, ne samo u tom smislu što se različiti ljudi specijaliziraju u raznim okvirima znanosti, već i u smislu što se *izvjesni* ljudi specijaliziraju u znanostima (jedni izvršavaju složeni rad, drugi onaj jednostavni). Specijalizacija u kojoj *svatko* ovlada jednim određenim okvirom *prirodnih znanosti* i pretvara ih u jednostavan rad, drastično bi inače smanjila vrijeme određeno za neposrednu proizvodnju. Ukoliko je međutim formacija na području *prirodnih znanosti* dio područja slobodnih aktivnosti *disponible time*, onda ponovno nije moguće mjerenje u društveno potrebnom slobodnom vremenu. Osobno mogu predočiti u daljnjoj budućnosti model „svaki stručnjak na svom području“, ali samo uz upotrebu *disponible time-a* i s jednom određenom formom vrijednosti koja se kompletno razlikuje od one u trećoj knjizi „Kapitala“.

Sada možemo raspravljati o interakciji između proizvodnje i strukture potreba u društvu „udruženih proizvođača“.

Već je rečeno da se Marx s obzrom na „društvo udruženih proizvođača“ poziva na radikalno novu strukturu potreba. Primarna uloga pripada tu generalizaciji

potrebe rada, i kao što smo već vidjeli, potrebe viška rada.

Već je rečeno da se Marx s obzirom na „društvo“ no postajanje životnom potrebom nemaju isto značenje. U kapitalizmu je rad teret, jer a) izvršavaju ga ljudi pod prinudom izvana i otuđen je, b) njegova konkretna priroda ne pruža čovjeku nikakvu mogućnost samoostvarenja: „Bez sumnje on (Adam Smith) ima pravo kad tvrdi da se, u historijskim oblicima rada kao što je ropski rad, podanički rad i plaćeni rad, rad predstavlja uvijek kao nešto odbojno, uvijek kao *prinudni vanjski rad*, nasuprot čemu se nerad predstavlja kao „sloboda“ i „sreća“. Radi se o dvije stvari: o autetičnom radu, i u vezi s tim o radu koji si još nije stvorio uvjete, subjektivne i objektivne (...) kako bi rad postao privlačan rad, samoostvarenje pojedinca, što ne znači u stvari da bi on bio čista razonoda (zabava), (...) prema koncepciji (...) Fourier-a“.³⁰ Marx se npr. odnosi prema skladanju muzike kao prema jednom sasvim intelektualnom radu.

U djelu „Grundrisse“ zadovoljena su *oba uvjeta*: otuđenje je nadvladano i rad postaje *travail attractif*. Kako u proizvodnji materijalnih dobara prestaje rad u tradicionalnom smislu, *svaki rad* postaje u biti intelektualni, postaje područje samoostvarivanja ljudske ličnosti. Ovim on postaje odreditelj (ako čak ne i više nego odreditelj) životne potrebe čovjeka i uzima dominantnu ulogu i u strukturi potreba. Po toj koncepciji nikada ne bi moglo iskrsnuti pitanje „zašto“ ljudi rade.

U „Kapitalu“ je, međutim, zadovoljen samo *jedan* uvjet: prestaje (pod svakim vidom) otuđenje rada, ali rad *ne* postaje *travail attractif*. U takvoj perspektivi rad u „društvu udruženih proizvođača“ nije slobodno zanimanje. „S obzirom na to carstvo slobode počinje samo tamo, gdje prestaje rad određen potrebom i vanjskim ciljem. Sloboda se na tom području može sastojati samo u tome da društveni čovjek, tj. udruženi proizvođači reguliraju racionalno tu organsku razmjenu s prirodom, stavljaju je pod zajedničku kontrolu, a ne da ona poput slijepe snage vlada njima; da oni obavljaju svoj zadatak s minimalnim trošenjem energije u uvjetima koji su adekvatni njihovoj ljudskoj prirodi i dostojni sebe. Međutim, to uvijek ostaje carstvo nužnosti. Odavde počinje razvoj ljudskih sposobnosti, koje je konačno samo po sebi pravo carstvo slobode, ali koje ipak može cvjetati

³⁰ Marx: Kritika političke ekonomije, svezak III, str. 278.

samo na bazi tog carstva nužnosti. Osnovni uvjet svega ovoga je skraćenje radnog dana".³¹

Ovdje su potrebne tri napomene. Prije svega: kako prema drugom izlaganju u „Kapitalu” samo slobodno vrijeme predstavlja prostor slobodne aktivnosti, Marx pripisuje ekonomiji vremena, skraćanju potrebnog radnog vremena i racionalizaciji proizvodnje još veću važnost nego u „Grundrisse”. Drugo: budući da rad nije bio *travail attractif*, može se postaviti pitanje zašto i za koga su ljudi radili. Na trećem mjestu bih željela naglasiti, da se s tog stanovišta program čini također utopijskim, a što je realističnije izneseno nego u „Grundrisse”: smatram nezamislivim sličan jaz između radnih aktivnosti i aktivnosti u slobodnom vremenu. Lijepa zamisao u „Grundrisse” o jednoj aktivnoj individui u slobodnom vremenu, koja ponovno ulazi u proizvodnju kao drugi čovjek, gubi svaku važnosti: u stvari „nema potrebe” da proizvodnju vrše „drugi” ljudi, bogatiji.

Rasprava bi nas mogla udaljiti od našeg pravog argumenta, vratimo se dakle drugom pitanju: zašto ljudi rade? Pretpostavljajući aktualnu strukturu potreba možemo odgovoriti jedino pribjegavajući općem primoravanju na rad. Međutim, „prinuda na rad” karakterizira za Marxa samo prelazno vrijeme (kratku fazu diktature proletarijata), dok u društvu „udruženih proizvođača” samo priroda može primorati ljude da nešto rade, čovek ne prisiljava čoveka (za Marxa su gospoda i sluge refleksne determinacije; nema gospodstva bez robova i obratno). U prvoj fazi komunizma (u kojoj ljudi sudjeluju u proizvodnji prema svom radu) nalazimo, dakako, još jedan oblik naslijeđene prinude iz kapitalizma: da bi mogli živjeti, ljudi moraju raditi. Međutim, kad ljudi participiraju u dobrima prema svojim potrebama, a radno vrijeme pojedinca nije razdjeljeno u potrebno radno vrijeme i višak rada propada, također i taj oblik prinude. Onda zašto ljudi rade? Nesumnjivo, da Marx u „Kapitalu” postavlja radikalno novu strukturu potreba, koja preobražava ljude u *druge*, u ljude za koje je „društveni zadatak” vanjska ali i unutarnja motivacija; i s tog stanovišta će se podudarati potreba i dužnost.³²

Jedino u „Kapitalu” nalazimo povezanu koncepciju interakcije između materijalnih potreba i proizvodnje: „Samo onda kad društvo efikasno kontrolira proizvodnju, regulirajući je unaprijed, samo tada ona stvara vezu između mjerenja vremena društvenog rada posvećenog

³¹ Marx: Kapital, knjiga III (3), str. 231.

³² Sličan model mogu zamisliti samo u društvu koje je skup zajednica.

proizvodnji određenog artikla i stvaranja društvene potrebe koju taj artikl mora zadovoljiti”.³³ Nadalje: „Na drugom mjestu, nakon što se odbacio kapitalistički način proizvodnje, čuvajući međutim društvenu proizvodnju, nastavlja vladati determinacija vrijednosti u tom smislu, što regulacija radnog vremena i podjela društvenog rada između raznih proizvodnih grupa i konačno proračun na koji se odnosi, postaju važniji nego ikada prije”.³⁴ I dalje „Višak rada općenito, uzet kao višak rada mjerenja datih potreba, mora uvijek nastaviti da postoji. (...) Određena količina viška rada potrebna je kao osiguranje protiv nesreća, za potrebno i progresivno povećanje procesa reprodukcije koje odgovara razvoju potreba i priraštaju stanovništva, što se s kapitalističkog stanovišta naziva akumulacijom”.³⁵

Kakav je, dakle, prema ovoj perspektivi odnos između materijalnih potreba i proizvodnje?

Društvo proizvodi u proporciji prema potrebama eliminirajući „slučajnost” tržišta: može se izbjeći „rasipanje” materijalnih dobara i proizvodnih kapaciteta, što je karakteristično za kapitalizam, a posljedica je činjenice da se proizvodnja i potrebe susreću jedino na tržištu. Kako se postiže sklad između proizvodnje i potreba? „Udruženi proizvođači”, kako sam već i naglasila, mjerit će: a) potrebe, b) raspoloživo radno vrijeme i fiksirat će c) društveno potrebno radno vrijeme za svaku aktivnost. Zatim će dijeliti (i ponovno će razdijeliti) proizvodne snage među razne okvire proizvodnje, vodeći svakako računa također o proizvodnji koja nije odmah korisna za zadovoljenje potreba (širenje proizvodnje, fondovi osiguranja i — ovdje nisu citirani, ali se pojavljuju u drugim pasusima — javne investicije, što će zadovoljiti potrebe samo u jednom određenom razdoblju).

Kakve su to potrebe koje se moraju mjeriti i za koje će se morati proizvoditi? To su one „prave”, „društvene” potrebe koje se identificiraju s „nužnim potrebama”.

Kako se dakle mogu mjeriti „prave”, „društvene” potrebe? Uzima se da su individualne potrebe usmjerene na neposrednu potrošnju kvalitativno i kvantitativno gotovo jednake, zbog čega ih je veoma lako zapaziti: pomoću random samples ne može se fiksirati kvaliteta

³³ Ibid, knjiga III (1), str. 235.

³⁴ Ibid, knjiga III (3), str. 266.

³⁵ Ibid, knjiga III (3), str. 230. Citirala sam već brojne pasuse u kojima se raspravlja o tom problemu; neću ih ponavljati.

i kvantitet. Do tu je sve u redu: ali čovjek iz komunističkog društva, prema Marxu, mora imati iznad svega karakteristiku, da će njegove potrebe, promatrane individualno, biti različite, bilo sa stanovišta kvalitete ili kvantiteta od potreba drugih ljudi. Ukoliko ovo vrijedi i za materijalne potrebe, mjerenja po tipu izloženom u „Kapitalu” jednostavno su apsurdna. Čak ako bi se i pronašao postupak — pa makar i složen — za njegovo se ostvarenje može mirno ustvrditi da bi takva jedna „proizvodnja za potrebe” dovela do „rasipanja” materijalnih dobara i proizvodnih snaga i to mnogo većeg od onog koje je donijela ili može donijeti proizvodnja robe (regulacija tržišta). U odnosu na ove i druge pokazatelje, moglo bi se smatrati da Marx ne primjenjuje individualizaciju potreba na područje onih potreba koje su usmjerene na materijalna dobra; postale bi individualne (i kvalitetno različite) ali samo one nekvantificirane potrebe dok one ostale (prave materijalne potrebe) to ne bi bile. To bi dovelo do jedne individualne, iznad svega homogene i gotovo jednake predodžbe — pod pretpostavkom da Marx misli, kako materijalne potrebe imaju odlučujuću ulogu u strukturi potreba pojedinaca. U stvari Marx misli upravo obratno i zato za pojedince društva „udruženih proizvođača,” materijalne potrebe zauzimaju u strukturi potreba podređenu ulogu. Tako bi dakle bio moguć razvoj sistema individualnih potreba, usprkos njihovoj kvalitativnoj i kvantitativnoj „jednakosti”.

Ova je koncepcija bazirana na relativno statičkim potrebama, kojih se razvoj, barem što se tiče materijalnih potreba, odvija dosta polako; takva koncepcija ne vodi računa o činjenici da, kao što smo rekli, čisto kvalitativne potrebe (*eo ipso* individuali) zahtijevaju materijalnu proizvodnju s daljnim teškoćama za „isticanje”.

Bez sumnje, tu prevladava jedna vrsta *egalitarizma*, barem u današnjem smislu riječi. To je važno naglasiti, jer *egalitarizam* nema ogorčenijeg neprijatelja od samog Marxa. On drži da se koncepcija *jednakosti* primjenjuje na proizvodnju robe, što je u stvari ostvarena „jednakost”. Jednakost i nejednakost su *determinacije refleksivnog tipa*: gdje ima jednakosti ima i nejednakosti i obratno. „Jednakost” kao naredba i zahtjev, ostaje uvijek u horizontu buržoaskog društva: ona se ne obazire na jedinstvenost pojedinca i kvantificira kvalitativno različito. U društvu koje unapređuje bogatstvo individualnosti — u komunističkom društvu — ne ostvaruje se „jednakost”: jednakost i nejednakost u svojoj refleksivnoj determinaciji postaju irelevantne i lišene smisla. Da bi-

smo pokazali kako je ta ideja stalno prisutna u Marxovim mislima citiram dva pasusa: jedan iz ranih radova, a drugi iz kasnijeg rada. U „Svetoj obitelji” Marx piše: „Proudhon nije uspio dati toj misli adekvatnu razradu. Prikazivanje „jednakog posjeda” je ekonomsko-politički izraz i zato još otuđen izraz, koji proizlazi iz činjenice što je predmet kao biće za čovjeka, kao objektivno biće čovjeka, a istodobno postojanje čovjeka za drugog čovjeka, njegov humani odnos s drugim čovjekom, društveni odnos čovjeka prema čovjeku”.³⁶ Ideja o „jednakom posjedu” je ideja realnog cilja tj. nadvladavanje otuđenih odnosa. Marx u djelu „Kritika gotskog programa” ne napada koncepciju o jednakom posjedu, nego onu jednakog prava (jednako pravo, kao što znamo nastaviti će svoje postojanje u prvoj fazi komunizma, koje će — u tom pogledu — biti još buržoasko društvo): „Ovo jednako pravo (...) je zato zbog svog sadržaja pravo nejednakosti, kao i svako pravo”.³⁷ Ova jednakost je „apstrakcija” jer vodi računa o čovjeku samo kao radniku. Međutim, se ona istodobno ne obazire na efektivne potrebe pojedinih individua, jer odgovara njihovim jednakim djelovima društvenog bogatstva za jednaki rad. Raspodjela prema potrebama, nasuprot onoj prema radu, nadvladava i ovu jednakost i nejednakost.³⁸

Kao što znamo, prema djelu „Kritika gotskog programa”, u drugoj fazi komunizma ne postoji nikakva vrijednost, a također ni rad nije reduciran na jednostavni rad: Marx istovremeno pretpostavlja neobično bogatstvo dobara. Upravo zbog toga nema mjesta onome, što smo nazvali „egalitarni” vid komunizma. Tako nije u „Kapitalu” gdje smo se, s obzirom na materijalna dobra suočili s jednim „modelom zasićenosti”. Međutim, za Marxa taj „egalitarizam” nije nikako identičan jednakosti proizvodnje robe (posjedovanja i prava): radi se prije o *relativnoj jednakosti efektivnih potreba* s obzirom na materijalna dobra. Kao što znamo, njima čine granicu druge individualne potrebe. Mi ne možemo predstaviti društveno uređenje u kojem će potrebe za materijalnim dobrima biti zasićene na jedan relativno jednostavan i homogen način i gdje će se individualnost potreba razvijati *isključivo* s obzirom na nematerijalne potrebe. Danas tu koncepciju nazivamo „egalitarnost”. Ne želimo ovim sumnjati da Marx to nije imao u vidu i da on taj model nije dovodio u vezu s „jednakošću”,

³⁶ Marx, Engels, Sveta obitelj, cit., str. 51.

³⁷ Marx: Kritika gotskog programa, cit., str. 961.

³⁸ Ibid, str. 961.

već s kompletnim ponovnim strukturiranjem sistema potreba.

Koliko je Marx računao na ponovno strukturiranje sistema potreba, jasno se vidi iz dviju opaski iz „*Grundrisse*” (u zrelosti je Marx smatrao takvo ponovno strukturiranje *conditio sine qua non*: o tom pitanju nema razlike između „*Kapitala*” i „*Grundrisse*”). O radnicima u kapitalizmu on piše: „Zbog prekomjernog iscrpljivanja njihovih snaga, oni su dovedeni do navika izvan svih normi i defekata u mišljenju i refleksijama. Ne može se onda imati drugo nego fizička, intelektualna ili moralna skretanja čak i najgorih vrsta...”³⁹ Pomanjkanje normi proizlazi iz činjenice da se u radnika ne može razvijati nikakva sposobnost fizičkih, intelektualnih i moralnih *amusements*. U „društvu udruženih proizvođača” u kojem se međutim podržava ta sposobnost (kvalitetne potrebe) prestaje također „pomanjkanje norme”. U jednom drugom pasusu Marx izlaže ovaj problem i povezuje ga s društvenom cjelinom; ukoliko je društvo dostiglo izvjestan stupanj bogatstva (materijalnog) onda: „...društvo može čekati jedan veliki dio već proizvedenog bogatstva *bilo za neposredno uživanje, bilo u proizvodnji namijenjenoj za neposredno uživanje...*”⁴⁰ Ponavljamo još jednom da se Marx, s obzirom na materijalne potrebe, služi modelom koji se približava onom modelu „zasićenja”, barem u analizi *budućeg* perioda, pa sve do časa postizanja jednog određenog stupnja materijalnog bogatstva.

Po toj se točki postavlja slijedeće pitanje: tko raspolaže raspodjelom proizvodnog kapaciteta? Tko odlučuje koliko je vremena potrebno „čekati” proizvodnju dobara koja služe neposrednom „uživanju”? Marxov je odgovor — *svatko* (upravo zbog toga govori o „udruženim pojedincima”). Međutim, kako time raspolagati? Na ovo pitanje Marx ne daje odgovor, jer *mu se to pitanje nije ni nametnulo*. Za nas međutim, i za naše vrijeme, ono je postalo možda od odlučne važnosti. Razrada relativnih modela centralno je pitanje suvremenog marksizma.⁴¹

Dakako, nije slučajno da Marx ne postavlja ni pitanje „kako se mora raspolagati”. Već smo rekli da će u budućem društvu za njega kategorija interesa biti irelevantna, neće postojati dakle interesi grupa, niti kontrasti interesa. Jedini *zajednički interes svakog člana društva*, osim zadovoljenja nužnih potreba (koje će,

³⁹ Marx: Kritika političke ekonomije cit. svezak II, str. 413.

⁴⁰ Ibid, svezak II, str. 403.

⁴¹ Barem bi trebalo biti tako.

kao što smo vidjeli, igrati podređenu ulogu u strukturi potreba), bit će *skraćenje radnog vremena*, moguće jedino putem maksimalne racionalizacije, što je zajednička težnja svih ljudi. Dakle, čak i način raspolaganja potpuno je *indiferentan*. Ako se odluke donose putem referendumu ili putem predstavnika (koji se izmijenjuju) svaki pojedinac izražava potrebe *svih ostalih pojedinaca* i drukčije ne može biti. Također i u tom pogledu, „društveni” čovjek *ljudski rod* i *pojedinac* predstavljaju ostvareno *jedinstvo*. Svaki pojedinac predstavlja rod, a rod se obrazuje u svakom pojedincu. *Potrebe „društvenih” ljudi* određuju proizvodnju, a to znači da s tim *raspolaze sam ljudski rod*.

Da bismo se hegelovski izrazili, u marksističkom društvu „udruženih proizvođača” područje „objektivnog duha” klasnih društava prenijeto je u sferu „apsolutnog duha”, jer dakako nisu „analogne vrste za sebe” samo one aktivnosti i objektivizacije koje su već postojale u klasnim društvima (također u otuđenoj formi) kao što su umjetnost ili filozofija. Analogne vrste za sebe postaju također moral i *ljudski odnosi*. Da nastavimo s hegelovskom analogijom „svjetski duh” neće se priznati samo u umjetnosti i filozofiji već u bilo kojem ljudskom odnosu i zato će svaka individua biti predstavnik vrste za sebe koja postaje svjesna i stvarna, te priznaje u svakom drugom čovjeku isti karakter, kojim će se kao takav staviti s njim u vezu. Sve to je lijepo izneseno u „*Svetoj obitelji*”, gdje Marx govori o budućem moralu: „Već je Platon smatrao da *zakon mora biti jednostran i ne smije se obazirati na individualnost*. Kad budu vrijedili *ljudski odnosi*, u stvari neće više postojati kazne *osim osude samoga sebe*. Neće se pretendirati da se uvjeri neko da vanjska sila, koju drugi izvršavaju nad samim njim, bude sila koju je on vršio nad samim sobom. On će međutim, u drugim ljudima naći *prirodne otkupitelje* kazne kojom je kaznio sam sebe tj. odnos će se upravo obrnuti”⁴² U jednom eksperimentu Kant predložava „idealno društvo” takvim, gdje ljudi sklapaju ugovor o napretku po kategoričnom imperativu. Sa stanovišta njegove filozofije, to je u stvari kontradikcija: u slučaju „ugovora” moral se mijenja u zakon. Po mišljenju Marxa, međutim, *isti* model — barem s filozofskog stanovišta — izgleda bez ikakve kontradikcije. Ukoliko svaki pojedinac predstavlja *sličnosti samog sebe*, svaka

⁴² Marx, Engels: Sveta obitelj.

će se njegova potreba (ovdje je to moralna potreba) tretirati na ovoj razini: on sebe može kazniti kad njegova osobenost krši tu *podudarnost*. Konflikt između morala i zakona nadvladat će se s nestajanjem opozicije, bića opozicije morala i zakonitosti (za Marxa se to nalazi samo u klasnom društvu, u otuđivanju).

Nestajanje zakonitosti i svih institucija ne obuhvaća jednostavno nestajanje objektivizacija. Naprotiv. Jedino u komunizmu (u pozitivnom prevladavanju privatnog vlasništva) postavlja se individualni posjed u pravih terminima. Podsjetimo se: potrebe su uvijek usmjerene predmetima. Isključujući samo područje proizvodnje, koja je u sebi i za sebe, ove su objektivizacije sve za sebe. Budući da više ne možemo govoriti o materijalnim potrebama, već samo o potrebama „koje su izvan njih”, svaka objektivizacija pripada carstvu „apsolutnog duha”. Sve su nematerijalne potrebe, dakle, usmjerene „apsolutnom duhu”, njegovim objektivizacijama, predmetima i njihovom izvršenju.

Upravo zbog toga u „društvu udruženih proizvođača” potreba „slobodnog vremena”, „vremena za odmor” igra tako važnu ulogu unutar sistema potreba.⁴³ Nadalje, među aktivnostima u slobodnom vremenu, ona umjetnička aktivnost igra odlučujuću ulogu, kao što rezultira iz najkreativnijeg Marxovog doba. Umjetnička aktivnost koja se rađa i odnosi na objektivnosti „za sebe”, već u okviru klasnog društva, najjednostavniji je i osvjetljavajući primjer onoga što Marxa interesira: potreba objektivizacije za sebe *koja se poistovjećuje je prava ljudska potreba članova „društva udruženih proizvođača”*.

Potrebe objektivizacije (ili predmeta) za sebe, čisto su kvalitativne potrebe, koje se ne mogu kvantificirati; nadalje, one su uvijek potreba-cilj. Pozivamo se na formulaciju iz treće knjige „Kapitala”: osim proizvodnje „...počinje razvoj ljudskih sposobnosti, što je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode”.⁴⁴ U aktivnostima usmjerenim objektivizacijama za sebe razvija se pravo bogatstvo čovjeka, univerzalnost i sposobnost, što zadovoljava kvalitativno različite potrebe i koje se ko-

⁴³ „Vrijeme za odmor” nije baš sinonim za „slobodno vrijeme”. Ovo posljednje se može u stvari tumačiti u negativnom smislu (slobodan od posla — besposlen.) Za Marxa je međutim slobodno vrijeme „vrijeme za odmor” neprotivrječivo pozitivna kategorija koja označava vrijeme utrošeno za ljudske aktivnosti slobodne aktivnosti.

⁴⁴ Marx: Kapital, cit. knjiga III (3), str. 232.

ličinski ne mogu opisati: „Wealth is disposable time and nothing more”.⁴⁵

Predmet potreba za sebe, kao što smo već rekli, nije samo jedna objektivizacija, već također *drugi čovjek*. Podsjetimo se: „Ekonomsko-filozofski manuskripti iz 1844: u ljudskim odnosima društveni čovjek ostvaruje uvijek nove kvalitete, koje se postavljaju kao cilj, bogat čovjek je čovjek bogat humanim odnosima. Tu proizlazi i drugo pitanje: da li je potreba čovjeka u isto doba i potreba zajednice?

Pitanje je značajno ne samo za sistem potreba, već za ukupni *društveni* model. Vidjeli smo da u marksističkoj viziji „društva udruženih proizvođača” nema mjesta za „objektivni duh”, za sistem institucija, pa da li to možda znači da nema mjesta ni za *ljudsku integritet*?

Za Marxa zajednica (pa i ona najmanja) ima vrijednost i značajna je jedino kad se manifestira kao neposredna forma *poistovjećivanja same po sebi*, kada je objektivizacija *opće podudarnosti*. Ne postoji nikakav interes, ni kontrast interesa: zajednica kao i pojedinac može biti samo posredni izraz takve *podudarnosti*.

Kod mladog Marxa zajednica i potreba zajednice pojavljuju se nesumnjivo kao *vodeći motivi*. Podsjetimo se njegovih razmatranja o ujedinjenju radnika komunističke viziji: „Time prisvajaju zajedno *novu potrebu, potrebu društva* i to što je izgledalo sredstvo postalo je cilj”.⁴⁶ U istom djelu kaže: „...Što se tiče *zajedničke* aktivnosti i *zajedničkog* uživanja koje nalazi svoje očitovanje i svoju *neposrednu* potvrdu u realnom društvu s drugim ljudima, uslijedit će svuda ovaj neposredni izraz društvenosti, bazirane na suštini sadržaja primjereno njejoj prirodi”.⁴⁷ Ili: „Isto tako osjećaji i način njihovog primanja *od drugih ljudi*, postali su moje *vlastito* prisvajanje. Osim ovih posrednih organa stvaraju se i *društveni* organi u formi društva: npr. aktivnost koju ja razvijam *neposredno u društvu s drugima* itd. postala je organ *životne manifestacije* i jedan način da se prisvoji *ljudski život*”.⁴⁸ „Univerzalna svijest”, razmišljanje, filozofija, teorija i mišljenje, moraju se ukorijeniti u zajedničko biće, a ne da se „penetriraju među

⁴⁵ Citat iz pamfleta „Source and Remedy”, po Marxu Teorije o višku vrijednosti, cit. svezak III, str. 276—277.

⁴⁶ Marx: Ekonomsko filozofski manuskripti, iz 1844. cit., str. 137.

⁴⁷ Ibid, str. 114.

⁴⁸ Ibid, str. 117.

mase" samo u drugom vremenu. „Moja univerzalna svijest nije drugo nego teorijska forma onoga, čija je stvarna zajednica društveno biće i živuća forma, dok je do dana današnjega univerzalna svijest apstrakcija realnog života i kao takva zauzima neprijateljski stav prema životu”.⁴⁹ I zato sam mogla reći prije da po Marxu u komunizmu neće prestati svaka filozofija, već samo ona koja suprotstavlja osobenost onome što je slično općoj podudarnosti, bit fenomena (l'essenza) tj. ona filozofija koja se bazira na onim vrijednostima koje se i ostvaruju. Čini se da će prestati prije društvena znanost. U stvari neće biti nikakvog fetišizma; u društvu će se bit i fenomen izjednačiti, zbog čega će društvena znanost, koja postoji radi kontrasta između bića i fenomena za Marxa biti stvarno suvišna.

Ideja o zajednici i društvenoj potrebi opravdano centralna u ranijim djelima, prelazi u drugi plan u kasnijim djelima. Iz toga se mogu izvući razni motivi. Jedan od najvažnijih je kritika s obzirom na zajednicu prirodnog društva i njegovu „ograničenost”. U svakom slučaju, tamo gdje Marx govori o zajednici — također i u ranijim djelima — uvijek misli na nešto drugo nego što su „prirodne zajednice”. On poima buduću zajednicu kao zajednicu slobodno izabranu od pojedinaca koji se ujedinjuju, kao odnose „čisto društvene”, kao posljedicu zaostalosti prirodnih ograničenja. Posvećujući se sve intenzivnije analizi kapitalističkog razvoja kao otuđenog razvoja, Marx daje najveću emfazu pozitivnom potezu, koji je proizveo kapitalizam, među inim, rješenju problema zajednice. Imamo razloga da mislimo također na jedan drugi faktor, tj. što se prisustvo zajednice u budućem društvu Marxu čini toliko običnim, da on ne vidi potrebu da se o tome posebno raspravlja. Veoma često govori o budućem društvu kao „društvu članova društva”! Nadalje, kad predočavanju „zajednice” i „potreba zajednice” zaista prelaze u drugi plan, u nekim pasusima gdje o njima govori pojavljuju se one kao „prirodne” perspektive. Tako npr. u trećoj knjizi „Kapitala”: analizirajući koji će u sadašnjosti biti za čeci budućnosti, govori o tvornicama u kooperaciji po Owenu: „Tvornice zadruga samih radnika, unutar stare forme, prvi su znak prijeloma stare forme (...) Kapitalistička akcionarska poduzeća smatraju se u usporedbi s tvornicama-zadrogama kao prolazne forme načina kapitalističke proizvodnje prema udruženoj proizvodnji s jednom razlikom, što je u prvima antagonizam elimini-

⁴⁹ Ibid, str. 114.

ran na negativan način, a u drugim na pozitivan”.⁵⁰ 1881. u nacrtu pisma Veri Zasulič, Marx se izražava na još općenitiji neproturječan način. Ruska seljačka zajednica „...nalazi kapitalizam u krizi koja će završiti jedino njegovim eliminiranjem i povratkom modernog društva „arhaičnom” tipu zajedničkog vlasništva, forma u kojoj će — kao što je rekao jedan američki autor⁵¹ (...) novi sistem kojem teži moderno društvo „biti preporod” (a revival) u višoj formi (in a superior form) jednog društveno arhaičnog tipa”.⁵² (Ne trebamo se plašiti termina „arhaičan”). Nadalje, raspravljajući o točkama u kojima će se buduće zajednice razlikovati od onih stvarno arhaičnih, prije svega on stavlja akcenat na činjenicu da se prve ne baziraju na krvnim vezama. Ova se koncepcija zato ne razlikuje ni po čemu od stava koji je Engels zauzeo u članku iz 1845.⁵³ gdje se oduševljeno poziva na vjerske zajednice u Sjedinjenim Državama i proriče skorašnji dolazak ove forme. Marxa mori rješenje ovih postojećih zajednica, jer u njima prepoznaje i cijeni začetke forme odnosa (ili integracije) koja je predodređena da u komunizmu postane univerzalna.

Dakle, svakidašnji život čovjeka u budućem društvu, za Marxa nije konstruiran unutar proizvodnog rada, taj rad zauzima jedno podređeno mjesto. Međutim, centar organizacije predstavljat će one aktivnosti i ljudski odnosi koji su opće podudarnosti za sebe. Potrebe koje su na njih usmjerene (kvalitativne potrebe-cilj) bit će primarne potrebe čovjeka, stvorit će njegovu jedinstvenu individualnost i ograničit će potrebe materijalnih dobara. Na takav se način stvara „duboka” ličnost bogata potrebama.

Marx je smatrao ovu izmjenu strukture potreba „prirodnom” i „običnom” potcjenjivajući na taj način konflikte. Naglasila bih zbog toga da, kako se na promjenu bića gleda kao na određujući faktor nalazimo u toj promjeni mnoge osvjetljavajuće momente. Međutim, ako bismo u njenom „čistom” modelu uzalud tražili konflikte i aktuelne probleme prijelaza — toliko važne za nas — ona ipak ne gubi svoje presudno značenje.

⁵⁰ Marx: Kapital, cit. knjiga III (2), str. 126—127.

⁵¹ Aluzija na L. H. Morgana.

⁵² Marx: Pismo Veri Zasulič Marx, Engels, Lenjin, O predkapitalističkom društvu, cit., str. 257.

⁵³ Engels: Beschreibung der in neuer Zeit entstandenen und noch bestehenden kommunistischen Ansiedlungen, in Marx, Engels, Werke, Dietz Verlag, Berlin 1970 svezak II, str. 521—522.

Engels je ponosno govorio o razvoju socijalizma od utopije do znanosti. Danas se ne može negirati da ova znanost ne sadrži utopijske elemente. Ipak, kao što je rekao Ernst Bloch, postoje produktivne i neproduktivne utopije. Ono što je u Marxovim idejama o „društvu udruženih proizvođača” i o sistemu potreba udruženih pojedinaca s raznih aspekata utopijsko, s obzirom na naše danas i naše mogućnosti akcije, nije zbog toga manje plodno: postavlja se norma pomoću koje možemo mjeriti realnost naših ideja i njihove vrijednosti, pomoću koje možemo odrediti granicu naših akcija: ona izražava najljepšu aspiraciju ljudske zrelosti, aspiraciju koja pripada našem biću.

(Agnes Heller, *La teoria del bisogno in Marx*, Feltrinelli Editore, Milano)

Prevela Anita Zenko

Francis Godard

O POJMU POTREBE U KONCEPTU KLASNE PRAKSE

(bilješke za diskusiju)¹

Želimo li dokučiti pojam potrebe naći ćemo se zbunjeni pred njegovom polisemijom i mnogostrukim upotrebama kojima je izložen.

Taj pojam koji se nameće svom očiglednošću zdravog razuma, izgleda na prvi pogled kao da stvara sklad oko sebe, jer ga u svojim analizama upotrebljava marksistička misao jednako kao i nemarksistička, pa čak i otvoreno antimarksistička misao.

Eto prve veće zamke. U stvari, premda se u historijskom materijalizmu taj pojam javlja kao pomoćno sredstvo koje služi da se zaokruži neki loše riješen teoretski problem, on je temeljni pojam vulgarne ekonomije i klasične ekonomije kao i sociološke misli koja je prati.

Naš pristup pojmu potrebe trebalo bi dakle biti drugačiji prema tome da li ga smještamo u polje nemarksističke misli ili u polje marksističke misli. U prvom slučaju nastojat ćemo razjasniti metafizičke pretpostavke koje mu služe kao temelj i pokazati da je sociologija koja se služi pojmom potrebe veoma dobro povezana, metafizički govoreći, s marginalističkom misli. Pokazat ćemo na kakvoj besadržajnosti i kakvim teoretskim zabludama počiva pojam potrebe.

¹ Ova napomena nije stilska odredba (kao što je to danas u modi), već točno određuje status ovog teksta. Ovaj tekst je autor priredio bez prethodne diskusije i zato ga treba promatrati kao dopunu raspravi koja je već u toku (a koju je autor, ako tako možemo reći, pokrenuo).

Proučavamo li pojam potrebe u marksističkoj misli, promatrat ćemo ga kao simptom izvjesnih problema i predložiti ćemo eksplikativne elemente koji služe rješavanju tih problema. S obzirom na to da Marx nikada ne daje točnu definiciju tog pojma i s obzirom na to da ga upotrebljava u najraznovrsnijim značenjima, čini nam se razumnijim promatrati ovaj pojam kao znak teoretskih teškoća, nego nastojati zasnovati teoriju uzimajući doslovce odlonike njegovih djela u kojima je riječ o potrebama.²

Potreba i teoretski predmet

Smatramo da teorija potrebe, jednako kao i teorija želje, nalazi svoje osnove u psihoanalitičkoj teoriji. Međutim, povezivanje jedne takve teorije sa sociologijom vrlo je složen problem.

To povezivanje u prvom redu znači različnost, specifičnost svakog teoretskog predmeta; povezuju se različiti teoretski predmeti, to povezivanje nije fuzija (ili konfuzija).

Interdisciplinarnosti bez osnove, koje se — pod izgovorom da pronalaze bogatstvo stvarnosti — gube u stvarnim predmetima (u smislu konkretnog-stvarnog, empirijskog), treba zamijeniti povezivanjem strukturiranih teoretskih predmeta, ali mi još nismo stigli do toga.

U vezi s tim mislimo da teorija potrebe ne može naći svoje osnove u marksističkoj sociologiji, ali se ipak mogu otkriti problemi koje sadrži pojam potrebe, odrediti njihovo teoretsko mjesto, i zatim pojmu potrebe dodijeliti mjesto u marksističkoj društvenoj teoriji.

*
**

Sociolozima, ekonomistima i političarima nemarksi-
stima koji upotrebljavaju pojam potrebe, zajedničko je to da ga ne smještaju u jasno određeno konceptualno polje i da ga stoga nikad ne definiraju i ne mogu ga nikada definirati kao teoretski predmet.

Pojam potrebe, zbog toga što nije teoretski definiran, klizi, kao što je i prirodno, s jednog predmeta na drugi.

² Solange Mercier-Josa objavljuje u nastavku svog članka „O pojmu potrebe kod Hegela” (Sur la notion de besoin chez Hegel) (La Pensée, br. 162, travanj 1972) analizu pojma potrebe kod Marxa; poduhvat bi bio mnogo zanimljiviji da je delikatniji.

Način funkcioniranja koji mu dodeljuje P.-H. Chombart de Lauwe prilično je značajan u tom pogledu. On potrebu definira na slijedeći način: „Potreba je, po mom mišljenju, stanje nekog organizma, osobe, društvene grupe, ili mehaničkog (kibernetičkog) sistema koji nastoji ponovo uspostaviti ravnotežu poremećenu nekim nedostatkom. Odnos između subjekta, objekta i sredine može se proučavati u tom okviru.³ Napomenimo odmah da potrebi polazi za rukom taj mukotrpan posao formalnog prilagođavanja mehanizma funkcioniranja nekog organizma, osobe, društvene grupe ili kibernetičkog sistema.

P.-H. Chombart de Lauwe proširuje zatim, na neopravdan način, polje upotrebe svog pojma, utoliko što upotrebljava par „potreba-težnja” kao princip općeg objašnjenja. Par pojmova (potreba-dužnost i potreba-težnja) bi prema njemu imao kapitalnu ulogu u društvenoj promjeni. „Ustalivši se, ove potrebe oslobađaju nove težnje i proces se neperstano ponavlja omogućujući društvu da napreduje i da se obnavlja.”⁴

Ali. P.-H. Chombart de Lauwe ide još dalje: iz svoje teorije potreba i težnji on pogrešno izvlači eksplikativne principe za teoriju grada, planiranja, revolucije, internacionalne političke situacije. Autor se, na primjer, služi pojmom potreba—težnja da bi definirao političku tipologiju: „Razmatraju li se težnje osoba i grupa u odlukama, vlast je demokratskog tipa. Ukoliko se težnje ne mogu izraziti ili ih sistematski koči vlast koja na taj način održava privilegije jedne klase ili kaste, tada se radi o društvu apsolutističkog tipa.”⁵

Napredna teorija potreba obuhvaća mit o maksimalnoj komunikaciji „od podnožja do vrha” i „od vrha do podnožja” kao eksplikativnom principu „demokratskog tpa uređenja.”

Međutim, ono što nam izgleda kao pomjeranje predmeta kod Chombart de Lauwea je također i brkanje predmeta; u vezi s odlomkom „Težnja—potreba; Dužnost—težnja” on kaže: „da bi razumjeli taj društveni proces (pocrtao F. G.) nameće se kao prvo analiza ekonomskih,

³ P. H. Chombart de Lauwe: „Usklađenosti i nesuglasice” o postanku potreba (Convergences et controverses sur la genèse des besoins), Cahiers Internationaux de Sociologie, Pariz, 1970, svez. XLVIII.

⁴ P.-H. Chombart de Lauwe: „Dinamičnosti težnji i promjena institucija” (Dynamiques des aspirations et changements des institutions), Cahiers internationaux de Sociologie, Pariz, 1968, svez. XVIV.

⁵ P.-H. Chombart de Lauwe: „Za sociologiju težnji” (Pour une sociologie des aspirations), kol. Méditations, izd. Denoel, Pariz, 1971.

tehničkih, demografskih procesa, međutim, s druge strane, neophodno je i psihološko proučavanje veza između različitih mentalnih procesa osvještavanja, prikazivanja, revalorizacije, mitizacije".⁶

P.-H. Chombart de Lauwe vidi sociologiju tamo gdje mi vidimo ekonomsku ili političku psihologiju. To je osnovno pitanje, jer on izlaže jednu od konstanti svih teorija potrebe, odnosno direktni prijelaz s ekonomske analize na psihološku.

To je dakle pojam za koji ne nalazimo ispravne teoretske definicije, ali koji stvara zakonitosti u svim područjima, koji nastoji odgovoriti na teoretske probleme umjesto naučnih pojmova. To je pojam koji nam omogućuje da uštedimo sociološku analizu (u tom je slučaju potrebno dati definiciju sociologije koja isključuje društvene odnose, društvene klase... ukratko koja isključuje samu sociologiju). Taj pojam govori jezikom koji upućuje na određenu metafizičku⁷ gramatiku koju moramo objelodaniti.

Morat ćemo dakle rasvijetliti pretpostavke koje su u osnovi pojma potrebe, zatim razraditi svaku od točaka uzetih u obzir razmatrajući neke načine upotrebe tog pojma. Na koncu ćemo naznačiti praktični pravilnik i političko-administrativnu upotrebu tog pravilnika.

Problematika potrebe i njeni postulati

Citirat ćemo detaljno Louisa Althussera koji govori o području metafizičke čvrste jezgre na koju se oslanja problematika potrebe: „Ta problematika (ljudske prirode) navela je Marxa kad se susreo s njom, da napiše dopunske postulate koje je definirao u Šestoj tezi o Feuerbachu:

I. Postoji opća ljudska bit.

II. Ta je bit svojstvo — uzeto izdvojeno — individua koji su njeni stvarni subjekti.

⁶ P.-H. Chombart de Lauwe: „Problematika i program internacionalnog istraživanja” (Problématique et programme d'une recherche internationale), Aspirations et transformations sociales, izd. Anthropos, Pariz, 1970.

⁷ Kad prenosimo neki pojam iz jednog teorijskog područja u drugo, taj pojam (čak i kad je naučno definiran u svom području, ovdje psihoanalizi) prestaje funkcionirati kao pojam. Opasnost je u tome što je taj uvezeni pojam obdaren određenom teorijskom zakonitošću zahvaljujući kojoj možemo povjerovati da govori jezikom teorijskog područja kojem pripada dok on govori sasvim drugačijim jezikom.

Ta se dva postulata nadopunjuju i neodvojivi su, a njihovo jedinstvo pretpostavlja čitavu jednu idealističku empiričku koncepciju svijeta. Da bi ljudska bit bila opće svojstvo, potrebno je da postoje konkretni subjekti kao apsolutne datosti: to implicira empirizam subjekta. Da bi te empirističke individue bili ljudi, potrebno je da svaka od njih nosi u sebi cjelokupnu ljudsku bit, ako ne drugačije barem u pravilu: to implicira idealizam biti. Empirizam subjekta implicira dakle idealizam biti i obrnuto.

Taj se odnos može obrnuti u sebi „suprotno”: empirizam koncepta — idealizam subjekta”.⁸

Althusserovo izlaganje i Šesta teza o Feuerbachu zasnivaju kritiku:

- psihologizma teorija potreba, koje prihvaćaju kao dopunu kulturalističku koncepciju potrebe (empirizam subjekta).
- bitnog, apsolutnog pozivanja na ljudsku slobodu (vraćajući se na osnovne potrebe) u sferi potrošnje, sferi neodlučnosti, nasuprot sfere proizvodnje, sfere ugovora (idealizam subjekta).
- antropologizma potrebe koji se poziva na metafiziku ljudske prirode (idealizam biti).

Psihokulturalizam pojma potrebe

Koncepcija izolirane slobodne individue oboružane potrebama i psihološkim motivacijama, zbir kojih oblikuje javno mišljenje i odobrava sve istraživačke procedure, upućuje na jednu od najplodnijih ideologija — teorija koje postoje u kapitalističkom društvenom uređenju: društveni atomizam. Ta ideologija počiva na kategoriji subjekta, „sastavnoj kategoriji svih ideologija”.⁹ Napomenimo usput da je ta vladajuća teoretska ideologija u savršenom skladu s vladajućom praktičnom ideologijom, odnosno individualizmom.

Oni koji upotrebljavaju pojam potrebe su uvijek zatočenici svog psihološko-empirijskog porijekla, i kada ulaze u detaljnu analizu, prinuđeni su upotrebljavati izlike da bi prikazali društveno prema psihološkom; oni se u takvoj situaciji pozivaju na određenu kolektivnu psihologiju, ili na prosječnu psihologiju statističkih grupa

⁸ Louis Althusser: Pour Marx, izd. Maspéro, kol. Théories, Pariz, 1969, st. 234.

⁹ St. 7.

koja se osniva na zbroju individualnih ukusa i naklonosti. Ili se pak pozivaju na kulturalizam, određujući „primarne potrebe” ili „duboke porive” u koje bi se „kultura” umiješala i redom psiholoških mehanizama nametnula podruštvovljenje potrebe (koje bi odgovaralo uloga i pravilima kojih se mora pridržavati individua).

To nas u biti dovodi do određenja kulture u društvenom kontekstu. Dovoljno je primarne potrebe smjestiti u određeni „povijesni ili kulturni” kontekst da bi ih smatrali oslobođenim društvenih određenja,¹⁰ to bi značilo da prva potreba uvijek postoji pod slojevima razrađenijih sekundarnih potreba.¹¹

Ti me bi sami sebe osudili na to da nikad ne shvatimo dinamiku društvenih odnosa, već samo statičnost podruštvovljenja. Pošto se ustanovilo da su se potrebe, ukusi ili težnje mijenjali prema društvenom sloju, ljudi se pozivaju na razlike u načinu života, kulturi. Ali, što su te životne navike, odakle one? Potisnuti problem ne znači i riješiti ga. Dakle, problemi koji su postavljeni definicijom o životnim navikama pokrivaju probleme koje postavlja pojam potrebe.

U osnovi svega toga leži težnja pojma potrebe da dođe na mjesto pojma društvenih odnosa. Nakon što je to učinjeno vraća se ideologiji koju rađa sama proizvodnja. Jean Lojkine vrlo dobro pokazuje, polazeći od analiza „Kapitala”, da definicija kapitalističkih društvenih odnosa, kao odnosa među slobodnim i jednakim individuama dolazi od „izjednačenja odnosa kapital-rad s odnosom među jednakima Pošto trgovački odnosi povezuju samo individue, ideje, stvarni odnosi koji postoje između tog i tog radnika i tog i tog kapitaliste, javljaju se kao sloboda izbora partnera u ugovoru”.¹²

Taj način rasuđivanja koji se primjenjuje na sferu optičaja, naličju proizvodnje, može se vrlo dobro primijeniti na tu istu sferu kao naličju potrošnje, i tu ćemo sada naići na potrebu. Jednako kao što se u ugovoru koji veže stvarne mogućnosti odnosa između radnika i gazde javlja sloboda izbora partnera, u činu kupovanja

¹⁰ Članak Michel Plona o društvenoj psihologiji koji će izaći u jednom od slijedećih brojeva časopisa „La Nouvelle Critique”.

¹¹ Ukoliko je najpotpuniji izraz tog psihokulturalizma potrebe, bez ikakve sumnje, par potreba-težnja u obliku u kojem se javlja kod P.-H. Chombart de Lauwea; prvi, najčišći tekst koji je osnova psihokulturalizma je, možda, tekst B. Malinovskog: „Naučna teorija kulture” (Une théorie scientifique de la culture), izd. Maspero, Pariz, 1968. (origin. izd. 1944).

¹² Jean Lojkine: „Za marksističku teoriju ideologija” (Pour la théorie marxiste des ideologies), Cahiers du Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes, br. 69, Pariz, 1969.

predmeta za potrošnju stvarna mogućnost odnosa između tog i tog radnika i te i te robe javlja se kao sloboda izbora proizvoda u odnosu na potrebu. U ovom posljednjem slučaju, pojam potrebe prikriva sam fenomenološki odnos između individue i druge individue, ovdje konkretno individue potrošača i individue prodavača, da bi ga sveo na jednostavan odnos između individue i predmeta. Pri tome ne izmiče promjenama koje donosi fetišizacija robe. Međutim, u slučaju individualne potrošnje, upravo karakter neodređenosti novca pred upotrebom vrijednosti ostavlja slobodu ili potrebu da se zamijene determinanti. To će biti druga točka naše analize.

Potreba i sloboda u sferi potrošnje

Za marginalističku ekonomiju osnovni momenat je potreba individue izjednačena s individualnim sklonostima. To je početak lanca koji obilježava čin kupovanja na tržištu potrošačkih dobara, kao bitne osnove marginalističke teorijske izgradnje.

Nije nimalo važno upitati jesu li te potrebe, te motivacije izraz slobodnog izbora, ljudske prirode, dubokih psiholoških pobuda ili nekog sistema potreba. Sa stankovišta koje nas zanima najznačajnije je ustanoviti da se pojmom potrebe ekonomski liberalizam zamjenjuje društvenim liberalizmom. Treba omogućiti da se iskažu unutarnje sklonosti. Ljudi se pozivaju na egoizam, prirodne sklonosti, slobodu svakog čovjeka. „Nevidljiva ruka” potrebe održava društvenu harmoniju, odnosno promjenljivost i savršenu društvenu konkurenciju.

Američki ekonomist i sociolog Gallbraith želio je pokazati da je „opći učinak prodajnog čina da kupcu oduzme moć odlučivanja da bi je prenio tamo gdje se njome može upravljati”.¹³ Gallbraith ovdje rezimira dobro poznatu tezu o uzastopnom radu kod kojeg se prva potreba, iako upravljana, uvijek nalazi na kraju uzastopnog rada.¹⁴ Prema Gallbraithu industrijski sistem je taj koji uzrokuje taj poremećaj: kontrola potrošnje javlja se kao rezultat nastojanja da se uvijek proda što više proizvoda. Ali, taj se poremećaj javlja u trenutku kad

¹³ J. F. Gallbraith: „Nova industrijska Država” (Le nouvel Etat industriel), izd. Gallimard, Pariz, 1967, str. 212.

¹⁴ Da ne ulazimo u detalje analize, vratimo se djelu J. Baudrillarda, u kojem je kritika tih koncepcija, čini nam se, postula opravdano jasno pokazujući kako ove koncepcije u stvari čuvaju zahtjev o slobodnom subjektu. La Société de consommations, S. G. P. P., 1970, str. 112.

tehnostuktura mora kontrolirati potražnju, jer kao što kaže Gallbraith:

„Konceptija potrošača koji troši svoju plaću na način da do maksimuma ostvaruje zadovoljstva kojih je osnovni povod u njima samima i u njihovoj okolini, vrijedi samo za prvo doba ekonomskog razvoja”.¹⁵

Proizvodnja tada nije nužno uvjetovala potražnju. Treba li iz toga zaključiti da je liberalna ekonomija bilo doba u kojem se autentična potreba još uvijek izražavala?

Kod Gallbraitha, kao i kod Marcusea nalazimo tu temu protivurječnosti između zahtjeva za maksimalnim učinkom sistema i autentične potrebe: „U takvom društvu, proizvodni aparat nastoji postati totalitaran u tom smislu da određuje individualne težnje i potrebe”. „Možemo razlikovati istinske i lažne potrebe . . .”. „Danas je tehnološka stvarnost osvojila taj privatni prostor i suzila ga.”¹⁶

Kod Marcusea represija zamjenjuje efikasnost sistema, ali upravljana, usađena potreba ostaje. Za to je odgovoran određeni ekonomski stroj koji uvijek traži maksimum efikasnosti ili represivni sistem koji usađuje kontrolu. Na svaki način uspostavlja se jednosmjerna veza između tehnološkog ili industrijskog sistema i pokorene individue.¹⁷

Na kraju jednog od najpoznatijih djela Vance Packarda¹⁸, nalazimo jednu vrst herojsko-komičnog priznanja koje osvjetljava neke od fobija američke misli i koje bi mogli sažeti na slijedeći način: „Ja, ja subjekt, želim sâm i potpuno slobodno odrediti koje su moje potrebe”.

Pojam potrebe je doista društvena inkarnacija metafizike slobode. Ta metafizika nalazi se, prema jednoj vrlo preciznoj podjeli rada, u samom srcu empiričke analize. Ekonometrija se služi pojmom potrebe koje joj daje socijalna psihometrija. Taj pojam je čvorno pitanje koje daje suvislost polju koje određuje ekonometrija.

Teoretsko-ideološki prostor koji je plod te veze, ne nalazi svoj, možda najjasniji izraz u analizama porodičnih budžeta. Te analize čine bitnu osnovu teorije mikroodlučnosti potraživača na tržištu potrošačkih dobara.

¹⁵ J. P. Gallbraith, *ibid.* 222.

¹⁶ Herbert Marcuse: „Čovjek jedne dimenzije” (*L'Homme unidimensionnel*), izd. Minuit, Pariz, 1964, str. 21—35.

¹⁷ Treba naglasiti da je svim društvenim ideologijama, ideologijama tehničkog društva, masovnog društva ili potrošačkog društva zajedničko da postavljaju „sistem” nasuprot individui ili Čovjeku.

¹⁸ V. Packard: „Potajno uvjerenje” (*La persuasion clandestine*), izd. Colmann-Lévy, Pariz, 1958.

Ekonomisti i sociolozi koji su proučavali porodičnu ćeliju u toj perspektivi, promatrali su je kao mjesto ku-povnog odlučivanja i promatrali su je jedino u toj dimenziji. Dvije osnovne varijable čine: jedna nezavisna varijabla — dohodak upotpunjen (uglavnom) veličinom porodice i društveno-profesionalnom kategorijom glave porodice; i jedna zavisna varijabla — potrošnja, kupovina osobnih predmeta.

Kad su varijable ovako postavljene, potreba služi da „objasni” a posteriori, statističku vezu, uzročnu povezanost dvaju tipova varijabli.¹⁹ Slijedimo li taj korak, dolazimo do zaključka da, ukoliko jedna porodica koja raspolaže tolikim i tolikim dohotkom kupi taj i taj tip osobnih predmeta i to u tolikom i tolikom omjeru, to znači da je ta porodica trebala upravo te predmete. Ako sada uspostavimo zakonitosti u statističkim vezama tih varijabli, vidjet ćemo da svaka porodica tolike i tolike veličine koja raspolaže tolikim i tolikim dohotkom ima taj i taj tip potreba. U takvim uvjetima, odnos „potrošača” prema trgovačkom kapitalu je uvijek kvantitativan odnos između cijene i dohotka na koji utiču potrebe. Iz svega toga proizlazi da je upravo veza između dohotka i razmjenske vrijednosti odlučujuća: brišu se sva klasna obilježja da ne bi pomislili da određenoj ljestvici dohoda odgovara određena potreba; tako neizbježno dolazimo do zaključka da su potrebe u recipročnoj vezi s veličinom dohoda i da su one jednake za sve društvene slojeve, ali na različitim nivoima.

Ekonometrijske analize mogu biti izvor vrlo zanimljivih informacija o kupovanju²⁰, ali nakon što je to provedeno ponovo se dovodi u pitanje činjenica da se služimo pojmom potrebe da bismo stvorili teoriju te tehnike, da bismo stvorili sociologiju od te sociografije, da bismo od tog deskriptivnog sredstva načinili eksplikativni princip.²¹

¹⁹ Ta upotreba pojma potrebe kao eksplikativnog principa društvene uzročnosti nije osobina samo porodične ekonometrije, nalazimo je dosta često u sociološkim ili socio-ekonomskim tekstovima. Polazeći od konstatacije o uzročnoj povezanosti dviju varijabli ili fenomena, objašnjavamo je privlačnošću potrebe.

²⁰ Kvantitativni podaci dobiveni u statističkim uredima u mnogim evrop. zemljama, pružaju vrlo korisne upute za proučavanje klasnih praksi u 19. stoljeću.

²¹ To je, čini nam se, greška u koju pada Maurice Halbwachs u delu „Radnička klasa i nivoi života” (*La classe ouvrière et les niveaux de la vie*), *Recherches sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés industrielles contemporaines*, izd. Gordon i Bréaus, London-Pariz-New York, 1972.

Posebno mjesto je namijenjeno M. Halbwachsu koji je, čini se, doveo najdalje psiho-kulturalizam potrebe i dao izvje-

Međutim, shema analize izvedena iz te tehnike utjecala je na „teorijske sheme” koje sačinjavaju pojam potrebe. Velike tipologije potreba koje su sve varijante dihotomije: potrebne kupovine i nepotrebne kupovine, ili dihotomije: djelovanje zbog brige, djelovanje po slobodnom izboru — upućuju u stvari na teorije o neslomivosti i elastičnosti potrošnje i tipologije elastičnosti, ukratko marginalističku teoriju potrošnje.²²

Postojale bi dakle krute potrebe i elastične potrebe (upravo kod ovih posljednjih kupovna neodlučnost je najveća). To su „potrebe-dužnosti” i „potrebe-težnje”²³; „primarne potrebe” i „diferencirane”²⁴ potrebe; „egzistencijalne potrebe” i „razvojne potrebe”²⁵; „Package-Riesmannov standard” i Katonin „neograničeni dohodak”. Ideološka osnova je uvijek jednaka, postoje potrebe koje Čovjek slobodno izabire prema svom ukusu, svojoj ljestvici vrijednosti... i potrebe koje Čovjek ne izabire slobodno.

Ovdje možemo povući paralelu između tih tipologija koje se upotrebljavaju za budžet-vrijeme za koje, s obzirom na izvanredno vrijeme, nalazimo distinkcije: potrebno vrijeme (slobodno vrijeme, ili za koje „discretionary in come” postaje „discretionary time”. Kao što ističe Marie-Françoise Lanfant²⁶ u vezi s teorijom o slobodnom vremenu i posebice u vezi s metodom budžet-vrijeme, teorija slobodnog vremena se, u stvari, zasniva na nemarginalističkoj teoriji mikroodlučnosti, a proučavanje upotrebe slobodnog vremena se uvijek odnosi na potrebe osobe.²⁷

stan broj elemenata za rješenje problema, posebice analizom radničkih klasnih praksi.

Trebat će se detaljnije vratiti tom autoru koji je u središtu teorije o porodičnoj sociometriji, i koji istovremeno predstavlja događaj u odnosu na tradicionalne analize.

²² Odnosi se na poznate zakone Ernesta Engela (druga pol. 19. st.).

²³ Podjela koju je postavio P.-H. Chombart de Lauwe.

²⁴ Podjela koju je postavio Andras Hegedus u svom članku: „Diferencijalne potrebe i modeli civilizacije” (Besoins différentiels et modèles de civilisations), Aspirations et transformations sociales, izd. Anthropos, Pariz, 1971.

²⁵ Milos Kaleb: „Interesi i težnje” (Interêts et aspirations), Aspirations et transformations sociales.

²⁶ Marie-Françoise Lanfant: „Teorije slobodnog vremena” (Les théories du loisirs), P. U. F., 1972.

²⁷ U svom djelu „Le travail en miettes”, G. Friedmann predlaže zanimljivu teoriju slobodnog vremena, pozivajući se na jednu, samu po sebi razumljivu koncepciju potrebe. Prema ovom autoru, slobodno vrijeme bilo bi nagonско, libidno vrijeme nasuprot radnom vremenu (vrijeme potiskivanja frustracija). Sve ono što rad s jedne strane suzbija, nalazimo, s druge strane u obliku potrebe.

Sfera potrošnje je, čini se, omiljeno mjesto metafizičke slobode.

Antropologizam pojma potrebe: Potreba i teorija akcije

Miloš Kaleb i Zdenad Strimska nam predlažu jedan drugi način funkcioniranja potrebe.²⁸

Z. Strimska želi, polazeći od pojma potrebe i težnje, ponovo dovesti u pitanje opću teoriju akcije. U stvari, autor samo do kraja razvija logične posljedice do kojih dovode neke upotrebe pojma potrebe. Tamo gdje su se drugi skanjivali (s punim pravom), Strimska je odlučio do kraja preuzeti odgovornost. Kakav je dakle spektar potreba?

Pokušajmo prikazati Strimskin tekst.

Definicije: Težnje se javljaju kao manifestacije „autentičnih čovjekovih potreba”. Dakle, između dvaju pojmova ne postoje esencijalne, već egzistencijalne razlike. „Pojam potrebe označava u svom elementarnom značenju: (a) objektivno postojeće stanje, odnos između sistema i sredine, ili odnos između njegovih sastavnih dijelova.”

Postulat: „Pojam potrebe je... osnovni i čak početni na nivou razgradnje i izgradnje pojmovnog aparata” (iz jedne opće teorije djelovanja).

Teorem: „To negativno stanje (objektivno postojeće stanje spomenuto u definiciji) je također uvjet i čak izvor djelovanja usmjerenog ka svom prevazilaženju, pojam potrebe izražava skup uzroka koji usmjerenom djeluju; zapravo (c) pojam označuje stvarna objektivna sredstva koja omogućuju da se prevaziđe postojeća negativnost.

Korelat: Koncept cilja pozitivno izražava ono što pojam potrebe izražava negativno”.

Zaključak: „Djelovanje je određeno potrebom koju treba zadovoljiti.”

Tako promatrana potreba funkcionira kao „izvor djelovanja”, tako je sasvim apstraktno određena početna pomoć, prvi moment, prvi grijeh. Na početku je postojao nedostatak i odgovor na taj nedostatak.

Napomenimo da je potreba definirana kao činjenično stanje nerada, kao izvor društvenih kretanja ujedi-

²⁸ Milos Kaleb: „Interêts et aspirations”, i Zdenad Strimska: „Aspirations et orientations de valeurs” (Težnje i određivanje vrijednosti), Aspirations et transformations sociales, izd. Anthropos, Pariz, 1970, (Milos Kaleb i Zdenad Strimska bili su 1970, svaki za sebe, direktor i pomoćnik).

njuje dvije bitno različite definicije: stanje i izvor djelovanja.

Nakon što je odredio pokretača, pomoć u jednom pravcu, zatim regulirao principe koji vode djelovanje ka njegovu cilju, Strimska postavlja treći element koji bismo mogli označiti terminom „društvene tegobe“.

Mi ovdje ne kanimo provesti analizu epistoloških pretpostavki koje sačinjavaju iskaz i definiciju potrebe, jer bi tada trebalo provesti analizu svih „velikih teorija“, koje od Webera do Parsonsa preko Pareta (a da ne zaboravimo velike klasike Hobbesa, Humea, Lockea) čine klasičnu sociologiju akcije i društvenog sistema, a u osnovi im je misao da je moguće iznaći minimalne apstraktne i formalne principe svih ljudskih djelatnosti.

Međutim nas ovdje zanima kako po Z. Strimskom funkcionira pojam potrebe. Po njemu, akcija ne proizlazi iz odnosa među klasama, već iz jedne unutarnje, usmjerene svršenosti čiji je prvi princip upravo potreba i čiji je horizont sistem vrijednosti. Z. Strimska tako provodi metafizičku i funkcionalističku analizu funkcioniranja sistema, analizu koja se služi načinom upotrebe organskih modela da bi opisala porijeklo akcije, kao i načinom upotrebe kibernetičkih modela da bi opisala regulativne principe djelovanja.

Ovdje konačno nalazimo još jedan princip kojim se služe sve teorije potrebe, odnosno da se „društveni sistem“ javlja odgovarajući na nedostatke, potrebe, poput živog organizma koji odgovara na svoje potrebe. Organističko gledanje isključuje društvenu kontradikciju utoliko što stanje oskudice i stanje neproizvodnje označava istovremeno „društveni pokret“, način rješavanja kontradikcija.

U tome se sastoji čitava dvosmislenost definicije. Može se, na koncu, pretpostaviti da postoje situacije blokade, međutim, potreba je uvijek „za nečim“ i uvijek istovremeno označava i poželjno rješenje, sredstvo rješavanja blokade, to je stanje svršenosti. To je stanje korak koji potreba uvijek prelazi, a koji nema pravo prijeći, jednako kao ni njen kontinuirani alter ego: težnja.

Postoji čitav svijet između oskudice i prelaska na djelo.

*

**

Pojam potrebe nije dakle odnio pobjedu na polju teoretske bitke. Njegov teoretski humanizam mogao bi se katkada učiniti simpatičnim kad ne bi pokrивao sumnjivi tehnokratski „humanizam.“

Administrativni organi državnog aparata (na primjer socijalno osiguranje), koji polaze od ideje da potrebe postoje izvan društvenih odnosa i klasne borbe, postavljaju sebi kao svjesni cilj zadovoljenje potrebe naroda. Međutim, taj je plan samo ideološka sistematizacija i racionalizacija po kojoj činovnici žive bojeći se istovremeno svoje prakse, jer administrativni organi državnog aparata funkcioniraju sasvim različito od odgovora na „potrebe“ koje izražavaju individue.

Najraširenija iluzija je sigurno pedagoška iluzija, prema kojoj bi bilo dovoljno da planifikator razumije potrebe ljudi i njihov sistem vrijednosti i da se zbog toga administracija „debirokratizira“ da bi izbjegla „smetnje“ u komunikaciji potreba. U toj bi perspektivi bilo sasvim dovoljno da administracija bolje funkcionira na način da potreba savršeno kruži i da se proširi od individue do instanci koje imaju moć odlučivanja.

Administrativni organi državnog aparata upotrebljavaju pojam potrebe na drugačiji način, još uvijek s „teorijom“ pragova. Princip je jednostavan: dovoljno je pronaći naučnog jamca da bi se odredio minimalni prag, na primjer za stanovanje je dovoljan površinski prag ispod kojeg život individue mora pokazivati patološke znakove. Međutim, nema li taj „humanizam“ koji bi trebao poslužiti da se utvrde minimalni uvjeti društvenog života u svom principu humanizam SMIG, drugim riječima pokroviteljski humanizam? Taj lažni humanizam ozbiljno obmanjuje, jer nas navodi na misao da proučavanje tih pragova ima naučnu vrijednost, i posebice jer želi da povjerujemo da li pragovi mogu biti mjerodavni u klasnoj borbi određujući u svakom trenutku što jedna društvena grupa naučno smije očekivati. Uostalom te pragove, kao što smo pokazali u jednom djelu o urbanoj obnovi Pariza, a koji se odnose na zelene površine i jaslice — vladajuća buržuazije ni iz daleka ne poštuje. Stvarni pragovi se određuju jedino u klasnoj borbi ili njenom iskristaliziranom izrazu u instituciji kao što je Gradsko vijeće. Zelene površine, dodjeljivanje stanova, zajednička opskrba — više su rezultat klasnog odnosa nego službenog priznavanja potrebe.

Marksizam i problem potrebe

Rekli smo na početku ovog teksta da Marx ponekad upotrebljava pojam potrebe da bi izbjegao neke teoretske poteškoće.

U perspektivi, uglavnom utvrđenoj u „Rukopisima iz 1844”, pojam potrebe kao i pojam otuđenja²⁹ upućuje na humanističke teze: Čovjek je oštećen ukoliko nisu ostvarene njegove osnovne potrebe; potreba je dakle uzeta u dijalektičkom odnosu vrijednosti i upotrebne vrijednosti, ona predstavlja upotrebnu vrijednost nasuprot vrijednosti, konkretno nasuprot apstraktnosti novca, posebno nasuprot općem. Želimo li otkriti probleme pred koje nas stavlja upotreba pojma potrebe u suvremenoj marksističkoj misli, potrebno je da izvan tog nejasnog i idealističkog načina razmatranja postavimo bitni problem odnosa između pojma potrebe i pojma proizvodne snage, ili još bolje, problema povezanosti proizvodnih snaga i proizvodnih društvenih odnosa u vezi s pojmom potrebe. Zbog toga je potrebno da proučimo tekstove marksističkih ekonomista koji su razvili najjaču i najstrožu ekonomsku analizu na tragu Marxovih radova: istraživači koji čine ekipu okupljenu oko časopisa „Ekonomija i politika”. Naše bi primjedbe mogle pridonijeti produbljivanju rasprave o tom pitanju.

Potreba i radna snaga

Marx upotrebljava pojam potrebe najčešće kad se postavlja problem vrijednosti radne snage. Neke Marxove tvrdnje u vezi sa sferom cirkulacije osvjetljavaju tu poteškoću; on kaže u vezi s klasnim ekonomistima da se proizvodnja čini zatvorenom u prirodnim zakonima dok je „u raspodjeli, naprotiv, ljudima omogućeno da sasvim svojevrijedno djeluju”.³⁰

Sfera cirkulacije proizvoda... je u zbilji pravi raj prirodnih prava čovjeka i građanina... To je područje koje snabdjeva običnog pristalicu slobodne trgovine potrebama, idejama...

U „Neobjavljenom poglavlju Kapitala”, Marx ističe da slobodni radnik prima sredstva za život u novcu za razliku od roba, ali bi se on obmanjivao kad bi vjerovao da je cilj njegova rada apstraktno novčano bogatstvo. Nešto dalje, međutim, Marx tvrdi u vezi s plaćenim radnikom u sferi cirkulacije, naličju potrošnje: „Ma

²⁹ Vidi odlomak: „Nepotrebni pojam” (Une notion inutile) u članku Alain Touraine: „Otujenje, od ideologije do analize” (L'Alienation, de l'idéologie à l'analyse), Sociologie du travail, travanj 1967, izd. Seuil.

³⁰ „Uvod u kritiku političke ekonomije”, izd. Sociales, str. 152.

šta se desilo on se ponaša kao slobodan činilac i mora se iz svega sâm izvuci”.

Ta bi sloboda dakle funkcionirala u prostoru neodređenosti kojeg ostavlja nadnica pred vrijednostima upotrebe sredstava za život?

Te tvrdnje koje izgledaju kontradiktorne izvršno ističu problem koji se nalazi u osnovi određivanja vrijednosti radne snage. Kako točno Marx iznosi to pitanje?

Marx razotkriva da je nadnica cijena radne snage, da ona ovisi o konjunkturi tržišta rada (ponude i potražnje) i odnosa snaga: međutim, tu cijenu određuje vrijednost radne snage (ona je razmjenska vrijednost u odnosu na vrijednost). Treba dakle odrediti vrijednost te radne snage, ona odgovara, kaže Marx, vrijednosti sredstava za život ili sredstava za potrošnju neophodnih za reprodukciju radne snage.

Poslužimo li se pojmom potrebe da bi riješili problem, obraćamo se u stvari tautologiji: ono što trebamo je ono što je neophodno, a ono što je neophodno je ono što trebamo... Ali, izrečemo li tu tautološku tvrdnju, primorani smo zaključiti da nadnica pridonosi zadovoljenju potreba (nadnice su ponekad iznad, a ponekad ispod vrijednosti radne snage, ali u prosjeku su određene tom vrijednošću koja odgovara sredstvima za život koja su potrebna za reprodukciju radne snage). Također, želimo li sačuvati pojam potrebe, moramo — kao što to čine S. Laurent i H. Nolleau — razlikovati „društvene potrebe neophodne za obnavljanje vrijednosti radne snage” i druge društvene potrebe. Međutim, to ipak ne rješava problem, jer ne znamo čime su određene neophodne potrebe i odakle proizlaze dopunske potrebe. Ako do kraja slijedimo misao — kao što to Marx ponekad čini³¹ —, možemo reći da su strogo neophodne potrebe psihološke granice života, i u tom slučaju društvene potrebe pokrivaju sve ostalo. Dopustimo li da samo neophodne potrebe sadrže „povijesni i moralni element”, kako razlikovati „povijesni i moralni element” kao neophodno sredstvo i dopunski element?

Suviše govoriti o pojmu potrebe, značilo bi izložiti se riziku nesvjesnog skretanja ka psiho-kulturalizmu čije smo metafizičke korijene vidjeli maloprije. Jednako se tako izlažemo riziku da potcijenimo ulogu klasne borbe u određivanju vrijednosti radničke klase (klasna borba se ne odvija samo na razini određivanja cijene radne

³¹ To je jedna Marxova interpretacija pojma „neophodne potrebe”. U njegovom djelu nalazimo i druge interpretacije te potrebe.

snage), jer ako razvoj proizvodnih snaga utvrđuje minimalne granice vrijednosti radne snage, iznad tih granica „stvar” se svodi na pitanje odnosa snaga boraca.

Pojam potrebe nalazi se u središtu analize iskorištavanja, upotrebljava se da se pokuša riješiti problem vrijednosti radne snage, ali i problem što ga postavlja odnos iskorištavanja i klasne svijesti. Mišljenja smo da ta njegova upotreba još uvijek izaziva delikatna pitanja.

Jednako kao što „Marksistički prilog političkoj ekonomiji” jasno ističe da se ne mogu uspostaviti mehaničke veze između „svijesti o posljedicama iskorištavanja, svijesti o uzrocima iskorištavanja i uloge države u održavanju prevaziđenih proizvodnih odnosa³², mi možemo reći da se ne mogu uspostaviti veze između posljedica iskorištavanja, svijesti o posljedicama iskorištavanja i „potrebe” za nekom određenom stvari. Možemo tvrditi da veće iskorištavanje direktno utiče na radnu snagu: javlja se psihički umor i nervoza, tjeskoba, ali ta psihička ili fizička stanja nisu sama po sebi dovoljna za određivanje društvenih potreba, pa čak ni za stvaranje potreba, veza nije neposredna. Dopustimo li suprotno, odnosno dopustimo li imanentnost društvene potrebe oskudici, ova posljednja svodi se na svoj najsiromašniji psihofiziološki izraz: homeostatički.

Tako dolazimo do uspostavljanja direktnog odnosa radne snage, psihofiziološke potrebe i klasne svijesti, mimoilazeći društvene odnose; postupak više nema nikakvog smisla ukoliko intenzitet rada stvara umor; umor može stvoriti psihofiziološku potrebu za odmorom, ali ništa više. Od toga do zaključka da psihofiziološka potreba stvara „potrebu smanjenja satnice” „tišine u domu”, „organizacije prostora i prijevoza”, postoji čitav jedan svijet kojeg, po našem mišljenju, potreba ne smije zaobići.

Marx naglašava da „nivo životnih potreba može porasti ili opasti”, da je granica „iscrpljenosti životne snage” vrlo rastegljiva. Lucien Sève, sa svoje strane, objašnjava složenost veze koja postoji između potrebe-motivacije i društvenih odnosa, i po tko zna koji put, ističe „izuzetnu popustljivost prema nezadovoljenju koju pokazuju ljudske potrebe” on jednako tako govori o karakteru koji nije mehanička prinudna sklonost ka jačanju, zabrani, modulaciji podruštvovljenja ljudske potrebe³³.

³² „Državni monopolistički kapitalizam”, „Marksistički prilog političkoj ekonomiji”, izd. Sociales, Pariz, 1969.

³³ Lucien Sève: *Marksizam i teorija personalnosti* (Marxisme et la théorie de la personnalité), izd. Sociales, Pariz 1969.

Te tvrdnje zabranjuju uspostavljanje svake neposrednosti u odnosu između psihofiziološke potrebe i društvenog čina ili društvene svijesti.

Postavimo li problem odnosa između „potrebe” i klasne svijesti, ne možemo govoriti ni o „već postojećim potrebama” koje primjećujemo na nejasan način i koje postoje u latentnom stanju. Koje su te „prikrivene potrebe”, te „već postojeće potrebe” koje bi kao takve dopirale u svijest? U stvari, postaviti te prikrivene potrebe, značilo bi iznova postaviti prikrivenu klasnu psihofiziologiju koja bi bila poput „predsoblja” klasne svijesti.

Potpuno osiromašenje, iscrpljenost radne snage, nisu sami po sebi dovoljni za stvaranje društvene potrebe. Kao što smo već rekli, društvena potreba javlja se kao naličje nekog nedostatka, kao pozitiv nekog negativa.³⁴ Stupanj iskorištavanja određuje trošenje radne snage, ali jedino ako uz to uvedemo i ideološke i političke društvene odnose i funkcioniranje dominacija/integracija, moći ćemo obuhvatiti ono što prikriva pojam potrebe.

Klasne organizacije ne rađaju potrebe, ili ne objelodanjuju prikrivene potrebe, ali jasno izražavaju zahtjeve koje određuju sredstva za potrošnju s obzirom na razvoj proizvodnih snaga, oblike i posljedice iskorištavanja, odnose političkih snaga, stanje klasne svijesti.

Ukoliko problem postavljen pojmom potrebe upućuje na neke aspekte povezanosti društvenih odnosa i proizvodnih snaga, moramo, nakon što smo proučili pitanje radne snage, proučiti pitanje sredstava za potrošnju.

Potreba i sredstva za potrošnju

Konstatacije koje se u potpunosti zasnivaju na ne-naučnom karakteru teza o potrošačkom društvu, o „buržuaziranju” radničke klase ne dozvoljavaju nam da proučimo ideološke posljedice oblika potrošnje, ili društvene odnose koji se stvaraju u procesu raspodjele-potrošnje. Postoji zapravo razlika između propovjedanja povratka umjerenosti i postavljanja problema, na primjer, ideološki sukob oblika potrošnje koji se odražava na način života i ideološke društvene odnose.

U „Marksističkom prilogu političkoj ekonomiji”³⁵ rečeno je da „potrebe rastu samo kvantitativno i kvalitativno”.

³⁴ Umoru odgovara pojam odmora, strahu potreba za sigurnošću.

³⁵ Ibid. str. 315.

tivno", i njihov oblik se mijenja. Njihovo zadovoljenje nastoji se ostvariti u „kolektivnim oblicima“.

Ali, to ističemo samo zato da bismo odmah dodali da se „mehanički“ ne mogu suprotstaviti „individualni oblici i kolektivni oblici potrošnje“. Što se nas tiče, mišljenja smo da je kolektivna potrošnja doista obilježena klasnim odnosima datog društvenog uređenja, da ona ne izmiče zakonitostima načina proizvodnje, ali treba naglasiti da je ona istovremeno sastavni dio ideoloških društvenih odnosa. Oblici potrošnje naročito odlučno utiču na strukturu porodice (ekonomska ćelija i ideološki aparat). Serge Laurent³⁶ se dva puta približava problemu, ali se svaki put na pola puta zaustavlja. Tako nam on kaže ... „Državni monopolistički kapitalizam nastoji nametnuti model potrošnje koji potencira želju za privatnim prisvajanjem društvenog proizvoda i doprinosi osamljenosti i individualizaciji potrošača koji tako lakše podnose vladavinu kapitala“. Autor bi mogao, polazeći od toga analizirati odnos između ekonomskog i ideološkog u potrošnji, međutim, on tu zanimljivu konstataciju skreće na medicinska razmatranja o neurozama i psihološkim neuravnoteženostima koje su rezultat te situacije.

Općenito govoreći iznenađuje činjenica da kod društvenih odnosa stvorenih u procesu potrošnje i posebice u porodičnom aparatu (osnovna jedinica za reprodukciju radne snage) izgleda kao da se negira ono što se priznaje kod reprodukcije kvalifikacije radne snage u sklopu školskog aparata, odnosno teoretski značaj sadržaja, i ideološki oblici obrazovnog djelovanja. Oko porodičnog aparata kao i oko školskog aparata odvija se snažna ideološka klasna borba, a u središtu te borbe je predmet potrebe. Kao što kaže Louis Althusser „Državni ideološki aparati (mogli bi) biti ne samo *ulog*, već i *mjesto* klasne borbe, i vrlo često žestoki oblici klasne borbe“.³⁷

U tim uvjetima i pretpostavljajući da su novi oblici kolektivne potrošnje koji se javljaju u određenom kapitalističkom društvenom uređenju uvijek obilježeni zakonitostima kapitalističkog načina proizvodnje (i posebno protivurječnostima načina proizvodnje sredstava za potrošnju) omalovažavanje političko-ideoloških pojava može imati dvije posljedice, bilo da se smatra da društvene odnose, klasnu borbu koja se rađa oko procesa potrošnje i koja se može iskristalizirati u nekom građanskom aparatu, uvijek obilježava vladajuća ideologija, a to dovodi do zanemarivanja — na tom ni-

³⁶ Serge Laurent, *ibid.* str. 30.

³⁷ Louis Althusser; *ibid.*, *La Pensée*, str. 15.

vou — sukoba ideološke borbe koju vode vladajuće klase³⁸; bilo da se smatra da su oblici potrošnje koje nameće vladajuća klasa ideološki neutralni, ili se u tome vidi samo razvoj proizvodnih snaga što dovodi do zanemarivanja integracione snage i efikasnosti vladajuće ideologije na razini procesa potrošnje. U vezi s tim rečeno je u „Marksističkom prilogu političkoj ekonomiji“ da „treba naglasiti da, ukoliko ta pojava u intermonopolističkoj konkurenciji dobiva iracionalne oblike, brza integracija u potrebe za novim proizvodima nema ničeg neprirodnog. Upotreba tih novih proizvoda na koncu nije drugo doli oblik i posljedica sve veće vladavine nad prirodom.“³⁹ Smatrati da su proizvodi, takvi kakvi postoje, takvi kakvi se javljaju u svojim konkretnim oblicima, unutar kapitalističkog društvenog uređenja — posljedica sve veće vladavine nad prirodom, i da integracija u potrebe za tim novim proizvodima nema ničeg neprirodnog, čini nam se, osobno, vrlo opasno.

Prema tome, što je razvoj sredstava za potrošnju kao objektivni napredak proizvodnje veći, veće su i potrebe. Sve veća potražnja sredstava za potrošnju i potreba vrši pritisak na proizvodne odnose.

To mišljenje nalazi svoj princip u Marxovu mišljenju koje se odnosi na sredstva za proizvodnju. Mislimo da se problem postavlja različito kad su u pitanju sredstva za potrošnju koja ideološki i politički nisu neutralna, suprotno onom na što nas upućuje utilitaristička i pragmatika koncepcija predmeta.⁴⁰

Kao što je rekao Antoine Casanova u intervjuu što ga je vodio s P.-H. Chombart de Lauweom⁴¹: „Državni monopolistički kapitalizam nastoji nametnuti model potrošnje koji potencira želju za privatnim prisvajanjem društvenog proizvoda i doprinosi osamljenosti i individualizaciji potrošača koji tako lakše podnose vladavinu kapitala.“

U tim uvjetima stvaranje individualizirajućih, diferencirajućih, razmetljivih potreba „za novim predmetima“, nema zasigurno ničeg neprirodnog i odgovara *isto tako* dinamici ideoloških društvenih odnosa. U društve-

³⁸ Suprotno onome što misle Baudelot i Establet, koji vide samo razvoj logike vladajuće klase, i, koji isključuju klasnu borbu na ideološkoj razini u školskom aparatu. Baudelot i Establet, nakon što su razlučili razvoj proizvodnih snaga (stjecanje nekog znanja, stjecanje kvalifikacije) i ideološke društvene odnose, uvažavaju samo drugi termin i prikazuju ga apstraktno.

³⁹ *Ibid.*, str. 347.

⁴⁰ Jednostavni ili složeni predmeti.

⁴¹ Već citirani intervju objavljen u „Nouvelle Critique“.

nim odnosima potrošnje i raspodjele, vladajuća ideologija „spontano” osvaja, oblikuje način života i praktične ideologije.

Upravo smo postavili izvjestan broj problema koje ne namjeravamo ovdje riješavati. Jednostavno želimo predložiti nekoliko teza koje podstiču raspravu.

O pojmu potrebe u konceptima klasnih praksi o društvenom uređenju i o klasnoj borbi

Zbog toga što se ne može jasno razlikovati položaj klase od situacije klase, upotreba pojma potrebe miješa ili mehanički spaja dva izraza. Međutim, odredimo odmah što podrazumijevamo pod položajem klase, a što pod situacijom klase.

Situacija klase upućuje na objektivna ekonomska određenja jedne klase, ali pri tom treba naglasiti da situacija klase ima direktne ideološke posljedice (koje su dio situacije klase).

Način na koji individua zamišlja svoj odnos prema uvjetima egzistencije, u stvari njegova spontana ideologija je direktno „potaknuta” objektivnim klasnim uvjetima i vladajućom ideologijom, i dio je situacije klase.

O položaju klase može se govoriti jedino ako se klasa izražava kao klasa posredstvom klasnog aparata, društvenog pokreta. O položaju klase se, dakle, može definitivno govoriti jedino ako se klasna borba promatra u određenoj političko-ideološkoj konjunkturi.

Mislimo da je pogodnije sačuvati pojam sistema potreba za položaj klase, i zamijeniti klasični pojam potrebe pojmom društvene klasne prakse koja upućuje na situaciju klase.

Sistem potrebe

U „Marksističkom prilogu političkoj ekonomiji” čitamo da radnička borba pretpostavlja razmišljanje, osvještavanje radnika i to osobito u okvirima klase, o potrebama koje treba zadovoljiti, jer ideja postaje uistinu stvarna tak kad je mase usvoje”.⁴² Mislimo da uistinu, za nevladajuće klase, društvena potreba postoji jedino ako je preuzima i ako je izvršava društveni pokret, politički pokret. Za vladajuće klase društvena potreba ne postoji izvan državnog aparata, planifikativnih i instanci.

⁴² Ibid., str. 348.

Državni aparat predstavlja sistem potreba, „društvene prednosti”, — to je predmet društvene politike. On se uvijek nalazi između dvaju zahtjeva od kojih je jedan održavanje visokih profitnih stopa, a drugi održanje političke vladavine. Državni aparat ispituje potencijalne društvene pokrete, pukotine vladajućeg sistema⁴³, ali on također mora zadovoljiti osnovne zahtjeve monopola, a ti su maksimalno ubrzanje opticaja kapitala, i sprečavanje snižavanja profitne stope. Industrijski kapital proizvodi sredstva za potrošnju koja odgovaraju tim osnovnim zahtjevima. Državni aparat mora proizvesti i upravljati sredstvima za potrošnju koja ne zadovoljavaju te zahtjeve i koja ne odgovaraju kriterijima rentabilnosti (npr. kolektivna opskrba), ali koja moraju zadovoljiti zahtjeve proizvodnje, radne klase i osobito političke vladavine rukovodeće klase. Uz odnos snaga koji ga suprotstavlja vladajućim klasama, državni aparat mora ponekad popustiti pred sistemom potreba vladajućih klasa, ali to popuštanje je „uvijek izvedeno s velikom pomoći kapitala”. Razvoj sredstava za potrošnju je, dakle, obilježen proizvodnim odnosima i kapitalističkom potrošnjom; treba proizvesti predmete koji odgovaraju postizavanju velikih profita i koji se mogu proizvesti u velikom broju jedinica⁴⁴. Vladajuća klasa mora nametnuti sistem potreba (koje donosi određeni način života) koji odgovara — a posteriori — tim sredstvima za potrošnju.

Vladajuća klasa putem svojih političkih ili sindikalnih organizacija proizašlih iz različitih društvenih pokreta (stanara, potrošača) stvaraju svoj kontra-sistem potreba. Taj sistem potreba ukazuje na izvjesno stanje radne snage, ali to stanje ne kazuje ništa o zahtjevima koje treba iskazati, odnosno o društvenim potrebama čije se zadovoljenje smatra opravdanim; naznačuje određeno mjesto, mjesto jednog zahtjeva i ništa više. Prije nego potrebne društvene potrebe se rađaju u klasnoj borbi,

⁴³ „Društveni odnosi” godišnje obrađeni u SAD, uz pomoć čitave baterije društvenih pokazatelja, je možda najuspješniji pokušaj učinjen u tom pravcu.

⁴⁴ Najznačajnije bi bilo da se točno odredi priroda veze koja spaja kapitalistički način proizvodnje sredstava za potrošnju, način života i ideologije klasa. Članak Jean Lojkinea: „Doprinos teoriji kapitalističke urbanizacije” (Contributions à une théorie de l'urbanisation kapitaliste) Cahiers internationaux de Sociologie, sv. LII, 1972; djelo Manuela Castellsa: „Gradsko pitanje” (La question urbaine) izd. F. Maspéro, Pariz 1972; i djelo Edmonda Préteceille: „Proizvodnja velikih cjelina” — Pokušaj analize determinanti gradske okolice”, Cahiers du Centre de Sociologie urbaine, 1972 — to su, čini se, osnovni tekstovi za proučavanje tog problema.

one su kristalizacija odnosa snaga koja se transformira u normu, u pravo kada se borbe vladajućih klasa svrše.

Sistem potreba dio je sistema zahtjeva koji obilježavaju upotrebne vrijednosti, sredstva za potrošnju (zahtjevi za veću nadnicu, te zahtjevi u vezi s radnim vremenom ne obilježavaju sredstva za potrošnju). Dakle taj sistem potreba teži „izvjesnoj društvenoj povezanosti“⁴⁵, ta je povezanost poistovjećena s onom koja proizlazi iz zahtjeva kapitalističkih proizvodnih odnosa (profita stopa i povećano iskorištavanje) osobito na ekonomskom planu, ali i na ideološkom planu.

Koncept klasne društvene prakse

Koncept bi morao omogućiti da zamijenimo nejasne pojmove iz svakodnevnog života, i da izbjegnemo obraćanje psihološkim ili kulturalističkim analizama. Odredit ćemo samo teoretsku okosnicu.

Ako u sferi proizvodnje razlikujemo procese proizvodnje, proizvodne odnose i konkretni proces rada, mislimo da je moguće u sferi potrošnje razlikovati proces potrošnje, potrošačke odnose i konkretni proces potrošnje. Koncept klasne prakse upućuje na konkretni proces potrošnje. Taj je proces sam po sebi direktno određen društvenim odnosima u potrošnji i raspodjeli, s jedne strane, i konkretnim procesom rada, s druge. Moramo, zapravo, razlikovati klasne prakse svojstvene svakoj klasi, sloju i društvenim kategorijama.

Ali, uzmimo stvari jednu po jednu i razmotrimo najprije društvene odnose u potrošnji i raspodjeli.

Ako, kao što tvrdi Philippe Herzog: „U teoriji proizvodnog ciklusa kapitala (početak II knjige „Kapitala“) nalazimo da ekonomska moć kapitalizma utemeljena na koncentraciji proizvedenog kapitala i na iskorištavanju — jača u metamorfozi kapital—novac u kapital—proizvod, u kapital—robu i iznova u kapital—novac (svaka ta metamorfoza je skup društvenih odnosa i radne djelatnosti)“⁴⁶; treba zamisliti proces potrošnje ujedno kao trenutak, kao ciklus reprodukcije kapitala čiji se pokretački i određujući moment nalazi na razini proizvodnog

⁴⁵ U vezi s tim vidjeti članak Jean-Claude Duforea i Patrice Grevet: *Demokratska društvena politika* (La politique sociale démocratique), *Economie Politique*, br. 218, rujan 1972.

⁴⁶ Philippe Hercog: *Ekonomski politika i planiranje u kapitalističkom uređenju* (La politique économique et planification en régime capitaliste), izd. Sociales. Pariz 1971.

procesa, i kao posebni moment reprodukcije kapitala u kojem se javljaju specifični društveni procesi. Treba znači zamisliti proces istovremeno u njegovoj jedinstvenosti i u specifičnosti tih posebnih momenata. To nas navodi da zamislimo „ekonomsko“ kao skup procesa reprodukcije kapitala u kojem je moment proizvodnje strukturalno odlučujući i određujući moment što nas navodi, također, da izbjegnemo svođenje ekonomije na proizvodni oblik kapitala.

Trgovački oblik kapitala odgovara momentu ostvarivanja viška vrijednosti, moment koji je sine qua non reprodukcije kapitala. „Trgovac“ se javlja na toj razini kao „personifikacija kapitala“.

Prije je potrebno prisjetiti se tih nekoliko točaka nakon reakcionarne tvrdnje E. Balibara, koja niječe svaku ekonomsku nezavisnost koja se odnosi na proces cirkulacije⁴⁷; nakon tvrdnju samog F. Engelsa koji u „*Stambeno pitanje*“ kao da mjestimično svodi sve što se događa u sferi cirkulacije — na nebitno, na fenomen, pod izgovorom da se ono što je značajno — proizvodnja vrijednosti, viška vrijednosti — već desilo drugdje. Sve što se događa izvan sfere proizvodnje postalo bi „lupeški posao“ ili „borba siromaha za komad kolača“⁴⁸.

Nakon što smo to rekli moramo uzeti u obzir da se svaka društvena klasa nalazi na razini procesa raspodjele nasuprot:

- proizvodnom kapitalu (nominalna nadnica)
- nekim granama državnog aparata (indirektna nadnica kojom se politički upravlja)

na razini procesa potrošnje nasuprot:

- kapitalu općenito, i trgovačkom kapitalu posebno
- nekim granama državnog aparata (npr. vijećima ili stambenim javnim službama)

⁴⁷ Vidjeti prikaz E. Balibara u poglavlju pod naslovom: „O osnovnim pojmovima historijskog materijalizma“, u „*Lire le Capital*“, izd. Maspéro, kol. Théorie, Pariz, 1966.

⁴⁸ Engelsove tvrdnje u *Stambeno pitanje* („La question du logement“) izd. Sociales, Pariz, 1957, objašnjava kontekst u kojem su date. Engels piše seriju vrućih članaka kao odgovor pristašama Proudhona i malograđanskim reformistima koji tvrde da će se poboljšanjem uvjeta stanovanja izliječiti bijeda, da će individualno posjedovanje kuće osloboditi radnika, da je najveći neprijatelj klase vlasnik nekretnina... F. Engels mora, dakle, na njihovo mjesto staviti izvjestan broj problema. Međutim, kao što je ponekad slučaj u borbi protiv reformista, on prihvaća mehanističko držanje.

osnovnom vlasništvu (pravno vlasništvo nekog sredstva posebne potrošnje).⁴⁹

Iz tih odnosa treba izvući dvije stvari bitne za naš predmet.

Kao prvo, proces iskorištavanja prelazi jednim jedinim pokretom sferu proizvodnje i sferu cirkulacije, ali upravo državni aparat najznačajnije organizira taj proces u sferi cirkulacije.⁵⁰

Drugo, jedino *trgovačka potrošnja*, odnosno potrošnja koja omogućuje ostvarenje viška vrijednosti i koja omogućuje trgovcu da ostvari profit (trgovački profit) zanima trgovca. Trgovačku potrošnju možemo definirati na način na koji definiramo proizvodni rad, kao definiciju kompletirat ćemo (u zgradama) slijedeću Marxovu tvrdnju. „Pojam proizvodnog rada (i trgovačke potrošnje) ne obuhvaća samo odnos između djelatnosti i korisnog učinka, između proizvođača i proizvoda (između potrošača i proizvoda), već i, i to naročito, društveni odnos koji od rada čini neposredni instrument vrednovanja kapitala (koji od potrošnje stvara neposredni instrument ostvarenja kapitala)”.⁵¹

Taj društveni odnos određuje konkretni oblik predmeta kapitalističke potrošnje⁵², tim društvenim odnosom predmet gubi svoju instrumentalnu neutralnost i postaje društvena egzistencija; slobodno vrijeme gubi svoju apstraktnost trajanja i dobiva društveni sadržaj. Nikad se dakle ne može uspostaviti neposredni odnos individue prema upotrebnoj vrijednosti (kao što to čini pojam potrebe), odnos je uvijek *posredovan* društvenim odnosima potrošnje. Povoljan korak započinje uspostavljanjem odnosa između društvene klase i trgovačkog kapitala u procesu razdiobe sredstava za potrošnju.

⁴⁹ Moramo podcrtati nešto vrlo značajno: odnosi klasa, slojeva, kategorija ili klasnih frakcija prema kapitalu, državnom aparatu, zemljišnom vlasništvu, u procesu raspodjele i potrošnje nije jednak; drugim riječima, svaka klasa (sloj, itd.) u procesu raspodjele i potrošnje uspostavlja specifične odnose sa spomenutim instancama.

⁵⁰ Poglavlje o iskorištavanju u „Marksističkom prilogu političkoj ekonomiji” gdje je izvanredno objašnjeno kako Država indirektnim upravljanjem nadnicama, na koncu smanjuje vrijeme u kojem radnik radi za sebe u procesu proizvodnje.

⁵¹ Karl Marx: „Kapital”, knj. I, izd. Sociales, str. 184.

⁵² Čak i kad državni aparat sudjeluje u procesu potrošnje investirajući devalorizirani kapital u proizvodnju određenih sredstava za potrošnju, njegova je osnovna težnja uvijek da se uključiti maksimum sredstava za potrošnju u prodajni krug (to je politika rentabilizacije i racionalizacije javne opskrbe).

Djelovanje klase u konkretnom procesu potrošnje je također određeno, kako smo rekli, konkretnim procesom rada.

Mjesto u podjeli rada (npr. manuelni rad i intelektualni rad), oblici organizacije rada, različite podjele radnog vremena, radni intenzitet, i konkretni oblici upotrebe radne snage — određuju tako na svoj način klasne prakse u konkretnom procesu potrošnje.

Michel Verret⁵³ vrlo točno ističe da „radnik iz tvornice ne donosi samo svoju nadnicu. On odatle također donosi novosti, iskustva, kategorije mišljenja”; on također ističe da „striktna podjela rada — strogost funkcija i uloga — svojstvena radničkom radu, utječe na organizaciju porodice. Organizacija rada u željezarama npr. može vrlo duboko obilježavati život jedne porodice ili nekog radničkog grada. U stvari, sve veći radni intenzitet ima za posljedicu povećanje vremena svakodnevnog oporavljanja izvan radnog vremena, što nije bez posljedica na porodičnu organizaciju slobodnog vremena.

Koncept klasne prakse kojemu, dakle, prethode koncepti društvenih odnosa u potrošnji, i konkretnog procesa rada — ocrtava društvenu organizaciju konkretnog procesa potrošnje. On, dakle, ocrtava kućne prakse i „odnosne” prakse (susjedski, prijateljski odnosi) koji proizlaze iz tih kućnih praksi, i kojima upravljaju svakodnevni običaji svojstveni svakoj klasi.⁵⁴

Način na koji individua, unutar porodične zajednice, zamišlja svoj odnos prema uvjetima egzistencije, njena spontana ideologija, osnovni je vid klasne prakse (dakle njene klasne situacije). Navedene spontane potrebe moraju se shvatiti kao jedna strana tog surovog vida klasnih praksi.

Drugačije rečeno, ono što nazivamo spontanom potrebama, poseban su način — uvršten u porodični aparat — da individua odredi svoj odnos prema uvjetima egzistencije.

a) Kućna zajednica je mjesto određene privatne proizvodnje (izvan sfere proizvodnje). Npr. odgoj djece, pripremanje obroka, održavanje stana, odjeće. Kućna je zajednica dakle mjesto proizvodnih praksi za koje možemo izračunati cijenu u vremenu, to je cijena koja, u

⁵³ Michel Verret „O radničkoj kulturi” (Sur la culture ouvrière), La Pensée, br. 163, svibanj-lipanj, 1972.

⁵⁴ Za sve što slijedi pogledati L. Althusser: „Ideologija i državni ideološki aparati” (Idéologie et appareils idéologiques d'Etat) (bilješke), La Pensée, br. 151.

stvari, određuje trošak reprodukcije radne snage. Opći proces iskorištavanja remeti tu proizvodnju.

Što je vrijeme za koje nadničar radi za sebe u proizvodnji manje, to je značajnije vrijeme za koje radnik mora raditi za sebe u procesu potrošnje. Plaćene žene (s obzirom na izvjestan oblik tehničke i društvene vizije unutar porodice u kapitalističkom društvenom uređenju, naročito podnose to ogromno iskorištavanje).

Nemogućnost da se čitav jedan dio privatne proizvodnje uvrsti u društvenu proizvodnju, i nemogućnost da se podružveni konkretni proces potrošnje koja proizlazi iz protivrječnosti kapitalističkog načina proizvodnje na razini potrošnje, pojačava iskorištavanje.⁵⁵ Ali, i to je vrlo značajno, svi društveni slojevi ne podnose to iskorištavanje na isti način i u istoj količini. Izvjesno podružtvovljavanje sredstava za potrošnju koje odgovara našim kriterijima trgovačkog profita je ponekad moguće: to su operacije podružtvovljanja „u zatvoru” na način P. Parly II, rezervirane za neke srednje klase⁵⁶. Osim toga obraćanje kućnoj pomoćnici, guvernantu ili dvorkinji može također omogućiti da se osigura čitava ili dio privatne potrošnje.

Način na koji svaka klasa, sloj ili društvena kategorija trpi iskorištavanje određuje sve klasne pokrete tih klasa, slojeva ili društvenih kategorija.

b) Djelovanje trgovačkog kapitala i ideologije osvjetljava jedan drugi vid problema. Govorimo li o ideologiji, moramo razlikovati posebne ideologije svojstvene svakoj klasi, i ideologiju općenito koja bitno upućuje na individu-subjekt. Da bi lakše prodao svoju robu, „trgovac” se mora uklopiti u posebne ideologije, svojstvene svakoj klasi; on mora — želi li vladati tržištem — slijediti tihe naloge vladajuće klase, da bi razumio buduće mušterije koje vrlo dobro shvaćaju vladajuću ideologiju. Trgovac ne stvara ideologiju, on ju jača.

Da bi pridobio klijentelu, određeni društveni sloj, trgovac sprovodi i prostorno ostvaruje svoju klasnu ideologiju. On tako pojačava funkcioniranje klasnog razlikovanja (u odnosu na „inferiorne” klase) i kiparsku mimikriju (u odnosu na „superiorne” klase) nekih srednjih klasa, omogućujući im da konzumiraju i uživaju u spektaklu njihove vlastite potrošnje unutar zatvore-

⁵⁵ Članak J. Lojkine: „Doprinos...”

⁵⁶ Od stanovanja ili cijene stana odbija se trošak podružtvovljenja.

nih i rezerviranih mjesta;⁵⁷ on njeguje vanjštinu jedne prividne buržoazije.

Predmeti potrošnje, jednostavni ili složeni predmeti, nose ideološke poruke. Primalac je potrošač određenog društvenog sloja, pošiljalac je trgovački kapital (ili državni aparat ako proizvodi ili upravlja sredstvima za potrošnju). Kao što kaže M. Castells: „Ne postoji semiolgičko čitanje prostora koje proizlazi iz jednostavnog odgonetavanja oblika (oslabljeni znaci društvene djelatnosti), već proučavanje izražajnih razmišljanja kroz koje se ostvaruju. Ideološki procesi koje stvaraju društveni odnosi u datoj konjunkturi”.⁵⁸ Način stanovanja koji je način egzistiranja praktičnih ideologija, rezultat je složenog funkcioniranja trgovačkog kapitala i društvenih klasa.

Razmotrimo li sada „Opću ideologiju” ustanovit ćemo da trgovački kapital pred potrošačkom individuom neprestano primjenjuje metodu opominjanja.

Da se ponovo poslužimo terminima Luisa Althussera: trgovački kapital opominje „individue potrošače i, opisujući im njihove potrebe, od konkretnih individua stvara subjekte”. Kapital se uvijek obraća subjektu, naznačuje potrebu kao nešto originalno, jedinstveno, osobno.

U tom odnosu, ideologija potrebe se svakome nameće kao očiglednost, očiglednost koju potvrđuje zdrav razum. (Na koncu, potreba je nešto kao ukusi i boje — o tome se ne raspravlja).

*
**

Koncept klasne prakse nekog društvenog uređenja mora omogućiti da se postavi osnovni problem vrijednosti radne snage na drugačiji način, a ne pozivanjem na kulturni okvir, dajući nam mogućnost da razumijemo kako konkretni oblici iskorištavanja i društveni odnosi koji se stvaraju oko procesa potrošnje oblikuju prak-

⁵⁷ Pogledati već spomenuto djelo E. Préteceille; članak J. Iona u *Sociologie du travail*, br. 4, 1970; članak J. Baudrillarda: „Moral predmeta” (*Le moral des objets*), *Communication*, br. 13, 1969; naš članak „Gradska obnova Pariza” (*La renovation urbaine à Paris*); operaciju „Italija 13” u *Espace et société*, br. 2; za jednostavne predmete za potrošnju: članak L. Boltanskog: „Taxinomie populaire, taxinomie savante: les objets de communication et leur classement”, *Revue Française de Sociologie*, br. XI—1, 1970.

⁵⁸ Manuel Castells: „Gradska pitanje” (*La question urbaine*), *izd. Maspéro, Pariz, 1972, str. 277.*

tičnu ideologiju jedne klase (koja je dio njene klasne situacije).

Pribjegavanje pojmu potrebe, uzetom u svakodnevnom značenju, teži, kao što smo rekli, uvođenju mehanističkih odnosa između situacije klase i položaja klase. U stvari, osnivanje sistema potreba pretpostavlja organizaciju neke klase, klasnu borbu, prelazak klase „u sebi” u klasu „za sebe”. Jedna klasa djeluje kao klasa kad iskazuje potrebu i istovremeno naznačuje uvjete promjene tih praksi (ovdje smo na razini položaja klase). Sve to vodi određivanju dviju značajnih točaka: razvoj homogenizacije zahtjeva, i politike jedinstva i jedinstvenog fronta — ne smije zaboraviti da izjednačavanje sistema potreba pokriva različite klasne prakse pod različitim aspektima; s druge strane, klasne prakse su obilježene ideologijama koje šire državni aparati, i sistem potreba, koji oblikuju politički nevladajuće klasne organizacije, mora prekinuti s tom ideologijom.

Društvene klasne prakse su dakle mjesto i ulog borbi partija ili društvenih pokreta koji se upliću u društvene odnose potrošnje. Ta se borba odvija unutar državnog aparata, točnije unutar gradskih aparata koji proizvode i upravljaju nekim sredstvima za potrošnju miješajući se tako u klasne prakse. Sasvim je jasno da se gradskim dekretom ne mogu mijenjati sve gradske prakse, utoliko što se financijska samostalnost općina u odnosu na središnji državni aparat sve više svodi na privatna financiranja da bi se financirala njihova investiranja. I zbog toga, htjeti provesti gradsku „kulturnu revoluciju” u kapitalističkom društvenom uređenju nema nikakvog smisla u revolucionarnoj perspektivi, već dobiva puni smisao u reformističkoj perspektivi. Jasno je da je reformistička utopija često prisutna u društvenim pokretima koji se rađaju u procesu potrošnje, i uvijek prisutna u „građanskim” ideologijama. To nas, međutim, ne treba spriječiti i čak nas mora potaknuti da promatramo gradski aparat kao mjesto borbe naprednih protiv „zatamljivanja” i „ukidanja” praktičnih ideologija.

Kulturnu revoluciju ne treba promatrati jedino u odnosu na „superstrukturu” (kultura, odgoj), već također i kao revolucionarni proces koji prožima samu infrastrukturu preobražavajući klasne prakse. Lenjin je govorio u vezi s fazom prelaska u socijalizam da se borba protiv ideologija prošlosti mora odvijati u dvijema dimenzijama: kao borba za stvarno znanje u prosvjetnom aparatu, s jedne strane, i kao borba za mije-

njanje običaja, za oblikovanje novog načina života, s druge strane.⁵⁹

Na kraju ćemo formulisati sledeće tri misli:

1. Kulturna revolucija se ne može koncipirati bez promena načina proizvodnje, pošto su međusobni tesno povezani oblici izrabljivanja, način proizvodnje potrošnih dobara i praktična ideologija. Ne može se odvajati borba protiv izrabljivanja od borbe za novi način života.

2. Sistem potreba može da se usmeri ka novom društvenom odnosu u oblasti ekonomije i ideologije. Njega ne mogu da formulišu klase koje ne vladaju u kapitalističkim proizvodnim odnosima, a pogotovo ne radnička klasa.

3. Nema nikakvog smisla da govorimo o novom humanizmu ako kulturnu revoluciju ne shvatimo kao njegovu podlogu i ako je shvatamo kao deo promene proizvodnih odnosa.

Ova rasprava pokazuje da nije dovoljno žigosati metafiziku odnosa koja bi bez tačne analize mogla da inficira marksističku teoriju. Osim toga, treba postaviti probleme određivanja vrednosti radničke klase, ideološke udarne snage načina potrošnje, odnosa izrabljivanja i klasne svesti kao i klasne borbe u okviru procesa potrošnje i u tu svrhu treba principijelno postaviti problem mesta pojma potrebe u odnosu na koncepciju pozicije i stanja klase.

Mi smo u početku ovog teksta stavili u zagrade pitanje objašnjenja između psihoanalitičke teorije potreba i želja i marksističke sociologije, pošto smo verovali da prvo moramo rešiti probleme u sopstvenoj kući.

Ovde smo dali nekoliko elemenata da bi ubrzali njihovo rešenje i nadamo se da će ovaj prilog podstaći diskusiju o ovom pitanju.⁶⁰

(De la notion de besoin au concept de pratique de classe, LA PENSÉE, 166/1972)

Prevela Slobodanka Bjeliš

⁵⁹ Pogledati Lenjinova „Djela” izd. Progrès, Moskva, 1962, sv. 33, i djelo G. Besse, J. Milhau, M. Simon: „Lenjin, filozofija i kultura” (Lénine, la philosophie et la culture), kol. Problèmes, izd. Sociales, Pariz, 1971.

⁶⁰ Nismo analizirali tekstove P. Bourdieua, M. Hollwacha i J. Baudillarda, koji se odnose na pojam potrebe i na pojam klasne prakse. Mislili smo da je za prvo vrijeme prikladnije staviti naglasak na neke osnovne probleme.

Jean-Pierre Terrail

PROIZVODNJA POTREBA I POTREBE PROIZVODNJE

Naučno materijalističko razmatranje jednog tako jedinstvenog pojma kao što je pojam „ljudskih potreba“ nailazi na određene teškoće. U praktičnom govoru, kao i u onom „naučnom“, potrebe proizlaze iz subjekta (individue ili društvene grupe) kao iz svog zadnjeg izvorišta. No, materijalistički pristup, koji ne polazi „od čovjeka (i njegovih potreba, J.-P. T.) već od ekonomski datog društvenog perioda“ (Marks), iz prve odbacuje subjektivistički idealizam koji biću individue pripisuje potrebu kao atribut suštine. Reč je o tome da se treba čuvati bilo koje vrste sociologizma koji se, pod izgovorom priznanja istorijskog i društvenog karaktera potreba, zadovoljava, kako je to rekao Altiser, time da „ljudskoj prirodi dodjeljuje attribute ‚konkretne‘ istoričnosti“. Supstituisati individualnog subjekta kolektivnim subjektom ništa ne menja u suštini stvari, jer to nije dovoljno da bi se modifikovalo ono što je bitno: razdvojenost i suprotstavljenost ekonomskog i društvenog — proizvodnja i potrebe. Proizvodnja se prema potrebama pojavljuje kao jednostavni instrument njihovog zadovoljavanja. No, „instrumentalizacija“ proizvodnje se neminovno javlja kao zatajivanje društvenih odnosa koje proizvodnja stvara, a koji precizno karakterišu „ekonomski dati društveni period“.

„Evidentirajući“ prvi karakter potreba i instrumentalizacije proizvodnje Marks, u svom *Uvodu* iz 1857. godine, primećuje: ako potrošnja stvarno realizuje proizvod kao takav, time što ga apsorbuje, što, takođe, stvara potrebu za novom proizvodnjom, kao „revanš“

ovome javlja se to da proizvodnja „proizvodi potrošnju“ time što proizvodi predmet potrošnje, ali i time što determiniše način potrošnje toga predmeta, a naročito time što determiniše i potrebu za predmetom potrošnje.

Tako dolazimo do nečega što je od najvećeg značaja, a to je pitanje kako se ostvaruje navedeno determinisanje potreba. Po Marksu, potreba za određenim predmetom je stvorena time što postoji saznanje o postojanju toga predmeta. Marks, zatim, zaključuje: „Proizvodnja, dakle, ne proizvodi samo određeni predmet za određeni subjekta, već i obrnuto“.

Ovakva formulacija izgleda, međutim, dosta apstraktna, a pozicija problema u izrazima suprostavljanja subjekta i objekta dvosmislena, evocirajući tautologije recipročne akcije između individue i društva. U onoj meri u kojoj je marksistička literatura ostala na ovom stadiju razmišljanja, u toj je meri ona previše često mogla izgledati, po tim pitanjima, relativno šematična ili psihologizirajuća. Zbog toga je neophodno ići dalje, te je Marks, u radu koji smo već naveli, ukazao na pravac neophodnog razmišljanja. Kod ovoga mislimo na stav da, ako se potrošnja pojavljuje kao momenat proizvodnje, to je zbog toga što se individua pojavljuje kao nosilac potrošnje „kao *proizvodna* individua, koja se sama reprodukuje“. Odnosno, to je zbog toga što se nosioci potrošnje pojavljuju i kao nosioci proizvodnje, a proizvodi se kao takvi pojavljuju kao proizvodi sopstvene materijalne aktivnosti tih nosilaca potrošnje i proizvodnje. Materijalistička teorija načina proizvodnje, u onoj meri u kojoj je to teorija nosilaca proizvodnje ili *istorijskih oblika individualiteta*, u toj meri ona ustanovljava neophodnu polaznu tačku istraživanja potrošnje i pojava vezanih s potrošnjom.

Teorija društvenih odnosa, a u prvom redu analiza odnosa proizvodnje, omogućava da se opišu odgovarajuće specifične forme individualiteta.

Dakle, „ovde je reč o *ličnostima* samo u onoj meri u kojoj one predstavljaju *personifikaciju ekonomskih kategorija*, podlogu interesa i determinisanih klasnih odnosa“: reč je o „društvenoj“ ili „objektivnoj“ individui a ne o konkretnim jedinkama u njihovoj osobenosti. Međutim, kao što to nastoji da prikaže L. Sève, teorija istorijskih oblika individualiteta nam, kao ključ nauke o ličnosti, omogućava da neposredno razmišljamo o „oblicima potreba, proizvodnoj aktivnosti, o oblicima potrošnje u njihovoj društvenoj determinisanosti... o

¹ K. Marx: *Le Capital*, Editions Sociales, tom I, str. 20.

oblicima opštih protivrečnosti determinisanih individualnih postojanja".²

Preko globalne logike načina proizvodnje — razvoja proizvodnih snaga, prirode i evolucije proizvodnih odnosa — može se, znači, shvatiti razvoj individue i njegovih potreba. Dâti način proizvodnje determiniše glavne tipove individualiteta. Međutim, u svakom stadiju razvoja tog načina proizvodnje, u svakom stadiju razvoja protivrečnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, ovi opšti tipovi (podrazumevajući pod opštim tipovima klase i delove klasa u okviru opredeljenja koje im „određuje” način proizvodnje) su fiksirani, utvrđeni kao pojedinačni konkretni oblici.

Oblici individualnog postojanja i potreba evoluiraju sa modifikacijama odnosa proizvodnje. S druge strane, glavne elemente tih transformacija treba međusobno razlučiti i odrediti njihovu konfiguraciju, ako hoćemo da vršimo solidnu konkretnu studiju o konkretnim društvenim potrebama. U svakom slučaju, a stvar je čitaoca da o tome sudi, ovaj naš tekst je zasnovan na opštoj bazi napred navedenih principa.

TRANSFORMACIJA NAČINA PROIZVODNJE, KLASNE BORBE, POTREBE

Koje je potrebe kapital, kada nagrađuje radnu snagu po „njenoj vrednosti”, spreman da ima u vidu? Sigurno je da nije dovoljno u rešavanju ovoga problema imati u vidu samo ono što je Marks nazvao „moralnim i istorijskim elementom”, a koji čini sastavni deo definicije vrednosti radne snage. Kada bi, pak, bilo dovoljno imati u vidu samo „moralni i istorijski elemenat”, onda bi već samo ukazivanje na društveni karakter potreba samo po sebi konstituisalo teoriju. Same po sebi potrebe radne snage, bez obzira da li su shvaćene po određenom striktnom minimumu ili su shvaćene kao društvene, ne predstavljaju osnovu vrednosti radne snage. Kada bismo se toga držali, onda bismo se izgubili u kontroverzama po pitanju razlikovanja nužnih i suvišnih po-

² Lucien Sève: *Marxisme et théorie de la personnalité*, Editions Sociales, 1969, str. 127. Njegov rad je odigrao ulogu koja se ne može zanemariti u evoluciji francuskih marksističkih istraživanja problematike potreba. Na specifičniji način su potrebe istražene i u radu *Traité marxiste d'économie politique: le capitalisme monopoliste d'État* (Editions Sociales, 1971, četvrto poglavlje), kao i u članku Francis Godarda, *De la notion de besoin au concept de pratique de classe* „La Pensée”, br. 166, 1972.

treba, prirodnih i društvenih, itd. Osnovu vrednosti radne snage određuju one potrebe radne snage koje se pojavljuju u *svojstvu radne snage*. To su one potrebe koje radna snaga mora zadovoljiti, jer, ako ih ne zadovolji, radna snaga se više ne može svaki dan pojavljivati tamo gde je eksploatisana, odnosno tamo gde je njeno radno mesto. Osnovu vrednosti radne snage određuju *potrebe njene reprodukcije sa tačke gledišta koju ima kapital*, odnosno koju ima kapitalistički način proizvodnje. Međutim, u svemu ovome ima određenih protivrečnosti.

„Individualna potrošnja radničke klase je, u najužem smislu, transformacija namirnica, koje radna snaga kupuje time što sebe prodaje, u novu radnu snagu, u novu materiju koju će kapital eksploatisati. To, dakle, predstavlja proizvodnju i reprodukciju onoga sredstva koje je najneophodnije kapitalu, to jest samog radnika. Radnikova individualna potrošnja je sastavni elemenat reprodukcije kapitala. Tačno je to da do radnikove individualne potrošnje dolazi zbog toga što radnik njome zadovoljava sopstvene potrebe a ne potrebe kapitalista. Međutim, i tovarne životinje vole da jedu, pa ipak nikome ne pada na pamet da njihova ishrana nije i stvar onih kojima te životinje pripadaju”.³

Takve su date veličine problema: reprodukujući samog sebe proleter se, u stvari, reprodukuje za potrebe kapitala. Odnosno, tačnije, proleter se ne može reprodukovati za samog sebe ako se ne reprodukuje i za kapital. Ako je tačno to da proleter, „kao i svaki drugi čovek, ima sklonosti ka zadovoljenju svojih sopstvenih potreba”, odnosno da se reprodukuje samo za sebe, tačno je i to da njegova osnovna potreba jeste ukidanje kapitala.⁴

Čak i onda kada se reprodukuje za potrebe kapitala, proleter ipak, obrnuto od rečenog, nastoji da se reprodukuje i za samog sebe. Svakodnevno sukobljavanje s kapitalom, što predstavlja početak i pripremu socijalne revolucije, jeste jedna dimenzija koja je imanentna kapitalističkom načinu proizvodnje. Sadržaj svega ovoga jeste otpor prema kapitalu, tom „rasipniku mišića i mozgova” koji vrši preterano trošenje radne snage onemogućavajući njenu *normalnu* reprodukciju, i to kako sa stanovišta samog kapitala, tako i sa stanovišta radne snage, a isto tako i sa stanovišta raspodele materijalnog

³ *Le Capital*, tom III, str. 15 (Editions Sociales).

⁴ Videti, na primer, *L'idéologie allemande*, Editions Sociales, str. 320.

i kulturnog bogatstva, koga proizvodnja konstantno uvećava.

Sve rasprave o potrebama radnika koje zanemaruju elemente i logiku suprostavljanja rada i kapitala su bez potrebnog sadržaja.

Istorijske analize sadržane u *Kapitalu* (tom I, gl. III i IV), koje se odnose na radničke borbe do kojih je došlo sa industrijskom revolucijom u Evropi, obiluju bogatstvom informacija o problemu o kojem smo upravo govorili.

Pre svega, te analize ukazuju na odnose među promenama u procesu proizvodnje, pojave novih potreba i razvoj klasnih borbi, i to posebno u odnosu na sledeća tri momenta:

1) Upotreba mašina, koja je i sama rezultat razvoja kapitalističkih odnosa, potčinjava rad kapitalu, i to ne samo formalno već i realno. U svojim začecima kapital je, po Marksovim rečima, „pirovao“, „orgijao“. Njegova žeđ za viškom rada, njegova „slepa pohlepa“ nema granica, ona „do dna napada i samu vitalnu snagu nacije“. Mašine, u stvari, omogućavaju i rad žena i dece, namećući radnom kolektivu svoj ritam proizvodnje, svoju tačnost i određeno radno vreme.

2) Mašine, kao sredstvo vrhunske eksploatacije radnika, omogućavaju kapitalu da stopi u jedno „pljačku“ i „normalnu upotrebu radne snage“, da lišava neposrednog proizvođača vremena koje mu je potrebno „za zadovoljenje njegovih intelektualnih i društvenih potreba“, čiji broj i karakter zavise od opšteg stanja civilizacije“. Međutim, potčinjenost radnika mašini kao „neprijateljskoj stranoj sili“ se, u isto vreme, pojavljuje i kao određeno svojstvo industrijske discipline, kao koncentracija proizvođača u velikim proizvodnim jedinicama. Potčinjenost radnika mašini se pojavljuje i kao jedan od uslova mogućnosti kolektivnog organizovanja radnika za zaštitu svojih klasnih interesa i za zadovoljenje svojih novih potreba. U tom smislu se, po Marks, fabričko zakonodavstvo, kojim se regulišu trajanje radnog dana, zdravstvena zaštita i obuka, pojavljuje kao „prirodni plod krupne industrije“.

3) Proces zadovoljenja potreba povezan je s proizvodnim transformacijama, kako izvorno tako i po svojim efektima. Fabričko zakonodavstvo, koje se najpre primenjivalo u najvažnijim industrijskim granama, uskoro će se proširiti na čitav proizvodni sektor, dovodeći tako do naglog razvoja i ekspanzije mašina u tim sektorima, do onoga što je Marks opisao rečima da „kuca sat mašina i brze transformacije kućne radinosti i manu-

fakture u fabrički način proizvodnje“. Sve ovo, pored ostalog, vodi ubrzanju tehničkog progressa i intenzifikacije rada kao uslovima proizvodnje relativnog viška vrednosti. Iskustva jednog perioda revandikativnih borbi se tako pojavljuju kao baza razvoja novih oblika eksploatacije, odnosno kao baza novih transformacija načina proizvodnje, iz kojih će iskrsnuti nove potrebe i novi uslovi borbe, itd.

Ove analize iz *Kapitala* omogućavaju da se shvate značenja istorijskih transformacija potreba i odgovarajućih borbi, i to sa stanovišta procesa proširene reprodukcije unutrašnjih suprotnosti kapitalističkog načina proizvodnje.

Ove analize, najpre, veoma jasno ukazuju na postojanje, i to već od vremena industrijske revolucije (znači od „klasičnog“ stadija kapitalističkog načina proizvodnje), suprotnosti između kapitalističke eksploatacije i kapitalističkog načina akumulacije s jedne strane, i razvoja proizvodnih snaga s druge strane. Interes je individualnog kapitaliste da izvuče maksimum viška rada. Kapital, uostalom, „ni malo ne brine za zdravlje i životni vek radnika, ako ga na to društvo ne natera“. Iskustvo Engleske iz 19. veka pokazuje „sa kakvom brzinom kapitalistička proizvodnja... napada u sam koren bića i snage naroda“.

Seobe seljaka u gradove hrani svežim snagama razvoj kapitalističke proizvodnje, zamenjujući već istrošene. Međutim, nastupa i vreme kada, zbog brzog širenja kapitalističkih odnosa i mogućnosti bezpoštedne eksploatacije radnog vremena, navedeni izvor nove radne snage za kapitalističku proizvodnju samo sa velikim teškoćama može da kompenzira preranu istrošenost i degeneraciju industrijske radne snage. U drugoj trećini 19. veka postalo je neophodno da se limitira trajanje radnog dana, i to za englesku kapitalističku klasu, ako ne već i za svakog individualnog kapitalistu.

Ovo predstavlja nešto o čemu treba posebno razmisliti. Radničke borbe primoravaju kapital (i individualne kapitaliste) da vode računa o onome što istovremeno predstavlja interes proizvođača i neophodnu potrebu razvoja samog kapitalističkog načina proizvodnje. Fiksne granice apsolutnog viška vrednosti, briga o zdravstvenom stanju radnika i obavezno školovanje se istovremeno pojavljuju kao rezultat klasnih borbi i kao uslov reprodukcije radne snage neophodne za razvoj kapitala.

Da bi ovo bilo jasnije potrebno je ponovo razmotriti osnovne protivrečnosti kapitalističkog načina pro-

izvodnje i logiku njegovog razvoja. Konstantni progres proizvodnih snaga, koga kapital mora obezbediti, rezultat je logike eksploatacije. On se, takođe, izražava rastućom dominacijom prenetog rada nad živim radom. Takav način razvoja je protivrečan, i to zato što, predstavljajući kočnicu stručnom osposobljavanju radne snage i potrošnje proizvođača, on sam sebi stvara prepreke i može se ostvarivati samo uz krize, devalorizaciju kapitala, itd.

Kapital nije u stanju da razreši te protivrečnosti, da obezbedi uslove svoje sopstvene proizvodnje. Tu intervenišu snaga akcije proizvođača, koji navedene *uslove proizvodnje osećaju kao potrebe sopstvene reprodukcije*. Tako njihove borbe prevazilaze njihova osećanja (ona koja su usmerena na ograničavanje eksploatacije) i usmeravaju se ka revalorizaciji živog rada, revalorizacija koja postaje usled evolucije procesa rada.

U tom pogledu se potrebe proizvođača pojavljuju, dakle, kao potrebe proizvodnje. Međutim, postavlja se pitanje da li zadovoljenje tih potreba konsoliduje kapitalističke odnose proizvodnje. Podržati takvu ideju bilo bi apsurdno. Zadovoljenje radničkih zahteva omogućava određeni razvoj radne snage. Ono, takođe, čini neophodnim, samom logikom eksploatacije, novo jačanje dominacije prenetog rada. Ono, isto tako, znači, kako za sadašnjost tako i za budućnost, ubrzani razvoj proizvodnih snaga i „obećanje“ da će se isti problemi, samo u nekom drugom obliku i *u širem obimu*, ponovo javiti. Oni će se javljati sve dotle dok razvoj proizvodnih snaga i proizvođača, sa aspekta njihovih potreba i njihove organizovanosti, kao i sa aspekta njihovog iskustva i njihove klasne svesti, ne budu na tom nivou da proizvođači mogu zadovoljavati, uspostavljanjem novog načina proizvodnje, svoje fundamentalne potrebe da se reprodukuju za sebe same.

Pitanje radničkih zahteva, znači, upućuje na protivrečnosti kapitala a ne na protivrečnosti među radnicima (koji bi morali da se bore između neophodnosti da pasivno podnose eksploataciju i neophodnosti da svojom borbom jačaju eksploataciju. Fabričko zakonodavstvo je kod ovoga od posebnog značaja. Ograničavanje radnog dana se pojavljuje kao neophodnost sa aspekta održanja radničke klase i samog kapitala. Međutim, ono što za kapital predstavlja definitivno onemogućavanje proizvodnje apsolutnog viška vrednosti, to proizvođačima pruža novu mogućnost da slobodno vreme koriste za zadovoljenje svojih potreba, a posebno za pripremanje ukidanja kapitala.

Na isti način se proklamovanje osnovnog obrazovanja, kao neophodnost uslova da deca mogu raditi, pojavljuje kao nešto što je imperativ za kapital. Tehnološko usavršavanje radne snage se pojavljuje kao vitalna neophodnost za „savremenu, modernu industriju, koja nikada određeni tehnološko-tehnički proces proizvodnje ne smatra definitivnim“. Ova industrija nameće „različitost rada“, „ona, pod pretnjom smrti, primorava društvo da raskomadano pojedince, koji se javlja kao proizvođač sposoban da proizvodi jedan veoma uzani krug proizvoda, zamenjuje integralnim pojedincem, koji se može uhvatiti u koštac sa najrazličitijim zahtevima koje mu nameće proces rada“.⁵ Međutim, devalorizacija živog rada, koju kapitalistička eksploatacija nužno nameće, vodi, istovremeno, ka tome da se velika masa proizvođača svodi na obavljanje rada koji je iscepan, dosadan i rutiniran, za koji nije potrebna bilo kakva obućenost radnika. Na bazi te protivrečne tendencije, koja je svojstvena kapitalističkom načinu proizvodnje, a koju bismo mogli označiti kao osposobljenost — neosposobljenost za rad, obuka proizvođača, takođe, nosi protivrečan karakter. Odnosno, ona vodi ka tome da se valorizuje radna snaga, tj. da se smanjuje višak vrednosti. Ona, takođe, predstavlja kočnicu tendenciji dekvalifikacije rada (po A. Smithu, „neznanje je majka industrije“), omogućavajući pristup radnika znanju; obučavanje proizvođača predstavlja značajno oružje u borbi protiv kapitala.

„Nema sumnje da se takvi fermenti transformacije, kojima se kao krajnji rezultat javlja ukidanje prevaziđene podele rada, nalaze u flagrantnoj protivrečnosti s kapitalističkim načinom industrijske proizvodnje i s ekonomskom sredinom u koju taj način smešta radnika“.⁶

Transformacija potreba i razvoj borbi za zadovoljenje tih potreba se, na taj način, uključuju u proces proširene reprodukcije kapitalističkih protivrečnosti. Sigurno je sledeće: nailazi se na kvalitativno nov stadij navedenog procesa onda kada, kao što je to slučaj danas, rešenje problema koje postavlja nastavak društvenog razvoja pretpostavlja masovnu valorizaciju radne snage, takvu modifikaciju odnosa između prenetog i živog rada sa kojom je monopolistički način razvoja proizvodnih snaga, a to znači logika eksploatacije i profita, radikalno dovedena u pitanje.

⁵ *Le Capital*, tom II, str. 165—166.

⁶ *Ibid.*, str. 166.

NEKE DIMENZIJE KONKRETNOG PRISTUPA POTREBAMA I PRAKSI POTROŠNJE

Konstatacija da pitanje proizvodnje potreba upućuje na pitanje potreba proizvodnje predstavlja fundamentalnu i neophodnu polaznu tačku materijalističke analize. Međutim, ukoliko nećemo da zapadnemo u ekonomizam (a ako je, pri tome, tačno to da društvene potrebe predstavljaju jedinstvo određenog *objektivnog* i određenog *subjektivnog* momenta), onda treba objasniti kako se sa jednog momenta prelazi na drugi, odnosno kako se ostvaruje *interiorizacija potreba proizvodnje*. Naučni pristup mora voditi ka istraživanju evolucije zahteva koje nameće proizvodnja i rasvetljavanju uslova i modaliteta interiorizacije tih zahteva.⁷

Reprodukcija radne snage, proizvodnja i potrošnja

Poći u razmatranjima društvenih potreba od objektivnih uslova reprodukcije radne snage onemogućava osamostaljivanje sfera proizvodnje i potrošnje, za razliku od onoga što je prisutno u nemarksističkoj ekonomiji i sociologiji. Od uslova, okolnosti pod kojima se vrši upotreba radne snage zavise zahtevi njene reprodukcije izvan rada. Priroda procesa proizvodnje, kao i karakteristike procesa potrošnje, utiču na determinisanost potreba. One, pak, utiču kako na uslove rada tako i na uslove obnavljanja radne snage.

Karakteristike i zahtevi kapitalističkog procesa proizvodnje su se veoma transformisali u poslednjih sto godina. Oblici proizvodnje koji su prethodili kapitalističkom su u velikom obimu zamrli, što važi i za oblike potrošnje koji su prethodili kapitalističkom. Kapitalistički robni odnosi su sve prisutniji na svim nivoima proizvodnje i transformacije upotrebni vrednosti, po-

⁷ Takav pristup potrebama omogućava da se prevaziđe stara polemika o „relativnoj” i „apsolutnoj” pauperizaciji.

Ta diskusija je, u suštini, problem kapitalističke eksploatacije postavljala samo na veoma uopšten način. Iz nje se malo šta moglo naučiti o konkretnim mehanizmima kapitalističke eksploatacije, ili o realnom stepenu zadovoljavanja ili nezadovoljavanja potreba radnika. Ovo zbog toga što se u toj polemici znemario *razvoj sadržine i oblika potreba* koje prate i izražavaju razvoj procesa kapitalističke proizvodnje. Ova naša primedba ne dovodi, naravno, u pitanje interesantnost samog koncepta pauperizacije, već način na koji se tom problemu prilazilo.

tiskujući pri tome sitnu robnu proizvodnju kao i određene oblike ličnog rada. Tradicionalni kućni poslovi, kao što su pripremanje hrane, izrada i održavanje odeće, vaspitanje dece itd., sve više izlaze iz okvira poslova koji se obavljaju u kući, odnosno u porodici. Taj razvoj favorizujuće deluje na rad žena. Istovremeno se s ovim bitno menjaju oblici porodičnog života. Koncentracija industrijske proizvodnje pretpostavlja masovnu urbanizaciju stanovništva, kao i to da radna snaga raspolaze odgovarajućim načinima stanovanja i mogućnostima javnog ili privatnog saobraćaja. Razvoj prosečne kvalifikovanosti koja je neophodna radnoj snazi i nestajanje individualnih oblika transmisije znanja podrazumevaju generalizaciju i širenje javnog obrazovanja. Promene oblika industrijskog rada, ubrzanje ritma proizvodnje, češće izmene radnih mesta i drugi faktori sve više povezuju reprodukciju radne snage sa pojavom novih oblika odmora, zabave, proizvodnje usmerene ka zadovoljenju zdravstvenih potreba radnika, itd.

Sve to pretstavlja određeni *način života*, određene potrebe i određenu praksu potrošnje. Te potrebe i ta praksa konstantno menjaju razvoj kapitalističke proizvodnje. Neki autori, kao što su, na primer, E. Prêteceille i J. L. Moynot pišu o najaktuelnijim aspektima navedenih procesa, posvećujući najveću pažnju evoluciji uslova obnavljanja radne snage i procesu socijalizacije potrošnje (koji je, u uslovima kapitalizma, protivrečan), kao i problemu potreba povezanih sa samim radom.⁸

Ideološki sastav potreba, klasne borbe i državna intervencija

Klasne borbe igraju posebno značajnu ulogu u determinisanju subjektivnog momenta u vezi s potrebama. Povezanost klasnih borbi i potreba mogla bi se izraziti sledećom linearnom šemom: potreba → borbe → zadovoljenje potrebe, s jedne strane, zbog toga što se ovim može izvršiti integracija društvene definicije vrednosti radne snage i novih potreba; borbe doprinose, neposredno i posredno, razvoju proizvodnih snaga, njihovoj transformaciji, pripremajući pri tome javljanje novih potreba. S druge strane, borbe igraju određenu ulogu u procesu

⁸ Videti: E. Prêteceille, *Evolution des besoins sociaux et socialisation de la consommation*, „La Pensée”, br. 180, 1975; J. L. Moynot, *Détermination sociales et individuelles des besoins*, ibid.

interiorizacije potreba proizvodnje, odnosno, borbe transformišu potrebe proizvodnje (koje su, u klasnom društvu, protivrečne) u potrebe subjekata proizvodnje.

Klasne organizacije formulišu svoje zahteve, odnosno zahteve svojih klasa. Međutim, time se ne stvaraju potrebe. Ipak, klasne organizacije igraju aktivnu ulogu, ulogu koja je od određujućeg značaja, posebno kada se ima u vidu da preko klasnih organizacija radnici pristupaju teorijskom saznanju o svom klasnom položaju.

Objektivni zahtevi proizvodnje nisu neophodno tačno izraženi u oblicima društvene svesti. Tako fundamentalna potreba najamnog radnika, potreba za ukidanjem kapitalističke eksploatacije, može figurirati samo kao zamor ili kao potreba za odmorom, i to odmorom povezanim sa uslovima eksploataisanog rada. Međutim, to može biti samo kod najnižeg nivoa klasne svesti. Determinisana dimenzija eksploatacije će naći oblik svog revolucionarnog izraza u funkciji stanja u kojem se nalaze klasne borbe i iskustva klasa. Ti oblici mogu biti sledeći: lomljenje mašina, usporavanje ritma proizvodnje, itd. To su spontani revolti. Ali, mogu se javljati i drugi oblici, kao što su reformistički i revolucionarni zahtevi radničke klase. Jedino ovi poslednji proizlaze ne iz iskustvenog uočavanja efekata eksploatacije već iz naučne analize uzroka eksploatacije.

I kapital nastoji da aktivno utiče na subjektivni oblik potreba. On, najpre, razvlačenjem odnosa i oblika eksploatacije nastoji da onemogući pojavu potreba u njihovom subjektivnom obliku. Zatim, ako u tome ne uspeva, on deluje reformistički, tj. da klasnu borbu usmeri ka određenom načinu zadovoljenja potreba koji bi bio integrisan s logikom eksploatacije. Kapital modifikuje oblik a ne stepen eksploatacije.⁹ Ili, kada ni u tome ne uspeva, kapital nastoji da radničke borbe usmeri ka određenim koncesijama, ali takvim koncesijama koje će se najbolje moći uklopiti u nove oblike eksploatacije. Kapital nastoji da jača postojeće društvene odnose, između ostalog i favorizujući oblike individualne potrošnje, i to one oblike koji zadovoljavaju imperativ kapitalističke rentabilnosti. U sve to kapital uključuje i određene oblike ideološke borbe.

Organizacije klasa interвениšu različito: preko udruženja i pokreta, preko sindikata i političkih partija.

⁹ To je slučaj sa „participacijom”, kojom se radnici aktivno uključuju u organizaciju svoje sopstvene eksploatacije, ili sa tzv. „antihijerarhijskim” merama, koje se odnose na masu najamnih radnika. To je slučaj i sa akcijama u vezi sa „kvalitetom života”, koje se danas sprovode u kapitalističkim zemljama.

Država, pak, aktivno doprinosi ustanovljenju „sistema potreba”. Međutim, odnosi proizvodnje se ne mogu svoditi na jednostavne odnose snaga, ili na samo ideološke odnose. Potrebe, bez obzira na to kakav je oblik njihovog izražavanja, uvek upućuju na određene zahteve procesa proizvodnje. Organizacije klasa ne mogu formulisati poredak. Efikasnost tih organizacija sigurno zavisi od njihove sposobnosti da shvate objektivni momenat i spontani izraz potreba i klasnih interesa.

Istorija nam, između ostalog, pokazuje da do klasnih borbi dolazi (i da tada klasne organizacije mogu efikasno igrati svoju ulogu) polazeći od neposrednih oblika eksploatacije, a posebno nadeksplatacije, odnosno polazeći od prepreka koje se postavljaju reprodukciji radne snage kao takve i od protivrečnosti kapitala.

Država igra posebno značajnu ulogu, i to danas više nego ikada ranije, u određivanju i realizaciji uslova reprodukcije radne snage. Marksova analiza borbi za postavljanje granica trajanju radnog dana je kod ovoga veoma značajna. Državna intervencija se ne pojavljuje kao akt nekakvog aspraktnog subjekta, subjekta koji bi, mimo klasnih odnosa, favorizovao zadovoljenje potreba jedne ili druge klase. Državna intervencija se ne pojavljuje ni kao ovaploćena suština dominirajuće klase, već kao potvrda određenog odnosa snaga, i to odnosa koji zavise od osobenosti određenog vremena. U tom smislu se državna intervencija u kapitalizmu pojavljuje kao izraz dominacije kapitala, igrajući aktivnu ulogu u evoluciji odnosa snaga.

Evolucija ekonomske uloge države i diversifikacija njenih intervencija praćena je razvojem klasnih borbi. Te borbe se vode i po pitanju suštine „socijalne” politike države i po pitanju modifikacije te politike. U tom smislu iskustvo favorizuje i razvoj sposobnosti vladajuće klase da određuje svoje interese i svoje potrebe u oblasti reprodukcije radne snage. O tim problemima piše S. Magri, polazeći od analize jedne određene istorijske faze politike stanovanja u Francuskoj.¹⁰

Odnosi proizvodnje i praksa potrošnje

Jedna se stvar javlja kao karakteristika svih marksističkih analiza potreba i prakse potrošnje, počev od Condillaca pa do Baudrillarda, tj. da je u svim tim analizama implicite sadržana pretpostavka da se istra-

¹⁰ Videti: S. Magri, *Besoins sociaux et politique du logement de l'Etat*, „La Pensée”, br. 180, 1975.

živanje potreba i prakse potrošnje može vršiti direktno, a da se ne ide preko prethodne analize klasnih odnosa u sferi proizvodnje i analize borbi do kojih dolazi među klasama.¹¹

Mi jedan takav postulat odbacujemo, uz sledeće „obrazloženje“: potrebe postoje sa svojom objektivnom sadržinom; one dolaze do izražaja kako u procesu proizvodnje tako i u procesu potrošnje, i bilo bi apsurdno razdvajati ih (iz jednog i drugog od ovih procesa) zato što potrošnja omogućava reprodukciju radne snage, ne gubeći iz vida konkretnu prirodu procesa rada.

Kod svega ovoga nije reč o tome da ne priznajemo složenost determinisanosti društvene i individualne svesti o potrebama i o praksi potrošnje. Odnosno, nije reč o tome da mi potrebe i praksu potrošnje svodimo na karakteristike procesa rada i na ekonomske dimenzije klasnih borbi. E. Préteceille i J. L. Moynot baš ukazuju na uticaj koji vrše razni fenomeni kao što su: tradicionalni i novi oblici potrošnje, ideološki društveni odnosi koji uokviruju praksu potrošnje, klasna iskustva, nacionalne kulturne tradicije, oblici porodice, navike ljudi itd. Neophodno je pokazati da se samo na osnovu materijalističke analize mogu tačno odrediti mesto i uloga tih fenomena.

Michel Verret je, u svojoj kritici jednog rada R. Hoggarta o kulturnom životu engleske radničke klase, napisao sledeće:

„Uključivanje kulture u radničku praksu proizvodnje može doista daleko bolje, i više nego kultura potrošnje, ukazivati na specifičnost i autonomiju radničke kulture. Ovo vodi ne samo uključivanju u tu kulturu onih kulturnih osobenosti koje su uzrokovane tehnološkom praksom i praksom ekonomske, političke i ideološke klasne borbe, već i tome da se u toj praksi pronalaze organizacioni principi radničke kulture, podrazumevajući tu čak i sopstvenu kulturu potrošnje“.¹²

Istraživanje modaliteta uključivanja radničke klase u proces proizvodnje otkriva da se tu stvaraju određene kategorije koje poprimaju sasvim drugačiju dimenziju od one koja bi, kako to misli R. Hoggart, proizlazila iz života van proizvodnje — života u porodici, mestu ili kvartu stanovanja i sl. Aspekti radničke kulture koji proizlaze iz prakse proizvodnje, kako na to ukazuje M. Verret, rasvetljavaju kako ono do čega do-

¹¹ Videti: J. P. Terrail, *Besoins, consommation et occultation des rapports de production*, ibid.

¹² M. Verret, *Sur la culture ouvrière*, „La Pensée“, br. 163, 1972.

lazi u životu van proizvodnje tako i ono do čega dolazi u odnosima radničke klase i drugih klasa, ili u odnosima između kultura ili specifičnih subkultura.

Sučeljavanje ili sukob klasa, kojem logika odnosa proizvodnje određuje smisao i značenje, duboko utiču na celinu ponašanja klasa. Tačno je to da, kao što na to ukazuje Hoggart, određeni aspekti života van proizvodnje posebno favorizuju dominantan položaj dominirajuće kulture i ideologije. U tim aspektima života, ili u toj praksi, radnička kultura je podložnija stranim uticajima, njeni kapaciteti pobeđivanja su tu manji nego li negde drugde. Potrošnja se ne pojavljuje kao nešto što bi bilo bezasleno, čedno. Preko oblika potrošnje i reklame kapital nameće praksu (i vrednosti koje su u njoj sadržane) koja jača njegovu ideološku i praktičnu dominaciju. Objekti potrošnje mogu tako predstavljati ideološke poruke, uključivati u sebi praksu koja uzrokuje individualizam konkurencije, depolitizaciju, cepanje i međusobno suprotstavljanje ljudi ili grupa unutar podređene klase. Međutim, očigledno je i to da se napredak u organizovanosti i uticaju radničke klase manifestuju i na terenima o kojima upravo govorimo. Odnosno, potrošnja i potrebe postaju sve više mesto i sredstvo otvorenih borbi za klasnu hegemoniju. Te se borbe odvijaju po pitanju javnih službi, lokalnih organizacija, sredstava kulture, škola, porodice, itd. Te borbe, preko kojih se, često kroz paradoklasne oblike, mogu konkretizovati savezništva klasa angažovanih u proizvodnji, dovođe i do toga da se nameću praksa i oblici potrošnje koji su u suprotnosti sa kulturom koja je dominantna.

Ova pitanja su šire razmatrana u radovima P. Greveta i F. Godarda.¹³

Neka razmišljanja o potrebama socijalističke proizvodnje

Teza o primatu odnosa proizvodnje, odnosno o tome da društvene potrebe proizlaze iz interiorizacije potreba ili zahteva proizvodnje, očigledno važi za sve istorijski determinisane epohe društvenog razvoja. Na ovo ukazuje i američki antropolog M. Sahlins, koji je istraživao neka sadašnja primitivna društva, na primer, u Australiji, u afričkoj pustinji Kalahari, itd.¹⁴

¹³ Videti: P. Grevet, *Moment objectif et moment subjectif des besoins*; F. Godard, *Classes sociales et pratiques de consommation*, „La Pensée“, br. 180, 1975.

¹⁴ Videti: M. Sahlins, *Stone Age Economies*, Njujork, 1972.

Međutim, ovo, naravno, važi i za socijalizam. Samo se izmenom načina proizvodnje mogu istovremeno zadovoljiti postojeće potrebe i omogućiti pojavljivanje novih. Te nove potrebe jesu potrebe socijalističke proizvodnje.

Ako se ne bi imao u vidu primat odnosa proizvodnje, onda se ne bi mogla vršiti teorijska kritika kapitalizma kao ekonomski neracionalnog sistema, sistema koji nije sposoban da zadovolji fundamentalne potrebe, sistema kome je višak značajniji od onoga što se pojavljuje kao neophodnost, sistema koga treba zameniti jednim racionalnim sistemom, s tim što taj racionalni sistem omogućava ostvarivanje unapred određenog „modela potrošnje”, i to „modela” koji obezbeđuje ono što je fundamentalno, a eliminiše ono što je veštački stvoreno.

Ovakav pristup je u suštini obojen reformizmom. Ovo zbog toga što u istoj onoj meri u kojoj potrebe „viška” ili potrebe „suvišnosti” odgovaraju logici ili „racionalnosti” kapitala, u istoj toj meri sadašnje „neophodne” potrebe jesu samo one koje su nametnute neophodnošću reprodukcije radne snage kao takve, odnosno radne snage koje je element reprodukcije kapitala. U tom smislu treba shvatiti primedbu koju je Lenin uputio Plehanovu, koji je socijalizam određivao kao „plansku organizaciju društvenog procesa proizvodnje za zadovoljenje potreba čitavog društva i svakog njegovog člana pojedinačno”.

Lenjin je ovo korigovao sledećim rečima:

„To je nedovoljno. Takvu bi organizaciju i trustovi mogli da daju.”¹⁵

Jedinu potrebu radnika koju kapitalizam ne bi mogao zadovoljiti, a to je u pravom smislu reči „fundamentalna” potreba, jeste potreba radne snage da se više ne reprodukuje za kapital. To je, u stvari, istorijska neophodnost ukidanja eksploatacije, odnosno istorijska neophodnost revolucije u odnosima proizvodnje. Socijalizam je, pak, taj koji stvara svoje sopstvene oblike istorijske individualnosti i potrebe koje odgovaraju tim oblicima. U istoj onoj meri u kojoj je logika socijalizma sadržana u zadovoljenju potreba, ona je sadržana i u transformaciji i razvoju potreba, u izgradnji onog „realnog bogatstva koga čini različitost potreba” (Marks), kao i u obezbeđenju „potpunog blagostanja i potpunog slobodnog razvoja svih članova društva” (Lenjin).

¹⁵ Videti: Lénine, *Oeuvres*, tom VI, str. 19.

Tačno je to da se danas u razvijenim kapitalističkim zemljama (a to je istovremeno i odraz dubine opšte krize državnomonopolističkog kapitalizma) ekonomski i društveni napredak sve više odvija kroz izgradnju navedenog „realnog bogatstva”. Sadašnje potrebe se sve više i više pojavljuju kao nosioci određenog superiornog ekonomskog i društvenog poretka. Međutim, zanemarivanje te realnosti, a to zanemarivanje može stvarati sliku o mogućnosti izlaza iz krize mimo zadovoljenja savremenih potreba, se pojavljuje i kao zanemarivanje onoga na šta nailazimo kada analiza društvenih potreba iziskuje pretходnu analizu potreba proizvodnje.

Kapitalistička proizvodnja je značajno obogatila društveno bogatstvo. Međutim, istovremeno se javlja i to da kapitalistička proizvodnja onemogućava masama ljudi da koriste to društveno bogatstvo. Socijalističko društvo, pak, u svakom svom članu stvara potrebu da koristi društveno bogatstvo i da se pojavljuje kao nosilac svojine nad tim bogatstvom. Društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju omogućava preorijentaciju proizvodnje i akumulacije u funkciji postojećih istorijskih određenih potreba. Međutim, u tim uslovima se proširena reprodukcija više i ne pojavljuje kao potreba akumulacije kapitala. Proširena reprodukcija postaje potreba proizvođača. Takva proširena reprodukcija se, između ostalog, više ne može ostvarivati na štetu živoga rada. Podizanje produktivnosti u uslovima socijalizma pretpostavlja duboku transformaciju modaliteta uključivanja proizvodnih snaga u proces rada. Ono, takođe, pretpostavlja konkretno dato prisvajanje sredstava za proizvodnju od strane socijalističkih proizvođača; zatim, opšti razvoj celine proizvođačevih sposobnosti, progresivno prevazilaženje podele rada na umni i fizički. Razvoj proizvođača i njihovih potreba je zahtev koji postavlja sama socijalistička proizvodnja. Ukoliko se tehnološki nivo proizvodnih snaga, diže, utoliko više navedeni zahtev koji postavlja socijalistička proizvodnja postaje imperativ.

Potrebe socijalizma se, takođe, javljaju kao potrebe proizvodnje. Međutim, pošto je proizvodnja drugačijeg karaktera (od one u kapitalizmu — prim. prev.), i potrebe su drugačije (od onih u kapitalizmu — prim. prev.). Imajući to u vidu, postaje neodrživa, kao što na to ukazuje L. Ševe, ona ideološka primedba koja se upućuje na račun komunizma. Mislimo na primedbu u kojoj se postavlja pitanje: da li se ikada može ostvariti princip „svakome prema potrebama” ako te potrebe nose obeležja koja pripadaju pretkomunističkim dru-

štvima. Potrebe koje će zadovoljavati komunizam biće, prirodno, potrebe čoveka *komunizma*. Ako, pak, u komunizmu rad postaje prva, najznačajnija potreba, u istoj meri *potreba postaje prvi, najznačajniji rad*, i to u smislu da je proizvodnja *bogatog čoveka*, čoveka sa potrebama koje su veoma (ili bogato) razvijene, u stvari, proizvodnja prvog, najznačajnijeg *društvenog bogatstva*.¹⁶

U socijalizmu, takođe, kao i u drugim društveno-ekonomskim formacijama, razumevanje društvenih potreba u njihovom konkretnom obliku, ostvaruje se preko analize kompleksnog procesa interiorizacije potreba proizvodnje. Međutim, modaliteti ovoga su veoma raznovrsni. Kulturni i ideološki društveni odnosi, na koje snažan uticaj vrše antagonistički odnosi proizvodnje i borba klasa, ustanovljavaju u kapitalističkom društvu određujuće momente navedenog procesa. Društveno prisvajanje najznačajnijih sredstava proizvodnje i razmene omogućava, pak, da se vrši supstitucija demokratske konfrontacije (u različitim oblicima i na različitim nivoima) interesa klasa koje su ranije bile eksploatisane i različitih kategorija radnika, i to na bazi kulturne revolucije i na bazi društvenog poznavanja zakonitosti razvoja socijalističke društveno-ekonomske formacije, kao i na bazi društvenog poznavanja razvoja celine članova komunističkog društva. Tradicije iz prošlosti teško pritiskuju mozgove živih i mogu se dugo suprotstavljati uvođenju društvenih potreba adekvatnih mogućnostima i zahtevima socijalističke proizvodnje.

Jasno je da analiza potreba socijalističke proizvodnje nije bila predmet radova autora koje smo do sada navodili. Uostalom, to je nešto što prvenstveno treba da istražuju naučnici u socijalističkim zemljama, i to kako na planu prakse tako i na planu teorije. U već navedenom radu J. L. Moynota mogu se naći izvesne indikacije koje ukazuju na to da se u Sovjetskom savezu određeni problemi, koji su povezani s nivoom razvoja proizvodnih snaga, ponekad postavljaju na isti način, a drugi su različiti te su, u svakom slučaju, i načini njihovog rešavanja veoma divergentni.

(Jean-Pierre Terrail, *Production des besoins et besoins de la production*, „La Pensée”, br. 180, 1975)

Prevela Teodora Stojanović

Jean-Pierre Terrail

POTREBE, POTROŠNJA I ZATAJIVANJE PROIZVODNIH ODNOSA

Postoji više načina da se potisne u drugi plan pitanje odnosa između proizvodnje i potreba, proizvodnih odnosa i postupka potrošnje: to dokazuje pregled ne-marksističke literature, kako ekonomske tako i sociološke, iz koje ćemo sada izdvojiti nekoliko glavnih pravaca i tema.

Na početnom nivou zadovoljenje potreba dejstvuje kao sistematski eksplikativni princip onog što bismo mogli nazvati supstancijalizmom potreba.

U okviru ove tematike, oblast društvenog života je uređena prema modelu ciljeva i sredstava (potrebe i instrumenti njihovog zadovoljenja), ona razvija *instrumentalnu** koncepciju oblasti ekonomskog i oblasti društvenog života; i konačno, funkcioniše na dva različita registra: na registru političke ekonomije i na registru sociologije. Kao odvojena izlaganja ali koja se dopunjuju, komplementarna ali ipak odvojena, savremena politička ekonomija i najveći deo sociologije slažu se u zajedničkom priznavanju onog što upravo čini da su to izlaganja s različitim sadržajem: razdvojenost, suprotnost onog što pripada oblasti ekonomskog života i onog što pripada oblasti društvenog života.

Potrošnja je „proces na granicama” (Parsons) koji obeležava spoj oblasti ekonomskog i društvenog života. Psihologizam potreba je oblik koji poprma teorija tog mesta spajanja, teorija zajedničkog trenutka prema onome što kazuje sociologija o rađanju potreba i prema

* *Instrumental*, neologizam u značenju funkcionalan, efikasan. *Prim. prev.*

¹⁶ Videti: *Marxisme et théorie de la personnalité*, op. cit., str. 406.

onome što kazuje ekonomija o odgovoru na te potrebe. „Potrošačko društvo” je centralna figura te teorije kojoj teže oba navedena izlaganja. Opis te figure nailazi na jednu nepremostivu prepreku: nemogućnost povezivanja oba izlaganja koja su bliska samo u potvrđivanju svoje sopstvene heterogenosti; otuda njegova nesposobnost da osigura svoju unutrašnju povezanost.

Međutim, ekonomska ili sociološka literatura nam ipak predlaže razne postupke koji pokušavaju da na ovaj ili onaj način izbegnu tautologiju teorija potrošačkog društva. Tako, kod klasičnih ekonomista sfera proizvodnje ne može da se svede na čisto ekspresivan odnos potreba u sferi instrumentalnosti, već poseduje specifičnu logiku koja deluje na sferu prometa i potrošnje (određivanje vrednosti pomoću rada) i na nivou celog društva (rađanje društvenih klasa i rađanje suprotnosti među njima). U posve drugačijoj perspektivi cela jedna struja savremene sociologije teži da izbegne supstancijalizam potreba razvijajući diferencijalistički pristup potrošačkim ponašanjima (Veblen, Goblo), pristup koji pokušava da u svojim najusavršenijim verzijama (kod Burdijea, na primer) dovede u tesnac i najmanji ostatak psihologije motivacija, ili čak ide dotle da dovodi u pitanje istorijsku uslovljenost samog oblika predmeta potreba (Bodrijar). Granice na koje nailaze ovi različiti pokušaji javljaju se kod klasičnih ekonomista zbog toga što oni ne privode kraju analizu logike proizvodnih odnosa u društvu, a kod sociologa zbog toga što se oni zadovoljavaju postulacijom presudnog karaktera ovih odnosa u poslednjoj instanci, ne brinući se za konkretne posledice njihovog funkcionisanja. Stoga interes misli koju izlažu proističe isto toliko iz njihovih stvarnih doprinosa teoriji potreba (barem što se tiče sociologa) koliko i iz njihovih neuspeha koji ne spominju efikasnost proizvodnih odnosa, večno odsutnih. Dosta je značajno, u tom pogledu, konstatovati da ista takva „zaboravljanja” proizvode potpuno ista dejstva kod Rikarda, klasičnog ekonomiste, kao i u modernističkoj sociologiji jednog Bodrijara.

Figura potrošačkog društva

Instrumentalizacija* oblasti ekonomskog i oblasti društvenog života, obavezna posledica zatajivanja pro-

* *L'instrumentalisation*, neologizam, označava operaciju ili pojavu pomoću koje neki predmet, biće ili aktivnost, bivaju smatrani za instrument, oruđe. *Prim. prev.*

izvodnih odnosa u društvu, smatra da se potreba može naći u začetku ljudske akcije i na tome zasniva oblik potrošačkog društva. To društvo nije više, u tom smislu, samo privilegovana tema savremene „sociologije” ili „socijalne ekonomije” već se ono javlja kao sama struktura izvesnog pristupa oblastima ekonomskog i društvenog života, koji je isto toliko star koliko i politička ekonomija i sociologija.

Dovesti u vezu prometnu vrednost i upotrebnu vrednost, promet i potrošnju, to je jedini način da pomirimo zahtev za iznalaženjem spoljnog uzroka osnivanja zatvorenog sistema jednakih vrednosti koji je definisala prvobitna vulgarna ekonomija (merkantilizam) i apologetski imperativ koji pretpostavlja da nije raskrinkana „intimna fiziologija” buržoaskog društva. Utilitaristički a zatim neoklasični pokušaj da se u toj perspektivi vrednost zasnjuje na potrebi, da se, opštije gledano, pretpostavi da ekonomske konstante „zavise od ljudske svesti” (Pigu, „Economics of welfare”) sukobljavaju se, međutim, sa istom nepremostivom teškoćom; ocena korisnosti nekog dobra ne može se svesti samo na odnos potreba — predmet, ona pretpostavlja upoređenje više različitih dobara i njihovih tržišnih cena. Marginalizam — čak i u najnovijim teorijama opšte ravnoteže — ne može zbog toga da polaže pravo da predstavlja istinsku teoriju vrednosti i cena već najviše empirijski opis razmene. „Teorija” vrednosti-korisnosti savršeno je izlišna u tom smislu... ali razumljiva je njena neophodnost: da osigura prividnost instrumentalnosti sfere ekonomskog života, koja implicitno podrazumeva celokupno neoklasično učenje, da uspostavi potrošačko društvo — tržište i proizvodnju u službi čoveka i njegovih potreba.

Usmeravajući interes ka odnosima između prihoda i tražnje s uvođenjem pojma „efektivne tražnje”, Kejnz označava prelaz od spekulativnog marginalizma ka empirističkom marginalizmu i otvara put cvetanju empirijskih istraživanja savremene buržoaske ekonomije o potrošačkim ponašanjima.

Potvrda principa vrednosti — korisnosti nešto je oslabljena, a da zbog toga suština neoklasične problematike nije dovedena u pitanje. Potrošnja ostaje za Kejnza „jedini cilj i jedini predmet celokupne ekonomske teorije”: ako se dohodak postavi između potrebe i robe, to znači da je, u suštini, individualna svest ta koja, u obliku sklonosti ka potrošnji, upravlja odnosom između prihoda i tražnje. Psiho-sociologizacija ponašanja neprikosnovenog potrošača koju su izveli postkejnezi-

janski autori (Fridman, Dizenberi, Katona, itd.), izbegavajući svako ispitivanje odnosa između grupa „pripadnosti” ili „povezanosti” i proizvodnih odnosa, oslanja se na isti postulat ekonomske sfere kao sredstvo zadovoljenja potreba određenih van okvira tog postulata.

Galbrajt, kome dugujemo pojam potrošačkog društva (ili društva izobilja), izvršio je veštu kritiku neoklasičnog stava (teorija „obrnutog redosleda”): ta kritika jača ideološko dejstvo instrumentalne koncepcije ekonomskog života pretvarajući se da ga osporava. Staviti akcent na „formiranje” ličnosti potrošača pomoću monopolističkih preduzeća nikako ne znači izlagati teoriju o subjektu potreba. Figura potrošačkog društva nije stvorena u ovom trenutku; ona je imanenatna posledica zatajivanja proizvodnih odnosa, tj. svih oblika učenja vulgarne ekonomije koja se zadovoljava sistematizacijom spoljnih prividnih oblika buržoaskog društva.

Politička ekonomija se zadovoljava time što vraća u domen sociologije pitanje ciljeva ekonomske akcije. A ova? Subjektivističkom idealizmu vulgarne ekonomije ona suprostavlja figuru kolektivnog subjekta; sociološki relativizam zahteva socijalizaciju subjekta ali može podjednako lako da se liši i teorije subjekta i njegovih potreba. Na taj način klasično kulturno-funkcionalističko učenje, koje se sa svoje strane potčinjava instrumentalističkom tumačenju kulture, pruža samo pseudo-odgovore na problem pravog sociološkog pristupa potrebama. Očevidna nemogućnost da se dâ čisto fiziološki sadržaj društvenim potrebama, „ciljevima” kulture,¹ dovodi do čuvene razlike između primarnih potreba i sekundarnih potreba (kulturnih, ili socijalnih), do ogromne tautologije jednake „vrzinom kolu” tražnja-cene u vulgarnoj ekonomiji. „Potreba oblikuje kulturnu reakciju ali ta reakcija opet oblikuje potrebu”, piše Linton („O čoveku”). Kakav poziv da se napusti problematika sredstava i ciljeva predstavlja, u stvari, ovo priznavanje prisustva sredstava u ciljevima! Pošto ne mogu nikako da se na to odluče, antropologija i sociologija ne dozvoljavaju sebi nikakvu mogućnost da vode računa o istoriji i zato se svode, što se tiče lokalizacije najbitnijih motiva iz oblasti društvenog života, na kolebanje između više ili manje naivnog fiziologizma (od Malinovskog do „objektivnih struktura psihizma i uma” Levi-Štrota

¹ Kultura ovde znači „delo čoveka, način da postigne svoje ciljeve”. Uporedi Malinowski: *Une théorie scientifique de la culture*, Maspero, 1968 (1944) (to delo se lako može kritikovati, ali teorijska „naivnost” autora bez sumnje više preuveličava nego što deformiše tu misao).

i tautologija „održavanja strukturalne permanentnosti” (Radklif-Braun i strukturalizam), prolazeći kroz istoričistički obojeno svaštarenje sociološkog funkcionalizma jednog Mertona.

Uvođenje pojma *aspiracija* teži, po rečima njegovih pokretača, da ublaži te i takve teškoće funkcionalizma² omogućavajući da se ima na umu čisto društveni sadržaj i istorijska evolucija potreba. Tako, za P. H. Šombar de Lova, „u odnosu na potrebe koje su vezane za nagone koji proističu iz same ličnosti svakog pojedinca... aspiracija zavisi od društvenog položaja i istorije, pošto se vezuje za želju i za vrednost.” Akcent je tu stavljen na povezanost evolucije potreba i opšteg društvenog razvoja. Šombar de Lov ne predlaže teoriju nastanka te povezanosti, osim tvrdnje da se ona zbiva pod sredstvom aspiracija, tj. da je ona pod dejstvom uticaja koji ekonomski i društveni razvoj vrši na svest subjekta. Međutim, ništa nije rečeno o načinu na koji taj razvoj informiše aspiracije, ni o uslovima pod kojima aspiracije mogu da se uzdignu do potreba. Pominjati određenu povezanost ne znači i stvarati teoriju determinacije: rezonovanje ostaje formalističko, u stanju je sve da objasni i samim tim objašnjava vrlo malo. S pojmom „aspiracija” ne izlazi se stvarno iz okvira supstancijalističke i subjektivističke koncepcije za koju je potreba ključni trenutak društvene akcije.

Iz izlaganja vulgarne ekonomije i iz izlaganja funkcionalističke sociologije izdvajaju se na kraju dve bitne konstante psiho-sociologije potreba:

— 1. Potreba je shvaćena kao *nedostatak*, nemanje, praznina koju treba popuniti, i kao takva ona je uzrok individualne akcije kao i društvene prakse.

To shvatanje striktno udvostručava funkcionisanje tog pojma na planu praktičnih ideologija gde ono omogućava da se objasni svaka akcija (svaka društvena pojava) time što je svodi na subjekat, kao atribut na supstanciju.

Kod Sartra nalazimo učenu filozofsku verziju tog modela. Obelodanjujući se „kao nedostatak unutar organizma”, potreba stvara od sebe glavnog pokretača istorije: jer ona „ustanovljava glavnu kontradikciju” za koju će praksis* biti negatorsko prevazilaženje. Praksis je na taj način „rođena iz potrebe”: kao osnovna funkcija,

² Uporedi: P. H. Chombart de Lauwe: *Pour une sociologie des aspirations*, Gonthier, 1969, str. 12.

³ Isto, str. 18.

* *Praksis* — primena, izvršenje, način delovanja. *Prim. prev.*

potreba i praksis su nerazdvojno povezane u dijalektičkom poretku".⁴

— 2. Funkcionisanje odnosa pojedinac—društvo (kao spoljnih subjekata u međusobnom dejstvu) omogućava da se obelodani društvena priroda potreba, u stvari uvek zamišljena kao imanentna individualnom telu ili psihizmu. Neke stranice „Samoubistva” od Dirkema izvrsno ilustruju oblik koji može da poprimi supstancijalizam potreba u domenu sociologije, kao i mogućnosti njegovog korišćenja u reakcionarne ideološko-političke svrhe.⁵ Prema Dirkemu, ljudske potrebe se razlikuju od životinjskih instinkata svojom neograničenošću. Iz toga, međutim, proističu neprilike, jer „neugasiva žeđ predstavlja neprekidno obnavljano mučenje... zadovoljenja koja dobijamo samo podstiču potrebe umesto da ih stižaju”. Potrebno je, dakle, da individualnim potrebama bude nametnuta granica koja „nužno mora da potiče iz neke sile koja je izvan pojedinca”: ljudima „ta granica mora da bude određena od vlasti koju oni poštuju i kojoj se spontano pokoravaju. Jedino je društvo u stanju da igra ulogu regulatora”. Naravno da su granice „određene strastima” posebno označene prema društvenim kategorijama i svako, u zavisnosti od svog mesta u društvu, poštuje te granice, jer „ako bar uvažava pravila i pokoran je kolektivnoj vlasti, tj. ako ima zdravo moralno ustrojstvo, on oseća da ne postupa pravilno ako zahteva više”.

Konačno, bilo s koje strane da proučavamo potrošačko društvo, njega karakteriše rascep i suprotnost između potreba i sredstava za njihovo zadovoljenje (zavisno od pojedinih slučajeva, ekonomske sfere, kulture, praksisa, društva, itd.).⁶

Sve te bezizlazne situacije su pozivi da se napusti problematika ciljeva i sredstava, da se pitanje potreba postavi na nov teren. Ka tome usmereni razni nemarksiistički, ekonomski i sociološki pokušaji: potrudimo se da u kratkim crtama istaknemo granice koje svakom pokušaju raskida sa supstancijalizmom potreba nameće zaboravljanje ili samo delimično priznavanje logike procesa društvene proizvodnje (proizvodne snage, proizvodni odnosi).

⁴ Uporedi: J.-P. Sartre: *Critique de la raison dialectique*. Gallimard, 1960, str. 165—170.

⁵ E. Durkheim, *Le suicide*, PUF, 1967 (1897), str. 272—283.

⁶ Upravo ova dihotomija ekonomskog i društvenog života, potreba i način za njihovo zadovoljenje, ukazuje na trajnu nesposobnost tematike potrošačkog društva da postavi pitanje potreba izvan sfere potrošnje i tržišta, tj. u proizvodnji.

Proizvodnja i potrošnja

Da bismo bliže odredili prirodu neophodne promene terena, možemo poći od problema koje ekonomskoj teoriji postavlja stav prema proizvodnim odnosima (potrošnji) potrebama. Razjašnjenje mehanizma koji osiguravaju prilagođavanje proizvodnje potrebama: to je osnovno pitanje s kojim treba da se suoči svaka ekonomska teorija.

Za apologete neoklasicizma radi se, naravno, o tome da pokažu kako u carstvu slobodnog preduzeća ovi mehanizmi funkcionišu što je moguće bolje, osiguravajući svakom maksimum zadovoljenja. Dokazivanje „neprikošnovenosti potrošača” i načina na koji ona deluje, ostalo je, međutim, kod Valrasa (1873) dosta apstraktno, pošto nije vođeno računa o raspodeli dohodaka, tj. o razlici između potrebe i solventne potrebe. Razlozi tog propusta su dosta jasni. S jedne strane, dohodak se postavlja u odnos između potrebe i tražnje a zatim i cene, odnos za koji marginalizam tvrdi da je neposredan. S druge strane, priznati da tražnja zavisi od raspodele dohodaka znači dopustiti da ona održava izvestan odnos sa proizvodnjom; to takođe znači dovesti time u pitanje princip karaktera spoljne realnosti proizvodnje i potrošnje, proizvodnje i potreba, sredstava i ciljeva.

Pareto počinje da postavlja pitanje istovremenog zadovoljenja različitih potrošača i prema tome blagostanja u društvenim razmerama. Međutim, njegova argumentacija nailazi na istu granicu: optimum, koji se definiše izjednačavanjem marginalnih korisnosti sa cenama, koje vrše dve stranke u razmeni, u zavisnosti je od date strukture raspodele dohotka. U marginalističkoj analizi o raspodeli će početi da vodi računa tek Pigu (1920): dosta je značajno zapaziti da se to dogodilo pola veka posle razrade Valrasove teorije opšte ravnoteže.

Uvesti strukturu raspodele dohodaka ipak ne znači i rešiti pitanje blagostanja; jer to uvođenje će se, naravno, izvršiti na jedini način koji je u skladu s logikom neoklasičnog učenja: postulirajući nezavisnost raspodele u odnosu na strukturu proizvodnje. Otuda potiču sve teškoće na koje nailaze, od Pigua do danas, teorije blagostanja.

Uslovi uspostavljanja ekonomskog optimuma u društvenim razmerama, prema ovim teorijama, odnose se kako na potrošnju — izjednačavanje marginalnih korisnosti sa cenama za svakog potrošača — tako i na proizvodnju: izbor najefikasnijih proizvodnih metoda uz vođenje računa o izvorima — što pretpostavlja da su odno-

si supstitucije faktora jednaki od jedne grane do druge —; najefikasnija alokacija svakog faktora među granama — što pretpostavlja izjednačavanje njegove marginalne produktivnosti u svakoj grani.⁷ Međutim, uslov potrošnje, koji upućuje na optimum prema Pareto, osigurava najveće zadovoljenje potrošača samo u okviru date strukture dohodaka. Na isti način, stvarni izbor najefikasnijih proizvodnih metoda zavisi od količina koje treba proizvesti, dakle od tražnje, pa prema tome od strukture dohodaka; i najzad, optimizacija alokacije određenog faktora pretpostavlja poznavanje cena finalnih proizvoda, dakle strukturu tražnje koja reguliše te cene pa prema tome datu strukturu dohodaka. Tako se vidi da je uzaludno težiti određivanju uslova optimuma nezavisno od raspodele dohodaka. Može li se, nasuprot tome, poći od definicije idealne raspodele da bi postigli optimum manipulišući ostalim varijablama? Ako pretpostavimo da je idealna struktura dohodaka ostvarena na to i da onda težimo da na toj osnovi poboljšamo plan proizvodnje, promene količina i cena proizvoda kao i pomeranja radne snage koja će iz toga proizaći, neizbežno će izazvati promenu strukture realnih dohodaka.⁸ Ako pretpostavimo da idealna raspodela treba da bude dostignuta na t_1 , uz vođenje računa o najnovijim cenama, pomoću promene proizvodnog plana, ova pretpostavlja takvu promenu strukture cena zbog koje će raspodela dohodaka dobijena na t_1 imati sasvim drugačije značenje, itd. . . .

Bilo s koje strane da mu priđemo, nemoguće je, dakle, postaviti taj problem smatrajući da su struktura dohodaka i tražnje, s jedne strane, i struktura proizvodnje s druge, nepovezani elementi koje treba uskladiti izazivajući promene posebno na svakom od njih. Raspravljati o zadovoljenju potreba, o blagostanju u društvenim razmerama, pretpostavlja uzimanje u obzir raspodele dohodaka i priznavanje činjenice da proizvodnja određuje tu raspodelu: neposredno — pomoću strukture kvalifikacije korišćene radne snage — i posredno, pomoću strukture cena.

Takva je, po našem mišljenju, osnovna pouka teškoća koje susreću neoklasične analize načina na koji robna ekonomija osigurava najbolje zadovoljenje potreba: prilagođavanje proizvodnje i potrošnje se obavlja kroz *razvojni proces* u kome proizvodnja, raspodela dohoda-

⁷ Pitanje ovih problema povezati s komentaram M. Doba u *Economie du bien-être et économie socialiste*, Calmann-Lévy, 1973.

⁸ Jedna ista raspodela novčanih dohodaka predstavlja različitu strukturu realnih dohodaka za izmenjenu strukturu cena.

ka, utvrđivanje cena, delovanjem ponude i tražnje predstavljaju samo njegove *specifične faze*.

Međutim, to u stvari znači pomeranje terena pitanja ekonomske teorije; jer da bismo shvatili mehanizam tog prilagođavanja, ne treba poći od mikroekonomske teorije pojedinačnog potrošača i pretpostavke postojanja njegovih potreba i njihove hijerarhije, već je potrebno shvatiti logiku globalnog procesa *proizvodnje i reprodukcije kapitala*. Tada se postavlja pitanje: koji tip usklađivanja između potreba i proizvodnje omogućava delovanje zakona vrednosti?

Neki klasični marksistički tekstovi, neki istorijski sporovi donose obaveštenja koja osvetljavaju način na koji se može postaviti i rešiti to pitanje.

Marks rasvetljava, kroz istorijsko-logičku analizu prelaska vrednosti u proizvodne cene,⁹ određeni mehanizam koji vredi za ceo kasniji život kapitala. Počev od idealne situacije u kojoj su proizvodnja i potrebe globalno uravnotežene (mala robna proizvodnja), investiranja kapitala u grane sa slabim organskim sastavom izaziva znatna pomeranja proizvodnih snaga (materijalnih i ljudskih). Čak i ako izuzmemo kvantitativni razvoj proizvodnje, fizionomija tržišta biće znatno izmenjena na (idealnom) završetku tog procesa izravnavanja stopa profita. Podešavanje proizvodnje prema potrebama uspostavlja se sada na sasvim drugačijem nivou: zbog pretvaranja vrednosti u proizvodne cene, solventne potrebe za izvesnim dobrima su se povećale, dok su se druge smanjile. To je ono što Marks u omogućava da tvrdi, suprotno vulgarnoj ekonomiji, da u poslednjoj instanci proizvodnja reguliše i ponudu i tražnju. Pomeranje proizvodnih snaga zavisno je od težnje ka najvećem mogućem profitu, a na njega opet utiču 1) tehnički i organski sastav kapitala koji treba investirati 2) solventnost potreba koja je određena odnosima raspodele i prema tome proizvodnim odnosima.

Naravno, solventna potreba se razlikuje od efektivne društvene potrebe. Međutim, proizvodnja, oslanjajući se na prvu potrebu, u svom neprekidnom kretanju zadovoljava takođe i ovu drugu potrebu, pa ili je uključuje u reprodukciju radne snage ili je iz nje isključuje, i na taj način igra ulogu koju ne treba zanemarivati u njenom formiranju i njenom razvoju.

Materijalistički pristup problemu potreba zahteva, prema tome, ne samo da se preokrene redosled uzroč-

⁹ Uopredi: K. Marx, *Le Capital*, Livre III, chap. X, Editions Sociales.

nosti između proizvodnje i potrošnje koji je uspostavila vulgarna ekonomija, već i da se izbegne *svako osamostaljivanje sfere potrošnje i potreba u odnosu na globalni proces kapitala*. Upravo je to najveća briga koja zaokuplja i omogućava da se shvate Lenjinova tumačenja na planu ekonomske teorije kada je trebalo jasnije odrediti, u svakoj etapi razvoja načina proizvodnje, lokalizaciju osnovnih kontradikcija.

Razvoj kapitalizma se odvija kroz niz čisto ekonomskih kriza — dok su nasuprot tome krize nedovoljne proizvodnje prekapitalističkih oblika imale ne-ekonomske uzroke (prirodne nepogode, ratovi, itd.). Kako ih protumačiti: nedovoljna proizvodnja ili hiperprodukcija? Sismondi i posle njega ruski populistri prihvataju prvu alternativu. U trenutku kada podstiče znatno povećanje produktivnosti rada, rast kapitala snižava nivo dohodaka mase proizvođača koji se pretvaraju u najamne radnike ili nezaposlene. „Ograničena sposobnost apsorbovanja čovečijeg stomaka” isključuje mogućnost da višak proizvodnje može da utroši manjina obogaćenih kapitalista; preostaju spoljna tržišta na kojima sve živi konkurencija koči rast i izaziva periodične krize.

Ovo tumačenje dovodi do toga da potrošnja koja ograničava proizvodnju postane dominantna sila u okviru hijerarhije ekonomskih postupaka. Trudeći se da posle Marksa podvuče progresivnu ulogu kapitalizma sa istorijskog stanovišta, Lenjin nastoji da pobije to tumačenje, ističući naročito:

— da širenje finalne potrošnje ne ograničava neposredno razvoj unutrašnjeg tržišta, budući da znatan deo godišnjeg proizvoda nije raspodeljen u vidu dohotka već je potrošen u proizvodne ciljeve;¹⁰

— da ekspanzija kapitalizma nauštrb prekapitalističkih načina proizvodnje izaziva širenje, a ne sužavanje, unutrašnjeg tržišta. Kapital proizvodi istovremeno robu, potrebe za tom robom, dohotke koji omogućavaju da se ta roba kupi;¹¹

— da neophodnost postojanja spoljnih tržišta za kapital nije problem *realizacije* vrednosti već je ta neophodnost vezana za kapitalističke uslove njegove proizvodnje: prirodna ekspanzivnost i nejednak razvoj različitih grana kapitalističke proizvodnje.¹²

¹⁰ Uopredi Lénine: *Oeuvres*, tome III, str. 45—46.

¹¹ Uopredi, na primer: isto, str. 626—627.

¹² Uopredi, isto, tom II, str. 159 i sl.; tom III, str. 57 i sl. i str. 630—632.

Ta različite zapažanja zajednički teže isticanju istog principa: ne može se zamisliti odnos između kapitalističke proizvodnje i njenog tržišta, potrošnje, kao odnos spoljnih sila koje bi se prema prilikama slagale ili se ne bi slagale.

Zbog te činjenice, ako krize kapitalizma odražavaju suprotnost između proizvodnje i potrošnje, stvarne uzroke te pojave treba tražiti u *unutrašnjim* protivrečnostima samog procesa proizvodnje; Lenjin podseća na činjenicu da osnovna protivrečnost suprotstavlja jedne drugima proizvodne snage i proizvodne odnose a ne proizvodnju i potrošnju.

Lenjinova pouka prema kojoj je nemoguće odvojiti problem realizacije od problema proizvodnje, i „ako proizvodni odnosi nisu rasvetljeni... svako rezonovanje o potrošnji i raspodeli postaje samo banalnost i pusta romantičarska želja”,¹³ ta pouka nije uvek bila shvaćena, čak i kod marksista.

Na primer, zamerka koju je R. Luksemburg uputila Marksu i prema kojoj šeme proširene reprodukcije (*Le Capital*, LII S 3) omogućavaju predviđanje skladnog i neograničenog razvoja kapitalizma, ima smisla samo ako prihvatimo, kao populistri, da se upravo na planu zakona realizacije nameće potreba za spoljnim tržištima i da se tu nalazi objašnjenje kriza.¹⁴ Ne treba od tih šema zahtevati da kažu više nego što mogu. Jedino vođenje računa o logici procesa celokupne kapitalističke *proizvodnje* (koju Marks obrađuje tek u III knjizi *Kapitala*) omogućava da se shvati, ne više mogućnost, već nužnost nejednakog razvoja različitih proizvodnih sektora, prekomerne akumulacije kapitala i hiporeprodukcije roba, jednom rečju nužnost poremećaja u samoj sferi realizacije. Ustalom, nepoznavanje činjenice da protivrečnost između proizvodnje i potrošnje nalazi potvrdu svog postojanja van sebe same — i njena posledica: svođenje logike kapitalističkog razvoja na zahtev za spoljnim tržištima — vodi R. Luksemburg do prenebregavanja novih osobina procesa kapitalističke *proizvodnje* u stadijumu imperijalizma.¹⁵ Njoj je zato promakla i specifičnost samih međunarodnih odnosa u tom stadijumu (*izvoz kapitala, političko ugnjetavanje kolonija*, itd.).

¹³ Isto, tom II, str. 202—203.

¹⁴ Uopredi R. Luxembourg: *L'accumulation du capital*, Maspero, 1969.

¹⁵ Isto.

Jedan od najznačajnijih pokušaja sociologa da izbegnu elementarni supstancijalizam potreba predstavlja ono što bismo mogli nazvati „diferencijalističkom” strujom. Potreba na koju se sve ostale mogu odnositi nije sada više potreba da se reprodukuju, u njihovom prirodnom obliku pojedinci ili strukture, već neophodnost da se simbolično izrazi mesto pojedinca u sklopu društva: društveni položaj, klasna pripadnost, itd. U tom slučaju potrošnja postaje proizvodnja, u najboljem slučaju reprodukcija razlika. Namera diferencijalističke sociologije da iznosi sasvim odvojeno mišljenje o potrošačkim ponašanjima, pretpostavljajući u najboljem slučaju da postoje proizvodni odnosi, treba po našem mišljenju da se preispita.

1. — *Psihologizam diferencijacije: Veblen, Goblo*

Moralisti i portretisti nisu čekali na pojavu moderne sociologije da bi istakli razmetljivost koja karakteriše potrošnju kao i diskriminatorску ulogu njenih postupaka. Sociološka struja koja ta zapažanja uzdiže do sistematskog principa analize društvene potrošnje vezuje se za dva značajna dela: „Theory of leisure class”¹⁶ od T. Veblena (1899) i možda manje poznato „Prepreka i nivo” od E. Gobloa (1925).¹⁷

„Želja svakog pojedinca je, piše Veblen, da se uzdigne iznad svih ostalih pomoću nagomilavanja dobara. Kada bi . . . podsticaj na potrošnju bio potreba da se imaju sredstva za opstanak ili za fizičku udobnost, tada bi se moglo pretpostaviti da napredak industrije može da u većoj ili manjoj meri zadovolji kolektivne ekonomske potrebe; međutim, pošto je ta borba u stvari trka za sticanjem uvažnosti, za provokativnim upoređenjem, nema nikakvog mogućeg rešenja” (str. 23).

Ponovo nalazimo ovde poimanje sfere društvenog života u okviru sredstava i ciljeva, a osnovni cilj — sistematska diferencijacija — izmiče svakoj društveno-istorijskoj determinaciji: „Najjači podsticaj na sticanje bogatstva u svim epohama je izdvajanje koje izaziva zavist” (str. 20).

Zamenjivanje homo oeconomicusa „čovekom koji se izdvaja” ne menja princip analize: kao i kod ekono-

¹⁶ *Théorie de la classe de loisir, Gallimard, 1970.*

¹⁷ *Coll. Sup. P. U. F. 1967.*

mista neoklasičara proizvodnja nema svoju sopstvenu logiku osim što je u službi potrošnje.

Izvesne kategorije predmeta za potrošnju su naročito dobro prilagođene toj ulozi izdvajanja: takav je slučaj sa odećom (Veblen) ili uređenjem stanova (Goblo). Potrošnja omogućava da se razlikujemo ali istovremeno omogućava i da se identifikujemo. Goblo primećuje da svaka društvena grupa koja sebi pripisuje superiornost, prikriva u sebi individualne nejednakosti da bi na taj način bolje istakla svoju kolektivnu superiornost; izjednačavanje je tako neophodna dopuna izdvajanju.

Fenomen mode najbolje izražava tu kontradikciju. Mada podleže logici *rasprostranjivanja*: kad se proširila treba je menjati; ona je istovremeno i (pokretna) prepreka i nivo: „ona ne doprinosi izdvajanju pojedinaca već čitave jedne klase” (Goblo, str. 49).

Dopunjen na ovaj način, princip diferencijacije gubi jedan deo svog psihologizma i omogućava, bez ikakve sumnje, da se shvati jedna realna dimenzija potrošačkih ponašanja. Međutim, činjenicu da je on još veoma daleko od toga da bude u stanju da izrazi celokupnu realnost tih ponašanja, bez sumnje ilustruje sledeća teškoća u njegovoj primeni. Ispod viših klasa nalaze se klase od kojih one treba da se razlikuju, a da bi to učinile, one raspolazu odgovarajućim materijalom za tu svrhu. Možemo prihvatiti da za članove tih klasa princip diferencijacije igra svoju ulogu („Ono što odlikuje buržuja, piše Goblo, to je izdvajanje”). Međutim, radničke klase nemaju ni jedno ni drugo. Veblen tvrdi da nijedna društvena klasa „ne zabranjuje sebi potpuno razmetljiv vid potrošnje”. Ipak on mora da prihvati činjenicu da potrošnja u narodnim masama podleže pre svega „duhu sličnosti”. Ali sličnosti čemu? U odsustvu svake povezanosti s proizvodnjom, implicitni odgovor će ovde biti sličnost u zadovoljenju organskih potreba. Međutim, upravo u odnosu na potrošnju narodnih masa može se definisati potrošnja viših klasa: da li ćemo u osnovi diferencijalističkog pristupa opet naći supstancijalizam potreba?

2. — *Simbolični odnosi i proizvodni odnosi: Halbvaks, Burdje*

Radovi M. Halbvaksa i P. Burdjea i njegove ekipe, koje možemo vezati za diferencijalističku struju, svrstavaju se svakako među najplodnija sociološka istraživanja koja se odnose na potrošačka ponašanja.

M. Halbvaksu dugujemo dve studije posvećene potrošačkim ponašanjima u narodnim slojevima:

— „Radnička klasa i različiti nivoi života” (Alcan, 1912): uzastopno proučavanje uticaja visine prihoda i veličine porodice na organizaciju porodičnog budžeta pokazuje doslednost radničkih potrošačkih ponašanja; njihova pravilnost primorava da se konkretna društvena realnost posmatra „u razmerama vrednosti i hijerarhije potreba”.

— „Evolucija potreba u radničkim klasama” (Alcan, 1933). Raspoložive statistike omogućavaju uvođenje jedne nove varijable: klasna pripadnost (radnici, službenici, funkcioneri) i isticanje činjenice da *s jednakim prihodom* potrošačka ponašanja pokazuju razlike (službenici troše više za stanovanje a manje za hranu nego radnici, funkcioneri troše više za odeću od službenika).

Prema tome, jedino „uslovi društvenog života” mogu da objasne osnovne načine organizacije porodičnih budžeta; njih možemo shvatiti samo ako ih postavimo u okvir celog skupa postupaka tipičnih za porodicu i postupaka tipičnih za klasu. Potrebe proističu iz „društvenog osećanja” o onome što treba potrošiti s obzirom na dominantnu crtu određene grupe, „društvenog osećanja” koje se može otkriti na dva nivoa: porodica, klasa. Postoje „tesne veze, piše Halbvaks, između porodičnih osećanja i klasnih osećanja”: na taj način, podvlačeći činjenicu da je porodica jedinica potrošnje ali da klasa u poslednjoj instanci određuje porodične postupke, on izbegava ono što bi moglo da bude samo supstancijalizam potreba proširen od pojedinca na porodicu.

Klasna pripadnost, prema tome, utiče na potrošnju kroz porodične postupke ali i na direktan način: određeni tip *profesionalnih postupaka*, odgovarajući način društvenih odnosa izvan radnog mesta i izvan kućnog ognjišta, određuju neka potrošačka ponašanja. Dejstvo klasne pripadnosti vrši se najzad i kroz *simboličku dimenziju* potrošnje: trošiti istovremeno znači pokoravati se običajima klase i dati pravu sliku svog društvenog položaja.

Na taj način, prema Halbvaksu, potrošnja zavisi od dvostruke logike: logike *rada*, uslova rada i stega koje on nameće društvenom životu i logike simboličkih odnosa izdvajanja i identifikacije između klasa.

Odnos uspostavljen između rada i potrošnje, dosta redak podatak u sociološkoj literaturi, zaslužuje istovremeno našu pažnju i zaslužuje da se o njemu raspravlja. Logika rada nije i logika proizvodnje. M. Halbvaks ne upućuje na mesto u procesu proizvodnje, već isključivo „na radno mesto”, na mesto u procesu rada.

Tako su u svom radu radnici moderne industrije, prema njegovom mišljenju, usamljeni licem u lice s materijom: međusobni kontakt oni održavaju samo preko posrednika; zajedničko osećanje usamljenosti nalazi se u osnovi klasne svesti i omogućava da se shvati specifičnost društvenih odnosa izvan radnog mesta: porodičnih i onih izvan porodice, a samim tim i potrošačkih ponašanja. Međutim, Halbvaksu je nepoznata činjenica da je preduzeće istovremeno mesto gde se vrši eksploatacija, mesto direktnog sukoba kapitala, i rada, i *zbog toga* privilegovano mesto sindikalne i političke organizovanosti radničke klase, upravo mesto gde radnik može da bude najmanje izolovan: proizvodnja je za njega ona koja isključuje društvene odnose. Društvene klase *se određuju oblicima rada i njihovim mestom u procesu rada, ali stupaju u međusobne odnose samo u sferi ideološkog i simboličkog*. Od tog trenutka postaje neizbežno skretanje prema idealističkom pristupu, prema „psihologiji” društvenih klasa.

Prećutkivanje proizvodnih odnosa onemogućava svaku istorijsku teoriju klasa i njihovih odnosa i, samim tim, svaku istorijsku teoriju društvenih potreba; to je bez sumnje razlog zbog koga uprkos svojim velikim zaslugama, Halbvaksova misao ne dovodi do odlučnog raskida s jednim apstraktnim, sociološki obojenim pristupom potrebama koji smatra, kao i kod Dirckema, da se sve odigrava u okviru odnosa između pojedinca i društva. Stvarne potrebe proističu, po njegovom mišljenju, iz neke vrste „društvene derivacije” iz „prvobitnih potreba”; a to je derivacija utoliko veća ukoliko se udaljavamo od radničke klase — bliske „organskim apetitima” — i ukoliko se približavamo „višim klasama” gde je društveni život „intenzivniji” („Radnička klasa”, str. 411—413). „Društvo” malo-pomalo „prazni” sve veće potrebe od celokupnog njihovog prvobitnog organskog sastava (str. 440) i teži da „utisne pečat na individualne potrebe” (str. 432).

P. Burdje preuzima razliku koju Halbvaks pravi između dve vrste presudnih faktora u potrošačkim ponašanjima i vrši njenu sistematizaciju suprotstavljajući „klasna svojstva stanja” i „svojstva položaja”:

„Činjenici da zauzima određeni položaj u izvesnoj klasnoj strukturi, istorijski definisanoj, i da je pod uticajem odnosa koji je vezuju s drugim sastavnim delovima te strukture, svaka društvena klasa *duguje svojstva položaja* koja su relativno nezavisna od njenih suštinskih svojstava (tj. od *svojstva stanja* kao što su odre-

deni tip profesionalnih postupaka ili materijalni uslovi egzistencije)¹⁸.

Halbvaks je stavljao glavni akcent na svojstva stanja; za Burdjea su važnija svojstva položaja. Razlike koje proističu iz stanja, a pogotovo iz položaja, na planu simbolizacije postaju predmet sistematske ekspresije koja „menja materijalne razlike u razlike koje su nosioci značenja”.¹⁹ Simbolički poredak na taj način uspostavlja oblik—sistem. On poseduje izvesnu samostalnost, svoju sopstvenu logiku, razlikujući grupe statusa a ne grupe klasa, koje se teže mogu definisati, kao kod Gobloa, posedovanjem bogatstava, već više načinom na kojih ih koriste.

Materijal koji je služio za uspostavljanje razlike koja je nosilac značenja veoma je obiman:

„Simbolikom klasnog položaja treba obuhvatiti ne samo ekspresivne postupke, tj. one postupke koji su posebno i namerno namenjeni da izraze društveni položaj, već i sveukupne društvene radnje koje, a da nas čak niko i ne pita da li mi to hoćemo i da li mi to znamo, izražavaju ili otkrivaju, u očima drugih a naročito onih koji su izvan grupe, određeni položaj u društvu.”

U tom smislu, ne bismo mogli podržati mišljenje da su čak i „akcije najneposrednije usmerene ka ekonomskim ciljevima potpuno lišene simboličnih funkcija. Naravno da je to posebno istinito u odnosu na čin potrošnje koji, kao što je to pokazao Veblen, uvek izražava, bar uzgredno, društveni položaj onih koji ga obavljaju jer je karakterističan za datu grupu određenog statusa”.

U vezi s tim možemo reći da potrošnja i postupci iz sfere kulture za koje odlučujuća dimenzija nije od prve ekonomska cena koštanja (slušanje muzike, posećivanje muzeja, odnos ka čitanju, bioskopu, televiziji, itd...) predstavljaju posebno efikasna sredstva izražavanja klasnog položaja. To je ono što nije u stanju da shvati psihologija motivacija koju Burdje oštro kritikuje, jer ona samu sebe osuđuje da ostane pri psihološkim funkcijama onakvim kakve su doživljene, tj. pri „zadovoljenjima” i „razlozima”, umesto da istražuje društvene funkcije koje „razlozi” prikrivaju i čije ostvarenje, povrh toga, pruža „neposredno doživljena zadovoljenja”.

¹⁸ P. Bourdieu: *Condition de classe et position de classe*. Archives Européennes de Sociologie, No. 2, 1966, str. 201.

¹⁹ Isto, str. 214.

Pristup za koji se zalaže Burdje pomera izvor potreba dovodeći ih u vezu sa simboličkom logikom koja suočava društvene klase a izmiče individualnoj svesti: potrošačka ponašanja i kulturni običaji u toj perspektivi zavise od „klasnog etosa” — od sistema normi i vrednosti svojstvenih svakoj klasi — koji može da razjasni samo analiza klasnih odnosa.²⁰

Taj pristup, razrađeni pokušaj raskida sa supstanci-jalističkom koncepcijom potrebe kao nedostatka, stavlja akcenat na specifičan karakter izvesnog načina potrošnje čiji odnosi se ne bi nužno poklapali u potpunosti s odgovarajućim odnosima u proizvodnji i raspodeli. Upravo je u tom pravcu potrebno pokušati označiti granice tog i takvog pristupa da bismo mogli oceniti njegov celokupni doprinos.

Pre svega nailazimo na teškoću koju otkrivamo kod svih diferencijalista. Funkcionisanje „razlika koje su nosioci značenja” ne odnosi se na narodne slojeve koji se tu pojavljuju samo u svojstvu elementa kontrasta ili, tačnije rečeno, prirode, jer se to funkcionisanje organizuje objektivno u odnosu na njih, kao što to beleži sam Burdje.²¹ Što se tiče njihovih potrošačkih ponašanja, možemo samo staviti akcenat na važnost materijalnih uslova njihove egzistencije, tj. na njihovo klasno stanje, pre nego na njihov klasni položaj (i na njihove „prirodne potrebe”?). To, međutim, postavlja suštinski problem koji je Burdje izbegao: problem *odnosa između klasnog stanja i klasnog položaja*. Izostavljanje tog problema upućuje na dvosmislenost pojma „klasnog položaja”. Burdje prihvata materijalističku tezu primata proizvođenih odnosa nad simboličkim odnosima i čak potvrđuje nužnost „utvrđivanja kako struktura ekonomskih odnosa može, određujući društveno stanje i društveni položaj subjekata društva, odrediti i strukturu simboličkih odnosa koji se organizuju prema logici koju ne možemo svesti na logiku ekonomskih odnosa”. Međutim, držeći se, u vezi s tim, logičke greške zaključivanja iz onoga što treba da se dokaže, on iznosi da proučavanje onog što je određeno (simbolički odnosi) može da se odvija nezavisno od onog što određuje (proizvodni odnosi). To nije slučajno. U stvari, nepriznata pretpostavka stvarne

²⁰ P. Burdje i njegova ekipa iskoristili su tu problematiku u njihovim sugestivnim studijama o potrošnji fotografija (*Un art moyen*, Ed. de Minuit, 1965) i o posećivanju muzeja (*L'amour de l'art*, Minuit, 1966).

²¹ *Condition et position...*, citirani članak.

samostalnosti simboličkih odnosa je ta koja implicitno služi kao osnova za njegovu argumentaciju.

Klasni položaj nam je pre svega predstavljen kao sastavni deo društveno-ekonomskog poretka, u istom svojstvu kao i klasno stanje (uporedi sa citiranim članom str. 212; baš taj kompleks stanje/položa treba da izražavaju ideološko-simbolički odnosi). Mi, međutim, zaključujemo da Burdje u stvari raskida s ekonomskom sferom čim se više ne radi o stanju već o položaju: upravo se u ekonomskoj sferi rađaju razlike u stanju ali se na drugom mestu održavaju odnosi položaja; kao i kod Halbvaksa, sistem klasnih položaja i klasnih suprotnosti postoji samo u sferi ideoloških/simboličkih odnosa i odnosa u potrošnji. Suprotnosti se uvek mogu otkriti samo na nivou etosa klasa i stilova života. Pošto Burdje dodeljuje odlučujuću ulogu „klasnom položaju“, razlika koju on uspostavlja, s druge strane, između klasa i grupa s raznim statusima ostaje takođe samo pretpostavka. Prirodni odnosi i klasna borba nestaju i značajno je zapaziti da, kada se radi o definisanju klasa, Burdje se čas poziva na društveno-profesionalnu kategoriju — stapajući ujedno nju i mesto u ekonomskim odnosima — čas na odnos prema kulturi, kada posmatra „više klase“ kao „obrazovane klase“.

Da li je moguće da ovo prećutkivanje proizvodnih odnosa nema nikakvog dejstva na proučavanje načina potrošnje čak i kada je reč o potrošnji kulture? Da bi se uverili u suprotno, dovoljno je podsetiti na činjenicu da se pitanje potrošnje postavlja u širem okviru od pitanja reprodukcije radne snage, koje nas upućuje na uslove proizvodnog procesa; da nas funkcionisanje sistema školovanja, po mišljenju samog Burdjea, značajnog prenosioca ponašanja u sferi kulture, upućuje na funkcionisanje proizvodnih odnosa; da „društveni put“ klasa, po njemu sastavni deo „klasnog položaja“, neposredno zavisi od preobražaja proizvodnog procesa.

Upotrebna vrednost i prometna vrednost

Pre početka rasprave o nekoliko teza Ž. Bodrijara, čiji noviji radovi pokušavaju da prihvate čak i najekstremnije posledice logike diferencijalističkog pristupa pitanjima potrošnje, može korisno da posluži kratki pregled izvesnih vidova odnosa Rikardo/Marks.

Ako Marks smatra Rikarda za najvećeg buržoaskog ekonomistu, prevashodno „ekonomistu proizvodnje“, to je zato što, za razliku od A. Smita, on ne smatra da je

proizvodnja ograničena potrebama, već pronalazi da ona poseduje samostalnu pokretačku snagu svog sopstvenog razvoja, i zato što, potvrđujući jednosmisleno povezivanje vrednosti s radom, jasno ističe antagonističku suprotnost profita i najamnina, kapitala i rada. Pa ipak — kako mu to nameće njegovo neizbrisivo klasno stanovište — on upravo smatra da su „najamni rad i kapital prirodni a ne da su oni određeni istorijski oblik društva“ (Marks): samim tim on neće moći, kao ni njegovi prethodnici, da reši problem odnosa proizvodnja/potrebe.

To ovekovečavanje kapitalističkih proizvodnih odnosa ga sprečava da analizira oblik vrednosti.²² Rasprava o obliku vrednosti iznosi na videlo činjenicu da se dve robe ne izjednačavaju ni kao upotrebna vrednost ni kao primerci iste supstance — rada —, već u potpuno posebnim uslovima, samo ako postoji istovetnost upotrebne vrednosti i vrednosti, dakle konkretnog rada i apstraktnog rada, zato što se vrednost javlja u razmeni kao upotrebna vrednost a apstraktni rad kao konkretni rad. Analiza oblika odnosa u razmeni je prema tome neophodna za teoriju roba, u onolikoj meri u kojoj ona sama može da otkrije protivrečni karakter svoje suštine. Međutim, posmatrati robu kao jedinstvo suprotnosti — vrednosti i upotrebne vrednosti — i razlikovati prema tome vrednost i prometnu vrednost — koja je samo oblik kretanja unutrašnje protivrečnosti — omogućava dvostruku analizu kapitalističkog procesa proizvodnje kao proizvodnog procesa upotrebne vrednosti i procesa korišćenja kapitala, rasvetljava protivrečnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i dozvoljava da se razvoj buržoaskog društva shvati, na kraju krajeva, kao uzastopno nizanje konkretnih oblika protivrečnosti vrednost/upotrebna vrednost, apstraktni rad/konkretni rad, protivrečnosti koja traži svoje istorijsko rešenje.

Rikardo analizira samo suštinu vrednosti: prometna vrednost time za njega postaje samo običan *znak* koji obeležava upotrebnu vrednost u sferi prometa; on nju smatra za „običnu prolaznu formu, kao nešto čisto formalno u buržoaskoj proizvodnji“.²³ Ne poznajući protivrečnu sadržinu robe, on ne zna ni za protivrečni karakter procesa kapitalističke *proizvodnje*, i samim tim ni za protivrečnosti *prometa*. Robna razmena je, po njegovom mišljenju, u svojoj suštini razmena jednog proizvoda za

²² „On razmatra samo kvantitativnu određenost prometne vrednosti... a zanemaruje kvalitativnu određenost“. K. Marx: *Histoire des doctrines économiques*, Ed. Costes, T. V., str. 53.

²³ K. Marx, isto.

neki drugi proizvod, a novac se svodi na funkciju sredstva prometa, materijalizaciju vrednosti — znaka.²⁴

Na taj način nestaje svaka mogućnost da se objasni postojanje kapitalističkih kriza koje su praćene upravo prekidima prometa. „Najapstraktniji oblik krize a zatim mogućnost njenog uobličavanja, to je sama metamorfoza robe; ali ta metamorfoza sadrži u sebi, kao razvijeno kretanje, protivrečnost sadržanu u jedinici robe, između vrednosti i upotrebne vrednosti, između novca i robe.”

Mogućnost pojave krize nalazi se jedino u razlici između kupovine i prodaje. Jedino se u robnom obliku roba suočava s tom teškoćom.²⁵

Međutim, onaj koji se uzdržava od analiziranja robnog oblika, ne poznaje tu teškoću: razmena proizvoda za proizvod isključuje svaku mogućnost realizacije vrednosti; kapitalizam, prema Rikardu, ne može da doživi stvarnu hiperprodukciju kapitala ili robe, nema moguće protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje.

Kapital, način akumulacije i neograničenog razvoja proizvodnih snaga, ne bi mogao da bude ograničen potrebama; međutim, same potrebe su *neograničene*.

Rikardo, komentariše Marks, zaboravlja samo jednu stvar: da „postoji apsolutna razlika između hiperprodukcije proizvoda i hiperprodukcije robe”. Roba je proizvedena korišćenjem najamnog rada; a najamnine omogućavaju da se zadovolje jedino potrebe neophodne za reprodukciju radne snage, a ne potrebe same po sebi. To je razlog zbog kojega je „proizvodnja ograničena profitom kapitalista a ne potrebama proizvođača”,²⁶ krize jasno ukazuju na te granice.

Prema tome, Rikardo koji se u tome pokazao nadmoćnijim od Sismondija, „dobro je razumeo univerzalnu težnju kapitala”: ali ne i njegovu specifičnu skučenost”.²⁷

Međutim, istovremeno poimanje univerzalnosti i skučenosti kapitala pretpostavlja da ne odvajamo *proizvodnju i potrebe*: upravo zato što nije mogao da analizira protivrečnosti unutar proizvodnje, Rikardo ne poznaje protivrečnosti koje suprotstavljaju potrošnju i proizvodnju.

On shvata *suprotnost* klasa; ali pošto ne poznaje protivrečnosti kapitala koje traže njegovo istorijsko pre-

²⁴ Uporedi: D. Ricardo, *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, Ed. Costes, 1934, tom II, str. 92.

²⁵ Marx, isto, str. 57 i 54.

²⁶ Isto, str. 89.

²⁷ Marx: *Fondements de la critique de l'économie politique*, Anthropos, t. II, str. 368.

vazilaženje, njemu je nepoznata *borba* klasa, koja istovremeno izražava protivrečnosti načina proizvodnje, predstavlja aktivni uslov njegove evolucije i najavljuje njegovo raspadanje.

Isti uzroci proizvode ista dejstva: Bodrijar, prevashodno sociolog potrošnje,²⁸ polazeći od analize robe pre Marksa, pokazuje radikalno nepoznavanje protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje i borbe klasa i predlaže, sve u svemu, novu verziju već poznate figure potrošačkog društva.²⁹

„Potrošnja” predstavlja, po njegovom mišljenju, postupak usko vezan za istorijsku pojavu i razvoj masovne industrijske proizvodnje. Njenu racionalnost ne možemo shvatiti kroz odnos potrošača i „predmeta” potrošnje, već kroz odnos (strukturiranog) sistema potrošača (odnos klasa) prema (strukturiranom) sistemu predmeta. Predmet se ne troši u svojoj realnosti već u svojoj različitosti; tek kada postane *znak* (klasne razlike) on postaje predmet potrošnje.

„Potrošnja, ukoliko poseduje određeni smisao, predstavlja aktivnost sistematske manipulacije znacima”.³⁰

Potrošnja znakova ne odnosi se danas samo na elitu (npr. Veblen) već na sve društvene klase. Vladajuće klase kontrolišu kodeks mreže vrednosti-znakova, koji predstavlja „strukturu vlasti i kontrole, suptilniju i totalitarniju od strukture eksploatacije”³¹ (u marksističkom značenju te reči).

Pojava i masovno širenje „forme-predmeta” prema kojoj objašnjava autor, teže istovremeno upotrebna vrednost, prometna vrednost i vrednost—znak, zahteva izradu nove teorije, „političke ekonomije znaka” koja predstavlja kritiku:

— vulgarne ekonomije potrošnje, tj. supstancijalizma potreba koji potrošnju shvata kroz odnos subjekt/objekt jednostavno zamišljen kao „potreba”;

— marksističke teorije. Upotrebna vrednost nije, kako tvrdi ova teorija, prirodni oblik robe već „praktično jemstvo, čista racionalizacija” prometne vrednosti-znaka: drugim rečima, određeni *društveni oblik* u kome su predmeti objektivirani u eri buržoazije; koja se pojavljuje istovremeno kod i „pojedinač-privatno lice čiji su

²⁸ Uporedi: J. Baudrillard, *Le Système des objets*, Gallimard, 1968. *La société de consommation*, S. G. P. P., 1970: *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Gallimard, 1972; *Le miroir de la production*, Castermann, 1973.

²⁹ Rikardo je bar odabrao pravilan put, tj. proizvodnju.

³⁰ *Le système des objets*, str. 276.

³¹ *Pour une critique ...*, str. 9.

ciljevi određeni potrebama" („Pour une critique..."). I sam Marks je u svojoj analizi robe potčinjen logici nosioca značenja (prometna vrednost) koja treba da dovede do „očevidnosti realnog postojanja" značenja i onog na šta se značenje odnosi (upotrebna vrednost i potrebe) („Le miroir...", str. 18). Politička ekonomija znaka, kritika oblika upotrebne vrednosti, prevazilazi Marksa utoliko što za nju „Upotrebna vrednost, daleko od toga da ukazuje na oblast koja prevazilazi političku ekonomiju, samo je horizont Prometne vrednosti". Proizvodnja Upotrebne vrednosti, zadovoljenje potreba ne predstavljaju ni ono što prethodi ni ono što sledi robno društvo, već njegovu specifičnu ideologiju; dok naprotiv ono što ukida robna razmena i što njeno sopstveno ukidanje treba da uspostavi, to je *simbolična razmena*, sveobuhvatni odnos u kome predmet kao takav nema mogućnost osamostaljivanja, a kao znak nema mogućnost kodificiranja već je nerazdvojan od konkretnog odnosa u kome se razmenjuje, suštinski *dvoznačan*: „sredstvo uspostavljanja odnosa i udaljavanja, poklon je uvek i ljubav i agresija... totalni izraz konkretnog odnosa želja".³² U toj perspektivi, socijalizam ne pruža stvarno rešenje: zatvoreni u granice produktivističke etike, uhvaćeni u zamku upotrebne vrednosti i potreba, njegovi pokretači mogu samo da doprinesu jačanju „kodeksa".

Kao empirijsku potvrdu čitave te logične, originalne i privlačne građevine, Bodrijar predlaže svoju studiju o „sistemu predmeta" i njihovih diferencijalnih primena u rukama potrošača. Sociografska dimenzija tog rada je stvarna i svakako doprinosi da sadržini diferencijalističkog učenja osigura određeni deo istine; međutim, ne čini nam se da on u većoj meri nego zapažanja Veblena, Gobloa, itd. dokazuje sposobnost tog učenja da iscrpi sav smisao potrošačkih ponašanja i da predstavlja opštu teoriju tih ponašanja.

S druge strane, ključ za njegovu teorijsku argumentaciju nalazimo u tretiranju upotrebne vrednosti kao specifične društvene forme robne proizvodnje. Međutim, kritika koja je Marksu upućena o tom pitanju u vezi je s nesumnjivim nepoznavanjem marksističke teorije robe. Odsustvo pojma vrednosti i sistematsko povezivanje upotrebne vrednosti s prominentnom vrednošću a ne s vrednošću, značajni su dokazi tog neznanja.

Smatrajući, po uzoru na klasike, međusobni odnos prometne vrednosti i upotrebne vrednosti kao odnos nosioca znaka i značenja, Bodrijar se zadovoljava da ih

³² Pour une critique, str. 62—63.

postavi jednu pored druge; dok za Marksa pravi odnos dovodi u vezu vrednost i upotrebnu vrednost³³ i radi se o protivrečnosti, a ne o jukstapoziciji, o unutrašnjoj protivrečnosti „imanentnoj prirodi robe" a ne o jukstapoziciji oblika. Jedino je *prometna vrednost* društvena forma ali ne upotrebne vrednosti već kretanja protivrečnosti vrednost/upotrebna vrednost u sferi prometa.

Svodeći teoriju vrednosti—rada na logiku jednake vrednosti, pripisujući Marksu Rikardovu koncepciju prometne vrednosti kao „običnog formalnog posrednika robe", ne poznajući robu kao jedinstvo suprotnosti, Bodrijar dokazuje da je nesposoban da otkrije iza prividnih oblika prometa protivrečnosti načina proizvodnje i logiku suštinskih odnosa koje on stvara.³⁴

Stvarno učenje političke ekonomije znaka nije originalno. Razvoj „potrošnje" (koja je za Bodrijara istovremeno ideološki fenomen i realni postupak), postaje sve neophodniji za održavanje razvijenog oblika robnog društva, koje pretpostavlja prodaju različitih količina i raznovrsnost roba. Zbog toga upravljači društvenim sistemom sve više i više kontrolišu i programiraju tu praksu: monopolu nad sredstvima proizvodnje odgovara monopol nad „kodeksom" u okviru takvog društva (ovde se Bodrijar poziva na Galbrajta) u kome kontrola tražnje postaje element strategije" („Le miroir...", str. 106). Potrebe, u tom smislu, predstavljaju istinsku proizvodnu snagu: „Tražnja, tj. potrebe, sve više odgovaraju određenom modelu simulacije. Ove nove proizvodne snage više ne postavljaju problem društvenom sistemu: one predstavljaju anticipirani odgovor, sam sistem kontroliše njihovu pojavu." Tada svaki zahtev iz domena najamnika favorizuje društveni sistem, doprinosi njegovom očuvanju. Jednom rečju, proizvodi se za potrebe koje predstavljaju pokretačku snagu društva, itd. Onaj ko je želeo da zaobiđe Marksa s leve strane, našao se u vodama Galbrajta i glasnih pobornika potrošačkog društva.

Uticaji jedne modernističke i idealističke epistemologije (prevlast nosioca značenja) dopunjeni posledicama nepoznavanja dijalektike imali su možda udela u banalnosti ovih zaključaka (koji na kraju krajeva mogu da izazovu i iznenađenje u ovo vreme krize).

³³ „Ako smo, dakle, na početku ove glave, u težnji da nastavimo da se izražavamo običnim jezikom, rekli: roba je upotrebna vrednost i prometna vrednost, bukvalno shvaćeno to je netačno. Roba je upotrebna vrednost ili predmet za korišćenje, i vrednost". Uporedi: *Le capital*, t. I, str. 74.

³⁴ Ta nesposobnost upućuje na jasno određen ideološki odnos: fetišizam robe.

Mada pozajmljen iz hegelijanske filozofije, pojam *forme* igra, posle Marksa, centralnu ulogu za materijalističku teoriju ideologija, označavajući celinu sastavljenu od jedne kategorije iz prakse i njenog idejnog ekvivalenta. Kao praktična kategorija, forma zavisi od „prividnog kretanja”, a ključni deo naučnog postupka sastoji se u ukazivanju, mimo forme, na proces koji je nju stvorio i koji zavisi od „stvarnog kretanja”. Međutim, uzalud Bodrijar podvlači da „jedna ista logika” prožima „materijalnu proizvodnju (sistem i proizvodni odnosi) i proizvodnju znakova (kultura, itd.)”, njegovo odbijanje svakog mogućeg „razdvajanja znaka i sveta” predstavlja, u stvari, potčinjavanje „sveta” znaku: onoga na šta se značenje odnosi značenju i značenja nosiocu značenja. To svođenje realnog na nosioca značenja — i ideologije na znak — onemogućava poimanje proizvodnje znaka i njene logike. Od tog trenutka, mada Bodrijar još uvek podržava izvesnu realnost, ova realnost kao praktična dimenzija znaka, *isključivo* zavisi od prirodnog kretanja: ne dolazi u obzir mogućnost da se iz forme (na primer, robne forme) izvede stvarno kretanje (protivrečnost vrednost — upotrebna vrednost) koje predstavlja njenu suštinu — fenomenološko brkanje stvarnog kretanja i prividnog kretanja u najvećoj meri protivno naučnom postupku. Na taj način Bodrijar se našao zatvoren u zamku nemogućnosti idealističke kritike ideologija. Njegova kritika „oblika upotrebne vrednosti” omogućava mu da figuru „pojedince čiji su ciljevi određeni potrebama” opiše kao ideološku, da raskrinka supstancijalizam potreba kao specifični odnos robne ideologije; ali, svodeći „svet” na „dejstvo realnog ponašanja” znaka, tj. stvarno kretanje na prividno kretanje, njegov sopstveni opis realnog zavisi nužno, u poslednjoj instanci, od iste te ideologije.

Materijalistička kritika oblika vrednosti, sa svoje strane, ukazuje ne samo na nužnost fetišizma robe koji proističe iz samog tog oblika (tj. iz zatajivanja logike proizvodnje i njenih odnosa i nužne veze prividnog kretanja prometa ka sferi potreba i potrošnje, veze koja sačinjava strukturu figure potrošačkog društva), već i na stvarno kretanje koje rađa taj oblik: protivrečnost između vrednosti i upotrebne vrednosti, proces oplodavanja kapitala i proizvodni proces upotrebne vrednosti, itd.

Zbog toga se za Marksa, upotrebna vrednost ne naziva „izvan oblasti robne ekonomije”, ona tu, naprotiv,

igra „važniju ulogu nego u prethodnoj ekonomiji.”³⁵ „Logika upotrebljivosti” i „logika ekvivalencije” (a takođe i nepostojanje ekvivalencije, eksploatacije) nisu, kao što pretpostavlja Bodrijar, u superpoziciji ili o odnosu ekspresivnosti. Logika stvarnog jedinstva, način proizvodnje, proističe istovremeno i *protivrečno* iz jedne i iz druge. Jedino ako se vodi računa o dijalektičkom jedinstvu vrednosti i upotrebne vrednosti, proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, može se stvarno raskinuti s figurom potrošačkog društva, uz isticanje protivrečnosti između proizvodnje i potrošnje, tj. kako zavisnosti potrošnje od proizvodnje tako i nesposobnosti kapitalističke proizvodnje da zadovolji potrebe, i uz konačno postavljanje pitanja potreba u kontekst klasne borbe.

(Jean-Pierre Terrail, „Besoins, consommation et occultation des rapports de production”, *La Pensée*, br. 180, april 1975)

Prevela dr Ksenija Jovanović

³⁵ K. Marx: *Le Capital*, tom III, str. 248.

Edmond Preteceille

DRUŠTVENE POTREBE I SOCIJALIZACIJA POTROŠNJE*

I — OBJEKTIVNI KARAKTER POTREBA I NJIHOVA DRUŠTVENA DETERMINACIJA

Neuspeh idealističke problematike potrebe na teorijskom planu proističe iz njene nesposobnosti da shvati poreklo potrebe a time i osnovne društvene determinacije. Uzimajući za krajnju tačku svoje analize potrebu pojedinaca, ona se iscrpljuje kroz psihosociologiju percepcije nemanja i zadovoljenja, kroz empirističku deskripciju individualnih i društvenih varijacija raznih oblika potrošnje.

Problem treba da se postavi u društvenim razmerama, tako da sfera potrošnje ne bude proizvodno izdvojena. Naime, upravo u sferi proizvodnje možemo naći osnovne determinacije potrošnje. Problem potreba je problem društvene reprodukcije radne snage. Kad to kažemo, ne znači da samo menjamo naziv već da u prvi plan stavljamo teorijsku analizu načina proizvodnje i njenog kretanja. Jedno je postaviti problem svakodnevnog obnavljanja fizioloških i psiholoških sposobnosti svakog čoveka posmatranog pojedinačno, a drugo je razmatrati reprodukciju radne snage u okviru celokupne društvene formacije.

Posle Marksovih radova, postalo je uobičajeno smatrati da je proizvodnja u stvari proizvodnja potrošnje.

* Ovaj članak predstavlja izvod iz teorijskog dela o kolektivnim opremnim dobrima čijoj izradi su posebno doprineli Monik Penson i Fransis Godar.

To se može konkretno analizirati u više različitih vidova. Pre svega, proizvodnja je proizvodna potrošnja sredstava za proizvodnju i radne snage, a ta radna snaga je određena stanjem načina proizvodnje: brojem radnika, različitim kvalifikacijama po granama, po nivoima, brojem radnika svake kvalifikacije, geografskom lokalizacijom, itd. Drugim rečima, reprodukcija¹ načina proizvodnje podrazumeva pre svega reprodukciju određene radne snage, prilagođene tom načinu proizvodnje po broju, kvalifikacijama, lokalizaciji.

Drugo, proizvodnja kao proces rada zaista troši radnu snagu, izaziva habanje korišćenih sposobnosti. Vrsta rada, oblik i intenzitet rada, uslovi rada, određuju tipove trošnja fizičkih, nervnih i intelektualnih sposobnosti koje opet, sa svoje strane, postavljaju određene zahteve u pogledu odmora, potrošnje namirnica, dokolice, itd.

Treće, proizvodnja određuje izvesne neposredne uslove reprodukcije radne snage koju troši. S jedne strane, stopa iskorišćavanja određuje nivo najamnina a time i nivo „kupovne moći”, tj. obim onog dela potrošnje — bitnog za kapitalistički način proizvodnje — koji se obavlja kroz potrošnju robe. S druge strane, organizacija rada određuje trajanje i raspored časova slobodnog vremena za reprodukciju radne snage.

Četvrto, proizvodnja stvara društvene uslove reprodukcije radne snage. Kao proizvodnja upotrebnih vrednosti, ona određuje stvarno polje potrošnih upotrebnih vrednosti i uslove njihovog stvarnog prisvajanja. Radi se istovremeno o upotrebnoj vrednosti robe i o više ili manje „prirodnim” upotrebnim vrednostima kao što su voda, prostor, vazduh, sunčeva svetlost, zelenilo, čiji se stvarni kvalitet menja, ponekad smanjuje pa čak i nestaje u zonama koje je izmenio način proizvodnje i njegovo korišćenje prostora. U svojstvu proizvodnje vrednosti, ona određuje vrednost robe namenjene potrošnji prema tome i vrednost radne snage u smislu vrednosti celokupne robe neophodne za njenu reprodukciju. S druge strane, razvoj društvene i tehničke podele rada i uslova akumulacije kapitala, doprinosi² određivanju

¹ Pojam reprodukcije je dijalektički pojam koji sadrži statički i dinamički aspekt. Društvena reprodukcija se ne može vršiti na uvek identičan način, svaka reprodukcija uključuje i izvesnu promenu. Razvoj suprotnosti je glavni element preobrazaja u reprodukciji.

² Druge vrste determinacija takođe tome doprinose, posebno politički odnosi koji određuju intervenciju države; na to pitanje ćemo se kasnije vratiti.

onog što u okviru svih društvenih aktivnosti u datom trenutku sačinjava ili ne sačinjava deo oblasti robe i oplođavanja kapitala.

U kapitalističkom načinu proizvodnje, proizvodnja u užem smislu znači proizvodnju viška vrednosti. Međutim, determinacije na koje smo upravo ukazali vrede za sve radnike čak i za one koji nisu proizvođači viška vrednosti, čim ti radnici prodaju svoju radnu snagu za aktivnosti neophodne za oplođavanje kapitala: aktivnosti vezane za promet i razmenu. Takav je danas slučaj sa većinom državnih najamnih radnika. A tako je najzad i sa radnicima vezanim za pre-kapitalističke načine proizvodnje ukoliko su, u društvenoj formaciji, ti načini proizvodnje potčinjeni dominirajućem načinu kapitalističke proizvodnje.

Na taj način, u društvenim razmerama, proizvodnja određuje i stvara reprodukciju radne snage, a to vredi za sve načine proizvodnje. Nije potreba ta koja kao primarna, određuje proizvodnju koja će biti sekundarni odgovor na tu potrebu, tražnja ne stvara ponudu. Međutim, iako nas sadašnja kriza može navesti da „logiku društvenih potreba” suprotstavimo logici kapitalističke akumulacije, bitno je potvrditi nedvosmisleno da zadovoljenje društvenih potreba ne može da bude bezuslovno smatrano za krajnji cilj oko kojeg bi trebalo organizovati svaku ekonomsku politiku, već predstavlja jedan vid razvoja proizvodnih snaga. Ne postoji tu nikakav „produktivizam” ili „utilitarizam” u kojem bi društveni razvoj bio potčinjen proizvodnji stvari, jer govoriti o razvoju proizvodnih snaga, o razvoju živog rada, znači u ovom slučaju voditi računa o svim vidovima odnosa društva prema samom sebi i prema prirodi, o svim načinima prisvajanja prirode od strane čoveka, ne stvarajući među njima hijerarhiju i ne potčinjavajući ih jedne drugima. U tom smislu, razvoj proizvodnih snaga uključuje, na primer, razvoj svih oblika kulturnih delatnosti, ali ne zato da se potčini i usmeri kulturna delatnost prema neposrednom doprinosu napretku produktivnosti u industriji, što bi odgovaralo izvesnom utilitarističkom gledanju na stvar, već zato što je kultura, kao osnovni vid odnosa društva prema samom sebi i prema prirodi, sastavni deo ljudskih proizvodnih snaga.

Kapitalistički način proizvodnje, uspostavljajući proizvodnju kao proizvodnju viška vrednosti, priznaje kao društveno koristan samo onaj rad koji može da doprinese oplođavanju kapitala. Odatle proističe objektivno svođenje ljudskih aktivnosti na proširenu reprodukciju kapitala, čiji odraz možemo naći u subjektivnoj reduk-

ciji koju vrši buržoaska ekonomija, ideologija koja organizuje knjigovodstvo kapitala.

U toj redukciji, osnovna suprotnost se javlja između mrtvog rada i živog rada. Kapitalistička akumulacija teži akumuliranju mrtvog rada i relativnom ukidanju živog rada, povećanju produktivnosti živog rada njegovim potčinjavanjem mrtvom radu. Zadovoljenje društvenih potreba, razvoj potrošnje narodnih masa predstavljaju jedan vid razvoja proizvodnih snaga koji nužno prolazi kroz fazu davanja primata živom radu.

Ka primatu živog rada ne može se težiti, kako to neki danas propovedaju, kroz žigosanje nauke i tehnike koje se smatraju krivcima, što u stvari prikriva odgovornost vladajućeg načina proizvodnje, što isto tako naginje opskurantističkoj ideologiji koju kapital favorizuje danas, kada njegove težnje ka profitu dolaze u otvorenu protivrečnost s razvojem nauke i tehnike. Isto tako se to ne može postići ni vraćanjem na prethodne oblike proizvodnje koji bi bili „humaniji”, zanatstvo, seoski način života. Propovedati na taj način nazadovanje proizvodnih snaga znači samo individualističko bekstvo sitno-buržoaskih frakcija marginalizovanih dejstvom krize.

Naprotiv, izlaz se upravo nalazi u naučnom i tehničkom razvoju. Počeci naučne i tehničke revolucije pokazuju da je taj razvoj moguć samo kroz razvoj živog rada, kvalifikovanog rada istraživača, inženjera, tehničara, radnika, ali ga u isto vreme i omogućuje pružajući sredstva za oslobađanje ljudskih proizvodnih snaga najmanje kvalifikovanog i u najvećoj meri ropskog rada, i za njihovo prilagođavanje kvalifikovanijim i bogatijim oblicima, koji će opet sa svoje strane doprineti razvoju.

Sve je to moguće samo uz pretpostavku da kriterijum pribegavanja nauci i tehnološkoj inovaciji bude razvoj živog rada, a ne profit koji usmerava korišćenje tehnologije ka akumulaciji mrtvog rada i ka relativnom ukidanju najkvalifikovanijeg živog rada, koji je i najskuplji. Ta osnovna kontradikcija načina proizvodnje koja leži u dominantnom odnosu proizvodnje, u najvećoj meri karakteriše reprodukciju radne snage. Drugim rečima, njena uslovljenost proizvodnjom nije linearna, nije posledica jednosmislene uzročne veze već predstavlja kontradiktornu uslovljenost.

S jedne strane, reprodukcija radne snage je objektivni zahtev kapitala i to s dvostrukog stanovišta. Uslovi akumulacije svakog pojedinačnog kapitala uslovljavaju njegove potrebe za radnom snagom, tj. izvesne zahteve u odnosu na njenu reprodukciju, zahteve koji mada su

objektivni nisu ništa manje kolebljivi i vezani za konkurenciju. Slučaj Lipa (Lip) i u skorije vreme Ratoa (Rateau) pokazali su uolikoj meri kriterijum profita može da dovede do razdvajanja kriterijuma koji se odnose na ekonomski potencijal jednog preduzeća: moderne proizvodne jedinice koje okupljaju stručne radnike i kvalitetna sredstva za proizvodnju i koje proizvode materijal cenjen i po svom kvalitetu i u najvažnijim sektorima, u punom razvoju, posebno što se tiče Ratoa (materijal za nuklearnu energiju, doživljavaju da je i samo njihovo postojanje dovedeno u pitanje zbog oportunističke i spekulativne težnje za profitom grupacija koje ih kontrolišu.

Broj radnika, kvalifikacije, ritam rada, sve će se to menjati s konjunkturuom što se tiče profita i njegove realizacije, ali uz opštu već poznatu tendenciju postepenog ukidanja živog rada u korist mrtvog rada, zamenjivanja kvalifikovanih radnika mašinama i nedovoljno kvalifikovanim radnicima. Postoje, međutim, izvesni objektivni zahtevi zajednički za celu kapitalističku klasu koji su posledica zahteva reprodukcije radne snage za kapital u društvenim razmerama, i koji se razlikuju od determinacija svakog pojedinačnog kapitala. Ovaj drugi tip kapitalističkih determinacija reprodukcije radne snage izražava se bilo preko usklađene politike poslodavaca, bilo preko države.

S druge strane, proces proizvodnje, kao konkretan proces realizacije radne snage je isto tako i proces reprodukcije te radne snage: rad zamara, ali on predstavlja, u većoj ili manjoj meri, obučavanje, vežbanje, razvoj manualnih i intelektualnih sposobnosti. Proces rada i njegova reprodukcija uslovljavaju, što se tiče radne snage, težnju ka razvijanju živog rada koja se ispoljava istodobno kroz sam proces rada i kroz društveni proces reprodukcije radne snage van proizvodnje.

Na taj način, da bi mogli pravilno analizirati uslovljenost reprodukcije radne snage proizvodnjom, neophodno je u okviru te uslovljenosti shvatiti dejstvo protivrečnosti koja postoji između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.

II — OBJEKTIVNE DETERMINACIJE I SUBJEKTIVNI OBLICI POTREBA

Izražena potreba je neposredni oblik pojave potrebe. Humanističko-idealistička psiho-sociologija potreba, koja predstavlja dopunu ekonometrije, stavlja akcenat

na promenljivost izražene potrebe, zbog koje potreba ne bi mogla da se svede na objektivnu uslovljenost načinom proizvodnje, implicitno svedenu na grubu i mehaničku uzročnost.

Da bi savladali i prevazišli takvu redukciju i da bi istovremeno pristupili konkretnoj analizi reprodukcije radne snage, njenih protivrečnosti i njihovog dejstva, treba podvući da je uslovljenost načinom proizvodnje kontradiktorna uslovljenost, kao što smo to analizirali u prethodnom delu, i da ta uslovljenost, ma koliko bila bitna, ne deluje sama, već na složen način spojena s drugima u procesu u kojem treba uzeti u obzir istovremeno neposrednu ekonomsku uslovljenost (iz domena infrastrukture) i ideološko i političko dejstvo (iz domena nadgradnje).

Daćemo sada, posle drugih autora,³ skice nekoliko definicija i hipoteza koje ukazuju na nužne pravce razvoja analize, po našem mišljenju: još smo daleko od strukturiranog teorijskog izlaganja.

Pođimo od radne snage pošto se radi upravo o njoj. U prethodnom delu smo izneli ideju o objektivnim zahtevima za reprodukciju radne snage, koje stvara kretanje i sama reprodukcija konkretnog načina proizvodnje. Ti objektivni zahtevi uslovljavaju subjektivne postupke i predstave koji strukturiraju reprodukciji radne snage na dva načina. Prvi je onaj način koji se primenjuje na pojedince posmatrane izolovano; težnja da se maskiraju klasni odnosi pomoću odnosa između pojedinaca, „slobodnih i jednakih” subjekata, i proširenje robnih odnosa ostvareno širenjem kapitalističkog načina proizvodnje, čine od reprodukcije radne snage „privatnu stvar”, stvar domaćinstva — potrošača, izolovane jedinice reprodukcije radne snage. „Privatni život” domaćinstava (njihovi konkretni postupci potrošnje)⁴ potčinjeni su objektivnim zahtevima načina proizvodnje, onakvim kakvi se primenjuju na pojedinačne radnike koji čine ta domaćinstva. Radi pojednostavljenja, možemo je nazvati determinacija individualnih potrošačkih postupaka.

Reč „individualna” služi ovde da označi ono što je u potrošačkim postupcima u vezi s društvenim determinacijama koje deluju na domaćinstvo, osnovnu društvenu jedinicu reprodukcije. Dakle, nikako nije reč o tome

³ Uopredi posebno F. Godard, *De la notion de besoin au concept de pratique de classe*, La pensée, No. 166, decembar 1972, i J. Brière, *La dialectique des besoins*, La Nouvelle critique, No. 73, april 1974.

⁴ Za definiciju pojma potrošnje, videti dalje par. 4.

da se „individualno” suprotstavi „društvenom”, već da se tačno odrede različite osobenosti društvenog. Označavanje domaćinstva kao osnovne jedinice, nosioca tih individualnih postupaka, nije običan empirijski izbor već upravo teorijska posledica analize načina potrošnje, društvene reprodukcije radne snage, stvorenog kapitalističkim načinom proizvodnje. Domaćinstvo, porodica svedena na roditelje i decu, postalo je tipičan oblik reprodukcije u kapitalističkom načinu proizvodnje, mada ne i jedini, jer postoje dodatni oblici, mladi neoženjeni radnici koji su napustili porodicu — i sasvim različiti oblici — strani radnici koji žive sami u Francuskoj, dok su njihove porodice ostale u domovini.

Međutim, radna snaga nije samo ta zbirka izolovanih domaćinstava — potražaca, to je pre svega jedna društvena klasa⁵ koja, zbog mesta koje zauzima u odnosima proizvodnje, teži da se organizuje kao takva. A organizovana klasa izražava kroz klasne političke postupke i klasne zahteve, u preduzeću i van preduzeća, objektivne zahteve reprodukcije načina proizvodnje.⁶ Kao postupci podjarmljene klase, ti postupci su pre svega usmereni na eksploatatorski odnos, na uslove rada, društvene uslove reprodukcije radne snage, na političke odnose, ali oni mogu samo izuzetno da zagospodare sredstvima potrošnje u tolikoj meri da predstavljaju delimično klasne potrošačke postupke (na primer, aktivnosti odbora preduzeća ili radničkih opštinskih odbora).

Ako se vratimo na individualne potrošačke postupke, jasno je, da je naša prvobitna šematizacija koja suprotstavlja izolovano domaćinstvo-potražaca i organizovanu klasu, preterana i zahteva ispravku. U stvari, prvi termin je realan samo kao tendencija načina proizvodnje, a reprodukcija radne snage, čak i ako je usmerena na domaćinstvo kao na suženu porodicu, u mnogo je većoj meri socijalizovana. Takva je u onoj meri u kojoj potrošnja, čak i individualna, zahteva specifičnu umešnost

⁵ Da bi pojednostavili naše izlaganje, proučavaćemo ovde samo slučaj radničke klase. Razmotrićemo kasnije pitanje društvenih slojeva i njihovih odnosa.

⁶ Ne dovodeći u pitanje bit ideja koje je izneo F. Godar (op. cit., 1972), čini nam se pravilnijim da koristimo izraz „klasni postupci” samo za postupke koji podrazumevaju klasu kao takvu, tj. kao stvarno organizovanu klasu. Čini nam se da ih treba razlikovati od onih koji, mada mogu eventualno da budu zajednički za sve pojedince jedne društvene klase, pod uticajem determinacija vezanih za zajedničko mesto u odnosima proizvodnje — na to pitanje ćemo se kasnije vratiti — ipak podrazumevaju pojedince samo na odvojen način, u društvenim jedinicama odvojenim od klase, na primer, ono što smo nazvali individualnim potrošačkim postupcima.

koja treba da bude stečena u društvu (kuvati, vršiti opravke u kući, upravljati automobilom...), a još neposrednije ukoliko su izvesne vrste potrošnje „domaćinstva” socijalizovane, bilo kao postupci jedne šire društvene grupe, (proširena porodica, komšiluk) bilo kao postupci koji su sastavni deo državne socijalizacije (školstvo, zdravstvo).

Pređimo sada na subjektivne oblike za koje ćemo možda morati da koristimo termin potreba. Predlažemo da se potreba definiše kao subjektivni oblik objektivnih determinacija društvenih postupaka koji strukturiraju reprodukciju radne snage.

Nameće se jedna prethodna primedba koja se odnosi na teorijski status tih subjektivnih predstava. Potrebno je odbaciti dva simetrična stava po tom pitanju. Prvi stav stvara od potrebe kao subjektivne forme čisti, pasivni odraz objektivnih determinacija koje su sastavni deo postupaka, a poriče joj svako dejstvo nad tim postupcima. Drugi stav, naprotiv, od subjektivnog povoda, od svesti o potrebi, stvara specifičan način delovanja društvene determinacije. Tu postoji stvarna teškoća koja, čini nam se, može da bude prevaziđena samo produbljenom konceptualizacijom ideje „aktivnog odraza” koju je izneo Lenjin. Svaki društveni postupak istovremeno stvara i pretpostavlja subjektivne forme. Ukoliko ih stvara, one su odrazi. Ukoliko ih pretpostavlja kao preduslov konkretnih procesa — kao što je za radnika poznavanje njegovog zanata uslov procesa rada — subjektivne forme imaju sopstveno dejstvo nad postupcima. Možda bi, uostalom, trebalo govoriti, pre nego o subjektivnim formama ili o ideologijama odvojenim od postupaka, o praktičnim ideologijama, kako to sugerise Luj Altiser,⁷ „o kompleksnim sastavima sklopljenim s jedne strane od pojmova — predstava — slika, a s druge strane od ponašanja — držanja — stavova — gestova. Celina funkcioniše u smislu praktičnih normi koje upravljaju ponašanjem ljudi i konkretnim zauzimanjem stava u odnosu na realne predmete i na realne probleme njihove egzistencije, društvene i individualne, i njihove istorije”.

Razvijajući dalje ovu prvu primedbu i ponavljajući naše prethodne definicije, mi ćemo, dakle, nasuprot tri tipovima postupaka koje smo razlikovali, individualnim potrošačkim postupcima, socijalizovanim potrošačkim postupcima i klasnim postupcima, postaviti sub-

⁷ L. Althusser: *Philosophie et philosophie spontanée des savants*, Maspero, Paris, 1974, str. 26.

jektivne oblike koji ih prate, praktične ideologije koje oni stvaraju i pomoću kojih se održavaju.

Prema tome, razlikovaćemo, preuzimanjući sada izvesne tradicionalne formulacije, individualne potrebe (koje osećaju pojedinci ili bolje rečeno domaćinstva, osnovne jedinice reprodukcije radne snage), praktične društvene ideologije potrošnje i najzad, društvene potrebe koje su elementi svesti organizovane klase, koje klasa izražava kroz svoju organizovanu borbu.

Pre nego što razmotrimo njihove međusobne odnose i druge determinacije koje utiču na te postupke i na te subjektivne oblike, hteli bismo da podvučemo važnost koju, po našem mišljenju ima uvođenje predloženih razlika. Za izvesne autore, zaista, društvene potrebe datog društvenog sloja bile bi one potrebe čiju neophodnost oseća većina članova tog društvenog sloja.

Međutim, ako za polaznu tačku uzmemo potrebu, i to onu koju osećaju pojedini članovi jednog društvenog sloja, čak i ako su brojni, rizikujemo da ne shvatimo sve objektivne društvene zahteve reprodukcije radne snage. Razlog je što ni različiti društveni slojevi, ni utoliko više pojedini njihovi članovi ne poseduju nužno u datom trenutku jasnu svest o njima. Videćemo, međutim, da ta jasna svest treba da bude stvorena delimično protiv drugih postupaka, drugih ideologija.

Klasne organizacije mogu da izraze društvene potrebe koje ipak ne osećaju nužno kao potrebe oni koji bi trebalo da ih osećaju.

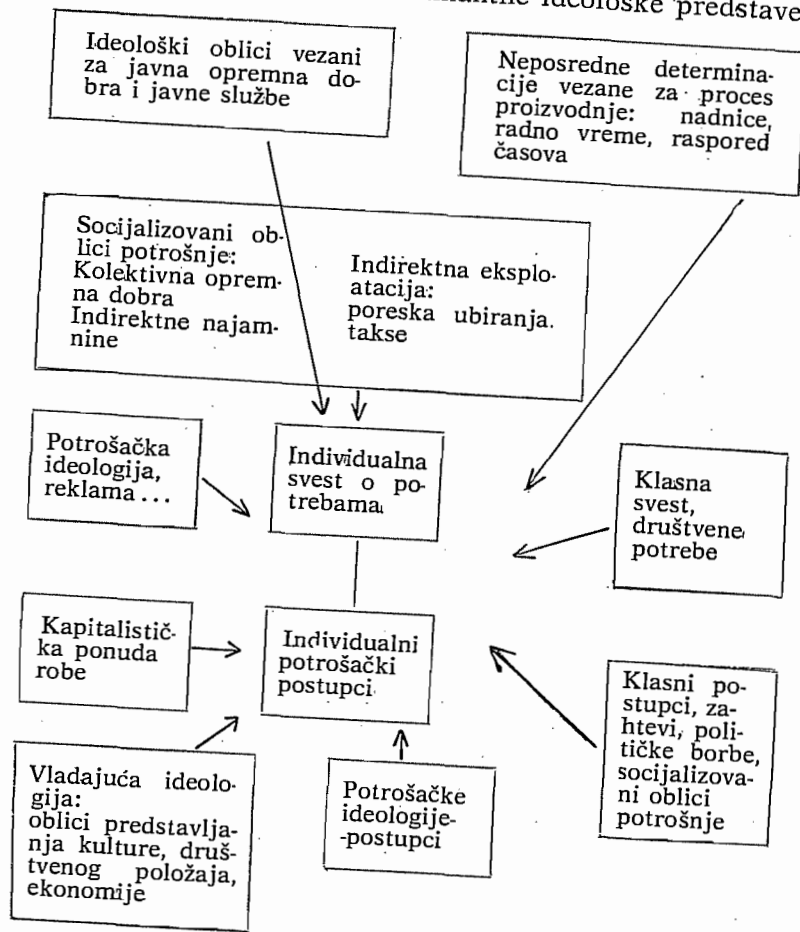
Znamo, na primer, da je Roajeov zakon (Royer) o prethodnom stručnom usmeravanju imao odjeka u izvesnim vrlo širokim slojevima naroda naše zemlje. Dok se sindikalne i političke organizacije već dugo bore za realno obrazovanje do 16 godina, mnogobrojne radničke porodice više vole da njihova deca prestanu sa školovanjem u 14. godini i brzo donesu dodatni dohodak u porodicu. Ta pojava je, međutim, praćena povišenom eksploatacijom te mlade i nedovoljno kvalifikovane radne snage i onemogućava, u društvenim razmerama, razvoj kvalifikacija, živog rada. Samo u klasnim organizacijama i pomoću njih mogu da se formulišu zahtevi koji izražavaju objektivne potrebe reprodukcije radne snage, jer se te potrebe odnose na čitavu klasu i kroz nju na njene članove — a ne najpre na skup izolovanih pojedina. To priznavanje odlučujuće uloge klasnih organizacija u odnosu na klasne postupke i na klasnu svest o društvenim potrebama, omogućava da se prevaziđe „spontaneistička“ koncepcija potrebe koja smatra svest pojedinca za osnovnog nosioca istinske potrebe.

Treba ipak podsetiti do koje mere ta spontaneističko-subjektivistička koncepcija danas široko preovlađuje. Setimo se svih onih ispitivanja javnog mnjenja i anketa koje pretenduju da otkriju prave potrebe. Čak ako i ne spomenemo najobičniju — svesnu i u nekim prilikama organizovanu — manipulaciju odgovorima pomoću prirode i redosleda pitanja, znamo do koje mere isključivo psiholociološko prislušivanje izraženih potreba predstavlja naučni neuspeh. Na primer, sondaže kao „ozbiljnije“ psihološke studije, „pokazuju“ da što se tiče stanovanja, „Francuzi u velikoj većini žele da stanuju u porodičnoj kući s baštom“. Treba li zaključiti da politika stanovanja koja želi da odgovori društvenim potrebama treba u najvećoj meri da se orijentiše na izgradnju porodičnih kuća? Jedna već klasična šala podseća na protiv da je prava sinteza odgovora na upitnike ona prema kojoj većina želi da stanuje u porodičnoj kući u podnožju katedrale Notre-Dame. Ozbiljna psihosociologija ne bi na glup način stavila tu „protivrečnost“ na račun iracionalnosti potrošača (za kojeg se opet isto tako smatra da je racionalan da bi se opravdale druge postavke iste prirode), već bi se trudila da analizira društvene mehanizme koji stvaraju jedno takvo subjektivno dejstvo. Široko izražena želja za posedovanjem porodične kuće treba istovremeno da bude smatrana za svedočanstvo o ideološkoj konjunkturi potreba koja treba da bude izražena kroz demokratsku politiku, a isto tako i kao simptom teškoća i protivrečnosti u sadašnjim društvenim uslovima reprodukcije radne snage.

Ako se vratimo na individualne potrošačke postupke i na subjektivne oblike koji su za njih vezani, a koje nazivamo individualna svest o potrebama, ti postupci i ti subjektivni oblici su izraz većeg broja determinacija. Sve one proističu iz zahteva reprodukcije načina proizvodnje, ali na različite načine izražavaju protivrečnosti te reprodukcije. Predstavili smo ih u šemi koja sledi i koja izvan teksta zauzima celu 15. stranicu.

Mi smo već dali obrise neposrednih determinacija vezanih za proces proizvodnje i zabeležili značaj potrošačkih ideologija — postupaka koji su karakteristični za razne klase i društvene slojeve. Što se tiče klasnih postupaka i klasne svesti o društvenim potrebama, oni su očevidno usko povezani s individualnim postupcima i individualnom svesti. S jedne strane, oni nastaju iz individualnih postupaka i individualne svesti, jer kolektivna svest koja se rađa iz klasnih organizacija pothranjuje se individualnom svesti njihovih članova (koja je isto tako proizvod društva). Individualna svest, mada

nije sama po sebi, spontano, jasna svest o objektivnim društvenim determinacijama, neizbežno nosi obeležje tog elementarnog ali suštinskog nesklada između objektivnog položaja klase i dominantne ideološke predstave,

NAPOMENA: ovakva šema vredi samo kao privremeno pomoćno sredstvo u izlaganju, povod za razmišljanje.
 — Ona je vrlo nepotpuna; zabeležili smo samo one strelice koje ukazuju na determinacije vezane za individualne postupke i individualnu svest. Iznećemo kasnije druge determinacije i društvene odnose koji bi nametnuli unošenje drugih strelica;
 — šema ilustruje protivrečni karakter nekih determinacija; ona treba da bude kritikovana i prevaziđena: ucrtana strelica ne iscrpljuje pojam determinacije jer ga vrlo nepotpuno ilustruje, on treba da bude razvijen kroz konkretnu analizu. Takođe je potrebno prevazići razliku strelica/rubrika u analizi konkretnih procesa. Pored toga nedostaju i izvesni elementi.

nesklada koji je direktna posledica eksploatatorskih odnosa.⁸ Klasni postupci pretvaraju taj nesklad, koji osećaju pojedinci, u klasnu svest. Ali ova opet, sa svoje strane, postepeno menja individualnu svest radnika uporedo s razvojem klasnih postupaka.

Individualni potrošački postupci i individualna svest o potrebama organizuju se isto tako i u zavisnosti od društvenih uslova reprodukcije radne snage, a tu možemo šematski razlikovati dve oblasti.

Prva je oblast robnog prometa. Jedan deo potrošačkih postupaka odvija se kroz kupovinu robe. A dominantna determinacija robe u načinu proizvodnje je determinacija vrednosti, realizacije profita. Budući da je osnovni kriterijum kapitalističke proizvodnje akumulacija, uslovi proizvodnje i realizacije viška vrednosti određuju — čak i u njenoj konkretnoj upotrebnoj vrednosti — stvarno proizvedenu robu. Da bi roba bila prodana, ona treba da odgovara određenoj potrebi, ali to ne znači ni da se proizvodi sve ono što odgovara potrebama (tako neki farmaceutski trust prekida proizvodnju vrlo korisnog antibiotika zato što je ta proizvodnja nedovoljno rentabilna) ni da je odgovor na potrebe najbolji što se tiče kvaliteta (namerno se proizvode predmeti osrednjeg kvaliteta, jer se brže troše i prema tome potrebno ih je brže obnavljati). S druge strane, cena robe koja određuje njenu društvenu pristupačnost, takođe je uslovljena zakonom vrednosti (i njegovim deformacijama). Najzad, bez namere da hi smatramo osnovnim vidom kao u ideologijama potrošačkog društva, treba voditi računa o kapitalističkim postupcima ideološke proizvodnje potrošačkih potreba koji teže da stvore, ili bolje rečeno da usmere i oblikuju potrebe u skladu sa zahtevima za profitom.⁹

Druga je oblast koja se odnosi na postupke države, u kojima možemo razlikovati dva aspekta. Država pre svega utiče na kupovnu moć, pomoću ubiranja prevoza i kroz oblike indirektna najamnina. S druge strane, država organizuje izvesne socijalizovane oblike potrošnje, kolektivna opremna dobra. Raspoloživa opremna dobra,

⁸ Videti o tome M. Plon et E. Preteceille, *La théorie des jeux et le jeu de l'idéologie*, La pensée, No. 166, decembar 1972.

⁹ Da li stvarno postoje „lažne potrebe”? Nama se čini da je pre reč o tome da potrošačke ideologije preuzimaju i preorijentišu potrebe koje su uvek „prave”, zato što su uvek subjektivne posledice objektivnih društvenih zahteva. Na nivou potrebe, reč je pre o devijaciji nego o prevari. Prevaru, naprotiv, možemo naći u neskladu između reklame — ideološka predstava potrošnje gotovog proizvoda u cilju podsticanja na kupovinu — i stvarne potrošnje koju on omogućava.

oblici njihove društvene pristupačnosti, doprinose određivanja individualnih potrošačkih postupaka. Ova druga oblast je takođe mesto stvaranja izvesnog broja ideologija koje vrše vlastiti uticaj na potrošnju i na svest o potrebama.

Razmotrimo ponovo šemu ili bolje rečeno celokupnu teorijsku analizu koju ona delimično ilustruje. Mnogštvo determinacija koje se povezuju da bi sačinjavale individualne potrošačke postupke i individualnu svest o potrebama ne sme da prikrije osnovni aspekt determinacije koji je analiziran na početku ove glave. Ovaj osnovni aspekt, to je uslovljenost potrošnje i potreba načinom proizvodnje koji je istovremeno konkretni način proizvodnje, potrošnja radne snage i proces eksploatacije. Ova determinacija deluje istovremeno svojim direktnim uticajem na samu radnu snagu i svojim indirektnim uticajem kroz druge navedene aspekte koji, mada su specifični i analizirani kao takvi, ipak su uslovljeni u poslednjoj instanci načinom proizvodnje.

Bitna posledica tog osnovnog aspekta determinacije potrošnje i potreba je njihov klasni karakter. Ako društveni odnosi u čijem okviru se odvija društveni proces potrošnje nisu klasni odnosi,¹⁰ ako se potrošnja obavlja u okviru potrošačkih jedinica kao što je „domaćinstvo” koje funkcioniše na relativno nezavisnom način, osnovni aspekt društvene determinacije tih individualnih postupaka čini da jednom određenom mestu u društvenim odnosima proizvodnje odgovara skup karakteristika potrošnje. Drugim rečima, čak i ako proces potrošnje ne implicira direktno klasu kao takvu, postoji bitna homogenost u karakteristikama potrošnje članova jedne posebne društvene klase i to predstavlja osnovni aspekt društvenog procesa potrošnje.

Ovo pitanje je od kapitalne važnosti jer se upravo tu nalazi jedan od bitnih promašaja buržoaske ekonomije, dominantne ideologije u tim pitanjima. Za nju je oblast potrošnje ispunjena domaćinstvima čija je zajednica relativno homogena, samo „stratificirana” prema razlikama demografskim, geografskim, profesionalnim, dohodovnim, obrazovnim, kulturnim, itd. Proučavanje potrošnje se stoga iscrpljuje u mnogobrojnim istraživanjima korelacija koje statistički najbolje odgovaraju svakom pojedinačnom tipu potrošnje. Mada empirijski doprinos ovih radova nikako ne treba odbaciti, glavni teorijski efekat sastoji se upravo u stavljanju u prvi plan tog kontinuuma kategorija u cilju negiranja postojanja

¹⁰ Uporedi dalje u tekstu par. 4.

protivničkih društvenih klasa. To je tačno ako posmatramo samo oblast potrošnje gde, na primer, robna potrošnja neposredno razlikuje pojedinca ili domaćinstvo samo po razlikama u „dohotku”, ali zabluda i prevara se sastoje upravo u izolovanju te oblasti. Protivrečnost rad-kapital je u tom slučaju prikrivena i govoriće se samo o „nejednakostima” između društvenih kategorija, o „povlašćenima” (to će biti kategorija viših kadrova i slobodnih profesija a ne akumulacija kapitala) i o „nepovlašćenima” (a ne o eksploitantima).

Međutim, isticanje ovog osnovnog aspekta, karakterističnih razlika klasnog položaja, očevidno ne iscrpljuje analizu potrošnje. S druge strane, u samoj unutrašnjosti date društvene klase, postoje znatne razlike u pogledu potrošnje i potreba: čini nam se da upravo ako razvijamo do nivoa konkretne analize povezanost determinacija koju smo već ranije opisali, moći ćemo da jasno ukažemo na te razlike, a to nećemo moći ako pribegavamo na tradicionalan način „idealističkom alibiju” razlika u kulturi gde nalazimo klasični postulat primata „sistema vrednosti” pojedinaca; jer i sama kultura i razlike u kulturi moraju da se shvate kao aspekt proizvodnih snaga, društveni proizvod istorijski preobražen.

Rekli smo, isto tako, da potrošnja nije proces neposredno definisan klasnim odnosom. Tačnost te činjenice ne dozvoljava nam zaista da analiziramo izolovano potrošnju jedne posebne društvene klase jer je društvena jedinica potrošnje često sastavljena od pojedinaca koji su, u svojstvu radnika, deo različitih odnosa proizvodnje, pripadaju različitim društvenim klasama ili slojevima: poljoprivrednici vlasnici poljoprivrednih imanja, radnici, službenici, trgovci i zanatlije, intelektualci... Osnovni aspekt determinacije potrošnje može, za ta domaćinstva, da bude povezanost determinacija vezanih za različita društvena mesta u proizvodnji. To isto važi i za druge determinacije koje se na to nadovezuju, a može se smatrati za jedan od važnih elemenata analize razlika u potrošnji i potrebama članova iste društvene klase ili istog društvenog sloja. Ta „društvena mešavina” u reprodukciji radne snage ima uticaja na konkretne načine potrošnje i na subjektivne oblike koji se vezuju za njih, ali u isto vreme i na subjektivne i objektivne oblike odnosa pojedinaca prema njihovom klasnom položaju. Može se, na primer, postaviti hipoteza da mešanje radnika i službenika koje je, uostalom, u porastu s približavanjem oblika eksploatacije rada, ne može ostati bez uticaja na razvoj ekonomske i političke svesti slojeva koji nisu sastavljeni samo od radnika.

III — ISTORIJSKI RAZVOJ POTREBA

Da li se potrebe razvijaju, kako, zašto? Ovo centralno pitanje u teorijskoj raspravi je takođe pitanje o onome šta su potrebe danas.

Za vulgarnu ekonomiju, nema nikakve sumnje, potrebe su univerzalne i nepromenljive (ali su istovremeno usitnjene u čisto psihološkoj raznovrsnosti individualnih sklonosti potrošača), a povećanje potrošnje nije ništa drugo do opšte povećanje zadovoljenja, blagodeti, u kretanju ka društvu izobilja: to je potrošačko društvo.

Izvesni autori, mada odbacuju takva pojednostavljenja, ipak smatraju da kapitalistički način proizvodnje iznosi na tržište, u datom trenutku svog razvoja, isuviše velike količine robe, dok su one prethodno bile rezervisane za „povlašćene”. Drugim rečima, kapitalizam bi stvarno mogao da u potpunosti odgovori objektivnim zahtevima reprodukcije radne snage. Osnovna protivrečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje nestala bi da ustupi mesto teškoćama koje bi postojale jedino u realizaciji profita, vodeći ka *alijenaciji* kroz potrošnju koja bi postala istovremeno preterana i ideološka.

Mada je potrebno, kao što smo već rekli ranije, voditi računa o izvesnim ideološkim determinacijama u formiranju individualne svesti o potrebama i individualnih postupaka potrošnje, — i sa te tačke gledišta, radovi P. Burdjea su izneli brojne zanimljive analize — smatrati ih za osnovni aspekt znači prevideti stvarno prisustvo društvenih kretanja, borbe radnih ljudi. Ako Šombar de Lov ima pravo da ističe značaj „dinamike ispiracija” koju bismo mi nazvali dinamikom klasne svesti o društvenim potrebama, bitno je shvatiti da je ta dinamika posledica promena u načinu proizvodnje, da je vezana za klasne postupke.

Bitno je shvatiti da ta dinamika predstavlja razvoj protivrečnosti između proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji, protivrečnosti koja prožima celu ekonomsku bazu, kako proizvodnju tako i potrošnju.

Nepotrebno je tu analizu sada dalje razvijati, jer i sama empirijska konstatacija postojanja krupnih preobražaja koji menjaju aktivno stanovništvo naše zemlje ističe širinu razvoja društvenih potreba, koji više ne predstavlja zagonetku čim smo ustanovili da on izražava objektivne zahteve reprodukcije radne snage u društvenim razmerama.

Razvoj strukture aktivnog stanovništva odražava razvoj načina proizvodnje i proizvodnih snaga u okviru

tog načina proizvodnje. U periodu od 1954. do 1968. godine možemo zabeležiti:

— Brzo opadanje broja poljoprivrednika vlasnika poljoprivrednog imanja kao i najamnih radnika u poljoprivredi.

— Sporije ali ravnomerno opadanje broja zanatlija i sitnih trgovaca.

(Jedine kategorije koje su još u opadanju su rudari, mornari i ribari, kućna posluga i sveštenstvo).

— Apsolutno i relativno povećanje radničke klase čiji je broj umanjen u podacima Nacionalnog instituta za statistiku i ekonomska izučavanja zato što su mnogi radnici iz proizvodnje razvrstani među uslužno osoblje i službenike. Mišel Fresne procenjuje na 44% (prema 37,8% po podacima Nacionalnog instituta za statistiku i ekonomska izučavanja) udeo radničke klase u aktivnom stanovništvu 1968. godine.

— Dosta veliko povećanje broja službenika.

— Snažno povećanje broja tehničara.

Ostale kategorije u znatnom porastu su: profesori i njima jednake kategorije, inženjeri i njima jednake kategorije, socijalne i medicinske službe, srednji administrativni kadrovi.

Pored promena ukupnog broja, i druge promene pogđaju razne kategorije radnika. Navedimo među njima:

— Opadanje procesa najamnih radnika u državnoj službi (od 15,9% u 1954. na 12,4% u 1968).

— Rastuću koncentraciju radnika u velikim preduzećima.

— Koncentraciju radnika u gradovima. U 1962. godini 26,6% radnika je stanovalo u seoskim opštinama, u 1968. bilo ih je još samo 23,7%.

— Povećanje broja stranih radnika, naročito u kategorijama kvalifikovanih radnika. Među radnicima bilo je 8,7% stranaca u 1954. i 11,6% u 1968. godini, a procenti su bili u 1968. godini 22,7% manuelnih radnika, 10,8% polukvalifikovanih, i 8,9% kvalifikovanih radnika.

— Opadanje udela žena u radničkoj klasi (od 22,7% u 1954. na 20,4% u 1968) taj se udeo, naprotiv, snažno povećao u kategoriji službenika.

Prisustvujemo takođe i intenzifikaciji rada. Ritam rada se ubrzava, razvija se rad u smenama. U 1970. godini, 25,5% radnika prerađivačkih industrija radilo je u uzastopnim smenama (2 × 8 ili 3 × 8) prema 12% u 1957. godini. Ovaj procenat raste s veličinom preduzeća zato što je rad u smenama vezan za traženje maksimalnog povećanja rentabilnosti obimnog postojanog

kapitala. To dovodi istovremeno do intenzifikacije rada, povećanja zamora, ali i do poremećaja ritma života.

Rad koji je rascepan, jednoličan, koji se ponavlja, do sada rezervisan za izvesne kategorije radnika (polukvalifikovane i manuelne radnike) širi se ne samo kod radnika, već i kod službenika, tehničara pa čak i inženjera i rukovodećeg osoblja.

Nedeljno trajanje rada je u sadašnje vreme veoma dugo, mada usporavanje ekonomske aktivnosti izazvano opštom krizom kapitalizma dovodi do izvesnog smanjenja. Nedeljni rad trajao je, prema podacima Ministarstva rada, 42,8 časova u proseku u oktobru 1974. godine. Tome treba dodati sate provedene u prevoznim sredstvima, sate zamora izazvanog neudobnošću javnog prevoza, mučne sate za živce onih koji moraju da koriste svoje automobile.

Degradacija uslova života u gradovima, potiskivanje mnogobrojnih radnika na periferiju grada, ponekad udaljenu, pojačavanje štetnih uticaja, zagađenje vazduha, sve to povećava zamor, uništava zdravlje, otežava reprodukciju radne snage.

Razvitak proizvodnih snaga u okviru načina proizvodnje obeležen je akumulacijom mrtvog rada i razvojem suprotnosti između mrtvog i živog rada. U tom pogledu, promena kvalifikacija je očevidna, jer, s jedne strane, vidimo povećanje broja polukvalifikovanih i manuelnih radnika, a s druge strane, povećanje broja tehničara i inženjera. Treba, međutim, dodati da se degradacija rada, opadanje kvalifikacija, kao posledica toga, ne svodi na običnu suprotnost između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika već, naprotiv, pogađa sve kategorije, računajući tu i inženjere i tehničare.

Na osnovu ovih zapažanja, vidimo kako razvoj proizvodnje može da odredi individualne postupke i klasne postupke, jer su oni, u društvenim razmerama, izraz razvoja suprotnosti, težnje ka njenom prevazilaženju u toku društvenog preobražaja. Na taj način, danas, u okviru naše društvene formacije, ne samo da svakodnevni život ne predstavlja onakvo materijalno blagostanje u kojem treba još samo izmišljati lažne potrebe ili potrebe za „suvišnim“, dodati još „nešto radi zadovoljstva duše“, već su objektivni zahtevi reprodukcije radne snage sve neodložniji i sve ih je teže zadovoljiti u opštim društvenim uslovima te reprodukcije. To se neposredno izražava na individualnom i na društvenom nivou veoma brojnim nedovoljno pokrivenim elementarnim potrebama, ili čak sve slabije i slabije zadovoljenim.

Nezadovoljene elementarne potrebe su nezanemarljiva društvena realnost koja pogađa brojne osobe u odmaklim godinama, mnogobrojne radničke porodice s niskim prihodima.

Potrebe za stanovima su u Francuskoj još uvek problem znatne težine. Veliki broj stanova je suviše star, suviše mali, loše opremljen, loše izolovan od buke, prenaseljen, suviše skup.

Potrebe za odmorom i opuštanjem rastu zbog intenzifikacije rada i prevoza, a loše su zadovoljene u uslovima života u gradovima, iz čega proističe potreba da se provede vikend na selu što danas više ne predstavlja samo luksuznu potrošnju, da se ode na godišnji odmor, čega su mnogobrojni radnici u stvari još uvek lišeni.

Potrebe za obrazovanjem i kulturom se povećavaju pod uticajem razvoja proizvodnih snaga podstaknutog počecima naučne i tehničke revolucije, ali te potrebe nailaze na prepreke opadanja kvalifikacija rada, nedostatka vremena, zamora, cene obrazovanja, nedovoljne opreme. Dodajmo još da je sa stanovišta reprodukcije radne snage, objektivni zahtev za izvesnim kulturnim razvojem vezan i za socijalizaciju potrošnje. Poznavanju obrađivanja bašte, kućnih opravki, kulinarstva, treba sada dodati apstraktnija znanja koja zahtevaju duže obučavanje. Bilo da želimo da dobijemo stan tipa stanovanja s umerenom stanarinom, kupimo kola na kredit, koristimo socijalno osiguranje, treba da znamo čitati, pisati, računati, treba da dobro poznajemo svoja prava i da se snalazimo u šumi administrativnih propisa.

IV — POTROŠNJA

Reč potrošnja — koju rečnik definiše i kao „radnju kojom se neka stvar dovodi do svog potpunog ostvarenja“ i kao „radnju kojom se stvari koriste tako da ih to uništava i čini ih neupotrebljivim“ — označava veoma različite društvene postupke. Dok šema vulgarne ekonomije predstavlja potrošnju kao cilj i krajnju tačku lanca koji, polazeći od proizvodnje, prolazi kroz raspodelu i razmenu, analiza pokazuje da su potrošnja i proizvodnja međusobno usko povezane i da je potrebno razlikovati proizvodnu potrošnju i ličnu potrošnju.

„Petrošnja radnika ima dvostruki karakter. U proizvodnom činu radnik pomoću svog rada troši sredstva za potrošnju da bi ih pretvorio u proizvode čija je vrednost veća od vrednosti predumrljenog kapitala. To je

njegova proizvodna potrošnja koja je istovremeno i potrošnja njegove snage od strane kapitaliste kome ona pripada. Međutim, radnik troši za sredstva za život novac koji je dat za kupovinu te snage i to predstavlja njegovu ličnu potrošnju".¹¹

U kapitalističkom načinu proizvodnje, odnos proizvodnje razdvaja ta dva tipa potrošnje, jer se lična potrošnja koja omogućava reprodukciju radne snage vrši izvan procesa proizvodnje, kupovinom neophodne robe pomoću najamnine.

„Proizvodna potrošnja i lična potrošnja radnika su dakle potpuno različite. U proizvodnoj potrošnji, on deluje kao pokretačka snaga kapitala i pripada kapitalisti; u ličnoj potrošnji on pripada samom sebi i obavlja vitalne funkcije izvan procesa proizvodnje. Rezultat one prve je život kapitala; rezultat ove druge je život samog radnika”.¹²

Prema tome, razlikovaćemo proizvodnu potrošnju i ličnu potrošnju koja nije ništa drugo do deo reprodukcije radne snage koja se obavlja izvan procesa proizvodnje, izvan vremena koje je kupljeno za najamninu. Treba dodati i treću kategoriju, potrošnju vladajuće klase ili luksuznu potrošnju za koju ova klasa troši jedan deo viška vrednosti.

Razdvajanje proizvodne potrošnje i lične potrošnje je karakteristično za kapitalistički odnos proizvodnje, a odnosi se, osim radničke klase, i na sve najamne radnike. Proširenje vladajućeg načina proizvodnje u društvenoj formaciji povlači za sobom, kao što smo već videli, postepeno nestajanje sitnih nezavisnih proizvođača i povećanje kategorija najamnih radnika; kroz to se javlja i postepeno nestajanje različitih formi proizvodnje koje istovremeno osiguravaju i jedan deo samo-snažbevanja.

Bitno je zapaziti da to stvarno razdvajanje, taj rascep između „rada” i „izvan rada” nije obična neminovna posledica „napretka”, razvoja društvene podele rada. To razdvajanje je sve naglašenije u sadašnje vreme upravo zato što je proizvodnja u suštini proizvodnja viška vrednosti, jer eksploatatorski odnos potčinjava ljudski rad akumulaciji kapitala. Već smo ukazali na to da je sadašnji razvoj procesa proizvodnje obeležen sve oštrijom suprotnošću između razvoja proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji. S jedne strane, akumulacija potčinjavanja živi rad mrtvom radu, rascepkava

¹¹ K. Marx: *Le Capital*, Ed. Sociales, 1950, tom III, str. 14, „*La reproduction simple*”.

¹² Isto, str. 14.

rad i čini kvalifikaciju suvišnom a istraživanje neplodnim. S druge strane, objektivni zahtevi razvoja živog rada ispoljavaju se rastućom snagom u obliku socijalnih zahteva koji se odnose na uslove rada, školovanje, kvalifikacije, stalno obrazovanje, kreativno učešće samih radnika u razvoju i organizaciji procesa rada.

Suprotno sadašnjem stanju, preduzeće bi trebalo da bude povlašćeno mesto društvenog razvoja proizvodnih snaga i moglo bi, pored onog što je neposredno vezano za razvoj proizvodnje, da doprinese razvoju i podsticanju sektora potrošnje koji imaju udela u razvitku proizvodnih snaga u društvenim razmerama: prevoz, jaslice, zdravstvo, a isto tako i školstvo, obrazovne i kulturne aktivnosti, sportske aktivnosti... Zahtevi sindikalnih organizacija koji se razvijaju, odražavaju te potrebe i otvaraju te perspektive, a isto tako i akcije sindikata preko odbora preduzeća u okviru ograničenih mogućnosti svog delovanja i uz sve moguće stege u odnosu na oblike trošenja radne snage.

Vratićemo se kasnije na društvene i prostorne posledice tog razdvajanja u odnosu na konkretnu organizaciju procesa potrošnje koji su karakteristični za različite društvene klase i slojeve. Želeli smo da podsetimo da taj važni aspekt sadašnje društvene organizacije potrošnje nema u sebi ničeg nužnog, ne predstavlja „istorijsku neizbežnost”, „danak progresu” i slične koještarije, već direktnu posledicu vladajućeg načina proizvodnje. A ipak se na tu „očevidnu činjenicu” oslanja buržoaska ekonomija da bi potpuno razdvojila u svojim pojmovima i stavovima „potrošača” od proizvođača, koji predstavljaju dva racionalna subjekta strana jedan drugom.

U toj perspektivi, potrošač je subjekt koji raspolaže izvesnom novčanom masom, svojim „prihodom”, namenjenim za kupovinu izvesnog broja robe koja mu se nudi, a njegov racionalni karakter je određen težnjom ka „maksimalnom povećanju korisnosti”, koja je opet u zavisnosti od „sistema sklonosti”. Imamo, dakle, definiciju potrošnje kao kupovinu robe, i zaista, studije o potrošnji su pre svega studije o troškovima potrošnje: koja je to roba za čiju kupovinu potrošač namenjuje svoj dohodak?

Potreba za izučavanjem troškova potrošnje je neosporna, utoliko pre što je roba glavni oblik prometa društvenog proizvoda, a najamnina je za radnu snagu osnovno sredstvo obezbeđenja njene reprodukcije, veoma je važno pitanje saznati šta radnici mogu da kupe, upoznati njihovu kupovnu moć i šta oni stvarno kupuju.

Treba, međutim, podvući koji su nedostaci i koji su problemi koje ovaj tip postupka ne obuhvata, ako se ograničimo na njega. Kupovina robe ne znači i njenu potrošnju. Evo još jedne ideološke posledice prevlasti kapitalističkog odnosa proizvodnje, svođenje potrošnje na jedini aspekt koji se tiče akumulacije, realizaciju vrednosti u krajnjoj razmeni. Za kapital, trošiti znači omogućiti robnom kapitalu da ponovo zadobije novčani oblik, da bi obnovio ciklus svog oplođavanja. Za potrošača, naprotiv, kupovina je sanio uvod u potrošnju. U stvari, u potrošnji nailazimo na problem sličan onome koji nalazimo u analizi proizvodnje, postojanje dvostrukog aspekta tih društvenih procesa, aspekta vrednosti i aspekta upotrebne vrednosti, kojima odgovaraju dva elementa odnosa proizvodnje, odnos vlasništva i odnos realnog ili materijalnog prisvajanja. Kao što je proizvodnja istovremeno proces proizvodnje viška vrednosti (dominantni aspekt) i realni proces proizvodnje upotrebne vrednosti (dominantni aspekt za kapital) i proces realnog prisvajanja upotrebni vrednosti. To važi za proizvodnu potrošnju kao i za radničku potrošnju. Ova poslednja se zauzvrat razlikuje po tome što društveni odnosi u kojima se ona uspostavlja nisu kapitalistički odnosi proizvodnje. Ako se u proizvodnji, ili proizvodnoj potrošnji, ono što je proizvedeno (roba) proizvodi pod vlašću kapitala, nosioca dvostrukog odnosa vlasništva i materijalnog prisvajanja, u radničkoj potrošnji, ono što je proizvedeno je radna snaga, a odnosi u proizvodnji te proizvodnje su drugačiji — nju ne organizuje direktno kapital — čak i ako proističu, ako su određeni vladajućim načinom proizvodnje.

Prema tome, analiza potrošačkih postupaka moraće istovremeno da teži da ispita konkretni proces potrošnje u njenom dvostrukom vidu raspodele društvenog proizvoda i procesa realnog prisvajanja upotrebni vrednosti, da odredi društvene odnose karakteristične za te konkretne procese, i da pokaže kako su sami ti konkretni procesi stvoreni načinom proizvodnje.

Ključni element tog postupka treba da bude analiza načina na koji postupci potrošnje odražavaju — kroz složene i protivrečne determinacije koje smo već proučili — položaj klase, njeno mesto u odnosima proizvodnje. Tu analizu nećemo razvijati sada, osim u odnosu na kolektivna opremna dobra koja su predmet našeg istraživanja, i upućujemo čitaocu na druge radove kao, na primer, Suzane Magri, Mišela Fresnea koje smo već naveli, i mnoge druge koji se odnose na ova pitanja.

Želimo samo da ukažemo na neke prednosti predloženog postupka navodeći tačno neke elemente pojma potrošačkih postupaka koji nam izgledaju kao neophodan uvod u skicu konkretne teorijske analize „kolektivnih“ opremnih dobara i potrošnje.

Znatna nejasnoća klasične perspektive o problemima potrošnje proističe u stvari iz zanemarivanja pitanja potreba kao odraza objektivnih zahteva reprodukcije radne snage pri čemu se potrebe zamenjuju „sklonostima“ ili „sistemima vrednosti“ usko subjektivnim, poslednjim pokretačem ponašanja „racionalnog potrošača“. Čim se poveća dohodak „koji se može potrošiti“, zadovoljenje se povećava, „nivo života“ raste. To je klasični argument koji se podgrejava prilikom svake izborne kampanje: pogledajte sve te automobile na ulicama, jasno se vidi da Francuzi sve bolje žive. Čak i ako prihvatimo, što se nikako ne može učiniti, da se rezonovanje na osnovu „postojanog franka“ oslanja na pokazatelja kretanja cena koji tačno odražava stvarnost, postulat „više robe = više zadovoljenja“ netačan je.

Razlog leži baš u tome što taj postulat „zaboravlja“ dve pojave, transformaciju potreba i transformaciju opštih društvenih uslova reprodukcije radne snage.

Uzmimo jednu posebnu kategoriju radnika ili službenika i pretpostavimo da se njen čisti dohodak, kada odbijemo poreze, povećao u „postojanim francima“. Ako želimo da upoznamo stvarne posledice tog povećanja, treba pre svega da posmatramo razvoj objektivnih zahteva reprodukcije te radne snage. Međutim, ako se zadržimo samo na najneposrednijim determinacijama, postojalo je u najvećem broju slučajeva povećanje ritma i intenziteta rada.

Teško je izraziti kroz statistike to povećanje intenziteta rada; možemo, na primer, meriti godišnje povećanje produktivnosti po svakom radniku, po grani aktivnosti; ali to povećanje produktivnosti rada — opšte i značajno — proističe istovremeno iz ubrzanja ritma rada, tempa, smanjenja „zastoja“, i iz postepene tehničke transformacije postupaka u proizvodnji, transformacije i akumulacije stalnog kapitala.

S druge strane, sve monografske studije pokazuju širinu te intenzifikacije u odsustvu ili prilikom tehnoloških promena. A pokreti za poboljšanje života radnika koji otkrivaju njihove najzaoštrenije probleme, u dovoljnoj su meri stavili akcenat na pitanje paklenog tempa rada da bi se ono još moglo osporiti. Ipak ne bi trebalo misliti da je to samo problem polukvalifikovanih radnika koji rade na tekućoj traci, kao što

postoji težnja da se tako kaže uz sažaljevanje sudbine polukvalifikovanih i manuelnih radnika „onih u najnepovoljnijem položaju”, da bi se bolje prikrila društvena važnost te pojave. Sindikalne organizacije podvlače, naprotiv, u koliko je meri ta pojava, oblik intenzifikacije eksploatacije, raširena u svim granama aktivnosti, a štrajk banaka u proleće 1974. godine je pokazao da su njome pogođeni čak i službenici i srednji kadar sektora za koji bi se mislilo da je od toga zaštićen.

Intenzifikacija rada dovodi do ubrzanog trošenja radne snage. To se ispoljava kroz mnogobrojne simptome: nesreće na radu, fizički, nervni i intelektualni zamor, poremećaji zdravlja. To dovodi do opadanja kvalifikacije radnika, do tendencija odbacivanja starijih radnika čija radna snaga je prerano istrošena.¹³

Objektivni zahtevi reprodukcije te radne snage i njihove subjektivne forme, potrebe, istovremeno se povećavaju i menjaju, uporedo s razvojem ciljeva socijalne borbe koja sve više stavlja akcent na intenzitet i uslove rada, zahteva usporavanje tempa, poboljšanje uslova rada, smanjenje trajanja rada bez gubitka najamnina, smanjenje godina potrebnih za penziju.

Kao ni ti socijalni zahtevi, ni povećanje i promena potreba u oblasti potrošnje, pojava „novih” društvenih potreba kao što su zdravstvo, godišnji odmori, odmori na kraju nedelje, itd., nisu izraz nezajažljivosti radnika koji bi „hteli sve više” „radeći sve manje”. Potreba za povećanjem potrošnje, za novim oblicima potrošnje, samo je odgovor na zahteve za povećanim trošenjem radne snage, na njegove posledice.

Prema tome, za isti rezultat, reprodukciju radne snage, potrebna je povećana potrošnja, a to znači viši realni dohodak. Moguće je, dakle, procenjivati nivo života samo u odnosu na razvoj potreba koje nisu, ponovimo to još jednom, „veštački potrošački apetit” više ili manje usmeren spolja, već zaista posledica objektivnih zahteva reprodukcije radne snage. Upravo u tom smislu, svaka analiza koja izoluje proizvodnu potrošnju zatvara se u okviru ideologije.

Potrebno je takođe, kao što smo već rekli, posmatrati opšte društvene uslove reprodukcije te radne snage. Ali i tu se promene tih opštih uslova mogu izraziti kroz neophodno povećanje troškova potrošnje da bi se dobio isti rezultat što se tiče reprodukcije radne snage. Uzmi-mo, na primer, radničko stanovništvo, radnike ili služ-

¹³ Uporedi: Freyssenet M. et Imbert F.: *Mouvement du capital et processus de paupérisation*, C. S. U., Paris, 1973, str. 113—117.

benike, starih pariskih kvartova koji su potisnuti prema predgrađu zbog obnove tih kvartova. Nepogodnost javnog gradskog prevoza prouzrokuje često obavezu kupovanja automobila barem za odlazak na posao, a ta kupovina nikako nije znak „podizanja nivoa života” već je, naprotiv, često dodatni namet koji primorava na smanjenje drugih troškova potrošnje. Opšti društveni uslovi reprodukcije radne snage (predstavljeni na šemi kao „društveni oblici potrošnje” i „kapitalistička ponuda robe”) određuju modalitete odgovora na objektivne zahteve reprodukcije radne snage, u okviru konkretnih postupaka potrošnje. Promene tih opštih društvenih uslova dovode, dakle, do značajnih izmena u potrošnji: na to pitanje ćemo se vratiti u vezi s kolektivnim opremnim dobrima.

Mada uobičajeno shvatanje troškova potrošnje kao veličine koja meri „zadovoljenje” treba radikalno da se izmeni, u smislu dveju iznetih primedbi u vezi s odlučujućom važnošću, s jedne strane objektivne transformacije potreba, a s druge strane transformacije opštih društvenih uslova, ostaje ipak da je potrebno prevazići jednostavno poimanje troškova potrošnje da bi prešli na analizu konkretnih procesa potrošnje.

Potrošnja može da se definiše kao realni proces privajanja prirode od strane čoveka koji se tada reprodukuje, menjajući i uništavajući izvesne predmete. To znači da je svaki proces potrošnje i proces reprodukcije, proces konkretnog rada koji reprodukuje samog čoveka.¹⁴ U analizi potrošnje treba podvući tu suštinsku karakteristiku aktivnosti, rada. Vladajuća ideologija, povećavajući suprotnost između proizvodnje i potrošnje, predstavlja potrošnju kao pasivnu u svojoj suštini. Život potrošnje nazvan je „izvan rada” i izjednačen s dokolicom, s pasivnim uživanjem u kupljenoj robi. Ideologija potrošačkog društva nastavlja s takvim predstavljanjem kritikujući lenjost potrošača i opisuje potrošnju kao aktivnost „pritiskivanja na dugme” koja se oslanja na stereotipnu sliku porodičnog života „na američki način” (kao u Holivudu) punog mehanizacije i gadžeta, gde potrošač, pasivno smešten ispred televizije, uzima unapred pripremljeni televizijski obrok, zagrejan u automatskoj pećnici...

Takva slika je deo mita i propagande, jer je veoma udaljena od realnosti američkog života, kako je to veoma

¹⁴ Kasnije ćemo bliže odrediti šta se podrazumeva pod idejom „proizvodnje čoveka”; podvučimo jedino da to nije proizvodnja izdvojenog pojedinca koju on sam vrši već (re)produkcija u društvenim razmerama.

dobro pokazao Žak Arno.¹⁵ To je slika utoliko lažnija kada se odnosi na francusko društvo, kao što to otvoreno ističu statistike koje se odnose na opremu domaćinstava.

Što se tiče opreme stanova (glavno prebivalište glave porodice — prema društveno-profesionalnoj kategoriji) 76% poljoprivrednika—vlasnika imanja, 78% najamnih radnika u poljoprivredi, 40% zanatlija, 43% sitnih trgovaca, 40% službenika, 52% radnika, nisu imali 1968. godine ni kade ni tuša. 80% poljoprivrednika — vlasnika imanja, 77% najamnih radnika u poljoprivredi, 40% zanatlija, 42% sitnih trgovaca, 35% službenika i 48% radnika nisu imali W.C. unutar svog stana.

Godine 1972. malo srednjih kadrova i službenika, vrlo malo radnika raspolagalo je telefonom; 30% radničkih porodica nije imalo toplu vodu u svom stanu; 40% službeničkih porodica, i blizu 50% radničkih porodica nije imalo usisivač; što se tiče mašine za pranje posuđa, jedino najpovlašćenije kategorije ih imaju mada u maloj srazmeri, nižoj od 30%; to je oprema koje praktično nema u porodicama službenika (2%) i radnika (0,6%) pa čak i u porodicama srednjih kadrova (4,3%). Oprema koja je u podjednakoj meri rasprostranjena je frižider, ali potreba za njim se isto tako najneposrednije nameće zbog promene načina života koja proističe iz organizacije rada i vremena prevoza i iz transformacije trgovačkog aparata u procesu ubrzane koncentracije.

Mada stopa opremljenosti raste s vremenom, daleko smo od potrošnje tipa pritiskanja na dugme. Uostalom, aparati za domaćinstvo doprinose uštedi jednog dela rada ali su daleko od toga da ukidaju rad. Što se tiče automobila, njegovo korišćenje ne znači smanjenje vremena potrebnog za prevoz i zamora koji on izaziva zbog povećanja teškoće kretanja, nedostataka javnog prevoza i rastuće udaljenosti radnog mesta od mesta stanovanja.

Potrebno je podsetiti na činjenicu da postoji samo jedan društveni oblik potrošnje koji se po mnogobrojnim svojim crtama približava pasivnosti koja se zamera potrošačima, to je luksuzna potrošnja buržoazije u kojoj vladajuća klasa ušteđuje sebi rad vezan za potrošnju kupujući specijalizovanu radnu snagu koja je služi.

Interesantno je zapaziti da u tom slučaju, ideologija „potrošačkog društva“ ne kritikuje stvarnu pasivnost buržuja koji dopušta da ga služi njegova posluga — a taj se način života ocenjuje kao „aristokratski“ — već

¹⁵ Arnault J.: *Les ouvriers américains*, Editions sociales, Paris, 1972, str. 75—92.

kritikuje zamišljenu pasivnost radnika kome se zamera da dozvoljava da ga „potrošnja zaglupljuje“.

Istina je da za vladajuću ideologiju postoji samo jedan rad dostojan da se tako naziva, a to je rad koji koristi kapitalu. Svaki drugi rad spada u dokolicu i karakteriše se rečima lenjost, besmislica... U naknadu za to, druga protivrečna strana te ideologije izjednačava rad i prinudu, zamor, mučnu dužnost, pretvarajući u zlu kob uslove eksploataisanog rada.

Možemo reći da je potrošnja rad u smislu određene definicije rada kao procesa realnog prisvajanja prirode. Priroda koju prisvajamo, to su predmeti i sredstva potrošnje uglavnom proizašli iz društvene proizvodnje (drugi odeljak) i čiju upotrebnu vrednost rad pri potrošnji realizuje na materijalan način.

Uzmimo primer potrošnje prehrambenih proizvoda. Predmeti potrošnje su namirnice, roba čija upotrebna vrednost se, uglavnom, ne može direktno prisvojiti; treba je podvrgnuti nizu promena da bi se zaista mogla potrošiti, a to podrazumeva rad, kuvanje ili pripremanje obeda. Ovaj rad takođe podrazumeva korišćenje sredstava potrošnje: štednjaka, posuda, itd. koji se moraju održavati.

Razvoj društvene podele rada određuje društveni oblik ovog procesa. S jedne strane je moguće da društvena podela rada razdvaja suštinu rada od efektivne realizacije upotrebne vrednosti, i u tom slučaju rad potrošača se svodi na njegov najprostiji izraz — jesti — a u tome su moguća dva slučaja. Prvi je slučaj kapitalističke proizvodnje u kojoj je rad, vezan za prehrambenu potrošnju (kupovina — kuvanje — služenje — pranje posuđa), nosilac prisvajanja vrednosti kroz eksploataciju radnika koji obavljaju tu proizvodnju, vrednosti realizovane u prodaji obeda spremnog za potrošnju — u obliku robe. Drugi je slučaj socijalizovane proizvodnje obeda u vidu kolektivne usluge (kantina u preduzeću, školska kantina).

S druge strane je moguće da društvena jedinica potrošnje bude u isto vreme jedinica proizvodnje obeda. I tu su moguća dva slučaja, luksuzna potrošnja u kojoj potrošač kupuje za svoju ličnu upotrebu radnu snagu koja stvarno obavlja proizvodnju, ili pripremanje obeda od strane samih potrošača. Ovaj poslednji slučaj je karakterističan za reprodukciju radne snage za obede pojedene van radnog dana.

Treba uočiti da razni slučajevi koje smo naveli nisu obične „ponuđene mogućnosti“ među kojima će potrošač slobodno da bira u zavisnosti od svojih „sklonosti“.

Čak i ako je proces potrošnje individualni proces, onako kako smo ga ranije definisali, podvukli smo društvene determinacije potrošnje različitih društvenih klasa i slojeva. Kada analiziramo nivo najamnine, uslovljen vrednošću radne snage koja je opet definisana kao vrednost dobara neophodnih za njenu proizvodnju, treba precizirati da se radi o minimalnoj vrednosti u zavisnosti od različitih društvenih oblika procesa potrošnje. Ta minimalna vrednost je određena pomoću procesa koji ne unose ili unose malo dodatne vrednosti u vrednost predmeta i sredstava potrošnje i koji su, prema tome, socijalizovana proizvodnja obeda i samosnabdevanje radom neophodnim za pripremanje obeda. To, naravno, ne znači da radnici nikad ne idu u restorane, već da je, u društvenim razmerama, radnička klasa primorana da sama obezbedi najveći deo rada vezanog za potrošnju. Promena društvenih uslova potrošnje može znatno da izmeni, istovremeno s cenom koštanja, i obim rada pri potrošnji.

Ta promena ima dvostruki uticaj na vrednost radne snage. Uobičajeno je da se povećanje cene koštanja neophodne robe posmatra, na primer, kroz kretanja pokazatelja potrošačkih cena. Međutim, mi smo već istakli da intenzifikacija trošenja radne snage može kvantitativno i kvalitativno da poveća potrošnju neophodnu za nepromenjeni nivo života. Na isti način, promena uslova reprodukcije radne snage može takođe da poveća njenu vrednost. S jedne strane, ta promena može da dovede do obaveznog raspolaganja brojnijim sredstvima potrošnje, s druge strane, ona može da nametne, ponekad istovremeno, trošenje radne snage u obimnijoj potrošnji, koja opet sa svoje strane povećava cenu koštanja njene reprodukcije.

Već smo naveli slučaj problema prevoza vezanog za promenu mesta prebivališta radnika, možemo takođe razmotriti i slučaj promene oblika trgovačke aktivnosti.

U starim gradskim zonama gde su male trgovine još dosta raširene, ljudi imaju „u prizemlju svoje kuće“ većinu potrebnih radnji za svakodnevne kupovine, kupovine se obavljaju bez većeg udaljavanja, a sam trgovac prodaje robu svojim mušterijama. U novijim gradskim zonama male trgovine su ređe, a zamenjuju ih supermarketi i drugi trgovački centri čija je osnovna karakteristika da predstavljaju oblik trgovine većeg obima i veće koncentracije. Prosečna udaljenost stana od trgovine je, dakle, mnogo veća.

U slučaju malih trgovina, roba se prevozi posebnim mrežama do neposredne blizine stanovanja potrošača.

U slučaju trgovačkih centara, u tom pogledu postoji nazadovanje društvene podele rada jer potrošač lično ne samo što dolazi do robe da bi je kupio, već je zatim prevozi kući, na udaljenost od više kilometara. U prvom slučaju, on je, razumljivo, plaćao odgovarajuću sumu za prevoz robe. U drugom slučaju, on tu sumu ne mora da plati, već mora sam da obezbedi prevoz robe, što podrazumeva posedovanje i korišćenje automobila i samim tim veći utrošak vremena i veći zamor. Kad to kažemo, svakako ne želimo da ocenjujemo promene koje proističu iz pojave supermarketa za stanovnike jednog posebnog sektora: za mnogobrojna loše snabdevena predgrađa, supermarket može da dovede do znatnog poboljšanja uslova života u odnosu na kupovinu. Međutim, u društvenim razmerama, zamena malih trgovina supermarketima povećava rad svih potrošača, čak i ako je delimično motorizovan. A društvene kategorije koje su lišene automobila, još su više time pogođene (40% od ukupnog broja domaćinstava, blizu 70% domaćinstava gde je glava porodice bez posla, što predstavlja uglavnom starije osobe).

S druge strane, potrošač mora takođe da sam obezbedi smeštanje i čuvanje kupljene robe, često za celu nedelju, iz čega proističe obaveza posedovanja frižidera dosta velike zapremine. Uprkos tome, posledica je još i opadanje kvaliteta i svežine mnogih potrošenih proizvoda.

Kupovina robe će, prema tome, koštati prividno jeftinije u odnosu na direktne troškove te robe (barem teorijski — ništa ne dokazuje, naprotiv, da trgovački centri u potpunosti odražavaju to opadanje vrednosti kroz cene), međutim, tome treba dodati troškove transporta i povećani zamor. Pošto prevoz robe kamionima do centara razmene predstavlja proizvodnu aktivnost s većom produktivnošću od individualnog prevoza automobilom te iste robe koji obavlja mnoštvo potrošača, možemo zaključiti da, u društvenim razmerama, „moderni oblici“ koncentrisane trgovine predstavljaju veću cenu koštanja i veće trošenje radne snage.

Mada ne možemo da govorimo o eksploataciji jer nema proizvodnje i prisvajanja viška vrednosti — dodatni rad potrošača nije u optičaju kao vrednost koju može prisvojiti optičajni kapital trgovine — ipak postoji povećanje vrednosti radne snage i, uz istu najamninu, opadanje njenih sposobnosti reprodukcije. Ako su cene u supermarketima samo malo niže od cena u malim trgovinama, uprkos opadanja vrednosti robe, to je prozrokovano monopolističkim položajem ili prevarom a

ne eksploatacijom, ali ipak doprinosi povećanju vrednosti radne snage.

Prigovoriće nam se da „slobodna konkurencija” i „izbor potrošača” demantuju naše analize: domaćinstva imaju tendenciju da više kupuju u supermarketima nego u malim trgovinama. Podsetimo, najpre, na činjenicu da konkurencija u stvari i nije tako slobodna. Koncentracija kapitala, finansijske veze, daju supermarketima ogromne prednosti koje nemaju baš nikakve veze s konkurencijom. S druge strane, sa stanovišta potrošača, više objektivnih faktora zaista podstiču domaćinstva da kupuju u supermarketima: opadanje broja malih trgovina; niže cene u supermarketima; ograničena kupovna moć koja primorava na traženje najnižih cena, čak i ako je za to potreban dodatni utrošak rada koji se ne javlja direktno u budžetu; najzad, ritam svakodnevnog života, trajanje rada i prevoza, fizička i nervna iscrpljenost radnika, rastući broj zaposlenih žena, primoravaju na sedmično grupisanje kupovine izvan radne nedelje.

Ovo je upravo značajna ilustracija činjenice da preobražaj društvenih uslova reprodukcije radne snage, zbog razvoja kapitalističke akumulacije, može da maskira, iza fasade progressa i modernizacije, stvarno opadanje realnih uslova egzistencije. Ovo pitanje rada u okviru potrošnje poprima, prema tome, veliki značaj za analizu konkretnog načina života i nivoa života. To je, uostalom, pitanje koje doživljava izvestan uspeh na ideološkom planu, izgrađenom oko teorija „društva dokolice”. Prema mišljenju nekih, tehnički napredak i povećanje broja aparata za domaćinstvo su u našem društvu, navodno, oslobodili čoveka do te mere da je najvažniji društveni događaj pojava dokolice. Zapazićemo usput da ove teorije smatraju za neobazrivu činjenicu mučan karakter rada u našem društvu, i teže da nametnu prihvatanje te „fatalnosti” ukazujući na divne nadoknade koje pruža dokolica. Međutim, na samom planu odnosa prema konkretnoj društvenoj realnosti, takva perspektiva je potpuno osporena rezultatima empirijskih razmatranja o načinu života.

Pojam dokolice mora se odvojiti od pojma aktivnosti potrošnje. Razlika se ne odnosi toliko na prirodu aktivnosti ili rada o kojem je reč, koliko na uslove u kojima se on obavlja. Suprotstavićemo (šematski i implicitno: potrebno je razviti kasnije analizu tog pitanja) aktivnost ili rad nametnut najneposrednijim potrebama reprodukcije radne snage, onim aktivnostima koje, kori-

steći viši nivo te reprodukcije, omogućavaju radnicima da slobodno razviju svoje sklonosti i sposobnosti.

Izvesne aktivnosti, već po svojoj prirodi, mogu da pripadaju samo drugoj kategoriji: šetnje, kulturne aktivnosti, bioskop, pozorište, itd.

Druge aktivnosti mogu da pripadaju jednoj ili drugoj kategoriji, prema uslovima u kojima se obavljaju. Pripremanje obeda je zamoran posao, jednoličan, mučan za majku porodice, pogotovo ako je ona pored toga i zaposlena; naprotiv, kuvanje može da bude veoma prijatna aktivnost dokolice za gurmane. Mehanika može biti strast za „vatrenog poklonika” automobila, ona može da bude isto tako dodatni oblik rada, prinudan i zamoran, za zaposlenog radnika primoranog da sam održava automobil koji mu je neophodan za svakodnevno kretanje, ako mu najamnina ne omogućava da plati za održavanje automobila.

Ova razlika između prinudne aktivnosti i slobodne ili stvaralačke aktivnosti je bitna, jer ona određuje konkretni odnos između rada pri potrošnji i nivoa reprodukcije radne snage. Sve što spada u prinudni rad predstavlja, unutar potrošnje, dodatni utrošak radne snage koji treba dodati zamoru radnog dana i koje još povećava taj zamor, povećava potrebu za odmorom, snom, dokolicom. Naprotiv, slobodne i stvaralačke aktivnosti koje su ponekad čak zamornije od prethodnih, predstavljaju, u samom utrošku radne snage koji prouzrokuju i po samoj prirodi tog utroška, pozitivan doprinos reprodukciji radne snage.

Potrebno je, međutim, prvo zadovoljiti najpreče potrebe, pravilno odgovoriti na neposredne zahteve reprodukcije radne snage da bi našli u isti mah slobodno vreme i raspoloživu energiju, koji omogućavaju kroz sport-ske i kulturne aktivnosti, kućne opravke, studije, da dođu do izražaja lične sklonosti, da se razviju sposobnosti u svim oblastima, budući da je taj razvoj sopstvene ličnosti u isto vreme i razvoj proizvodnih snaga u društvenim razmerama.

Mi smo danas ipak još veoma daleko, u našem društvu, od takvog tipa dokolice pristupačnog celokupnom stanovništvu. Možemo, naprotiv, reći da je celokupna masa radnika na dva načina toga lišena. Nivo najamnina koji bitno ograničava potrošnju na najneophodnija dobra, i veoma kratko trajanje slobodnog vremena kada oduzmemo vreme neophodno za prevoz, obede i prinudni rad pri potrošnji, produžavaju i održavaju eksploataciju u radu kroz siromaštvo i ograničenost načina života. Time su najteže pogođene radnice, udate i

majke većeg broja dece, kao što to pokazuju proučavanja raspoloživog vremena.

Sjedinjene Države, uprkos reputaciji „društva izobilja” ne mogu izmaći toj analizi, kao što to ističu novija proučavanja.

„Drugi neočekivani rezultat odnosi se na vremenski razvoj načina na koji provodimo vreme. Džon P. Robinson (Mičigen, Sjedinjene Države) se potrudio da uporedi različite studije o raspoloživom vremenu što predstavlja složen poduhvat u onoj meri u kojoj metode nisu bile iste, ali koji ipak omogućava sledeće zaključke: nijedna činjenica ne ukazuje na to da Sjedinjene Države zaista idu ka smanjenju radnog vremena. Što se tiče rada u domaćinstvu, on se, izgleda, povećao, kao i vreme koje se troši na kupovinu i prevoz. Čovek zauzet radom u cilju izdržavanja porodice, žena dvostruko zauzeta izvan kuće i u domaćinstvu. Takva je, dakle, slika koju pruža razvoj moderne porodice.”¹⁶

Ova analiza obima rada pri potrošnji proširuje već klasične rezultate koje su utvrdili Engel i Halbvaks: što više raste prihod jednog domaćinstva, sve je manji deo tog dohotka koji se namenjuje čisto fizičkom izdržavanju (namirnicama). Tako su 1969. godine među društvenim slojevima najamnih radnika, upravo domaćinstva u kojima je glava porodice radnik posvećivala najmanji deo njihovog budžeta prevozu i telekomunikacijama, higijeni i zdravlju, kulturi, dokolici i raznim drugim troškovima.¹⁷ Mada ovaj rezultat koji se odnosi na troškove potrošnje već odražava koliko potrošnja radnika teži da bude svedena na najneposrednije aspekte reprodukcije radne snage, obim rada pri potrošnji, udeo prinudnog rada u vremenu reprodukcije su bitni faktori za konkretnu analizu načina života različitih društvenih klasa i slojeva.

Na taj način, ma šta rekli izvesni ideolozi, naše društvo nije društvo dokolice; a stvarnu funkciju jedne takve formule uostalom sa cinizmom otkriva reklama radionica „povremenog rada” koje predlažu takav rad kao način da se nađe „ravnoteža” između rada i dokolice, dok taj tip „povremenog rada” nije ništa drugo do jedan

¹⁶ Feldman Žaklina, prikaz knjige *Family Issues of Employed Women in Europe and America*, A. Michel, édit., Leiden, E.-J. Brill, 1971, in *Cahiers Internationaux de Sociologie*, Vol. LVI, 1974, str. 188.

¹⁷ Uporedi sa tabelom 44, str. 74–75 in *Données sociales*, INSEE, 1973.

od najsravnijih oblika vrhunske eksploatacije rada rođenih u kapitalističkom načinu proizvodnje.

Pošto smo razjasnili nekoliko misli o prirodi rada pri potrošnji, potrebno je da sada razmotrimo društvene odnose u kojima se odvija proces potrošnje. Ti društveni odnosi su, s jedne strane, odnosi vlasništva nad predmetima i sredstvima potrošnje, s druge strane, odnosi realnog prisvajanja tih predmeta i sredstava.

Oni prvi odnosi mogu se shvatiti pre svega kroz kupovinu robe, što se tiče dobara koja se brzo troše i kroz proučavanja imovine domaćinstava, što se tiče trajnih dobara. Tu se, međutim, radi samo o onim dobrima koja jesu ili postaju privatno vlasništvo domaćinstva. Treba takođe uzimati u obzir i „kolektivna dobra”, kolektivna opremna dobra, čije je društveno vlasništvo veoma različito, u onoj meri u kojoj su to sredstva potrošnje, i koja jesu ili nisu, ili su samo delimično nosioci robnog prometa.

Drugi odnosi određuju konkretne procese potrošnje. Mi ćemo ovde raspravljati samo o onima koja se odnose na društvenu jedinicu potrošnje, domaćinstvo, jer ćemo kasnije proučiti oblike potrošnje u većoj meri socijalizovane. Glavni oblik jedinice reprodukcije radne snage je domaćinstvo koje čini jedna bračna zajednica: samo 1,9% domaćinstava je bilo 1968. godine sastavljeno od dve ili više porodica. Domaćinstvu koje čini bračni par s decom treba dodati i ona domaćinstva koja odgovaraju drugim momentima ciklusa reprodukcije, mlade ili stare koji žive sami, bračne parove bez dece.

Definicija domaćinstva je samo empirijska definicija: sva lica koja stanuju u istom stanu. Međutim, ukoliko je stan osnovno sredstvo potrošnje, on predstavlja nosioca mnogobrojnih aktivnosti potrošnje i označava mesto koje je početak organizovanja, u okviru porodice, onih aktivnosti koje se odvijaju van stana. Ta definicija se praktično poklapa s teorijskom definicijom jedinice upravljanja najamninom i organizovanja konkretnih procesa potrošnje.

Najvažnije pitanje u odnosu na društvene odnose u individualnim procesima potrošnje je bez sumnje pitanje podele rada u domaćinstvu, a posebno uloge žene, u onoj meri u kojoj se upravo u toj oblasti dešavaju najvažnije objektivne promene. Uglavnom se tu postavlja *problem ženske radne snage*, s gledišta njegove društvene prirode i s kvantitativnog gledišta u isto vreme.

U ovom trenutku je neophodno dati nekoliko objašnjenja jer se često čuje da žene sve više rade, a isto toliko često se čuje da one rade manje nego ranije.

Na prvi pogled, posmatrano dugoročno, upravo je ovo drugo gledište tačno. Kare, Diboja i Malenvo nam daju na uvid sledeće brojke koje se odnose na globalnu stopu zaposlenosti žena, posle različitih ispravki čiji je rezultat jedna homogena serija:

1901.	1906.	1911.	1921.	1926.	1931.	1936.	1946.	1954.	1962.	1968.
36	36	35,5	35,5	33	33	31	32	30	27,5	28

Ovo opadanje stope globalne zaposlenosti objašnjava se uticajem većeg broja faktora. S jedne strane, znatno smanjenje stope zaposlenosti proističe, za mlada starosna razdoblja, iz uticaja produženja školovanja, obaveznog i onog posle njega. S druge strane, ženski deo stanovništva preživljava, u toku ovog perioda, kao i celokupno stanovništvo, duboke društvene promene, posebno masovna pomeranja poljoprivrede, sitne trgovine i zanatstva prema drugim aktivnostima. Međutim, za ove dve poslednje kategorije i za najamne radnike u poljoprivredi, rad žene se najčešće obavlja u vidu pomoći u okviru porodice, koji sjedinjuje učešće u aktivnosti porodične ekonomske jedinice i rad pri potrošnji. Godine 1968. 95% aktivnih udatih žena, čiji je muž bio vlasnik poljoprivrednog imanja, i same su pripadale toj društveno-profesionalnoj kategoriji; isti je slučaj bio sa 69% žena vlasnika industrijskih i trgovačkih preduzeća, u kategoriji čiji je najbrojniji deo sastavljen od malih trgovaca i zanatlija. I danas ove kategorije imaju veću stopu zaposlenih žena od stope u kategoriji najamnih radnika, a smanjenje poljoprivrednog stanovništva, malih trgovaca i zanatlija dovodi do znatnog opadanja globalne stope zaposlenosti ženske radne snage.

Ako, naprotiv, proučavamo ove stope po društvenim kategorijama, a u novijem razdoblju za koji raspoložimo serijama koje se mogu uporediti, zapažamo, počev od 1954. godine, neprekidan porast stope zaposlenosti udatih žena koje žive sa svojim muževima:

	1954.	1962.	1968.
Slobodne profesije	19,5	21,8	27,7
Viši kadrovi	17,8	23,0	29,4
Srednji kadrovi	31,9	37,2	43,4
Službenici	31,2	37,9	43,4
Radnici	25,4	28,7	32,9
Uslužno osoblje	32,9	40,5	44,8

Videli smo da su ove kategorije, posebno radnička klasa i službenici, danas najbrojnije kategorije, u relativnom i apsolutnom porastu.

Zapažamo takođe da je u periodu od 1962. do 1968. godine, taj porast zahvatio sva starosna razdoblja. On se odnosi podjednako na mlade žene bez dece kao i na mlade majke, pa čak i na žene starije od 44 godine, u svim kategorijama koje smo upravo naveli.

S druge strane, aktivnost supruga najamnih radnika je takođe uglavnom najamnička aktivnost. U 1968. godini zabeležen je sledeći raspored, izražen u procentima, po društveno-profesionalnim kategorijama udatih zaposlenih žena, u odnosu na društveno-profesionalnu kategoriju njihovog muža.¹⁹

Društveno-profesionalna kategorija muža	Srednji kadrovi	Službenice	Radnice	Uslužno osoblje	Ukupno
Srednji kadrovi	36,1	41,1	9,8	4,3	91,3
Službenici	13,6	49,7	19,4	9,2	91,9
Radnici	8	30,6	39,7	14,6	92,9

Procenat koji se javlja u drugim kategorijama koje obuhvataju žensku najamnu radnu snagu je zanemarljiv, osim za srednje kadrove čijih 3,7% supruga su viši kadrovi ili slobodne profesije. Osim toga, 4,4% supruga srednjih kadrova, 5,4% supruga službenika i 4,1% supruga radnika pripadaju kategoriji vlasnika industrijskih i trgovačkih preduzeća, verovatno pre svega malih trgovaca i zanatlija.

Profesionalna aktivnost supruga najamnih radnika je, prema tome, isto tako najamnička aktivnost, koja se obavlja izvan prebivališta i često daleko od njega, naročito u velikim gradovima. Suprotno aktivnosti koja se obavlja u vidu pomoći u okviru porodice, ova aktivnost im onemogućava da se bave kućnim poslovima i da čuvaju decu u toku dana.

Može se reći, prema tome, da u sadašnje vreme supruge radnika takođe rade sve više i više; to povećanje rada koje unosi još jednu platu u budžet domaćin-

¹⁹ Michal M.-G.: *L'emploi féminin en 1968*, No. 109 des Collections de l'INSEE, Série D, No. 25, novembar 1973, tabela 12, str. 22.

stva, samo je delimično nadoknađeno kupovinom sredstava potrošnje, koju omogućava višak prihoda i ušteda jednog dela kućnih poslova. Drugi aspekti rada pri reprodukciji radne snage kao što su odgajanje dece, u odsustvu kolektivnih opremnih dobara i zbog zaposlenosti ili udaljenosti babe i dede, mogu da imaju samo veoma skupa i nezadovoljavajuća rešenja na psihičkom, pedagoškom i zdravstvenom planu.

Opšti zaključak bi bio da se smanjuje rad pri potrošnji, ali pošto se povećava profesionalna aktivnost članova domaćinstva, ukupna količina rada se povećava. Postoji, dakle, iza privida povećanja „nivoa života”, ako se zadržimo samo na novčanim sredstvima, degradacija načina života u pogledu obima prinudnog rada: upravo su žene te koje najviše trpe zbog takvog razvoja, s jedne strane zbog opadanja vrednosti ženske radne snage izraženog kroz kapital, jer je ženi teže da nađe zanimljiv i dobro plaćen posao, s druge strane zbog praktičnih potrošačkih ideologija usled kojih se podela rada u domaćinstvu ne razvija istom brzinom kojom se povećava zaposlenost žena.

Mada profesionalna aktivnost žena potencijalno predstavlja napredak, sa stanovišta opšteg razvoja svih proizvodnih snaga i posebnog razvoja društvenih perspektiva koje se otvaraju pred ženama, u sadašnjim uslovima se ne može govoriti o „oslobađanju žena” kroz rad. S jedne strane, uslovi života u domaćinstvu, odsustvo kolektivnih opremnih dobara, izazivaju povećanje ukupnih radnih obaveza, vremenska ograničenja. S druge strane, zapošljavanje ženske radne snage u ovom načinu proizvodnje odnosi se pre svega na nekvalifikovan rad, jednoličan, nepogodan za razvijanje sposobnosti žena kao ravnopravne proizvodne snage.

Na taj način možemo reći da je postepeno funkcionisanje domaćinstva kao društvene jedinice potrošnje u sve većoj meri poremećeno, dovodeno u pitanje. Svaki od članova domaćinstva, bio on radnik ili ne, ima sada svoj lični ritam aktivnosti, utvrđen prema rasporedu rada, posećivanja škole, vremena prevoza. Prisustvujemo postepenom nestajanju sinhronizovanog porodičnog života, a jedan od njegovih najmućnijih uzroka je rad u uzastopnim smenama.

To nestajanje sinhronizovanosti ritmova rada i od mora pojedinaca u domaćinstvu ima teške socijalne posledice, jer unosi poremećaje u mnogobrojne procese potrošnje, koje je domaćinstvo obezbeđivalo zajednički i koji nisu zamenjeni odgovarajućim društvenim oblicima. Postoji, dakle, tendencija ka dezorganizaciji poro-

dičnog života koja pogađa isto toliko odnose bračnog para koliko i odnose roditelja i dece, i odnose domaćinstva s „društvenim okruženjem”.

V — SOCIJALIZACIJA POTROŠNJE

U prvom delu ovog članka razmatrali smo, pre svega, individualne potrošačke postupke koje domaćinstvo, društvena jedinica potrošnje, obavlja i koji se obavljaju unutar nje. To je u izvesnom smislu tipičan oblik reprodukcije radne snage u okviru kapitalističkog načina proizvodnje koji možemo šematski prikazati pomoću ciklusa:

radna snaga → najamnina → roba → radna snaga

Radnik razmenjuje svoju radnu snagu za najamninu, jer se radna snaga efektivno troši u toku procesa proizvodnje. U zamenu za svoju najamninu on kupuje robu, potrošnja te robe omogućava reprodukciju radne snage. Potrošnja se obavlja u obliku individualnih potrošačkih postupaka koji se odlikuju:

— privatnim vlasništvom domaćinstva nad predmetima i sredstvima potrošnje, koje je rezultat kupovine pomoću najamnine,

— realnim prisvajanjem tih predmeta i sredstava od strane članova domaćinstva u procesu potrošnje organizovanom unutar domaćinstva.

Ovaj oblik u stvari postoji samo kao tendencija načina proizvodnje koja se meša s prethodnim oblicima ili onim oblicima koji izražavaju protivrečne težnje. Pre svega, izvesni elementi neophodni za reprodukciju radne snage mogu se dobiti bez pribegavanja robnoj razmeni: takav je slučaj sa samosnabdevanjem izvesnim prehrambenim proizvodima, kod poljoprivrednika ili radnika koji raspolazu baštom. Isti je slučaj uglavnom sa svim onim što je proizvedeno u domaćinstvu radom pri potrošnji i što nije kupljeno. Promena uslova rada i života kakva proističe između ostalog i iz društvenih oblika urbanizacije, dovodi do smanjenja samosnabdevanja izvesnim proizvodima, posebno prehrambenim. Pošto su onda ti elementi reprodukcije radne snage proizvedeni u sferi kapitalističke proizvodnje proširenjem te sfere, dolazi do razvoja društvene i tehničke podele rada, a to znači do socijalizacije, ali do kapitalističke socijalizacije koja pripada proizvodnji a ne više potrošnji.

Uopšteno posmatrano, pritisak vremenskog ograničenja koji proističe iz trajanja i intenziteta rada, vremena potrebnog za prevoz, iz zamora i potrebe za odmorom, iz brzog razvoja zapošljavanja ženske radne snage, primorava na smanjenje rada pri potrošnji, delimično zamenjenog kupovinom robe: sredstava potrošnje kao što su električni aparati za domaćinstvo ili gotovi obedi, konzerve ili smrznuta hrana. Postoji, dakle, proširenje polja društvene proizvodnje na oblasti koje su ranije pripadale radu pri potrošnji, i napuštanje izvesnih vrsta aktivnosti u domaćinstvu, na primer u oblasti kulinarnstva.

I obrnuto, sama ova transformacija potrošnje je usko ograničena prihodom domaćinstva, a to ograničenje primorava, kao što smo ranije videli, da se biraju načini potrošnje koji su jeftiniji, zato što zahtevaju više rada — ali u granicama raspoloživog vremena za taj rad, vremena koje se znatno smanjilo. U tome se sastoji ceo problem istovremenog upravljanja raspoloživim vremenom i raspoloživim novcem u domaćinstvima.

Individualni potrošački postupci često su deo postupaka u većoj meri socijalizovanih, u tom smislu što jedinica potrošnje nije samo domaćinstvo — bračna zajednica, već se proširuje u izvesnim slučajevima na obimniju društvenu grupu, proširenu porodicu, komšiluk, gde se obavljaju razne aktivnosti kao što su odgajanje i čuvanje dece, pripremanje i trošenje obeda, mnogobrojne aktivnosti dokolice. Radi se najčešće o socijalizovanim oblicima potrošnje vezanim za društvene strukture nasleđene iz prekapitalističke proizvodnje i koje (još) nije zbrisao sadašnji način proizvodnje.

Ti oblici ponekad čak mogu da traju i unutar kapitalističkog načina proizvodnje u slučaju dosta homogenih društvenih grupa, vezanih za dosta stabilne oblike proizvodnje i koje se reprodukuju u prostoru koji je adekvatan što se tiče načina prisvajanja: taj tip socijalizovane potrošnje se može zapaziti u izvesnim starim radničkim četvrtima, kao što su, na primer, to pokazali M. Kastel i F. Godard za lučke radnike iz Denkerka²⁰ ili M. Moris za marsejske četvrti.²¹

Taj u većoj meri socijalizovan karakter potrošnje u sličnim slučajevima možemo definisati pomoću različitog oblika odnosa u potrošnji: pre svega širenje odnosa realnog prisvajanja predmeta i sredstava potrošnje na dru-

²⁰ Castells M. et Godard F.: *Monopolville*, Mouton, Paris, 1974.

²¹ Maurice M. et al.: *Travail, mode de vie et espaces sociaux*, LEST, Aix-en-Provence, 1972.

štvenu jedinicu širu od domaćinstva — bračne zajednice, kao što su proširena porodica, a često i komšiluk. Postoji, dakle, nepoklapanje između odnosa vlasništva — ono najčešće ostaje privatno — i odnosa realnog prisvajanja.

Pokretljivost kapitala vezana za promene profita teži da poljulja ovaj tip društvene organizacije, da ostvari pokretljivost radne snage. Procesi urbanizacije takođe uništavaju ove stare četvrti, a sa njima i društvene strukture, kao što su to dobro analizirali H. Koen u vezi s obnovom bloka 4 u trinaestom pariskom kvartu²² ili ekipa GETUR u vezi s „rehabilitacijom“ kvarta Très-Cloîtres u Grenoblu.²³ Promene načina života sa svim onim što smo rekli o ograničenom vremenu i nestajanju sinhronizacije ritmova života članova domaćinstva, kao i udaljenost različitih domaćinstava vezanih rodbinskim vezama, otežavaju u novim urbanim zonama, obnovu takvih struktura socijalizacije potrošnje, mada uzajamno pomaganje još uvek postoji u odnosima sa susedima. Danas se nove forme socijalizacije više izražavaju kroz klasne postupke.

Da bi razumeli prirodu i dejstvo težnje ka socijalizaciji potrošnje u kapitalističkoj društvenoj formaciji, potrebno je poći od uslova procesa reprodukcije radne snage. Ti uslovi mogu, vrlo uopšteno, da se odlikuju stalnom tendencijom stege, ograničavanja nivoa života velike većine domaćinstava radnika, ograničavanja koje se izražava istovremeno kroz kupovnu moć, smanjivanje raspoloživog vremena i rad pri potrošnji. Osim toga, nivo života radnika nije statički podatak, već se neprestano menja zbog kretanja akumulacije kapitala. Ovo kretanje, usporeno tendencijom opadanja prosečne stope profita, pokušava da osujeti to opadanje na razne načine, među kojima i porastom stope apsolutnog viška vrednosti ili stope eksploatacije. Taj porast može da bude direktan i da se izražava kroz politiku najamnina u preduzeću, ili indirektan i da se izražava kroz inflaciju, na primer. Nivo života radnika definiše se, u stvari, samo kao rezultat odnosa snaga. Upravo na taj način treba shvatiti uslovljenost najamnine vrednošću radne snage koja nije automatska posledica nekog samostalnog tajanstvenog mehanizma koji se nalazi izvan oblasti društvenih odnosa, već je, naprotiv, posledica tih samih društvenih odnosa. Klasnom borbom radnici nameću

²² Coing, H.: *Rénovation urbaine et changement social*, Editions Ouvrières, Paris, 1966.

²³ Maglione J. et al.: *Très-Cloîtres, analyse du processus d'insalubration d'un quartier*, GETUR, Grenoble, 1972.

kapitalu najamnine koje omogućavaju reprodukciju radne snage. U toku određenih istorijskih razdoblja u kojima su odnosi snaga bili naročito nepovoljni za radnike, kapital je povećao u najvećoj mogućoj meri stopu eksploatacije, po cenu da traži na drugom mestu (na selu, u inostranstvu) radnu snagu koja mu je nedostajala zbog nedovoljne reprodukcije.

Borbe radnika inspirisane socijalnim zahtevima odnose se ne samo na njihove najamnine, uslove rada i ritam rada — sve što se direktno dovodi u pitanje u njihovom neprekidnom odnosu prema kapitalu — već i na opšte društvene uslove njihovog života. U tim borbama, u tom društvenom odnosu, javlja se težnja ka socijalizaciji reprodukcije radne snage, kao klasni odgovor na nedostatke uslova stvorenih kapitalističkom proizvodnjom. Kapitalistička proizvodnja, naime, ne odgovara i ne može da odgovori na zahteve reprodukcije radne snage, osnovna kontradikcija načina proizvodnje između razvoja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje izražava se takođe u reprodukciji. Kapitalistička proizvodnja stvara samo ono što omogućava profit, i to dovoljan profit. Zakon prometa kapitala je akumulacija, a ne odgovor na društvene potrebe. Mnogobrojni elementi neophodni za reprodukciju radne snage, stanovi, zdravstvene usluge, školstvo, itd., ne stvaraju se ako njihova proizvodnja ne omogućava profit ili dovoljan profit, ili tačnije rečeno, stvaraju se u uskim granicama rentabilnosti, u rentabilnim oblicima koji su neizbežno robni oblici.

Drugim rečima, protivrečnost u reprodukciji se ne ispoljava samo kroz kvantitativnu nedovoljnost predmeta i sredstava potrošnje koje radnici mogu sebi da pribave, već i kroz kvalitativnu nedovoljnost mogućih procesa potrošnje u odnosu na zahteve reprodukcije radne snage. Ta kvalitativna nedovoljnost se odnosi podjednako na društvene odnose u potrošnji i na fizičku prirodu, upotrebnu vrednost, predmeta i sredstava potrošnje.

Odnos privatnog vlasništva nad predmetima potrošnje je doveden u pitanje, ne u apsolutnom smislu — prema glupom mitu potpune kolektivizacije koja ide sve do četkice za zube, omiljenog sredstva zastrašivanja u izbornoj propagandi buržoazije — već u svojoj specifičnoj nedovoljnosti u odnosu na zadovoljenje društvenih potreba, koja je prouzrokovana njenim karakterom društvenog oblika vezanog za prevlast robnog prometa, a iza njega, za zakon akumulacije. Dovodjenje u pitanje tog odnosa privatnog vlasništva ne znači da je neophod-

no da se on ukine, već da se prevaziđe tamo gde predstavlja prepreku reprodukciji, razvoju proizvodnih snaga; a to prevazilaženje ne znači nužno „kolektivizaciju” sredstava koja su sada privatno vlasništvo, već pre svega i najviše razvoj novih oblika društvenog vlasništva.

S druge strane, prevazilaženje odnosa privatnog vlasništva isto tako nije neophodno vezano za prevazilaženje odnosa realnog individualnog prisvajanja. Na primer, može nam izgledati da sistematski razvoj privatnih vikendica ne može u pravilnoj meri da odgovori društvenim potrebama za dokolicom u vreme vikenda i godišnjih odmora: suviše visoka cena koštanja, negativne posledice sistematskog privatnog vlasništva nad zemljištem, naročito u zonama letovanja, niska stopa korišćenja. Odgovor se svakako ne nalazi u „kolektivizaciji” vikendica, ni isto tako u isključivo kolektivnim oblicima dokolice: naselja namenjena letovanju koja pripadaju odborima preduzeća predstavljaju, na primer, oblike društvenog vlasništva nad sredstvima za potrošnju koji, umesto da ga ometu, omogućavaju razvoj individualnog prisvajanja mesta za odmor.

Prema tome, možemo definisati težnju ka socijalizaciji potrošnje kao težnju ka prevazilaženju individualne robne potrošnje; ka prevazilaženju dvostrukog odnosa privatnog vlasništva i individualnog prisvajanja predmeta i sredstava potrošnje; prevazilaženje koje se vrši bilo kroz razvoj društvenog vlasništva nad predmetima i sredstvima potrošnje kada se oni ipak individualno prisvajaju, bilo kroz istovremen razvoj društvenog vlasništva i kolektivnog prisvajanja predmeta i sredstava potrošnje, u konkretnim socijalizovanim procesima potrošnje u kojima je i sam rad pri potrošnji socijalizovan.

Ta težnja ne znači težnju ka zamenjivanju individualne potrošnje kolektivnom potrošnjom. Ona je, naprotiv, u suštini, težnja ka razvijanju individualne potrošnje (proces realnog prisvajanja) stvaranjem društvenih uslova za taj razvoj koji su vezani bilo za odnose vlasništva, bilo za socijalizaciju rada pri potrošnji. Ona podiže produktivnost rada i ušteduje individualni rad koji je onda oslobođen za razvoj individualne potrošnje. Vidimo da takav razvoj teži da, u okviru individualne potrošnje, smanji ograničeno vreme u korist slobodnog vremena, vremena za stvaralački rad.

Treba istaći da ova definicija razlikuje socijalizaciju potrošnje drugih oblika socijalizovanog upravljanja uslovima reprodukcije radne snage koji su uglavnom vezani za najamninu i ne menjaju sami po sebi društvene

odnose u kojima se vrši ta reprodukcija, posebno dvostruki odnos — robni odnosi — privatno vlasništvo. Mnogobrojne društvene povlastice poprimaju oblik dodatka najamnini ili indirektna najamnina — dodatak za prevoz, dodatak za stan, dečiji dodatak — koji, mada povećava kupovnu moć domaćinstva koje ga koristi, ostaje deo tipičnih oblika reprodukcije vladajućeg odnosa u proizvodnji. Primećujemo takođe oblike „socijalizacije rizika” (kase uzajamne pomoći), ponekad vezane za oblike indirektna najamnina (socijalno osiguranje). Ipak je važno podvući da ovi oblici mogu da predstavljaju uvod ili neophodne i povoljne uslove za stvaranje drugih oblika koji ih prevazilaze u stepenu socijalizacije; na taj način, sistem socijalnog osiguranja omogućava razvoj socijalizacije „zdravstvene potrošnje”, prevazilazeći samo nadoknađivanje troškova individualne potrošnje zdravstvene usluge izvršene u okviru privatnog ušnog posla.

Kao ni uslovljenost najamnina vrednošću radne snage, ni težnja ka socijalizaciji potrošnje nije automatski proces, ona postoji samo kao društveni odnos, posledica suštinske protivrečnosti. Isto tako ona nije spontani razvoj koji je deo procesa individualne potrošnje. U stvari, ona je prouzrokovana i postoji samo u klasnim postupcima koji ostvaruju tu težnju na konkretan način.

Borba radnika izražava tu težnju u okviru preduzeća kroz zahteve za različitim društvenim povlasticama, kantinama, itd., kroz zahteve koji se odnose na stanove i prevoz, kao i kroz akciju radničkih organizacija u odborima preduzeća, koje organizuju i razvijaju socijalizovane oblike potrošnje za radnike. Međutim, ta borba prevazilazi u isto vreme odnos prema pojedinačnom kapitalu da bi se pretvorila u klasni odnos na nivou društvene formacije, politički odnos prema celokupnom kapitalu, odnos prema državi. Upravo u okviru države se stvara klasni odnos u kojem borba radnika pokušava da nametne transformaciju njihovih uslova života. To ukazuje na činjenicu koliko su klasni postupci, kao postupci *organizovane* klase bitni, kao osnovni element uspostavljanja i određivanja nivoa političkog odnosa klase čiji je nosilac država.

Zbog toga su konkretni oblici socijalizacije reprodukcije radne snage u širokoj meri — ali ne isključivo — *državni oblici*, vezani za funkcionisanje državnog aparata a delimično i obuhvaćeni tim aparatom. Iz istog razloga, državni oblici socijalizacije potrošnje, kolektivna opremna dobra i javne službe, nisu nikad čisto po-

trošački odnosi i procesi, već uvek i politički i ideološki odnosi i procesi.

Težnja ka socijalizaciji uslova reprodukcije radne snage izražava protivrečnosti te reprodukcije i prevazilaženje tih protivrečnosti kroz i pomoću klasnih postupaka; to je tendencija suštinski vezana za borbu radnika. Međutim, u izvesnim uslovima, i u toku ograničenih perioda, konkretno ostvarenje te težnje kroz razne oblike državne politike može da ima povoljne posledice za izvestan interes zajednički raznim kapitalima. Poboljšanje opštih društvenih uslova reprodukcije radne snage može da bude povoljno za kapital u onoj meri u kojoj on tada lakše dolazi do kvalitetne radne snage, u onoj meri u kojoj direktna cena koštanja reprodukcije radne snage može da opadne, pa prema tome može eventualno da se smanji najamnina, zbog socijalizacije jednog dela neophodnih elemenata koji na taj način izlaze iz robnog prometa, najzad u onoj meri u kojoj osetno povećanje potrošnje, čak i ako nije robna potrošnja, izaziva najčešće jačanje ekonomske aktivnosti. Neki su odmah zaključili da sve to služi samo da još više poboljša funkcionisanje kapitalističke privrede, da su zahtevi za kolektivnim opretnim dobrima, stvaranja radničkih opštinskih odbora, samo deo reformizma koji pomaže kapitalu.

Taj zaključak, međutim, zaboravlja da reformizam nije jednak reformama već negaciji, zatajivanju klasne protivrečnosti i potrebe za njenim revolucionarnim prevazilaženjem.

On takođe zaboravlja da ako su izvesne posledice konkretnog ostvarenja te težnje u okviru raznih oblika „društvene” politike kolektivnih opretnih dobara prividno povoljne za kapital, to ostvarenje, istovremeno, samo produbljuje osnovnu protivrečnost načina proizvodnje. To je postalo očevidno u opštoj krizi načina proizvodnje u njegovoj fazi državnog monopola kroz sistematsko suprotstavljanje težnji celokupne monopolističke politike ka desocijalizaciji uslova reprodukcije radne snage, ka sistematskom uređenju svih sektora društvene aktivnosti da bi se tamo našle tačke rentabilnog unošenja monopolističkog kapitala. Uzrok leži u činjenici da je „društveni mir” luksuz koji kapital ne može sebi da dozvoli, zbog objektivnih zahteva zakona akumulacije u uslovima pojačane međunarodne konkurencije, opadanja prosečne stope profita zbog naglog porasta organskog sastava kapitala, iz bog sužavanja područja imperijalističke vladavine.

U svim razdobljima deluje za protivrečnost, jer je svako kretanje ka socijalizaciji nekog sektora društvene potrošnje u direktnoj protivrečnosti s interesima kapitala koji se koriste u tom sektoru, jer dovodi u pitanje njihove perspektive akumulacije. Izvesni sektori mogu, zbog odnosa političkih snaga među klasama kao i zbog odnosa snaga unutar vladajuće klase, da budu u većoj meri zahvaćeni kretanjem ka socijalizaciji potrošnje: takav je bio slučaj građevinarstva zbog politike društvenih stanova. Međutim, kao što smo već rekli, razvoj krize primorava kapital i državu da dovedu u pitanje tu socijalizaciju, da prošire polje monopolističke akumulacije.

Zbog svega toga, u okviru ovog načina proizvodnje, ne postoji stabilna definicija, neprekidna evolucija sektora i oblika socijalizacije potrošnje u određenom pravcu. Naprotiv, postoji s jedne strane težnja ka njihovom razvoju, ka njihovom proširenju na nove sektore pod uticajem borbe radnika, a s druge strane suprotna težnja za ponovnim uvođenjem u socijalizovane sektore novih oblika prevlasti monopolističke akumulacije — što dosta loše označavamo uobičajenim nazivom „privatizacija”.

(Edmond Preteceille, *Besoins sociaux et socialisation de la consommation*, *La Pensée*, br. 180, april 1975)

Prevela dr Ksenija Jovanović

J. F. de Reymond

POTREBE I IRACIONALNOST KAPITALIZMA

I — „RACIONALNOST” KAPITALIZMA

1. Predstavljajući kapitalističku ekonomsku delatnost kao racionalnu, ekonomska nauka tvrdi da su potrebe prioritete. Ona ekonomski proces posmatra jednosmerno i ne pita se o poreklu potreba kao takvih, o njihovom dinamizmu, značenju itd... Ekonomska nauka tvrdi da potrebe „usmeravaju proizvodnju”, a ne pita se da li potrebe koje zauvek okamenjuje i same ne pripadaju određenom načinu proizvodnje. U stvari, zar je moguće da te potrebe, ukoliko su stvarne i od presudnog značaja, ne budu date u samom načinu proizvodnje? Kada bi im prethodio, način proizvodnje bi na njih snažno uticao: shema teoretičara kapitalizma je netočna, jer kako se istovremeno može tvrditi da su i potrebe i način proizvodnje prioritete? Ako ima mesta sumnji u kapitalističku upotrebu reči „racionalnost”, reč je o nečemu mnogo širem od liberalne ideologije koja, u naturalističkom kontekstu, svoju racionalnost hoće da predstavi kao racionalnost uopšte i tako sebi pribavi univerzalnost koju, u stvari, zloupotrebljava. U tom svetlu jedan čin izgleda racionalan kada je u skladu s logikom sistema, to jest logikom profita; princip racionalnosti koji važi u klasičnoj ekonomskoj nauci je istorijski proizvod sistema.

2. U kapitalističkoj ekonomiji postoji stvarna hijerarhija potreba, u zavisnosti od optimalnog korišćenja faktora proizvodnje u odnosu na cilj u skladu sa kojim su ti faktori organizovani, to jest u odnosu na profit. Koherentnost te logike može se razumeti ako se uzmu u obzir zahtevi industrijske politike.

„U ekonomskoj teoriji motivacija tradicionalnog preduzetnika bila je uvek maksimalizacija profita... tradicionalna ekonomska teorija počiva i danas na modelu po kome je cilj preduzeća maksimalizacija profita”.¹ Smatralo se da je najbitnije ono što se odredi u okviru industrijske politike.

3. Ta „racionalnost” se očituje u korišćenju najnaprednije tehnologije, a naročito računara (nije slučajno što je IBM jedna od najnaprednijih kapitalističkih firmi), u međunarodnom rasprostranju proizvodnih i prodajnih jedinica, u bezgraničnom podizanju produktivnosti: potrebno je ne samo proizvesti što je moguće više proizvoda u što kraćem vremenu, već dati prioritet „isplativoj” proizvodnji i investicijama, to jest onome što će oploditi kapital. Tako se prioritetskim smatraju one potrebe koje omogućuju prodaju proizvedenih dobara, čime se izbegava avet hiperprodukcije i obezbeđuje „isplativost kapitala”. Privilegisane će biti upravo one potrebe koje firme nameću sa posebnom pažnjom zahvaljujući reklami i istraživanju tržišta. Reklama zasićuje društvenu sredinu terorističkim bombardovanjem parolama i slikama. Ove potrebe, smeštene pri samom vrhu hijerarhije, lako se plaćaju. Rentabilnost ili produktivnost kojom se u uskom polju kapitalizma određuje racionalnost nalazi svoje utemeljenje u višku vrednosti, koji je suština profita: „... smatra se proizvodnim samo onaj radnik koji kapitalisti pribavlja višak vrednosti ili čiji rad oplođuje kapital”.² Razume se da se hijerarhija potreba određuje u odnosu na radnika, i u toj hijerarhiji se privilegišu one potrebe koje se lako plaćaju. No, treba imati u vidu ono što stvara taj višak vrednosti, to jest najamni položaj i odnose dominacije koji ga odlikuju.

U tom svetlu, kada se jedan postupak smatra racionalnim ukoliko smeru pribavljanju najvećeg profita, postavlja se pitanje nije li cilj kapitalističke racionalnosti u tome da nas prisili da zaboravimo kako je rasulo samo privremeno, kako u njemu nema ničeg nužnog; dakle, nije li cilj amnezije koju bi htela da nam nametne ta racionalnost — čija je jedna varijanta opijum naroda (danas: reklama i ideologija potrošnje) — nije li, dakle, njen cilj u tome da se „skrene pažnja razočaranih masa i prida narodu mit vlasti, iako stvarna vlast

¹ „Sociološke motivacije preduzetnika u modernom preduzeću”, R. I. Monsen, u *Economie Appliquée*, Tom XVII, No. 4, 1964, str. 544—545.

² Marx, *Pléiade*, str. 1002.

ostaje u rukama vojne birokratije i udružene industrije”, kako to kaže Galbraith.³

Možemo utvrditi da ta „racionalnost”, zasnovana na višku vrednosti i profitu, a uslovljena najamnim radnim odnosom i eksploatacijom čoveka od čoveka, odgovara jednim potrebama koje priznaje kapitalistički sistem: potrebama koje se mogu platiti.

Kao primer te kapitalističke racionalnosti navešćemo jedan pogled na svet u kome referencijalni sistem ostaje liberalna ideologija tržišta. Moglo bi se pomisliti da je plan izraz mišljenja zainteresovanih (to jest, svih građana) i donetih odluka. No, u stvarnosti, kada je u kapitalističkom društvu plan podređen traganju za profitom, to više nije ono što bi trebalo da bude, ili još bolje: odluke slede taj imperativ i u skladu sa njim usmeravaju mišljenja zainteresovanih. Može da postoji plan kako bi se ostvarili profiti i taj plan može da bude podređen onome što bi trebalo da ograniči. Tako se u VI planu kaže: „... tržište predstavlja najefikasniji način organizacije proizvodnih delatnosti... treba naviči Francuze da se njime rukovode”. Upravo u tome je paradoks planifikacije koja govori o tržištu, a ne o planifikaciji i koja priznaje da se na tržište poziva:

„Podleganje zakonima konkurentskog tržišta koje će se zadržati kao jedan od temelja naše industrijske ekonomije implicira da je preduzeće pokretano stvaralačkom motivacijom koju čini težnja za profitom”.⁴

Ili:

„Neophodno je da svi (ne samo preduzeća, već i celina različitih društvenih ili profesionalnih kategorija) steknu jasnu svest o dinamizujućoj i efikasnoj ulozi koju profit igra u našoj industrijskoj ekonomiji.”

Upravo na profitu je zasnovana hijerarhija ekonomskih delatnosti i potreba sa stanovišta ekonomije: profit se više ne smatra samo „naknadom za preduzimačev rad”, već postaje „znak uspele transformacije virtuelnog tehničkog progressa u ekonomski progres”. Ovo je lako objasniti kada se zna kakvu bi pokretačku ulogu poslodavci hteli da pridaju individualnoj potrošnji, dok je svrha plana upravo u tome da omogući uzimanje u obzir potreba prema skali koja ne vodi načuna o tome da li su one plative ili ne. Čemu plan koji bi ustoličio i pooštrio liberalni sistem? Racionalnost težnje za profi-

³ „Ekonomska nauka kao sistem verovanja”, *Recherches Economiques de Louvain*, No. 2, sept. 1970, str. 96.

⁴ Rezime i izveštaj Montjoie-Ortoli, 1968.

tom jeste ugaoni kamen jednog merkantilističkog pogleda na svet koji se čini utoliko nužnijim ukoliko je lažno liberalniji.

II

„Priroda stvari i društva definisana je na način koji omogućuje racionalno opravdavanje ugnjetavanja i eksploatacije”.

Marcuse⁵

Ta navodno kapitalistička racionalnost koristi se u stvarnosti potrebama i vodi računa samo o sredstvima kojima će dospeti do svog cilja — profita. Ona poriče ono što tvrdi da čini. Represivna, ograničena, ona brka cilj i sredstvo: ona je iracionalna.

1. *Ona je represivna*: to se ogleda u tome što njeni zahtevi služe kao dovoljni argumenti da se u drugi plan potisne zadovoljavanje potreba; te potrebe su podvrgnute represiji i manipulaciji⁶ u ime jednog mistifikovanog opšteg interesa. Ta manipulacija nipošto ne isključuje naturalizaciju potreba kako bi se one okamenile u datom stanju i kako bi se sprečila njihova evolucija. Tim fiksiranjem potreba, kako kaže Marcuse, „održavaju se prevaziđeni oblici borbe za egzistenciju”,⁷ utoliko pre što se najveći značaj pridaje potrebama koje odgovaraju vladajućim interesima. Ta racionalnost, koja se izražava na instrumentalan i tehnički način, održava se unutar postojećih institucija.⁸

Ta društvena racionalnost kaže: jedno radno mesto za svakoga (kada bi to bila istina!), a naročito: svako na svoje radno mesto. Racionalnost maskira eksploataciju, ili još bolje: eksploatacija je postala racionalna. Ipak je ta eksploatacija čoveka iskorišćavanjem njegovih potreba iracionalna zato što nije nužna. Gušenje potreba u svim njihovim oblicima nije, u stvari, nužno sa stanovišta života u društvu, već samo sa stanovišta održanja i razvoja sistema. Ovde se racionalnost sastoji u prilagođavanju društvenih i tehničkih zahteva, pri čemu to prilagođavanje može da prikriva terorističke zahteve, pošto dopire do svih oblasti života i može da se uobliči u okviru kojim se nameće normalno ponašanje. Da bi se to razumelo, potrebno je prodreti do zahteva koje na-

⁵ *Jednodimenzionalni čovek*, franc. izd., str. 188.

⁶ Isto, str. 31.

⁷ Isto, str. 32.

⁸ Isto, str. 45.

meće produktivnost i koji sebi podređuju zadovoljavanje potreba. Ta produktivnost, kao najmoderniji industrijski aspekt principa stvarnosti, „iznutra nameće organizaciju želja i potreba pod zakonom sveopšte prinude”, kao što kaže Marcuse.⁹ Nadrepresivni karakter kapitalističkog industrijskog društva proističe iz toga što ono, uspevajući da kvantitativno i kvalitativno zadovolji potrebe koje stvara, „nije ukinulo sveopštu prinudu”.¹⁰ Ta društvena represija dopire do svih oblasti (u obliku hijerarhija koje nisu nužne za proizvodnju, u obliku nadgledanja, administrativnih zlostavljanja itd.). Potrebe mogu da se osele, izraze i zadovolje samo u toj situaciji represivnog ograničavanja, čija se svemoć ne može prenebregnuti. Institucije su sveprodiruće i ko želi izbeći njihovoj ortodoksiji biva proglašen marginalnim; organizacija, proizvodnja i kontrola dostižu, prodiru i teroristu sve više celinu svih oblika ljudskog postojanja.

No, ovde se javlja protivrečnost, pošto ta društvena organizacija, koja nastoji da se predstavi kao ortodoksnna i kao izvor zadovoljavanja potreba, ne može te potrebe da zadovolji. Razlog ovome naći ćemo kasnije. Produktivnost, imperativ sticanja dohotka, sprečava izražavanje, razvoj i zadovoljavanje potreba. Vrhunac je u tome što produktivnost uspeva da skrene pažnju sa svog pravog cilja i time ostvaruje mistifikatorski pristanak onih koje obmanjuje. Produktivnost, cilj za sebe, vodi uspostavljanju saglasnosti individualnih i društvenih potreba.¹¹ Tako bi kapitalistički sistem uspeo da ukine sukobe samo posredstvom mistifikacije, pošto je jedina stvarna potreba, sa njegovog stanovišta, potreba za produktivnošću. Sistem predstavlja svoje sopstvene potrebe kao potrebe pojedinaca i prikazuje ih kao „sâm izraz uma”.¹²

2. *Kapitalistička „racionalnost” nije samo represivna, već i ograničena.*

Navodna racionalnost kapitalizma je ograničena pošto ne procenjuje ciljeve: racionalnost se, naime, procenjuje u odnosu na ciljeve, to jest u odnosu na jednu hijerarhiju i prioritet potreba. Pošto se u trgovačkom kapitalizmu na vrhu hijerarhije nalaze potrebe koje se plaćaju, u tom svetlu nema ni smisla govoriti o hijerarhiji.

⁹ *Um i revolucija*, franc. izd., str. 27.

¹⁰ Isto, str. 26.

¹¹ Isto, str. 26.

¹² *Eros i civilizacija*, franc. izd., str. 140.

Jedini sadržaj kapitalističke racionalnosti sastoji se u prilagođavanju sredstava ciljevima i u tome je „tradicionalni stav klasičnih ekonomista”.¹³ Čak i kada bi se, kao što to zahteva minimum logike, racionalnost htela definisati samo odmeravanjem različitih ciljeva kojima se teži, to jest njihovom koherencijom, utvrdilo bi se da se „u političkoj ekonomiji često slede ciljevi koji među sobom nisu saglasni”,¹⁴ uprkos tome što je politička ekonomija, sa stanovišta kapitalizma, po definiciji racionalna. Svaka interpretacija koju predlaže liberalizam da bi se uspješnije odbranila pseudoracionalnost jednog sistema koji odbija da postavi problem vrednosti ciljeva koje sledi, jeste pogrešna pošto pribegava redukciji, isključujući iz oblasti racionalnosti ciljeve koji joj, međutim, jedini mogu pribaviti smisao. Tako postupa i Allais kada kaže:

„... pojmovi 'racionalnog' ili 'iracionalnog' primenjuju se samo na sredstva, a nikada na krajnje ciljeve”.¹⁵

Time on ograničava racionalnost samo na prilagođavanje sredstava nepromenjenim ciljevima. Najviše što se ovim postupkom može postići jeste konsolidovanje jednog postojećeg (ekonomskog, političkog, tehničkog) sistema, a nikako i kvalitativna, duboka promena, pošto i sama pripada području prethodnog statusuoa koji promenu ne predviđa. Međutim, uslovi života se menjaju, razvoj proizvodnih snaga, obim sredstava za proizvodnju, sticanje klasne svesti napreduju. Ne može se prenebregnuti rastući raskorak između tih snaga i zadovoljavanja ili frustracije potreba. Naime, potrebe koje razvija sama društvena organizacija mogle bi da budu potpunije zadovoljene kada bi se otklonile stege koje ograničavaju to zadovoljavanje. Prvi preduslov sastoji se u oduzimanju viška vrednosti, koji ne nastaje samo u uslovima privatnog prisvajanja sredstava za proizvodnju; potrebno je naime, ukidanje svih uslova u kojima su najamni položaj i odnosi dominacije i eksploatacije mogući. Nastavljajući se na Marcuseovu analizu, Baran i Sweezy jasno govore o paradoksu jedne „delimične racionalnosti koju prati potpuna iracionalnost”.¹⁶

Optimalno upravljanje ekonomskim sistemom, koje uključuje promene metoda i čije reforme smeraju samo konsolidaciji načina proizvodnje, razlikuje se u stvari od kritičkog preispitivanja samih ciljeva. Dovodeći ci-

¹³ Mosse, u *Potrebe za potrošnim dobrima*, Razgovor u C. N. R. S., 1963, str. 13.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Marcuse, op. cit., str. 313.

ljeve u pitanje, dovodi se u pitanje sâm način, tip i odnos proizvodnje. Tragati samo za optimalnom stopom rasta znači zalediti sistem u postojećem stanju; od takvog sistema se kvalitativno razlikuje samo onaj sistem u kome je postojanje najamnog položaja, odnos kapitala, dovedeno u pitanje, bez obzira da li je kapital u privatnom ili državnom vlasništvu. Ne tvrdimo da se najamni može ukinuti odjednom, jer sadašnji nivo produktivnosti nije dovoljan da bi osigurao u celom svetu život i razvoj ljudi. Tvrdimo samo ovo: da bi se ljudi razotuđili nije dovoljno promeniti način proizvodnje.

Ono što iskrivljuje celu sliku nije iracionalnost proračuna pri predviđanju, već njihov odnos prema stvarnosti: ako su ti proračuni iracionalni, to je zbog toga što su otrgnuti od osnova i ciljeva koji bi ih opravdali, „pošto su izdvojeni iz stvarnog konteksta u kome nastaju činjenice i u kome se određuju njihove funkcije”.¹⁷ Ta racionalnost je nedostatna i iracionalna zato što je izdvojena iz konteksta u odnosu na koji poprima (ili bi trebalo da poprima) smisao; ona je varljiva zato što se predstavlja onakvom kakva nije. Predstavljajući se potpunom, mada je samo delimična, njen smisao biva iskrivljen kao što je iskrivljen i smisao jednog ponašanja ili reči izdvojene iz konteksta. Ta tehnička, lokalna racionalnost nedostatna je i može se osporiti jednom širom, sveobuhvatnijom racionalnošću. Kao što i širina područja svesti doprinosi razumevanju jedne pojave, tako ni sama racionalnost sredstava nije dovoljna da bi se učinili racionalnim ciljevi i ekonomske odluke. Ima odluka i prioriternih izbora iracionalnih u određenim okolnostima koje danas više nisu neumitne, a proizlaze iz podele na našoj planeti na siromašne i bogate. Pri tome, jedni koriste siromaštvo drugih kako bi utvrdili svoje bogatstvo. Iracionalno je racionalno proizvoditi neke robe. Odmaklo usavršavanje proizvodnje sistema kojima se ljudi pritiskuju ne čini tu proizvodnju racionalnijom. Iracionalnošću cilja poriče se napredak sredstava.

Sistem univerzalizuje ono što je relativno u određenom trenutku i na određenom mestu; on želi da nas ubedi kako je izraz jednog univerzalnog uma, kao što je pre dva veka hteo da se predstavi kao izraz prirodnih zakona. Videli smo da su potrebe kulturno utemeljene i relativne, a još nam je jasnije kako se kapitalistička ekonomija zatvara u pojedinačnost svog utvrđenog nereda, iako tvrdi da predstavlja univerzalnost prirodnog

¹⁷ *Jednodimenzionalni čovek*, str. 238.

poretka. Utvrđujući svoje norme kao norme uopšte, svoje pravo kao pravo uopšte, svoju kulturu kao kulturu uopšte, svoj model rasta kao *jedini* model razvoja, kapitalistička ekonomija je totalitarna, a njen liberalizam je samo jedan aspekt ili momenat njenog terorizma. Ona kaže: ono što je dobro za mene dobro je po sebi. Empirizam ili pozitivizam koji odlikuju taj sistem ne postavljaju problem ciljeva koje ekonomska delatnost sebi postavlja. Represivna i ograničena, ta navodna racionalnost u stvari je iracionalna.

Ta iracionalnost potiče iz dvostrukog izvora: s jedne strane, iz apstrakcije stvarnosti, odnosno procesa proizvodnje u ekonomskom sistemu, društvenog života i kulture koji su nerazdvojno povezani, konkretnih, doživljenih, proizvedenih i narastajućih potreba i, s druge strane, iz odvojenosti od svrhovnosti. Ne samo što se pitanje svrhovnosti ne postavlja — pošto se razvoj odvija sâm po sebi — već je kritičko razmišljanje svedeno na izbor i upotrebu sredstava. Tako jedini cilj kome se smjera ostaje profit koji, naturalizujući se i šireći se, poprima vrednost prava. U istom smislu, kapitalizam često predlaže razdvajanje društvenog od ekonomskog: ovo razdvajanje je iste vrste kao i prethodno, pošto odvaja življenu stvarnost od iskrivljene slike koja se o njoj stvara. Ovim razdvajanjem ekonomsko se svodi na tehnološko u kome bi vladala racionalnost, a društveno na ljudsko, prožeto subjektivnošću. Proglasiće se da je cilj ekonomije čisto tehnički, što znači da se u ime ravnoteže smjera povećanju profita. Još više, ta racionalnost služi izbegavanju političke promene i teži da onemogući svaki razvoj, ili kao što kaže A. Touraine: „... fenomen racionalnosti može se nametnuti takvom snagom da onemogućuje stvaranje jednog političkog pokreta”.¹⁸ Jer, predstavljajući se kao jedina objektivna vizija, on onemogućuje ili obesnažuje svako alternativno istraživanje. Tako je „tehnološka racionalnost postala politička racionalnost”.¹⁹ Nastoji se da se na individualni nivo svedu potrebe koje nisu potrebe kolektiva, već vladajuće politike.

Ta racionalnost je iracionalna i kada pretpostavlja da su potrebe zauvek date. No, kao što smo videli, potreba poprima smisao samo u odnosu na određene izuzetne okolnosti koje su i same stvorene sistemom. Jedna takva istorijska okolnost već je postojala pre kapitalizma. No, kapitalizam je do krajnjih granica razvio pro-

¹⁸ *Economie Appliquée*, T. XXVII, No. 4, 1964, str. 533.

¹⁹ *Jednodimenzionalni čovek*, str. 25, 41, 42.

izvodne snage, našao načina da podmiri potrebe, ali bi se one ugasio kada bi ih u potpunosti zadovoljio. Stoga kapitalizam mora racionalno da stvara potrebe kako bi opstao, ali u isto vreme i da ih frustrira, kako bi ih očuvao kao potrebe. Između potrebe ili, kažimo, težnje i njenog zadovoljavanja uvek treba sačuvati prostor ispod ili iznad koga se nailazi na frustraciju ili ravnodušnost. Ta racionalnost kapitalističke proizvodnje je, dakle, još uža pošto je ograničena, s jedne strane, profitom, koji je cilj sistema, a, s druge, u istom sistemu stvorenom mogućnošću zadovoljavanja potreba. Potreba ostaje izlika za proizvodnju, to jest, ne samo što je proizvodnja na prvom mestu i izaziva potrebu, već je njoj potrebna potreba kako bi je opravdala. U sistemu kapitalističkog potrošačkog društva, to jest u jednoj mistifikovanoj predstavi, potreba je postala samo reč, iako je ona, u stvari, egzistencijalni nedostatak. Taj egzistencijalni nedostatak stvarno se eksploatiše time što se predstavlja zadovoljenim, iako se, u stvari, zadovoljava samo predstava nedostatka, njegov semantički izraz. Kao što zadovoljenje potreba ne može u kapitalističkom sistemu da bude cilj kome se teži (pošto je taj cilj profit), tako to zadovoljenje ne može da bude ni sredstvo društvenog razvoja. Dakle, nezadovoljstvo koje sistem nužno stvara blokira ekonomski rast. No, nije to i najmanja iracionalnost koju sistem stvara.

Iracionalna zastarelost koja se planira u proizvodnji dobara-roba nije ni za koga misterij, ali treba utvrditi da ona pripada području proizvodnje znakova. Postoji opasnost da se stvarnost u kodiranju izgubi, pošto su potrošna dobra prezasićena simbolizmom. U stvari, troši se zato što se ne može stvarati ili odgovarati stvarnim potrebama. Tako se zatvara krug u kome se izgubio smisao.

Ta protivrečnost između, s jedne strane, tehničke mogućnosti da se brzo zadovolje sve potrebe i, s druge, činjenica da kapitalizam mora, kako bi preživeo, da stvara nove potrebe, to jest mora održavati tu iracionalnu nesaglasnost između potreba i dobara, može se izraziti s gledišta rentabilnosti. Kapitalizam koji bi mogao zadovoljiti ono što nam se čini potrebama mora, ukoliko želi da se razvija povećavajući svoj višak vrednosti, stvarati nove potrebe i nove oblike njihovog zadovoljavanja. Ima potreba bez dobara (jer te potrebe nisu za sistem rentabilne mada ih on stvara), kao i dobara bez potrebe. Ta logika stvaranja potreba je u osnovi iracionalna, zato što sistem nužno održava nemogućnost zadovoljavanja potreba koje bi trebalo podmiriti. Sistem ne

sme da zadovolji potrebu, već na nju mora da odgovori u meri koja omogućuje njeno obnavljanje. Kao da je reč o bolesniku koga ne treba niti pustiti da umre, niti sasvim izlečiti, jer bi se u oba slučaju izgubila klijentela. Sistemu je potreban nedostatak sredstava za zadovoljavanje potreba kako bi mogao da funkcioniše, to jest, da održava taj nedostatak.

Kako bi, dakle, kapitalistički sistem mogao da vodi obilju (a ono nije isto što i društvo u kome ima dobara u izobilju!), shvaćenom kao zadovoljavanje svih potreba, a da istovremeno ne dođe do razaranja ekonomskog sistema? Zadovoljiti potrebe ostaje za kapitalizam zahtev koji, na nivou ideologije, osporava ono što potvrđuje stvarnost. Kako je kapitalizmu potrebno da potražnja bude veća nego ponuda, on je bez prestanka prinuđen da stvara više potreba nego što će na kraju zadovoljiti, jer potrebno je rasprodati postojeću proizvodnju i održati njen ritam. U ovome se izražava ne samo nesposobnost kapitalizma da razvija čoveka, već i činjenica da on čoveka čini stranim njegovim potrebama kao nedostatku. Kapitalizam mora neprestano, sistematski, u svim oblastima, da razvija želje (reklama svojim opijumom prožima kolektivni mentalitet) do te mere da se, kao što kaže Chombart de Lauwe, „rascep između težnji i sredstava ne smanjuje, već povećava”. Tako je „za čoveka koji se prepusti tom mehanizmu sve zamornije živeti”.²⁰ Sistem mora stalno da pazi kako potrebe ne bi bile potpuno zadovoljene; on mora stalno da stvara nove težnje, pre nego što stare budu ostvarene.²¹ U protivnom, dolazi do krize hiperprodukcije, do podizanja cena manjom ponudom, do društvene krize koja nastaje otpuštanjem zaposlenih.

Potrošač potrebu oseća subjektivno i pridaje objektu koji bi je mogao zadovoljiti upotrebnu vrednost, no ova postoji samo u njegovoj svesti, to jest kroz predstavi koju on stvara o potrebi kada, u određenom trenutku i na određenom mestu, oseti nedostatak. U tom svetlu, reklama i moda mogu se smatrati sistemima koji proizvode te predstave upotrebne vrednosti po sebi, ali samo u određenom kontekstu već stvorenom u svetu predstava. Individualne predstave uključuju se u sistem predstava. Upotrebna vrednost nekog predmeta predstavlja oblik koji za mene poprima predstava o predmetu za koji osećam potrebu, pri čemu društvo stvara i sâm sistem predstava. S jedne strane, postoji istovet-

²⁰ Za jednu sociologiju aspiracija, str. 247.

²¹ Isto, str. 22.

nost proizvodnje i potrošnje, a s druge, potrošnja se može posmatrati kao proces diferencijacije, to jest kao element reprodukcije sistema predstava. U kapitalističkom sistemu proizvod nije stvoren zbog njegove upotrebne, već prometne vrednosti: „... veliki deo efektivnog rada uloženog u proizvodnju automobila nema za cilj da proizvod učini korisnijim, već da se on lakše proda”.²² Pošto je sve podređeno zakonu tržišta, pošto je svako dobro roba, pošto se sve procenjuje novcem, dovoljno je povećati prometnu vrednost jednog dobra da bi mu se, na nivou predstava, pridala veća upotrebna vrednost. Tako je sa *gadgetima* ... Svakako, ovo ne znači da verujemo u artificijalizam koji bi bio u stanju da potrebu stvori *ex nihilo*, već se, kao što smo videli, radi o simboličkoj vrednosti znakova.

Težnja za profitom opterećena je drugom vrstom iracionalnosti. Za vreme Društvenih nedelja u Lille-u, posvećenih analizi liberalnih ekonomija, H. Bartoli je izjavio da u našim zapadnim društvima: „... profit još uvek vrši prevashodnu funkciju, rad ostaje instrument svojine, a politička vlast garant trgovačkog poretka”.²³

Profit se može kritikovati kao cilj, a ima ciljeva koji su po sebi iracionalni. Zašto proizvoditi? Da bi se zadovoljile potrebe, reći će se. No, ova izlika prikriva stvarnost koja je osporava: proizvodi se da bi se ostvario profit. Pošto se zna da profit izvire iz viška vrednosti, to jest iz eksploatacije ljudskog rada, težnja za profitom ne može se uzdići do opšteg cilja. Jer, eksploatacija iziskuje postojanje eksploatatora i eksploatisanih. Stoga je težnja za profitom cilj samo nekih, cilj kome se drugi podvrgavaju. Pošto postoji eksploatacija, postoji i profit; profit jednih može se ostvariti samo na štetu drugih. Na tome počiva iracionalnost sistema koji svuda uspostavlja ratno stanje i pokazuje koliko je društvo koje podnosi taj sistem još uvek u preistoriji. Interes jednih može se, dakle, ostvariti samo na štetu interesa drugih i takav sistem nije još društvo, već ostaje džungla. Nemogućnost da se proces tog tipa univerzalizuje dovodi do jedne protivrečnosti: profit i stvaranje stalno novih potreba koje ostaju nezadovoljene ne može biti cilj a da ne dođe do sloma. Još više, svaka delatnost je usmerena svemu drugom osim samoj sebi i onome što je pokreće. No, težnja za profitom ne može biti cilj, već je to vraćanje delatnosti njoj samoj. Težnja za profitom je kao cilj iracionalna zato što je neurotična:

²² *Monopolni kapital*, franc. izd., str. 128.

²³ Marx, *Pleiade*, I, str. 158.

„Duboki uzrok instinkta za sticanje profita nije potreba da se stekne ili poseduje, već je to izraz narcisoidnih potreba, želje da se bude priznat u sopstvenim i tuđim očima”²⁴

Kapitalistička racionalnost počiva na nekim svojstvima čije je neurotično poreklo očigledno; neke manifestacije analognog karaktera mogu se zapaziti u odlikama buržoaskog kapitalizma; takva je naročito ljubav prema „redu”, koja može da ide do tvrdičluka, tvrdoglavosti, visokog uvažavanja posedovanja nagomilavanja stvari i kolekcionarske strasti. Psiholozi su često ukazivali na vezu koja postoji između suzdržavanja i štednje. Tako psihoanalitičar E. Fromm u osnovi tvrdi da je izučavanje karaktera dragoceno za razumevanje kapitalističkog duha: „... čvrsta harmonija i korespondencija uspostavlja se između tih karakternih crta i tipičnih odlika analnog karaktera”²⁵

U stvari, želja za profitom nije ništa drugo do bojazan od seksualnog neuspeha, što se pretvara u volju da se gospodari proizvodnjom, proizvođačem, proizvodom, to jest da se prvom upravlja, drugom služi, a treće prisvaja.

Napokon iracionalno je svuda težiti za sticanjem profita pošto se time koriste prirodni izvori i ljudi, a budućnost žrtvuje sadašnjosti. Proizvodne snage se iscrpljuju u neprestanim sukobima, mada bi sjedinjene umnogostručile rezultate. No, to bi pretpostavljalo viziju društva i njegove privrede kao zajednice koja upravo isključuje profit. Nekoliko primera: pod delovanjem zakona profita kome se podvrgavaju investiranje, proizvodnja i ekonomski rast, dospeva se do iracionalnosti po kojoj su investicije u automate u barovima veće od budžeta za domove kulture, a prihodi duvanske industrije ravni ukupnom budžetu zdravstva. Ako je tržište tako dobar regulator, zašto je naoružanje jedna od najprosperitetnijih grana industrije? Postoji logička protivrečnost između politike sile i zadovoljavanja potreba, između nagomilavanja oružja i gladi u trećem svetu.

3. Iracionalnost ne potiče samo iz represivnog i ograničenog karaktera te pseudoracionalnosti, već i iz brkanja sredstava i ciljeva i protivrečnosti među sâmim ciljevima. Kada razmena i proizvodnja postanu ciljevi, sredstva se shvataju kao ciljevi. Bez sumnje, postoji neurotična potreba za razmenom (obećanja, krvi, žena, poklona), ali razmena, čak i u *potlaču*, može da postane

²⁴ E. Fromm, *Kriza psihoanalize*, franc. izd., str. 248.

²⁵ Isto, str. 262, 271.

sredstvo različitih ciljeva, kao što je, na primer, obogaćivanje sopstvenog bića promenom, saznanjem onoga što se nema i što se zamišlja, željom da se čovek potvrdi kao vrednost u očima drugih, ali i da se drugim zavlada pobedivši ga ili ga „obavezavši”, kao što to čini savremeni merkantilizam: tada se novčanom snagom želi postati nešto više.

U civilizaciji koja je prihvatila norme kapitalizma postoji protivrečnost između pojavnog i suštinskog interesa: dok jedan nastoji da očuva strukturu koja omogućuje sticanje profita, drugi tvrdi da odgovara potrebama (pošto odgovara platežnoj potražnji). Bez sumnje, najgora je politika ekonomizma, sa svojom pseudoracionalnošću profita i pseudofatalnošću progresa. Tako u mnogim oblastima, a naročito u oblasti kolektivnih potreba, iza argumenata o ekonomskoj racionalnosti kriju se interesi organizacija koje nastoje da očuvaju svoju političku vlast.

Primer takve iracionalnosti može se videti u načinu na koji sistem predstavlja ekonomsku ekspanziju kao cilj, pošto ova omogućuje punu zaposlenost: više se zapošljavanje ne organizuje zbog ekspanzije, već se ekspanzija postavlja kao prioritetan cilj koji može da omogući zaposlenost: želi se obimna proizvodnja da bi se ostvarila puna zaposlenost. Proizvodnja se smatra ciljem, što iziskuje potrošnju kao sredstvo kojim bi se obnovila proizvodnja. Ili, kao što pokazuje Weisskopf-ova analiza:

„Treba proizvoditi više dobara kako bi se zaposlilo više ljudi, a više ljudi može se zaposliti samo ako se troši više dobara. Normalan odnos između proizvodnje i potrošnje je izokrenut: sada se tvrdi da je povećana proizvodnja potrebna kako bi se fabrike, mašine i ljudi održali u pogonu. Tako je stvoren zatvoreni krug: ljudi treba da troše kako bi radili. To je potpuno besmisleno”²⁶

Eto primera onoga što želimo da istaknemo kada kažemo da iracionalnost kapitalizma izvire iz poremećenog odnosa između ciljeva i sredstava, odnosa u kome je proizvodnja postavljena kao cilj. No, puna zaposlenost je nespojiva sa kapitalističkim sistemom. Pokazalo se da je neophodno održavanje određenog nivoa nezaposlenosti, što je nazvano „blagom nezaposlenošću”, koja često predstavlja veliki deo aktivnog stanovništva (4% u SAD, 2% u Velikoj Britaniji, 2,5% u Francuskoj). Radi se, dakle, o nezaposlenosti koja više nije uzgredna, već sistematska; ona treba da ograniči nadnice i da ih

²⁶ *The Quartely Review of Economics and Business*, 1964.

uskлади sa težnjom ka sticanju profita. Dakle, kada se govori o racionalnosti kapitalizma, treba o njoj suditi u skladu sa kriterijumima samog kapitalizma. Tada se vidi koliko je ta racionalnost protivrečna pošto ne odgovara stvarnom životu: ona vodi trošenju i rasipanju radne snage; ona racionalno organizuje razaranje; ne troši dobra kako bi zadovoljila potrebe za zdravljem koje stvara; ona siluje ljupkost (B. de Jouvenel) života nepotrebnim hijerarhijskim odnosima; ona rđavo organizuje i čuva okolinu; ona zaista razvija racionalnu borbu protiv života, nadrepresiju potreba, to jest nepotrebnu represiju društvenog života. Ta bolesna svrhovnost povezana je sa činjenicom da su individualne potrebe prioritetnije od kolektivnih, one koje se plaćaju od onih koje se ne plaćaju. To nema ni smisla, ni značenja: budućnost je podređena sadašnjosti i u tome se izražava jedan mentalitet koji nije u stanju da zacrta krupne planove razvoja, a još manje da omogući sreću. Sistem ne uspeva da se odbrani od sopstvene strukturalne kratkovidosti u organizovanju budućnosti i predviđanju svog budućeg razvoja. Kao i apstraktnom duhu, nedostaje mu otvorenost prema području svesnog, nedostaje mu sinoptička vizija kojom se istovremeno obuhvataju sredstva i ciljevi, pa i oni udaljeni.

Manipulacija potrebama je savremeni oblik otuđenja pošto primorava potčinjene klase da prihvate način života i, što je još teže prozreti, sisteme vrednosti vladajućih klasa. Reč je o „pokornom proletarijatu”, kako to kaže Chombart de Lauwe, proletarijatu lišenom sopstvenog načina mišljenja, života i osećanja. Kao što kaže L. Sève:

„Radnik se prepoznaje u govorima koje o njemu drži vladajuća klasa... Kapitalistički sistem stvara ideal radnika (odgovoran i hrabar radnik koji proizvodi za opšte dobro), identifikujući članove kapitalističkog društva sa modelom serijskih ideala koje stvara vladajuća ideologija.²⁷

Potrošnja učvršćuje podelu na klase, pošto je klasna podela, kao i potrošnja, proizvod načina proizvodnje. Ovo *trgovačko društvo* — zamenimo ovim izrazom dvosmislen pojam „potrošačko društvo” — razvija otuđenje u novcu i pomoću njega. U stvari, novac postaje cilj po sebi, kao što je to istakao već Marks u svojim beleškama o otuđenju.²⁸ Neurotičnom nagomilavanju novca zbog

²⁷ *Cahiers du C. E. R. M., Psihoanaliza i marksizam*, str. 44. Ova tvrdnja tiče se kako odnosa između nerazvijenih i drugih zemalja, tako i odnosa klasa unutar jedne zemlje.

²⁸ Marx, *Beleške o otuđenju, Pleiade*, T. I., str. 2390.

njega samog, o čemu smo već govorili, odgovara proizvodnja zbog proizvodnje (kao što potrebi kapitalističke ekonomije, koja je potreba za novcem, odgovara potreba koju stvara sama ta ekonomija, a i ta potreba jeste potreba za novcem, to jest vladavina kvantiteta, apstrakcije). Novac ima svoje hramove, svoje sveštenike, svoje obožavaoce, služe mu vernici koji su, da bi ga više slavili, spremni da se međusobno poubijaju pošto žele da ga poseduju (novac se predstavlja kao dovoljan uslov za sreću), mada su u svom slepilu njime opsednuti i mada je ta zamena za izmet (u okviru analne fiksacije) proizvod njihove mašte. Ta obmana je udvostručena neshvatanjem jednog drugog procesa: ljudi misle da su bogati, iako im posedovanje, i sa njim povezano cepanje njihovog života, prikriva duboku bedu njihovog bića. Međutim, „bogat čovek je onaj koji sopstvenu realizaciju oseća kao unutrašnju nužnost, kao potrebu”.²⁹

Paradoksalno, ono od čega stvarno pate žrtve kapitalističkog otuđenja novcem jeste siromaštvo potreba, erotska nesposobnost. Zaokupljeni, osiromašeni plitkom razmenom novca, horizontalnom razmenom stvari koje, kao robe, reprodukuju dijastolično funkcionisanje novčano-fekalne razmene, oni više ne mogu da žele. Ta ekonomija pati od korenitog izopačenja smisla, svrstavajući bogatstvo među sredstva kojima se stiču sama ta sredstva — i to sredstva za zadovoljenje potreba koje stvara sama ekonomija da bi se održala. To je logička i ekonomska protivrečnost, posledica mnogo dubljeg izopačenja: ljudsko biće svedeno je na sredstvo, robu, pri čemu posedovanje te robe postaje cilj kojim se popunjava nezadovoljstvo stvoreno u kapitalizmu koji ne omogućuje ljudski život i istinsku autonomiju. Odista, kako se u tom sistemu drugi čovek može smatrati nečim što nije sredstvo, dakle, nečim što ne omogućuje dodatno sticanje, odnosno onim što, povećavajući se, izgleda kao da ispunjava prazninu bića? Posednici-žrtve ne znaju za želju, ne znaju da je „siromaštvo pozitivna veza koja omogućuje čoveku da kao potrebu oseti najveće bogatstvo: drugog čoveka”.³⁰ Napokon, oni ne znaju da razmena obogaćuje — ili, pre, oni svode razmenu na razmenu roba, a bogaćenje na novčano bogaćenje. No, najneposrednija i najplodnija razmena jeste razmena između bića (semenja, osećanja i razuma), dok razmena dobara dolazi tek posle. Dakle, obogaćivanje kulture temelji se na dodirima njenih različitih delova, a trgovač-

²⁹ Isto, str. 37.

³⁰ Isto, str. 2399.

ko društvo guši originalnost i razlike anonimnošću koju stvara, jedinstvenim modelom individualnog i kolektivnog razvoja koji nameće, izazivajući kod onih koji nisu potpuno otuđeni, potrebu da budu priznati kao jedinstveni i poštovanja dostojni. U kompleksu psiho-socijalnih odnosa postoje neaktualizovane mogućnosti. Često radnik ne može da dođe do izražaja i kreativnosti koju bi mogao da razvije i kojom bi obogatio svoju okolinu. On je podvrgnut društvenim potrebama „koje su mu strane i koje oseća kao prinudu; sve što stvarno radi samo je sredstvo, a živi da bi imao od čega da živi”.³¹ Dakle, u tom svetlu, ima li većeg apsurdna nego izgubiti život zarađujući za život?

*(L'homme et la société,
jul-septembar 1974)*

Preveo *Aljoša Mimica*

radnička
praksa

³¹ Isto.

Paolo Bolzani

RADNIČKA KRITIKA ORGANIZACIJE RADA

Posleratna sindikalna linija i politika

PREDGOVOR

Borba radničke klase poslednjih godina otkrila je probleme koji obuhvataju ne samo osobenost sukoba u fabrici, nego i odnos između modela organizacije rada u fabrici i opšte organizacije društva, otvarajući time nove političke i organizacione prostore. Iz toga proizilazi da je način na koji se u diskusiji postavlja sukob oko problema kapitalističke organizacije rada odlučujući za radnički pokret, ne samo kao stav prema značaju i perspektivama borbe u fabrici, nego i u funkciji strategijskih problema društvenog preobražaja.

Centralni apsekt je u tome da li za radničku klasu „primat politike“ treba da bude sinteza radničke borbe i njenog političkog ishoda, ili je radnička borba roba za trampu (pa prema tome u podređenim uslovima) da bi se u političkom upravljanju zemljom obezbedila promena u „demokratskom pravcu“ koja bi se morala izraziti uklapanjem u institucionalni nivo i doslednom reformističkom akcijom.

Pošto je žalosno propala iluzija da bi se na talasu borbe 1968—1969. godine mogla isprobati snaga radničke klase u funkciji brze i duboke reformističke akcije, u sindikatu izbija strategija „doziranja“ radničke borbe u funkciji modifikovanja perspektiva za ulazak u vladu. „Demokratski zaokret“, čiji bi prvi korak trebalo da predstavlja vlada levog centra obnovljena 1973. godine, ponovo postaje parametar na osnovu kojega se uslovljava borba protiv izrabljivanja u fabrici.

Čvrsto povezivanje borbe u fabrici s njenim političkim ishodom sadrži prema tome tendenciju da se

prevashodno shvati u terminima sporazuma na institucionalnom nivou (nivou vlade), svodeći na to i stvaranje savezništva i podređujući borbu radnika tom cilju. Ciljevi postavljeni u socijalnim borbama, koji omogućuju radničkoj klasi da pod sopstvenim rukovodstvom gradi saveze s ostalim narodnim komponentama na terenu napada na konkretne vidove društvenog organizovanja polazeći od ciljeva i snage koju je u fabrici izvojevala, svedeni su na instrumente pritiska u funkciji „demokratskog zaokreta” kao nosioca reformi: tome je usledilo prihvatanje kapitalističke vlasti (autoriteta) da bi se postiglo smanjivanje „nehumanih” aspekata rada.

Takva politika ne predstavlja skorašnju involuciju, naime involuciju koja je usledila posle borbenog talasa 1968—1970. godine, nego u nekim aspektima proizilazi iz razvoja, ali iz određenog tipa sindikalne linije i politike stalno prisutne u radničkom pokretu i njegovoj posleratnoj borbi.

Da bismo objasnili kako se danas postavljaju problemi radničke borbe, bilo u funkciji menjanja uslova u fabrici, bilo u pogledu njene uloge u društvenom preobražaju, neophodno je rekonstruisati razvitak sindikalne linije i kako se ona postavlja u odnosu na radničke borbe i njihovo konkretno raščlanjavanje tokom zadnjih dvadeset godina.

SINDIKALNA KRIZA PEDESETIH GODINA

Teškoće radničkog pokreta u fabrici, pedesetih godina, proizilaze iz činjenica koje se odnose kako na opštu političku situaciju tako i na tip sindikalne linije koja se razvijala na mestima rada. Objektivni faktori slabosti bili su prvenstveno kapitalistički pritisak (krvoproliće u Modeni, mere vlade De Gasperi — (Scelba) protiv zborova u fabrikama i zauzimanja fabrika, korejski rat, nepovoljna situacija na tržištu rada s obzirom na veliku nezaposlenost, sindikalni rascep nastajanja CISL i UIL koji je doveo do politike podvajanja radnika.

Međutim, slabost u fabrici poticala je i od određene linije borbe koja je potcenjivala značaj očuvanja jednog pokreta koji se suprotstavljao uslovima izrabljivanja, a koji konkretno polazi od borbe u fabrici protiv pogoršavanja uslova rada izazvanog kapitalističkom rekonstrukcijom.

U tim godinama je posebno veoma jasno izbilo „da nestavljanje fabrike u „centar” linije radničkog pokreta

dovodi do suprotstavljanja „političkih” obaveza „ekonomskim” interesima radnika, što je izvor dvoličnosti jer se odbacuje sistem, mada se prihvata njegov mehanizam u fabrici”.¹

Neadekvatnost revandikativnog odgovora se manifestuje upravo u fabrici, jer nasuprot političkoj centralizaciji fabrika, kroz mnogobrojne štrajkove protiv političkih krvoprolića, represivnih mera, represija kroz otpuštanje s posla protiv „atlantske” politike naoružavanja, nedostaje sindikalna dimenzija koja bi napala nove uslove radnika u njihovim najamnim i radnim vidovima.² „Subjektivni faktor slabosti radnika” ogleda se u tome što u politici radničkog pokreta tih godina nije bila „u centru revandikacija iz fabrike”.³

Međutim, odmah posle oslobođenja bio je u svesti radnika duboko ukorenjen izvanredni sindikalni i politički značaj radničke kontrole nad uslovima rada. I sama prva organizaciona povezanost sindikata, zasnovana na unutrašnjim komisijama i odeljenjskim komesarima koje su birali radnici u svakom odeljenju (pogonu), odgovarala je tim potrebama. Nije slučajno prvi protivnapad vlasnika protiv osvajanja veće vlasti radnika nad uslovima rada pošao iz FIAT-a: vođene su veoma oštre borbe protiv premeštanja, skraćivanja radnog vremena (umesto otpuštanja skraćuje se radno vreme i tako se manje plaća — *prim prev.*), za kontrolu nad proizvodnjom, za povećanje nadnice. Ali to se u FIAT-u dešavalo bez stvarne veze s ostalim delom pokreta, što je dovelo do izolovanja tih borbi.⁴ Borba u FIAT-u početkom 1949. godine, kojom se zahtevalo povećanje nadnica i koja se vodila povezano od odeljenja do odeljenja, ostala je u stvari izolovana i njeno se „okonačavanje spojilo sa završavanjem opšteg nacionalnog spora oko revalorizovanja primanja najkvalifikovanijih radnika, što nije bilo u skladu s (krupnim) problemima kontrole nad uslovima rada u fabrici i „platne dinamike u preduzeću koje je postavila borba u FIAT-u”.⁵

Pokušalo se dva puta da se razbije izolovanost i opsada FIAT-a: 1951. i 1952. godine počela je borba za nadnice, u čijem su centru stajali *FIAT* i „*LANCIA*”.

¹A. Accornero, *Gli anni '50 in fabbrica*, De Donato, Bari 1973. str. 13.

²Ibid., str. 66.

³Ibid., str. 67.

⁴S. Garavini, *Gli anni '50 alla FIAT: un'esperienza storica*, u „*Politica ed Economia*”, sep.—okt. 1970. str. 49.

⁵Ibid., str. 49.

ali čiji je završetak, pošto se sveo samo na povećanje porodičnih dodataka u skladu s rešenjem spora na nacionalnom nivou, označio duboko razočaranje. U 1952. godini FIOM (Federacija metalaca, CGIL — *prim. prev.*) izgubila je blizu 10.000 članova i pala sa 40.000 na 30.000 članova. U 1953. godini, posle štrajkova protiv „prevarantskog zakona“ („legge truffa“, zakon kojim su se nastojale uneti promene u izborni zakon, na štetu progresivnih snaga — *prim. prev.*), otpočela je borba protiv skraćivanja radnog vremena i revalorizacije akorda, a koja se još jednom nije odrazila u osvajanju veće vlasti u fabrici, jer je bila uklopljena u borbu za nadnice egalitarnog tipa (zakon o globalnim nadnicima), koja se vodila na nacionalnom nivou.

U međuvremenu FIAT je primenio represivnu politiku, koja je u toku nekoliko godina (od 1949. do 1952) dovela do otpuštanja 2.000 radnika s posla, do stvaranja, 1952. godine, „prinudnih“ pogona (pogoni u koje su radnici premešteni zbog učešća u štrajkovima ili druge sindikalne ili političke angažovanosti — *prim. prev.*), i uvođenja, u jesen 1953. godine, „premijske za saradnju“ za one koji ne štrajkuju.

Na izborima 1955. godine CGIL je od ranijih 33.000 glasova pala na 19.000 (radi se o izborima za unutrašnje komisije — *prim. prev.*); osam godina, od 1954. do 1962. godine, u FIAT-u se nije štrajkovalo, pa čak i jula 1960. u štrajkovima protiv vlade Tambronija (pokušaj obrazovanja desničarske vlade sa Tambronijem na čelu, koji je propao zahvaljujući snažnim štrajkovima i narodnim demonstracijama — *prim. prev.*) učestvovalo je samo stotinak radnika (iz FIAT-a — *prim. prev.*).

Toj krizi, koja predstavlja krizu čitavog pokreta, doprineo je niz posebnih faktora. Pre svega, značajan element je povezan sa strukturom kolektivnog pregovaranja i revandikativnim ciljevima. U fabrici — zvanično sve do 1954—1955. godine, ali stvarno i kasnije — nije postojao organ kolektivnog pregovaranja koji bi bio priznat, jer je u strategiji preduzeća još nedostajala njegova revandikativna specifičnost. U tim godinama je centralizovano pregovaranje na nivou konferencija imalo odlučujuću i isključivu ulogu.

„Karakterističan aspekt međukonfederalnih ugovora sklopljenih u Italiji, koji ih razlikuju od sindikalnih iskustava u drugim zemljama, proizlazi iz činjenice što to nisu „okvirni“ ugovori koji utvrđuju opšte

smernice, već sadrže potpune i detaljne propise za posebne fabrike.

Tako su od 1945. do 1954. godine subjekti kolektivnog pregovaranja... prvenstveno bile konfederacije. Međukonfederalni ugovori su doista strogo utvrđivali odnos nadnica i plata, razlike prema raznim granama proizvodnje, teritorijalnim zonama, kvalifikacijama, prema polovima i starosti.”⁶

Posledice takve posebne strukture pregovaranja osetile su se u akciji strukovnih federacija čija je vlast bila ograničena, a to je uticalo na slabljenje pokreta, jer im je oduzet deo koji se odnosio na nadnice i plate.

Uz postojanje akcije kapitalističke restauracije, koju je skupo platila radnička klasa (otpuštanje, nezaposlenost, niske nadnice, pritisak), centralizovana sindikalna organizacija mogla je imati smisla ako bi bila kadra da tumači zahteve baze, kroz korektno i široko učešće radničke klase u odlučivanju, a ne gušenjem borbi koje su se sa veoma snažnim egalitarnim pritiskom vodile u fabrici i izvan nje.

U toj situaciji bilo je rizično favorizovati liniju Konfindustrije (Udruženje industrijalaca — *prim. prev.*), — sporazumima sklopljenim u vrhu, uz pomankanje ili nedovoljno korišćenje pregovaračke snage i kruto sprečavajući bilo kakav aspekt radnog odnosa — koja je, premeštajući spor u vrh, težila da ga udalji od fabrike, od sposobnosti intervencije radničke klase kako bi niskim nadnicama i visokim brojem nezaposlenih kao instrumentima zastrašivanja imala određene ruke u preduzeću.⁷

Potcenjivanje u tim godinama od strane CGIL razuđenih borbi po preduzećima i istovremeno njena linija sva usredsređena na borbe izvan fabrike s ciljem da se u njih uvuče čitava zemlja upravo u momentu kad vlasnici vrše napad na radničku organizaciju, predstavljali su, prema tome, odlučujući faktor u slabljenju pokreta.

Neuspeh je bio vezan uz dva precizna momenta: odvajanje od žive realnosti izrabljivanja u fabrici zbog revandikativnih borbi vođenih na platformama svedenim na najmanji imenitelj zahteva važećih za sve; čisto zastupnički karakter revandikacija u granicama proiz-

⁶ E. Guidi, D. Valcavi e altri, *Movimento sindacale e Contrattazione collettiva: 1945—1973*, F. Angeli, Milano 1974. str. 19.

⁷ L. D. Carlini, „La Confindustria“ u Collida, De Carlini, Mossetto, Steffanelli, *La politica del padronato italiano*, De Donato, Bari 1972.

vodne ekspanzije pokrenute od strane kapitala, ali ne izvan logike takve ekspanzije, što je, pre svega, tačno za „plan rada” i produktivističke instance koje su mu usledile, tipa FIAT-ovih „kolica” (misli se na podsticanje od strane sindikata proizvodnje malih Fiatovih kola „500” za masovnu potrošnju — *prim. prev.*).⁸

Lansiranje FIAT-ovih „kolica” dogodilo se na „Ekonomske konferenciji za oživljavanje proizvodnje u FIAT-u” koju je 1953. godine organizovala CGIL.

„Mogu da kažem, kao jedan od protagonista — seća se Garavini — da se radilo o jednoj veoma mnogo srećnoj inicijativi, koja je to bila iz dvojakih razloga: izolovanje radnika u FIAT-u se nije moglo razbiti sem oslanjanjem na ono što su njihovi uslovi rada nametali čitavom radničkom pokretu kao novu problematiku izrabljivanja i kao teme zajedničke borbe, a ne oslanjanjem na unutrašnje protivrečnosti kapitalizma; jer vizija koja je proizilazila iz stanja u FIAT-ovom monopolu bila je naivna i tradicionalna u smislu da je izvan privremenog smanjivanja proizvodnje, ta ista monopol-ska pozicija težila da se učvrsti ne kroz kočenje proizvodnje već njenim razvitkom, čak i relativno limitiranim cenama, da bi se dobilo masovno tržište. Svakako FIAT je napravio „kolica”, a da odatle nije nestao nikakav element koji bi protivrečio njegovoj liniji monopolističkog razvitka”.⁹

Ako je ta linija mogla biti opravdana u momentu krize, svakako to nije mogla biti 1955. godine kada je FIOM i dalje nastavljao sa svojom propagandom „kolica” u situaciji punog razvoja monopola FIAT.¹⁰

Drugi značajni faktor, na koji treba ukazati da bi se objasnile pedesete godine u fabrici, povezan je s vrstom tehnološko-proizvodnog preobražaja koji je težio radikalnom menjanju načina korišćenja radne snage. U toj se situaciji postepeno učvršćivao i raskorak između radničkih masa i sindikalnih organizacija, ali takođe i zbog promena u strukturi radne snage: zaista se, najpre postepeno, a zatim veoma oštro, menjao odnos između kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika koji su radili na serijskim poslovima i montažnim trakama, dok su članstvo sindikata, posebno CGIL-a, pred-

⁸ S. Garavini, *Le lotte operaie negli anni sessanta*, u „Giovane Critica”, br. 29, zima 1971. str. 5.

⁹ S. Garavini, *Gli anni '50 alla FIAT*, str. 50.

¹⁰ P. Agosti Ronza, *Appunti sulla Contrattazione articolata. La FIOM e la svolta sindacale alla Fiat: 1955—1962*, u „Classe”, br. 7 1973, str. 354.

stavljali kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici.¹¹ U tim godinama je CGIL ostala u suštini strana radničkoj klasi novog tipa. S druge strane, tržište rada, s mnogo povoljnijim trendom za najviše radničke kategorije — uz nepostojanje kolektivnog pregovaranja oko diferencirane platne dinamike — dovršilo je odbijanje od sindikata i njegovih tradicionalnih snaga.¹²

S krizom CGIL-a u velikim fabrikama u industrijskom trouglu (Đenova-Torino-Milano — *prim. prev.*), povećao se prostor za inicijativu CISL-a, koja je još delovala u optici integrisanja radničke klase u kapitalističku logiku.

Sindikalnoj strategiji koja se izražavala u pregovaranju na nivou preduzeća CISL je ne samo postavljala cilj efikasnije discipline u radnom odnosu, nego i kvalitativnih promena položaja radnika, valorizujući ih „kroz participaciju radnika u odgovornosti u upravljanju preduzećem”.¹³ Kao što je istakao Treu u jednoj raspravi o FIM-CISL (federacija metalaca katoličke orijentacije — *prim. prev.*).

„Ta participacija, koja može biti ostvarena samo posredstvom sindikata, sa svoje strane predstavlja prvu etapu mnogo šire akcije sindikata usmerene ka integrisanju radničke klase u sve nivoe društvene organizacije, protiv maksimalističkog sindikalnog modela CGIL-a, optuženog da otuđuje radnike iz društva”.¹⁴

Otuda cilj CISL-a da okrnji funkciju Unutrašnje komisije kao jedinstvenog organizma pod širokom kontrolom CGIL-a, nastojeći na stvaranju „novog tipa strukture udruživanja” koja bi povratila sindikatu stvaran uticaj na mestima rada i ujedno se, na istom nivou, suprotstavljala prevladajućoj inicijativi CGIL-a”.¹⁵

U granicama revandikativne politike CISL je razvila liniju razuđenog pregovaranja koja je težila da, preko sindikata, rukovođenje radnom snagom poveže s potrebama ubrzanog razvitka italijanskog kapitalizma. Predložena je diverzifikacija u nivoima primanja u funkciji onoga „što realno mogu podneti različite gra-

¹¹ V. Foa, *Il „ritorno alla fabbrica” nella strategia della CGIL*, u „Mondo Operaio”, februar 1972, str. 44.

¹² *Ibid.*, str. 45.

¹³ CISL, *Le relazioni umane e sociali sull'azienda*, u „Quaderno” pripremio Istraživački studio CISL-a, Roma, 1956, str. 28.

¹⁴ T. Treu, *Organizzazione aziendale di un sindacato industriale: FIM-CISL, 1954—1970*, u „Studi Organizzativi”, god. III, br. 2 1971, str. 7; T. Treu, *Sindacato e rappresentanze aziendali*, „Mulino”, Bologna 1973.

¹⁵ *Ibid.*, str. 8.

ne" s javno deklariranim ciljem da se održi kupovna moć nadnica, podstakne opšta produktivnost i očuva monetarna stabilnost:

„... čini se da se na proizvodnim nivoima postavka o povezivanju nadnica-produktivnost može bez daljeg poželeti... Ona ne predstavlja smetnje ti u isto vreme pruža mnoge prednosti, među kojima i prednost većeg stimulisanja tehnološkog procesa, stalnog povećanja radničkih primanja bez inflacionističkih pritisaka, većeg značaja učešća radnika u privrednom razvoju preduzeća i jačanja duha udruživanja.”¹⁶

Funkciju integrativnih pregovora na nivou preduzeća jasno je istakao Ladispoli na Generalnom savetu u jednom pasusu koji je, s pravom, čuven:

„Praksa integrativnih sporazuma na nivou preduzeća nužna je stoga što se odnosi na unošenje jednog elementa koji izražava neophodnost podrške radnika u naporima koji su usmereni na jačanje produktivnosti preduzeća.”¹⁷

Ovakav način sindikalnog postavljanja i orijentacije dade svoje plodove od 1953. do 1957. godine u vidu 564 integrativna sporazuma, od kojih su 4,1 odsto sklopile Unutrašnje komisije, 23 odsto sama CISL, 26 odsto CISL sa ostalim konfederacijama, 10 odsto CISL i unutrašnje komisije.¹⁸

Proces opadanja uticaja CGIL-a, naročito u krupnim metalnim preduzećima, ima svoje objašnjenje u većoj pažnji CISL-a i žutih sindikata prema problemima vezanim za tekuće tehničko-proizvodne promene u italijanskim preduzećima, naročito u godinama od 1950. do 1955. godine. Povezivanje u tom periodu CGIL-a s borbama u fabrikama ostalo je podređeno opštoj političkoj strategiji borbe protiv monopola, a za veće prisustvo države u privredi, što je ostavilo po strani dimenziju sindikalnog sukoba oko problema organizacije rada. Sa te tačke gledišta značajna je samokritika Di Vitoria (Di Vitori) (ondašnji rukovodilac CGIL-a — *prim. prev.*) na Upravnom odboru 1955. godine, iako je predstavljala odbranu linije koja se sprovodila poslednjih godina:

„Naše greške nisu one koje nam pripisuju neprijatelji: nije tačno da ima mnogo političkih štrajkova; nije

¹⁶ F. Archibugi, *Pianificazione economica e contrattazione collettiva*, u „Studi Economici”, br. 213, 1958. str. 500—501.

¹⁷ CISL, *Documenti Ufficiali dal 1950 al 1958*, Roma 1959, str. 74.

¹⁸ M. Dal Co, *La politica sindacale negli anni '50*, u „Contropiano”, br. 3, 1971. str. 590.

tačno da smo svoje snage istrošili u uzaludnim bitkama; naprotiv, u nekim zonama, u izvesnim fabrikama nismo dovoljno radili i slabo smo reagovali na aktivnost vlasnika. Činjenica je da nismo izvršili dublje istraživanje promena koje su se dogodile u preduzećima u pogledu raznih vidova proizvodnog života, tehničke organizacije, strukture nadnica. Još smo grešili zbog uopštenosti i shematizma, primenjivali smo formule na neadekvatne linije i insistirali na njima i onda kada se fabrička stvarnost promenila i kada su se promenili metodi i oružje koje je neprijatelj počeo da upotrebljava protiv nas”¹⁹.

Ipak, govoriti o formulama i neadekvatnim linijama ne omogućuje da se uoči da je sindikalna linija CGIL-a nastala iz određene analize kapitalizma i jasne političke linije. Tekući proces industrijske rekonstrukcije protumačen je, zbog njegovih prividnih demobilizatorskih aspekata, kao rezultat „maltuzijanske” politike monopola (ekonomska teorija nastala na temelju učenja engleskog ekonomiste T. R. Malthusa, po kojoj se težnja množenja stanovništva kreće u geometrijskoj, a proizvodnja životnih namirnica u aritmetičkoj progresiji. Otuda tendencija ograničavanja prirasta stanovništva — *prim. prev.*), štavije, kao akcija revidiranja modela razvitka iz ratnog perioda. U tom periodu se teoretisalo o privrednoj stagnaciji kao organskoj i neodvojivoj karakteristici monopola,²⁰ dok se, naprotiv, nije uočavala njegova dinamična sposobnost za koju su u fabrici postojali uslovi uvođenjem stroge discipline i hijerarhije, kao i reorganizacijom rada u novim oblicima (koji se nisu mogli svesti na uopštene i apstraktne forme kao, na primer, na „superizrabljivanje”). Odatle politika pritiska na državu da učestvuje u monopolima i tu zauzme mesto u funkciji korigovanja ekonomskog razvitka u demokratskom i progresivnom pravcu.

Nova ekonomska politika koju je predložila CGIL prevedena je, prema tome, u opšte predloge zasnovane na „laburističkoj ideji o strogoj politici kako bi se pokrenuo sistem pune zaposlenosti.”²¹

¹⁹ Izjava Di Vitoria (Di Vittorio) na upravnom komitetu CISL-a na sastanku održanom u aprilu 1955, nalazi se u „Notiziario CGIL”, g. 1955, str. 254, a danas u t. III, *Antologia delle opere*, Roma 1970, str. 352.

²⁰ P. Agosti Ronza, op cit. str. 354.

²¹ G. Amendola, *Lotta di classe e sviluppo economico dopo la Liberazione*, u *Tendenze del Capitalismo Italiano*, Editori Riuniti, Roma 1962, t. I, str. 181.

Borba za plan rada je izraz te politike koja je ostavila u pozadini fabriku u kojoj je, nasuprot tome, vlasnik razvio akciju oživljavanja i kontrole radne snage u funkciji ubrzavanja mehanizma razvitka.

Linija koja je proizašla iz samokritike u CGIL-u počev od 1955. godine nije međutim predstavljala odgovor na liniju CISL-a o saodlučivanju, već je postala njena dopuna, jer je, s jedne strane, istakla nužnost da se konkretno uđe u tematiku organizacije rada a, s druge, ne toliko želju da se odupre izrabljivanju koliko da radnici izvuku korist od povećanja produktivnosti kroz povećanje nadnica. A to se jasno pokazalo već u diskusiji za vreme priprema Kongresa u Rimu, koji je održan u februaru 1956. godine:

„Posebnu aktuelnost poprima regulisanje elemenata nagrađivanja koji su na bilo koji način vezani uz intenzitet rada: akord i stimulacija, proizvodne premije, i tako dalje. Stimulativno nagrađivanje mora se tako postaviti da na bazi ukupnih primanja u skladu s kvalifikacijama u potpunosti kompenzira svaku naknadnu uštedu u vremenu u odnosu na utvrđeno vreme, a radni ritam mora biti tako određen da obezbeđuje pravičnu zaradu i ne izaziva psihofizičko iscrpljivanje radnika.”²²

Na savetovanju u Institutu Gramsci 1956. godine na temu *Radnici i tehnički progres* predlog o vezivanju nadnice uz produktivnost postao je jasniji njegovim kako teorijskim, tako i političkim opravdavanjem, zatim linijom koja je tehničkom progresu i organizacionim promenama pridavala funkciju napredovanja prema socijalizmu. Postavljajući sebi pitanje, u uvodu zbirke tih materijala, da li borba treba da se „iscrpi” u otporu prema izrabljivanju, Luigi Longo odgovara da je potrebno razvijati platne revandikacije koje dovode do stvarnog učešća radnika u dobiti koja se postiže povećanjem produktivnosti.²³

Prema tome, radnički pokret bi se morao boriti da tehničke i organizacione inovacije budu korisne svim radnicima i postanu stimulans za obnovu svih ekonomskih i društvenih struktura zemlje. Sredstvo za ostvarenje tog cilja je:

„pravednija raspodela dohotka preduzeća smanjivanjem radnog dana i odgovarajućim povećanjem primanja kako bi bila u skladu s intenzivnijim naporom, jačim fi-

²² „Notiziario CGIL”, 1955, str. 512—513.

²³ Instituto Gramsci, *I lavoratori e il progresso tecnico*, Editori Riuniti, Roma 1958, str. 16; Uvod Luigi Longa u zbirku materijala sa savetovanja.

zičkim i psihološkim iscrpljenjem i povećanjem rentabilnosti rada bez presedana.”²⁴

Prema tome, izlazi da se takozvano „pregovaranje o svim aspektima radnog odnosa” u stvari svodi na prihvatanje jačanja izrabljivanja pod uslovom da bude adekvatno s odgovarajućim povećanjem nadnice, kao protivusluge. Prema tome, jedina bi mogućnost radničkog pokreta bila da dobije jedan deo iznuđenog viška vrednosti, a da ne može uticati na tehničke i organizacione instrumente jačanja izrabljivanja. A to stoga što tehnički razvitak postaje i društveni razvitak u meri u kojoj koristi od produktivnosti idu nešto malo i radnicima, a ne samo vlasnicima. Takva vizija „italijanskog puta u socijalizam”, koja je prožela čitavo savetovanje i jasno isticala neke probleme koje je CISL u tim godinama razvila u fabrici, premešta čitav problem na društveni teren borbe protiv monopola, kao borbe za strukturalne reforme.²⁵

„U vezi s osnovnim naporom da se tehnički progres prevede u društveni, jasno je da on ne bi mogao biti zadovoljen na usko preduzetom planu, nego jedino u celini društvenog bića... Međutim, značajnu kariku morala bi predstavljati povezanost povećavanja nadnica sa povećavanjem produktivnosti.”²⁶

Apologetska vizija tehničkog razvitka kao neutralnog instrumenta (prema tome „dobrog”), ali korišćenog u „loše” ciljeve monopola, vodi prihvatanju njegovih posledica koje se smatraju privremenim.

I zaista, drugi aspekt koji je odatle nastao jeste optimistička koncepcija budućnosti tekućih promena u fabrici.

Prihvatanje posledica povećanja produktivnosti i intenziteta rada viđeno je kao nužna žrtva u službi „progressivnog kretanja ka automatizaciji”.²⁷ Tejloristička mehanizacija i racionalizacija su pozitivne, jer predstavljaju neophodan korak da bi se mašinama postepeno zamenio ljudski rad.²⁸ To isto važi i za MTM, čija „nesavršenost” potiče iz činjenice što tehnološki uslovi u fabrici nisu dostigli usavršenost automatskih procesa. Oni će dovesti do „novih kvalifikacija, smanjivanja i iščezavanja razlika između fizičkog i umnog rada”.²⁹ Nova tehni-

²⁴ Ibid., str. 15.

²⁵ Ibid., str.17.

²⁶ S. Leonardi, *Relazione generale* (glavni referat na savetovanju) ibid. str. 65.

²⁷ Ibid., str. 31.

²⁸ Ibid., str. 38.

²⁹ Ibid., str 48.

ka predstavlja, prema tome, podsticaj ka socijalizmu", kao što proizilazi iz novih orijentacija u pogledu programiranja u preduzeću, čiju primenu ograničavaju jedino postojeći proizvodni odnosi.³⁰

Vraćanje u fabriku, što je kao pravac sadržano u citiranoj Di Vittorijevoj samokritici, postala je preporuka da se prizna „objektivna sadržina promena koje su oni (kapitalisti) uneli, da bi zadovoljili objektivne potrebe proizvodnih snaga u razvitku". Tako samokritika postaje poziv da se shvate tehničke potrebe i izbegne zbrka „između normalnog skraćivanja vremena i prinudnog skraćivanja, između dekvifikovanja rada i prelaska na nove kvalifikacije, između povećanja produktivnosti i intenzifikacija radnog napora".³¹

Kao posledica te „konfuzije" došlo bi „od strane vlasnika do manje-više nasilnog isključivanja naših organizacija iz aktivnosti oko kolektivnog pregovaranja i stvorila bi se ozbiljna prepreka učešću radnika u prednostima tehničkog razvitka".³²

Na taj način težilo se da se proces integrisanja, koje je pokušao da sprovede vlasnik putem takozvanih „ljudskih odnosa", prihvati kao neophodan, jer je „integrisanju proizvodnji trebalo da odgovara integrisanost radnika u preduzeće, ali ta integrisanost mora biti dobrovoljna, jer se nikakvom prinudom ili disciplinom ne može postići da se ljudi odreknu slobode da jednog dana proučavaju više, a drugog manje".³³

Razume se da sindikat mora intervenirati da bi „razbio opasne oblike preduzetništva", kako bi se apsorbirala valjana strana nove tehnike „ljudskih odnosa" u cilju izgradnje „novih odnosa čovek-organizacija".³⁴ Prema tome, bila je prihvaćena suština tih procesa integracije, uz priznavanje njene nužnosti koja proizilazi iz značaja „moderne" proizvodnje. Jednostavno se pozivalo na oportunistički ispravljanje izvesnih iskrivljavanja koja u te same po sebi racionalne metode unosi kapitalističko korišćenje.³⁵

Diskusija koja je počela 1955. godine o ulozi borbe u fabrici i o tome na kakvim sadržajima ona treba da

³⁰ Ibid., str. 63.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ S. Leonard, *Progreso tecnico e rapporti di lavoro*, Einaudi, Torino 1957, str. 50.

³⁴ Ibid., str. 52.

³⁵ U vezi kritike Leonardija vidi R. Panzieri, *Sull'uso capitalistico delle macchine nel neocapitalismo*, u „Quaderni Rossi", br. 1, 1961.

se pokrene, narednih godina se razvija oko problema radničke kontrole. U ovim beleškama treba istaći kako su se različite pozicije u pogledu radničke borbe u fabrikama povezivale sa strategijskim pitanjima radničkog pokreta, posebno s pitanjima u vezi s „italijanskim putem u socijalizam".

Konfrontacija otvorena u „Mondo Operaio", koja je od 1958. do 1960. godine uvukla čitavu levicu, zaista je predstavljala ključni moment kritičkog razmišljanja i pratila je fazu prelaska na borbe šezdesetih godina, koje su veoma zaoštrile protivrečnosti sazrele s novom fazom posleratnog kapitalističkog razvitka. Upravo vezivanje uz nove protivrečnosti, koje su tih godina veoma jasno i veoma zaoštrano izbile u fabrikama usled tehničkih i organizacionih promena koje su pogoršale uslove radnika utičući na njihov klasni sastav, predstavlja polaznu tačku kritike političke prakse, koja se vršila isključivo na institucionalnom nivou i izražavala kroz „borbu protiv monopola i za strukturalne reforme".

Pitanje centralnog značaja radničke borbe u fabrici i kritika italijanskog puta u socijalizam predstavljali su središnje teme konfrontacije:

„Ne treba zaboraviti da je u tim godinama, dok je klasni pokret koncentrisao svoju borbu više na čisto političko-institucionalnom terenu (a ne bi bilo pogrešno da je *takođe* i to radio) buržoazija, naprotiv, koncentrisala svoju ofanzivu na ekonomski teren, prvenstveno politikom monopola i razbijanjem otpora i jedinstva radnika u fabrikama".³⁶

Otuda potreba da se sukob u fabrici više ne postavlja u terminima apstraktne odbrane „slobode", jer „radnik neće biti slobodan u fabrici sve dok, zbog postavki borbe uz koju je vezan, od početka prihvata da se ne meša u proizvodni proces i dozvoljava da bude sveden na stepen jednog stroja".³⁷

Takozvani „zaokret" VIII kongresa Italijanske komunističke partije treba sagledati realno, jer je u jasnim terminima izražavao volju za odbranom buržoaske demokratije kojoj pretila fašistička opasnost, zbog čega „borba za socijalizam paradoksalno koincidira s borbom za buržoasku demokratiju, a italijanski Ustav — umesto da bude značajan dokument koji treba sprovesti — postaje glavni put u socijalizam".³⁸ To znači zaboraviti

³⁶ L. Libertini, R. Panzieri, *Ne economicismo, nè trotzkismo*, u „Avanti", 9. septembar, 1958, danas u *La sinistra e il Controllo operaio*, priredili L. Libertini, Feltrinelli 1969, str. 182.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., str. 180.

kakva je klasna baza buržoaske demokratije i od buržoazije prihvatiti ideju da su te institucije večne; znači isto tako:

„Zaboraviti da se izvan političke sfere, nalazi ekonomska sfera, u kojoj se odvija sve odlučnija borba;... zaboraviti da borba u ekonomskoj sferi (sve povezanija s političkom borbom) nije borba za buržoasku demokratiju, nego je nužno, u svakom momentu, usmerena ka stvaranju novih odnosa među klasama... Da budemo jasni, ne tuče se monopol FIAT-a, koren novog totalitarizma, odbranom institucija buržoaske demokratije, već kidanjem u fabrici osnova te moći.”³⁹

Istaknuta je činjenica da fabrika predstavlja mesto gde se najočiglednije i najoštrije ispoljava klasni sudar. Fabrika je baza jačanja vlasnikove moći putem otuđivanja radnika od proizvodnog procesa, osiromašavanjem njegove ličnosti i stalnom intenzifikacijom fizičkog i umnog napora. Kao što vlasnik polazi od fabrike u izgradnji svoje hegemonije nad čitavim društvom, tako i klasni pokret mora izgraditi nove odnose u fabrici, koji moraju biti osnova novih opštih odnosa u društvu.⁴⁰

Iz takvog stava niče kritika sindikalne borbe, koja se u posleratnom periodu isključivo izražavala opštim revendikacijama, što je dovelo do nazadovanja pokreta i teških poraza: „da bi se prešla nizbrdica i ponovo krenulo napred, sindikat je morao pred sebe postaviti probleme proizvodnje, morao se suočiti s poznavanjem složene realnosti u fabrici”.⁴¹ Ovo stoga što je fabrika mesto gde jača klasni pokret, i osposobljava se postepeno da vrši rukovodeću funkciju unutar same proizvodne strukture. Postaviti osnove nove radničke ofanzive u fabricama, prema tome, znači napasti problem organizacije rada, način na koji služi kapitalističkoj prevlasti. Prema tome, znači kritikovati „praksu i ideologiju savremenog monopola (ljudske odnose, naučnu organizaciju rada i tako dalje), usmerene ka tome da u celini potčine radnika... njegovom poslodavcu, svodeći ga na zupčanik točka jednog velikog stroja koji mu ostaje sasvim nepoznat”.⁴² Znači isto tako razviti svest o snažnom uzajamnom prožimanju političke i ekonomske moći, upravo stoga „što ekonomske sile šire direktne političke funk-

³⁹ *La sinistra e il Controllo operaio*, cit. str. 162.

⁴⁰ *Ibid.*, str. 163.

⁴¹ *Ibid.*, str. 164.

⁴² L. Libertini i R. Panzieri, *Sette tesi sul controllo operaio*, u *La Sinistra e il Controllo Operaio*, cit. str. 44.

cije” i prema tome ekonomska borba postaje sve neposrednija politička borba.

Kritika Panzierijevih (Pancijeri) pozicija je pošla od takvog njegovog isticanja inicijative u fabrici.

Optužba za „ekonomizam” i „operaizam” (izraz kojim je označeno isticanje borbi radnika u fabrici — *prim. prev.*) u stvari prikriva centralni aspekt kritike, koja obuhvata „italijanski put u socijalizam” shvaćen kao čisto institucionalne i parlamentarne prakse koja je izolovala radničku klasu slabeći je pred kapitalističkim preustrojtstvom. I same teme o radničkoj kontroli bile su iskrivljene i svedene na bitku za zakonsko priznavanje unutrašnjih komisija, za „opravdan razlog” (borba sindikata da se bez opravdanog razloga ne mogu otpustiti radnici s posla — *prim. prev.*), za „demokratsko” normiranje primanja na posao. Pozicije koje su podržane u „Mondo Operaio” bile su žigosane kao anarho-sindikalističke, trockističke i tako dalje, kao likvidatorske u odnosu na „najnovije tekovine radničkog pokreta”: da bi se dokazala valjanost „parlamentarnog puta” u socijalizam i potvrdila linija odbrane buržoaske demokratije protiv fašističke opasnosti, prihvatajući Ustav kao magistralni put u socijalizam.⁴³

PREKID PRIMIRJA POČETKOM ŠEZDESETIH GODINA

Godina 1960. označila je početak borbene faze koja je učinila kraj primirju: ujesen su elektromašinci sišli na trgove i masovnim demonstracijama zadali odlučujuć udarac sindikalnoj liniji koja se do tada sprovodila.

Eksplzija tih borbi pokazala je originalna obeležja ne samo zbog toga što je razbila blokiranje nadnica, nego prvenstveno htenjem da promeni radne uslove u fabrici. Od 1959. do 1963. godine radnička klasa je pokazala da je napadajući uslove izrabljivanja povratila sopstvenu snagu: tako je istaknuta valjanost teza koje su taj teren isticale kao najznačajniji teren na kome se treba odmeriti u borbi za nov razvoj klasne borbe.

Iz tih borbi proistekli su novi teorijski i politički problemi koji, razume se, nisu dobili odgovor u takozvanoj „samokritici” sindikata; to su, pre svega, problemi odnosa između radničke klase i tehnološkog razvitka i promena u organizaciji rada, odnosa između borbi u fa-

⁴³ Vid. kritiku Spriana (Spriano) u „Unita”, sada u *La Sinistra e il Controllo Operaio*, cit. str. 170.

brikama i socijalnih borbi, između organizacije pokreta, odnosno radničke organizacije u fabrici i institucija pokreta u rešavanju socijalnih problema koji utiču na položaj radnika.

Štrajk elektromašinaca je značajan jer je u veoma jasnim terminima izrazio protivrečnost između radničkog pritiska i sindikalne linije koja je težila da taj pritisak zatvori u neokapitalističku logiku. Strukovni nacionalni ugovor, koji je ležao u osnovi sindikalne linije početkom 1954. godine, jasno je pokazao svoju funkcionalnost u čvrstom blokiranju nadnica:

„Ugovorom sklopljenim 1954. godine hemičari su postigli povećanje utvrđenih minimalnih nadnica za 3,5 odsto, dok su ugovorom iz 1958. godine dostigli 4 odsto. Posle dve godine pregovaranja i borbi metalci su postigli povećanje od 4 odsto, a građevinski radnici, 1959. godine, 5 odsto. Povećanja izvojevana obnovljenim nacionalnim ugovorima od 1954. do 1960. godine nisu prešla prosek povećanja koje je obezbeđivala pokretna skala nadnica i plata.⁴⁴

Strukovna inicijativa kao što je bila inicijativa metalaca trebalo je da najdoslednijim povezivanjem s konkretnim uslovima u fabrici predstavlja raščlanjavanje borbe, što bi omogućilo poboljšavanje kako na planu nadnica tako i na normativnom planu, dovodeći akciju u preduzeću do određenog rezultata.⁴⁵ Radnički pritisak se, međutim, tumačio unutar koncepcije o konstruktivnoj „opoziciji” programima levog centra i demokratske alternative: drugim rečima, radnička borbi bi morala doprineti ispravljanju sistema, naročito u pogledu načina zapošljavanja, ekonomskog objedinjavanja, problemu Juga.

„Opredeljenje FIOM-a je strukovno opredeljenje, politika koja će uspeti da mobilise sve snage na tom terenu ukoliko se strukovnim revandikacijama poštuju sopstvene specifične potrebe preobražaja jednog radnog odnosa koji je široko prevaziđen sadašnjom tehničko-ekonomskom situacijom. To je politika koja ne suzbija već, naprotiv, podstiče proizvodnu dinamiku i ekonomski razvitak. Postavljanje razuđene sindikalne politike prema strukama i grupama razrešiće se, pre nego u inflaci-

⁴⁴ E. Guidi, D. Valcavi, i dr. cit. str. 94.

⁴⁵ A. Novella, *Relazione al V Congresso nazionale della CGIL, 27 aprile 1960*, u „Quaderni di Rassegna Sindacale”, mart-april 1971, str. 145.

onistički pritisak, u povećanje realne nadnice bez negativnih reperkusija za masu potrošača”.⁴⁶

Cilj strukovne politike trebalo bi prema tome da bude izvojevanje što većih nadnica, jer one, uslovljavajući veći životni standard, dovode do ekspanzije potrošnje i zaposlenosti: naime, to bi bila strukovna politika u celini uklopljena i usklađena s ideologijom i praksom neokapitalizma, politika u funkciji stimulisanja unutrašnjeg tržišta.

Najistaknutiji vidovi revandikativne linije su: povezivanje nadnica uz produktivnost u cilju uravnoteženja raspodele s proizvodnim bogatstvom; ugovaranje kvalifikacija da bi se postiglo priznavanje profesionalnosti, pregovaranje oko akorda da bi se povezala nadnica s dohotkom.

„Prvi cilj koji su sebi postavili elektromašinski radnici... jeste da u odgovarajućoj meri učestvuju u povećavanju bogatstava koja su prozveli. Drugi cilj je da primanja budu vezana uz rastući dohodak njihovog rada. Najzad, na planu nadnica, treći cilj je da postignu da se primanja elektromašinaca približi primanjima u drugim evropskim zemljama”.⁴⁷

Stoga su pokrenute revandikacije da se postigne unošenje nadnica u dohodak kroz oblike stimulacije, akorda, cene proizvodnje, ali tako da se obezbedi „povećanje primanja vezano uz porast produktivnosti nastao tehničkim razvitkom”.⁴⁸

Međutim, prema toj liniji, tehnički razvitak ne omogućava samo da se koriste prednosti produktivnosti, jer „brze tehničke i organizacione promene... teže na svim sektorima razbijanju tradicionalne klasifikacije radništva, a podstiču znatno više stručno obrazovanje”.⁴⁹ Zbog toga treba razviti pregovaranje o stupnju stručnosti industrijskog radnika, administrativnog službenika, stručnog službenika, koji će valorizovati njegove sposobnosti, kako one koje se zahtevaju za posao na kome radi, tako i one koje proizilaze iz završnih studija i kurseva ili stečenih tokom sopstvene karijere”.⁵⁰ Na primer, sindikalni predlog za službenike jeste insistiranje na usvajanju „objektivnih kriterijuma pregovaranja kako o struč-

⁴⁶ E. Bartocci, *Gli elettromeccanici e la politica di settore*, u „Sindacato Moderno”, g. II, br. 1-2, januar-april 1961, str. 3—51 (cit. je izvađen iz L. Della Mea, *La politica torna in fabbrica*, Jaca Book, Milano 1973, str. 126—127).

⁴⁷ Ibid., str. 124.

⁴⁸ A. Novella, op. cit. str. 146.

⁴⁹ Ibid., str. 146.

⁵⁰ Ibid., str. 147.

ntm kvalifikacijama tako i unapređenju, odvojenih od bilo kakve vlasnikove samovolje".⁵¹ Smatra se da će se time pridobiti službeničke mase, privučene, s druge strane, samim objektivnim predlozima u granicama *job evaluation*.

Poverenje u tehnički napredak koji sobom nosi razvijanje stručnosti — ali koje monopoli koriste u loše ciljeve, jer ne priznaju karijeru „objektivno” ostvarenu tehničko-organizacionim promjenama — zajedno s revandikacijama oko nadnica vezanih uz produktivnost predstavljaju dva aspekta revandikativne politike koji će pokazati svoju punu funkcionalnost u ubrzanom razvitku italijanskog kapitalizma. Dok je, s jedne strane, visoka stopa rasta ostvarena pre svega intenzifikacijom rada postignutom modifikacijom njegovog metoda i organizacije, vezivanje nadnica za produktivnost služilo je kao sredstvo za postizanje ciljeva vlasnika. Dok je snažna potreba za radnom snagom (tih godina se ostvarila maksimalna stopa potražnje dostižući i 40 osto) — za koju se, s obzirom na organizaciju nije zahtevalo nikakvo iskustvo i priprema — duboko promijenila njen sastav, razvijajući tip nestručnog radnika vezanog uz elementarni posao bez ikakve perspektive u pogledu karijere, sindikat je sledio svoj cilj priznavanja stručnosti, što je pokazalo njegovu odvojenost od potreba novog tipa radničke klase koji je u tim godinama nastao.

Sve se to ne može objasniti toliko greškom i zaostajanjem sindikalne linije, koliko politikom potčinjavanja tipu razvitka koji se u tom periodu smatrao kao nužno progresivan i kadar da, uz potrebne korekcije, pridobije mase za blagostanje koje će se postići postepenim otklanjanjem neravnomernosti.

„U Italiji se odreklo od dirigovane politike koja bi razrešila stare probleme, kojoj je Ustav — iako ne sasvim izričito — pretpostavio određeni tip rekonstrukcije poverene privatnoj inicijativi... Ekspanzivni pritisak najvećih preduzeća, kojim je normalno dominirao princip profita, usmeren je u pravcu postizanja najvišeg nivoa produktivnosti u najmanjem mogućem vremenu, dok je proizvodnja bila orijentisana u pravcu razvijenih tržišta, naime prema spoljnim tržištima, a da se nije pokušalo s koordiniranim naporom u širenju unutrašnjeg tržišta kroz razvoj zapošljavanja i dohotka.”⁵²

Prema tome, „radnička opozicija” bi se morala izraziti unutar postojećeg mehanizma, korigujući njegove

⁵¹ Ibid., str. 148.

⁵² Bartocci, cit. čl., str. 127.

manjkavosti kao što je tendencija okretanja ka spoljnim tržištima kao razvijenijim. Prevođenje dijalektike levog centra i njegove levije verzije „demokratske alternative” bilo bi: demokratskom borbom radnička klasa bi morala obezbediti politiku razvoja „društvenom” upotrebom tehničkog razvitka kroz ograničavanje prevlasti monopola, da bi otvorila put za prelaz u socijalizam. Jasno je da se u ovakvoj viziji radnička klasa mora pridržavati pravila od kojih je pravo uvažavanje produktivnosti, objektivnog izraza tehničkog progressa, a u cilju da se:

„autonomno uklopi u novi kurs sadašnjeg kapitalističkog društva kako duboke promene u odnosima između vlasništva i vlasti ne bi još više pogoršale ekonomske i društvene uslove radnika, već, naprotiv, uslovile sve veće učešće sveta rada u odlukama i blagodetima koje izvire iz progressa”.⁵³

U toj svetlosti se objašnjava kako su posle oštih borbi elektrometalaca gde su se posle toliko godina opet pojavili naoružani odredi pred fabrikama, prvi put učestvovali studenti u demonstracijama na trgovima koje su bile na visokom stepenu borbenosti, — moglo stići do odvojenog sporazuma u Intersindu, a kasnije i do razbijanja borbe koja se završila komadanjem preduzetih sporazuma.

Osim što je predviđao skromna povećanja nadnica, ugovor sa Intersind-om je sadržavao i pakt o sindikalnom primirju sve do obnove ugovora, koji je zatim protokolom iz 1962. godine — koji su potpisale federacije metalaca i Intersinda, — preuzet i institucionalizovan kao norma „industrijskih odnosa”. Uprkos sporazumu o primirju, elektromašinci su u zimu 1961/62. godinu ipak otpočeli s borbom (UIL je smatrala da je obavezuje pakt o primirju) zajedno s mnogobrojnim metalским preduzećima.

Borbe na nivou preduzeća držale su, sve do obnove ugovora metalaca iz 1963. godine, otvoren široki front. To su godine u kojima je došlo do izražaja obilato regulisanje razuđene borbe u nastojanju da se njeni efekti zadrže u granicama utvrđenim nacionalnim ugovorima (protokol Intersinda preduzetne ugovore definiše kao „primenljive”). U FIAT-u je vlasnik pokušao da zaključi odvojeni ugovor sa UIL-om i SIDA (FIAT-ov sindikat — *prim. prev.*), ali je odmah usledio odgovor radnika napadom na sedište UIL-a na trgu Statuto.

⁵³ Ibid., str. 129

To je bio simptom koji je otvorio novu fazu borbe, koja će se od 1968. godine izraziti u novim terminima. U tim su se borbama platne revandikacije još predstavljale u tradicionalnim terminima: procentualna povećanja na nivou ugovora, premije na nivou preduzeća. Međutim, osnovnu vrednost tih borbi, pored deblokiranja nadnica, predstavljalo je oživljavanje svesti o sopstvenoj snazi i razvitak oblika oštrem borbe koji će, u razmaku od pet godina, biti značajan faktor osvajanja političkog prostora u fabrici.

BORBA PROTIV KAPITALISTIČKE ORGANIZACIJE RADA OD 1968. DO 1970. GODINE

Borba u fabrici od 1964. do 1968. godine predstavljala je fazu nazadovanja, zahvaljujući opštoj situaciji koju je karakterisala kapitalistička ofanziva koristeći instrumente recesije i nezaposlenosti da bi oživela profite i kontrolu nad radničkom klasom koje je okrnjila ofanziva iz ranijih godina. Obnova radnih ugovora koji su dospevali u periodu 1965—1966. godine kasnila je gotovo godinu dana, omogućivši time vlasnicima da u potpunosti sprovedu antikonjunkturu politiku, prvenstveno usmerenu protiv radnika. Obnova ugovora metalaca biće posebno razvijena oko ciljeva punog dezangažovanja ekonomskim aspektima: osim punog deblokiranja nadnica u toku jedne godine, radnici će stvarno dobiti povećanje od jedva 5 odsto iznad tabelarnih minimuma.

U takvoj situaciji, da bi ugovor bio prihvaćen, sindikat je osim brojnih štrajkova planiranih da se sprovedu u razmaku od godine dana (od kojih šest nacionalnih), razvio živu propagandu usmerenu ka veličanju postignutih „političkih“ rezultata, a koji bi se sastojali u tome što je iščupana „principijelna“ potvrda o prihvatanju postojanja sindikata u fabrici: pobjeda koja se smatrala značajnim pomerenjem odnosa snaga na mestima rada.

U toj akciji oko obnove ugovora odlučujuću ulogu odigrale su konfederacije koje su podsticale sporazum zasnovan na takozvanim „kvalitativnim tačkama“, a koje su viđene u normiranju odredbi pregovaranja i sindikalnih prava.⁵⁴ U stvari te su norme bile u savršenom skladu s ugovorima iz 1962. godine između Intersinda, ASP-a

⁵⁴ U. Romagnoli, *Appunti per una storia del movimento sindacale (1960—1970*, u „*Problemi del Socialismo*“, 1970, br. 49, str. 897—898.

i federacija metalaca, koji su utvrdili kriterijume kojih se trebalo pridržavati u „industrijskim odnosima“, a među kojima je bez daljeg bio najznačajniji „princip primirja“.

Ugovorom iz 1966. godine sindikat je na liniji takvog regulisanja izjavio da prihvata kriterijum proizvodne efikasnosti kao neprikosnoven zakon organizacije rada i društvenog funkcionisanja, dok je s druge strane postigao da se kao norma sindikalnih odnosa unese pitanje „participacije“ sindikata u organizacionom odlučivanju (u konsultativnom svojstvu i samo o „stručnim aspektima“ odlučivanja).

Tim normama sindikat je stvarno postao instrument jačanja sistema upravljanja preduzećem, osnažujući organizacione odluke: vlasnik je postigao da se njegova vlast javlja kao vid konsensusa koji predstavlja „konsultovanje“ sindikata. Ovakvom vrstom sporazuma sindikat je smatrao da će moći kontrolisati radnike u dovoljnoj meri da bi se mogao javiti u ulozi koja će biti u službi zaokreta „reformističkog pravca unutar logike programiranja“, koji bi mogao rezultirati u levom centru. Uprkos žestokoj ofanzivi buržoazije antikonjunkturu marama, upravo je u tim godinama uzdrmana, na primer, duboka neangažovanost Komunističke partije Italije na mestima rada (otuda „zabrinutost“ koja je izbila na III konferenciji radnika-komunista održanoj u Đenovi, 1965. godine) mada se uporno insistiralo na „novoj demokratskoj većini“ predlažući katoličkoj levlci istraživanje „tačaka sporazumevanja i saradnje“ (IX kongres IKP). S druge strane, na sindikalnom nivou praksa centrala se izrazila u tređjunizmu na nivou zajedničkog pregovaranja, koje više ne opravdava rascep 1948. godine.

Uprkos parola protiv politike nadnica, ta je politika prošla 1964—1965. godine, iako je bio u toku proces raspadanja programa reformi levog centra, napad na zaposlenost i kupovnu moć nadnica, — na nivou pregovaranja se sledila linija prihvatanja uslova vlasnika uz pretpostavku o saodlučivanju u organizacionim odlukama, što je pretpostavljalo da sindikat prihvati ulogu sredivanja konfliktnosti u fabrici u službi hipotetičnih protivstavova koji su proizlazili iz demokratskog programiranja i reformi.

Međutim, borbe u 1968. godini jasno će pokazati koliko je bio neupotrebljiv taj put zatvaranja borbe radnika u reformističku logiku, koja je krahirala u fabrici zbog cene koju su radnici bili prinuđeni da plate na društvenom nivou kao uslov za rad i nadnicu, zbog iluzor-

nosti jedne reformističke akcije koju je trebalo dobiti kao protivuslugu za socijalni mir kao plod ostvarenog savezništva na čisto institucionalnom nivou.

Već 1967, a mnogo jasnije 1968. godine manifestovao se preokret tendencije, koji se prvenstveno izrazio oživljavanjem borbi u velikim fabrikama. Ta nova faza sukoba zahvatila je sve aspekte radnog odnosa. Pre svega, 1968. godina je počela borbom u kojoj se manifestovala pukotina u sindikalnoj kontroli, kako nad oblicima borbe (spontani štrajkovi), tako i sa organizacione tačke gledišta (autonomne grupe). Delegatske skupštine dovele su u krizu tradicionalnu strukturu sindikata zasnovanu na teritorijalnom horizontalnom organizovanju i predstavnički odnos između radnika i sindikata. U pogledu ciljeva, izbili su na površinu egalitarni zahtevi (povećanje nadnica jednako za sve, smanjivanje broja kategorija, automatska provođenja), odbacivanje vezivanja nadnica uz produktivnost (akord, premija) i napad na organizacione aspekte koji utiču na zdravlje odbacujući njihovo novčano kompenziranje.⁵⁵

Promenama u sastavu radne snage izvršenim posleratnim kapitalističkim razvitkom koji je doveo do dubokih promena u organizaciji rada, nastala je nova figura radnika koji je predstavljao svesnu avangardu te borbe: to je bio radnik na traci, bez kvalifikacija, radnik na elementarnim isparcelisanim poslovima.

Tri su uslova delovala istovremeno kao pokretački faktori novog borbeneog talasa:

a) krutost radnog tržišta zbog svođenja mogućnosti raspolaganja radnom snagom, koja se mogla uključiti u sloj nekvalifikovanih radnika s niskim nadnicama, na području s najvećom industrijskom koncentracijom;

b) uzdizanje nivoa obrazovanja, što je u fabrici i van nje uslovalo zaoštavanje protivrečnosti između znanja i realnosti rada;

c) postignuta gornja granica intenzifikacije rada, što je, osim nepodnošljivih radnih uslova, predstavljalo za vlasnika ranjivu situaciju zbog surovosti proizvodnog procesa.⁵⁶

⁵⁵ G. Barile, R. Levrero, *L'operaio massa nello sviluppo capitalistico*, u „Classe”, br. 8, 1974, str. 9.

⁵⁶ R. Stefanelli, *L'organizzazione capitalistica del lavoro*, u „Classe”, br. 4, str. 15.

Iako su ti faktori dugo posle rata bili s jedne strane „korisni” za kapitalistički razvitak, sada su postali nepremostiva prepreka koja je radničkom opovrgavanju pružala sve veći prostor. Oštrina proizvodnog ciklusa, nastala opredeljivanjem za neprekidnu aktivnost u vezi s ritmom i metodom rada, a u cilju smanjivanja troškova proizvodnje, doista je postala strahovito oružje spontanog revolta u najkritičnijim momentima fabrike, uz nove oblike borbe (spontani prekidi rada i tako dalje). Masovno dequalifikovanje, koje je omogućilo porast proizvodnje uz pritisak na cenu radne snage, stvorilo je bazu klasne solidarnosti koja se nije više koncentrisala oko odbrane zanimanja, u nekim aspektima korporativne, nego oko opštih uslova potčinjenosti i izrabljivanja. Razvitak velikih fabrika na područjima industrijske koncentracije koji je omogućio široke uštede u ceni radne snage (ušteda u skali nadnica) nosio je sam po sebi koncentraciju radničke klase, preduslov njenog jačanja. Izvlačenje radnih masa sela i Juga iz prvobitnih društvenih uslova, njihovo prisiljavanje na brzu teritorijalnu i preduzetnu pokretljivost pedesetih godina, mada je jedno vreme predstavljalo za vlasnika mogućnost da po svojoj volji, bez osetnijeg otpora, raspoređuje tek formiranu radničku klasu, kasnije je usled urbane zakrčenosti, inflacije, pomanjkanja socijalnih službi, postalo faktor razvijanja svesti o surovim uslovima u fabrici i društvu.

„Prednosti” organizacije rada izgrađene u funkciji brzog posleratnog privrednog razvitka postale su, naime, isto tako eksplozivne protivrečnosti koje su se izrazile u novim borbama, koje su direktno napale metode društvene i proizvodne kontrole u fabrici, a zajedno sa njima i hipoteze o saodlučivanju ponikle u sindikatu unutar ideologije i politike levog centra.

Prvo obeležje nove faze — koja je pokazala kvalitativan skok u odnosu na tip opozicije vlasnikovoj politici u fabrici, a takođe i na metod rukovođenja borbama od strane sindikata, — prvenstveno se sastoji u oblicima borbe. Kada su sredinom februara 1968. godine, *Zoppas* iz Koneljana (Conegliano) i *Zanussi* iz Pordenona stupili u borbu, na platformi koju su koordinirano izgradile PIM — FIOM — UILM oko tradicionalnih ciljeva uvođenja kolektivnog akorda, odmah su, uličnom blokadom koja je dovela do sukoba s policijom, rasčlanjavanjem štrajkova koji su snažno zasecali u tok proizvodnje (naizmenično po pola sata obustave rada), zahtevom da se borbe nastave i za vreme trajanja pregovora (što sindi-

kat nije prihvatio), štrajkovi izašli iz krutih propisa sindikalne prakse.⁵⁷

U odnosu na borbu u elektromašinskoj grani 1961—1962. godine jasno se pokazalo da su u ovoj novoj fazi mladi nekvalifikovani radnici rukovodili procesom razbijanja preduzetničkog paternalizma (posebno snažnog na industrijskom području u oblasti Veneto), koji je došao do značajnog izražaja početkom 1969. godine štrajkovima za zonske nadnice (određivanje nadnica prema pojedinim zonama — *prim. prev.*).

Sa te tačke gledišta još je značajnija borba u fabrici Marzotto zbog odbacivanja politike „ljudskih odnosa“, koja je prethodnih godina predstavljala model. U ovom slučaju nije se radilo o mladoj radničkoj klasi u brznoj ekspanziji na jednom sektoru, već o relativno starim radnicima kojima preduzeće u strukturalnoj krizi (kao i čitava tekstilna grana) nije više moglo garantovati bilo kakav relativno privilegovani socijalni položaj, ili privilegije u pogledu nadnica, kao što je to radilo nekoliko godina u zamenu za polufeudalnu paternalističku kontrolu.⁵⁸ Borba se vodila protiv reorganizacije koja se oslanjala na povećanje radnih obaveza i smanjivanje zaposlenih. Pokušaj vlasnika i sindikata, koji je bio pod snažnom kontrolom Marzotta, da blokiraju tu borbu izlio se u reakciju radnika od 19. aprila 1968. godine, koja je povukla i stanovništvo, naročito đake srednjih škola u uništavanje svih obeležja preduzetničkog paternalizma u gradu. Odvojeni ugovor koji su potpisale CISL i UIL dovelo do zaoštavanja borbe koja će se izliti u zauzimanje preduzeća. Značajan aspekt koji je u ovoj borbi izašao na videlo jeste rukovođenje sporom od strane radničke skupštine, koja je uspela da se odbaci sporazum koji je predložio sindikat.⁵⁹

U proleće 1968. godine štrajkovi su zahvatili gotovo sve velike milanske fabrike (*Autobianchi, Borletti, Breda, Siderurgica, Flack, FIAT, Innocenti* itd.) zajedno sa oživljavanjem borbi u FIAT-u u kome je prvi put posle 1954. godine otpočeo spor. U junu je stupila u borbu

⁵⁷ S. Valdevit, *Fine di un mito neocapitalistico, Organizzazione del lavoro e condizione operaia nel complesso Zanussi*, u „Classe“ br. 4.

⁵⁸ T. Merlin, *Avanguardia di classe e politica delle alleanze*, Editori Riuniti, Roma, 1969; „Rassegna Socialista“, br. 4, 15. jun 1969, specijalan broj: *Valdarno, storia di una lotta*, pripremila sekcija PSIUP-a iz Valdagna; *Documenti e indagini sull'industria Laniera Marzotto*, ciklostirano, pripremila PILTEA-CGLIH iz Rima i Vincenze 1968. godine (Vincenza).

⁵⁹ G. Pupillo, *Classe operaia, partiti, sindacati nella lotta alla Marzotto*, u „Classe“, br. 2. str. 37.

fabrika *Petrolchimico* iz Margere radi obnove proizvodne premije u iznosu od 75.000 lira mesečno za sve radnike, što je nametnuto sindikatu snažnim unutrašnjim rascepom (rascepom je nastao Radnički komitet). Metode borbe su utvrđivali sami radnici koji su doneli odluku o naizmeničnim dnevnim štrajkovima i autonomno određivali broj radnika potrebnih za održavanje postrojenja. Osim blokiranja ulica, masovnih straža, zajedničkih demonstracija sa studentima, da bi se razbio otpor vlasnika stiglo se i do odbacivanja radnika potrebnih za održavanje postrojenja, što je izazivalo vlasnike da reaguju lokautom.⁶⁰

Ali je zbog uticaja na jačanje kasnijih borbi bez daljeg najznačajnija borba u *Pireliju* u jesen 1968. godine. Kao i *Petrolchimico*, još u proleće se manifestovao rascep u sindikatu zbog nezadovoljavajućeg ugovora koji je potpisan posle samo tri objavljena štrajka.⁶¹ Formiran je Jedinstveni komitet baze, koji je u toku leta rukovodio spontanim štrajkovima po pogonima protiv ritma rada i za kontrolu akorda. Radnici su zahtevali vlast da odlučuju o ciljevima i oblicima borbe, razbijajući stara pravila igre sindakata u sprovođenju štrajkova. Spontani radnički zborovi odigrali su odlučujuću ulogu u vođenju borbe — došlo je do oblika usporavanja proizvodnje i do odbacivanja sporazuma koji je postignut u vezi s akordom.

Usporavanje ritma rada u *Pireliju* nije predstavljalo samo najefikasniji oblik borbe, već je, zajedno s odbacivanjem ugovora o akordu, značilo napad na kapitalističku organizaciju rada, opovrgavanje tradicionalnih oblika borbe, odbacivanje prihvatanja pravila proizvodnje. Značilo je:

„uobličavanje još u toku borbe drukčijeg načina rada, samoutvrđivanjem njegovog ritma kriterijumima koji nisu kriterijumi produktivnosti shvaćeni kao zakoni tehnike, zapažajući da je za postizanje većeg stepena kontrole neophodno da se ustali organizaciona struktura baze koja već sada na neformalnom nivou rukovodi tako kompleksnom borbom“⁶²

Jasno je bilo odbijanje da se odobre povećavanja produktivnosti putem intenzifikacije radnog ritma i svest da nisu nužni „zakoni“ organizacije rada, ali da je nužno

⁶⁰ E. Pasetto, G. Pupilo, *Il gruppo di „Potere Operaio“ nelle lotte di Porto Marghera*, u „Classe“, br. 2. str. 95.

⁶¹ E. Pietropaolo, *Pirelli 68: Contro l'organizzazione capitalistica del lavoro*, u „Classe“, br. 2. 1967.

⁶² M. Regini — E. Reyneri, *Lotte operaie e organizzazione del lavoro*, Marsilio, Padova 1971. str. 33.

aktivno učešće svakog da bi se ti „zakoni“ efikasno opovrgli.

Ovakvom vrstom borbe iščezla je tradicionalna uloga stimulansa shvaćenog kao podsticaj povećanja proizvodnje putem intenzifikacije rada. Istovremeno je došla u krizu tradicionalna sindikalna linija, koja je prihvatila tehničku opravdanost sistema akorda, opravdavajući istovremeno i njegove novčane koristi za radnike.

Medjutim, ovakva vrsta svesti shvaćena je od strane sindikata samo u smislu formalne revizije linije; na jednom savetovanju CGIL-a koje se održalo u Ariciju 1969. godine⁶³ bila je u stvari predložena ista linija pregovaranja o akordu opravdavana ciljem da se odbaci samovolja vlasnika i njegova subjektivnost u određivanju ritma rada.

Isto tako se javila tendencija da se borba za uravnilovku posmatra kao činjenica vezana ne toliko uz oslove u fabrici (proistekle iz opšteg deklasifikovanja prouzrokovanog tipom organizacije rada), koliko uz zajedničke potrebe. Ovakav stav ne vodi računa o činjenicama koje su promenile sastav radničke klase, stvarajući uslove homogenizacije radne snage, zbog čega više nije opravdana hijerarhija u primanjima koja je proizlazila iz sistema kvalifikacija. Jasan cilj je odbrana tradicionalne linije sindikata u vezi s klasifikacijama.

„Zahtev o jednakim povišicama za sve imao je u sebi veoma jak pozitivan egalitarni zamah, ali je taj zamah bio prevashodno nepovredivo povezan uz nadnicu kao život izvan fabrike: „svi imamo jednake stomake“ i prema tome svi treba da dobijemo jednake povišice. Nije nastala iz ubeđenja da „svi radimo isti posao““⁶⁴

Nasuprot tome, Trentin je na konferenciji oko platforme kolektivnog pregovaranja maja 1969. godine branio liniju stručnosti, odbacujući predlog o jednakim povišicama za sve.

„Za mene rešenje nije ubedljivo... iz principijelnih razloga. Smatram da je stručna kvalifikacija još uvek dobro i tekovina radnika... naime kvalifikacija je naša tekovina, klasna tekovina, tekovina radničke klase, a ne oružje vlasnika: stoga ne vidim zašto je vlasnik ne bi morao platiti. I ne verujem da pomažemo mladima u borbi, koju moramo ojačati, za prelazak u više kategorije, za stručno obrazovanje, ako stalno u svesti radnika

⁶³ CGIL, *Orientamenti generali per una politica di contrattazione del cottimo*, Ariccia 1969.

⁶⁴ FIOM Torino, *Mansioni, qualifiche, professionalità, salario*, maja 1970, ciklostilirano, str. 9 (cit. kog. M. Regini, E. Reyneri, op. cit., str. 76).

zamagljuje tu klasnu tekovinu kakva je stručna kvalifikacija sankcionisana ugovorom... Uspesi koje smo postigli borbom 1963. i 1966. godine između ostalog imaju vrednost jer su u svesti radnika valorizovale stručnu kvalifikaciju.”⁶⁵

Dakle, uprkos tome što je vrednost stručne kvalifikacije bila „zamračena“ zahtevom o jednakim povišicama za sve, još u 1969. godini postoji tendencija da se kao klasna tekovina brani podeljenost stvorena kvalifikacijama. Naime, teži se da se ne priznaju promene u organizaciji rada koje su dovele do rušenja stručne hijerarhije. To je od kvalifikacija učinilo samo „platne zone“ koje vlasnik koristi da bi manje platio onu masu nekvalifikovanih radnika koji su najviše izrabljivani unutar sistema masovne proizvodnje, tj. fizičke radnike.

Da bismo procenili, iako veoma aproksimativno, šta predstavlja fizička radna snaga, iznosimo nekoliko podataka: u provinciji Torino 1967. godine u čitavoj tekstilnoj industriji 50,2 odsto radnika bilo je kvalifikovano kao običan ili fizički radnik (procenat se penje na 66,3 odsto u industriji transportnih sredstava i na 56,9 odsto u industriji elektromašina); u provinciji Milano bilo ih je 38,5 odsto u tekstilnoj industriji, 44 odsto u industriji transportnih sredstava i 52,9 odsto u elektromašinskoj industriji;⁶⁶ prema podacima ISRIL-a, u 1969. godini nacionalni nivo fizičke radne snage (obični i fizički radnici) bio je blizu 40 odsto od ukupnog broja uposlenih u tekstilnoj industriji; isto važi i za službenike u tekstilnoj grani, od kojih je 48,9 odsto razvrstano u kategorije niže od druge.⁶⁷

To široko i konsolidovano prisustvo prostog rada definitivno znači kraj tradicionalne radničke kategorije u dobrom delu industrije za masovnu proizvodnju i vodi dubokoj nejednakosti u čitavoj radničkoj klasi: nejednakosti između onih koji imaju mogućnosti da radom kumuliraju tehničko-stručna iskustva povećavajući vrednost sopstvene radne snage i onih koji apsolutno nemaju te mogućnosti već, naprotiv, u poslovima koji se stalno ponavljaju postepeno troše upotrebnu vrednost sopstvene radne snage. I zaista se na običnog radnika posle nekoliko godina, kad nije više mlad, primenjuje mehanizam

⁶⁵ B. Trentin, završna diskusija na Konsultativnoj konferenciji FIOM-a o Nacionalnom radnom ugovoru (*Contratto Nazionale di Lavoro*) Rimini, 9–11. maja 1969. u „Sindacato Moderno“, dodatkom junskom broju 1969, str. 11–12.

⁶⁶ ISTAT, *Statistiche del lavoro*, XX, br. 2, 1969.

⁶⁷ G. Bianchi — M. D'Ambrosio, *L'evoluzione della qualificazione del lavoro in Italia dal 1951–1968*, u „Quaderni ISRIL“, I, br. 2, 1970, str. 58–60.

odstranjivanja, jer kapitalisti nije više potrebna radna snaga psihofizički iscrpna u jednoj organizaciji rada koja koristi samo te primarne sposobnosti.⁶⁸

Ono što iz ranije citiranog istupanja Trentina protiv jednakih povišica za sve (koje je u nacionalnom ugovoru postavila radnička klasa, uprkos otpora sindikata) proističe jeste kniza predstavnštva, jer su revandikativna linija i predstavničke strukture sindikata vezane uz onaj deo visokostručne i kvalifikovane radničke klase koja je bila motorna snaga teških posleratnih borbi.⁶⁹

Ali ne samo to: iza tradicionalne linije CGIL-a koja brani stručne kvalifikacije stoji prihvatanje racionalnosti i objektivnosti tehničke organizacije rada u preduzeću. Funkcija sistema kvalifikacija sastoji se u tome da potkrepi navodnu stručnu sposobnost koju bi neposredno doneo tehnološki razvitak preduzeća, zbog čega je sve do 1968. godine razvijana politika povećavanja nivoa stručnosti.

Još krajem 1967. godine FIOM je smatrala da:

„Značajne pobjede u širenju parametralne skale i definisanja u ugovoru novih kategorija viših vrednosti sankcionišu tezu koju sve više podržavaju radnici, a prema kojoj je tehnički razvitak i razvitak organizacije uvek vezan uz povećanje stepena kvalifikacija radne snage.⁷⁰

Sindikalna linija u vezi s kvalifikacijama nije se u suštini promenila borbama 1969. godine. Nacionalni ugovor metalaca prihvatio je jednake povišice za sve, ali nije sadržavao nikakav predlog u pogledu razvrstavanja (izuzev ukidanja 5. kategorije službenika). Međutim, ugovor je izvršio snažan uticaj na buduće pregovore oko kvalifikacija, jer je isto povećanje nadnica za sve radnike ne samo modifikovalo parametarne odnose, nego je prvenstveno označilo preokret tendencije u odnosu na liniju širenja lepeze nadnica i kvalifikacija, čiji će se rezultat ostvariti borbama u preduzećima koje su vođene u 1970. i 1971. godini, a bile usredsređene oko smanjivanja stručnih kategorija.⁷¹

⁶⁸ G. P. Cella, *Divisione del lavoro e iniziativa operaia*, De Donatto, Bari 1972, str. 102.

⁶⁹ G. P. Cella, E. Reyneri, *Il contributo della ricerca all'analisi della composizione della classe operaia italiana*, u *L'Operaio massa nello sviluppo capitalistico*, u „Classe”, br. 8. str. 34.

⁷⁰ Sindikalni biro FIOM-a (Ufficio Sindacale FIOM), *Linee di iniziativa sindacale sulle qualificazioni dei lavoratori nell'industria metalmeccanica*, Projekt nacionalnog dokumenta, Roma, novembar 1967. str. 27.

⁷¹ Bilans borbe oko kvalifikacija vidi G. P. Cella, *Divisione del lavoro*... cit. str. 158.

U tesnoj vezi s tim borbama izgrađena je linija koja će zatim biti prihvaćena u kolektivnim ugovorima 1972—1973. godine kroz jedinstveno razvrstavanje. Ugovori su samo delimično samokritikom prešli preko tradicionalne linije, koja je ipak održala relativan kontinuitet.

Linija o kvalifikacijama i organizaciji rada koja je ponikla u diskusiji 1970. godine nastala je iz dve vrste predloga:

a) ispravke tradicionalne linije FIOM-a u vezi sa stručnošću: tehnički razvitak zahteva novi tip stručnosti koju ne priznaje vlasnik; ta nova stručnost proističe iz snažne prilagodljivosti radne snage, koja ne samo da mora biti priznata kao takva, već se mora organizovati i razvijati prema kriterijumima uspeha i prema tome vezati uz suštinsku promenu organizacije rada.⁷² Zbog toga je potrebno insistirati na oblicima rotacije i preustrojstva rada, sagledanih prvenstveno kao instrumenata podizanja kvalifikacija;

b) predloga koji nastaje pre svega iz iskustva hemijske grane:⁷³ jednaka povišica za sve nastaje iz svesti o opštem podizanju stručnosti koja prevazilazi tradicionalne barijere između radnika i službenika; s obzirom na iščezavanje zanata tradicionalnog tipa, sadašnja kvalifikaciona hijerarhija je neprimenljiva u borbi s novom stvarnošću u kojoj radnik često održava samo kolektivan i uopšten odnos s proizvodnim procesom; da bi se napala nova situacija predloženo je pregovaranje o „deklaracijama” (verovatno se misli na tekst ugovora — *prim. prev.*) i „najnižim stručnim profilima” poštujući novu stvarnost u fabrici.

Iz toga će proisteći dvojake posledice:

a) pošto je mešanje u kvalifikacije nadstrukturno, treba intervenisati u organizaciji rada pokrećući „nov način proizvodnje”, u kojoj će biti iskorišćene sposobnosti radnika: pod „novim načinom proizvodnje” podrazumeva se u suštini revizija kriterijuma podele rada, koja će favorizovati korišćenje ljudskih izvora i, prema tome, porast stručnosti.

b) na nivou kodifikacije sistema kvalifikacija potrebno je redefinisati klasifikaciju, analizirajući novu strukturu poslova; sa te tačke gledišta tipičan je ugovor u *Alfa Romeo* iz decembra 1970. godine, u kome se predviđa mešovita grupa koja bi trebalo da ukaže na nove „stručne profile”, shvaćene kao kompleks teorijsko-prak-

⁷² FIOM Torino, *Mansioni, qualifiche, professionalità, salario*, str. 10—15.

⁷³ Filcea, *Le qualifiche e il contratto chimici e farmaceutici*, u „Sindacato e società”, br. 2, 1970, str. 16—24.

tičnih znanja i sposobnosti radnika da upražnjava sopstveno zanimanje u vezi s vrstom postrojenja i proizvodnim ciklusom.

Uz ove pretpostavke opredeljenja za jedinstveno razvrstavanje ne predstavljaju više prihvatanje pritiska za eliminisanje normativnih razlika i razlika u primanjima koje više nemaju ničeg zajedničkog s promenjenim uslovima u fabrici već način da se stvori prostor hijerarhiji zasnovajući je na tobožnjoj „novoj stručnosti” koju treba pokrenuti promenama u organizaciji rada. Iz toga izbija preokupiranost izgradnjom nove motivacije rada koja bi lansirala produktivnost i „puno korišćenje postrojenja” u cilju podsticanja „novog modela razvitka”, koji sindikalni pokret borbom za reforme zahteva na opštem nivou.

ČAR „NOVOG NAČINA PROIZVODNJE”

Značajan problem koji treba analizirati u vezi s evolucijom u godinama 1971—1973. jeste kako se u sindikalnoj i političkoj strategiji menjala uloga borbe u fabrici kako u odnosu na sadržaje koji su došli do izražaja u periodu od 1968—1969. godine, tako i na odnos između tih sadržaja i problema prelaza u socijalizam.

Što se tiče Italijanske komunističke partije, sistematsko elaboriranje čiji je cilj oživljavanje ne samo na političkom nego i na ideološkom nivou, kontrole podsteca koji su dolazili iz borbenog pokreta krajem šezdesetih godina, predstavlja značajan faktor koji treba razmotriti da bi se shvatilo kako je istraživano utvrđivanje linije „istorijskog kompromisa”.

Pokušaj Italijanske komunističke partije, u suštini se izrazio kroz tri nivoa mišljenja: a) kritičari IKP s levih pozicija, oslanjajući se i na delimično korektnu analizu promena u kapitalizmu, ostaju i dalje zatvoreni u ekonomističku i operaističku viziju koja se svodi na opasnu liniju u pogledu napredovanja ka socijalizmu i na „antikomunistički” političko-ideološki stav;

b) borba poslednjih godina treba da bude kanalisana u političku strategiju koja koristi pritisak iz fabrika za akciju demokratskih pobeda, oko kojih treba ujediniti mase i pripremiti uslove koji će omogućiti da se postave ciljevi socijalističkog preobražaja;

c) prema takvoj strategiji radnička borba ima dva lica, jedno dobro, drugo rđavo. U meri u kojoj se poziva na demokratske ciljeve (prihvatanje „modifikovane” kapitalističke organizacije rada da bi postala humanija)

borba radnika je usaglašena s opštom strategijom (dakle, dobra). Ako, međutim, borba mnogo direktnije postavlja problem napada na kapitalističku vlast (koja se vrši putem organizacije rada), a da ga ne može rešiti, jer ide ispred pokreta za demokratizaciju (koji se izražava kroz „istorijski kompromis”), tada se stvaraju opasni uslovi koji mogu podstaći žestoku reakciju buržoazije (čileanskog, grčkog i sličnog tipa) i dovesti do uzmicanja na „italijanskom putu u socijalizam”.

Ova linija je naročito u poslednje tri godine razvijena uz strepnju od restauracije, čak i kulturne, što je došlo do izražaja naročito na dva savetovanja u Institutu Gramši (na temu „Italijanski marksizam šezdesetih godina” i „Nauka i organizacija rada”).

Kao parametar za ulaženje u srž te operacije možemo bez daljeg smatrati pre svega prilog Vacce (Vaca) na prvom od ta dva savetovanja. Vacca je preuzeo zadatak da kritički analizira teorijske i političke granice diskusije koja se odvijala u krilu posleratnog marksizma, s posebnim osvrtom na kritičke teze levice koje su „duboko zadrle u političko formiranje mladih komunista čitave decenije”.⁷⁴ Funkcija te analize jeste odbrana strategije strukturalnih reformi kao „prelaznih ciljeva na putu ka vlasti”.

Generalna tačka argumentacije je sledeća:

„U stavu o ciljevima reforme uobličena je posebna vizija ‚italijanskog puta u socijalizam’ u kojoj se borba za demokratiju i borba za socijalizam tesno isprepliću, — još ne u smislu uspona ka socijalističkim ciljevima, — ali ne kroz obrazac demokratskih zahteva koji su dostižni i koji se dostižu, prema optužbi koju kritičari ‚s leva’ upućuju Italijanskoj komunističkoj partiji, nego u tom smislu da samo jačanje političke vlasti masa i, prema tome, na prvom mestu širenje demokratskih institucija može omogućiti masama da se ujedine oko ciljeva preobražaja samih odnosa proizvodnje, sve do postizanja homogenosti i političke snage potrebnih da bi se ti ciljevi nametnuli.”⁷⁵

Iz tako postavljene linije kao pravilne proizizali da bi opredeljenje oko sindikalnih i političkih tema koje su karakterisale pedesete i šezdesete godine naše objasnjenje u manjkavosti i zakašnjenja da se i na nivou inicijative pokreta primene „korektnu” analizu nove faze razvoja italijanskog kapitalizma. Zbog tih „za-

⁷⁴ G. Vacca, *Politica e teoria del marxismo italiano negli anni '60*, Editori Riuniti, 1972. str. 73.

⁷⁵ Ibid., str. 78.

kašnjenja" Vacca priznaje da je inicijativa velikim delom prešla na snage za koje izjavljuje da su „izvan ili protiv radničkog pokreta”.

To je, razume se, veoma malo i ne objašnjava zašto je sindikalna linija podržavana sve do vruće jeseni (misli se na jesen i zimu 1969. godine, kada su se odvijali snažni štrajkovi — (*prim. prev.*) ostala vezana uz apologetsko tumačenje tehničkih i organizacionih promena nastalih u fabrikama, sa zauzimanjem pozicije participacionog tipa u upravljanju instrumentima kakvi su akord, stimulanse, kvalifikacije. Isto tako nije objašnjeno zašto se „zvanični” marksizam prvenstveno razvijao na filozofskom terenu ostavljajući drugim snagama teren konkretne analize klasne situacije nastale tekućim promenama u kapitalističkom razvitku.

Ravni su nuli argumenti Vacce kada, polazeći od doktrinarnog i ideološkog prihvatanja ortodoksnih marksističko-lenjinističkih shema, kritikuje Panzierija u ekonomističkim i antilenjinističkim terminima. Kritika delimično tačna, ali nedovoljna da bi se likvidiralo iskustvo „Quaderni Rossi” [(grupa krajnje levice, prokineska — *prim. prev.*), a zatim iskustva radničke autonomije koja su se manifestovala zadnjih godina], jer se ne ocenjuje diskusija prema Lenjinu i Marxu, nego prema konkretnom iskustvu klasne borbe tih godina. A konkretno iskustvo je pokazalo koliko je relevantno Panzierijevo isticanje nekih aspekata koji se odnose:

a) na potrebu kapitalističkog monopolističkog razvitka da dođe do oblika planiranja (valjana analiza, ako se ne upadne u Trontijevu apsurdnost o „planiranju kapitala”).

b) na tendenciju ne prema „preustrojstvu zanimanja” nego prema naknadnoj eksproprijaciji radnikovih sposobnosti, dakle, prema snažnijem potčinjavanju i izrabljivanju;

c) na potrebu da se sindikalna borba zasniva na priznavanju omasovljenja koje je promenilo klasnu strukturu, na odbacivanju objektivnog i „naučnog” karaktera organizacije rada (i odgovarajućih instrumenata kao *job evaluation*, sistem stimulansa, i tako dalje).

U Vaccinoj analizi se ne govori o odgovoru koji su pedesetih godina dala rukovodstva radničkog pokreta na te probleme polazeći od prihvatanja „objektivnosti” organizacije rada i prema tome oslanjajući se na pregovaranje o instrumentima radničke kontrole kao što su akord, kvalifikacija, plaćanje radnog mesta i tako dalje. Izbegavanjem tih aspekata pitanja eliminiše se povezivanje s političkim i sindikalnim opredeljenjima koja

su konkretno uslovljavala borbeni pokret u fabrikama. Analiza koju je Vacca suprotstavio Panzierijevim tezama i „Quaderni Rossi” jeste ona koja se nalazi u raspravi Minuccija (Minuči) iz 1965. godine i koja — osim što razvija ekonomističke i antilenjinističke teze o prevaziđenosti u sadašnjoj fazi kapitalističkog razvitka problema osvajanja države i evolucionarnog raskida — oživljava stara tehnokratska oruđa o prekvalifikovanju rada kao posledici razvoja na putu sprovođenja automatizacije u modernoj fabrici. Postaje jasna kritika upućena Panzieriju kome se pripisuje „ekonomističko iskrivljavanje marksizma”, u kome je uništio materijalističku i istorijsku suštinu i kritiku ekonomije sveo na izjave o tehnološkoj dehumanizaciji.⁷⁶ Vacca je ponovo izneo jedan pasus iz Minuccijeve rasprave, u kome se ističe:

„Prihvatanje novih tehničko-naučnih vrednosti radničkog zanimanja, brzo iščezavanje parcelizacije — a sa njom i ‚idiotizma zanata’ — koje je već u toku u najrazvijenijim punktovima aktuelnih proizvodnih procesa, potvrđuju da u osnovi pojava kvalitativnog razvitka radničke klase i protivrečnosti koje oni izazivaju u kapitalističkom sistemu, danas leži objektivna tendencija ka jedinstvu ljudskog rada... Dugotrajni ciklus kapitalističke podele rada se završava. Radnik-stručnjak moderne fabrike... upozorava da je jedina perspektiva pregovaranja ona koja sadrži ubrzavanje i potvrđivanje društvenog karaktera radne kvalifikacije.”⁷⁷

U tu logiku se uklapa simpatija prema „novom načinu proizvodnje”, posmatranom kao korekcija iracionalnog korišćenja radne snage kroz njeno preustrojstvo, rotacije, obogaćivanje rada. Ono što iz tog „novog načina” privlači jeste mogućnost da se sistem u fabrici reformiše bez raskida, idući bez potresa, čak i u centru protivrečnosti, „demokratskim” putem. Dakle, pojavljuje se koncept organizacije rada mehanički vezane uz tehnološku strukturu i prema tome uslovljenu fazom u kojoj se nalazi industrijski razvitak (shvaćen kao tehničko-ekonomska celina s određenim obavezama). Akord i kvalifikacija, dakle, ne bi toliko bili konkretna sredstva za kontrolu radničke klase koliko nužno stanje, jer su vezani uz određeni sistem proizvodnje u specifičnoj fazi razvitka. Da bi se reformisao sistem unutar „demokratske legalnosti”, zbog aktuelnih odnosa proizvodnje, javlja se

⁷⁶ Ibid., str. 85.

⁷⁷ A. Minucci, *Sul rapporto classe operaia-società*, u „Critica Marxista”, br. 1, 1965, str. 23, cit. iz Vacca, *Politica e teoria*, cit., str. 119.

problem podsticanja određene organizacije rada koja je većim korišćenjem iskustva „zajedničkog rada” u stanju da bolje koristi radnu snagu. Protivrečnost između društvenog karaktera proizvodnje i cilja kapitalističke proizvodnje opravdava se pribegavanjem, s jedne strane, razlozima tehničke prirode, koji se shvataju kao „objektivni” i prema tome nepromenljivi, a sa druge, „iracionalnosti” korišćenja radne snage koja se može promeniti borbom radnika i olakšati „progresivnim” kretanjem prema automatizaciji. Da bi se prevazišlo „iracionalno” korišćenje radne snage dat je predlog o osvajanju i priznavanju nove radničke stručnosti vezane uz polivalentnost radničke klase, njenu veću prilagodljivost, sposobnost da se sa istom „efikasnošću” prilagodi raznim poslovima.

Time se ostvaruje srećna konvergencija između ciljeva sindikalne linije i vlasnikovih izjava koncentrisanih oko takozvane *work-structuring*, čiji bi cilj trebalo da bude prevazilaženje izvesnih ograničenja sadašnje organizacije rada: krutost proizvodnog ciklusa i takozvana „nenaklonost” (misli se na to da radnik ne prijanja s ljubavlju uz svoj posao — *prim. prev.*). Cilj *work-structuringa* je, zaista, uvođenje drukčije tehničke podele rada (rad „po grupama”, preustrojstvo radne snage, rotacija, itd.) da bi se s jedne strane obezbedila veća fleksibilnost proizvodnog ciklusa, a sa druge, dajući izvesne mogućnosti samoodlučivanju, obezbedilo veće saodlučivanje radničke klase u ciljevima preduzeća.

Do predloga o boljem korišćenju radne snage stiglo se apogijom sadašnje podele, jer se prihvata da je u toku „spontana” tendencija ka njenom prevazilaženju: nauka i kritika predstavljale bi nosioce preustrojstva rada i, prema tome, likvidiranja obezličavanja radnika. Jedini problemi bile bi subjektivističke i „iracionalne” odluke kapitaliste koje bi se suprotstavljale toj tendenciji.⁷⁸

Za Vaccu, tehnika i nauka ne bi više bile „vezane uz tip kapitalističkog razvitka” i otvorile bi prostor radničkoj akciji, a da se ne mora postaviti problem „juriša na državu”.⁷⁹ U ovim pasusima nalazimo odjek tehnokratskih pozicija Richta (Riht) svojstvenih buržoaskoj sociologiji i istočnoevropskim komunističkim partijama, kojima se dokazuje tobožnja autonomija nauke i njena uloga u daljem razvitku privrede i njenih zakonitosti, pa prema

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid., str. 120.

tome i u odnosu na zakon profita.⁸⁰ Stoga je obavezno podržati shvatanje da se tejlorsitička faza završila: naime, da je otpočelo prevazilaženje ere isparcelisanog, nekvalifikovanog rada, prevazilaženje montažne trake.

Međutim, to verovatno nije neki veliki skok, ako vodimo računa o onome na što smo ranije ukazali u vezi sa savetovanjem iz 1956. godine, na kome je Leonardi⁸¹ (ali isto tako i Trentin⁸²) podržao naučnost kriterijuma u merenju rada, akorada i tako dalje, i na kome se čak smatralo da su žrtve koje je nametnula takva organizacija rada nužne za prelazak na automatizovanu fabriku budućnosti, koja bi reorganizovala rad i eliminisala njegove najsurovije aspekte.

Dakle, „naučna revolucija” bi bila u toku: u fabrikama se ne bi radilo toliko o kapitalističkom prestrukturiranju koje ima za cilj oživljavanje „proizvodne efikasnosti” načete borbama (i zbog toga nužnost oživljavanja društvene kontrole nad radnom snagom), koliko o pravom i istinskom „prelasku iz jedne u drugu istorijsku fazu, o momentu zaokreta u razvitku industrijskog procesa i sa njim povezanih društvenih odnosa”.⁸³ Simptom te nove tendencije bio bi preokret procesa dekvilifikovanja, na koji se oslonio sindikat da bi postigao revalorizaciju kvalifikacija.

„... nova mogućnost školovanja doprinosi stvaranju preduslova protutendencije tradicionalnim procesima dekvilifikovanja, naročito tamo gde sindikalna politika uspeva da se osloni na sadržinu rada kako bi unela suštinske promene u kriterijume vrednovanja i kvilifikovanja.”⁸⁴

Na taj način vrši se operacija iskrivljavanja analize, usmeravajući je ka prihvatanju obrnute tendencije i kraja tejlorizma. Borba oko kvalifikacija, čiji je cilj eliminisanje najnižih i onih koje su polazile iz svesti o opštim uslovima dekvilifikacije izazvanih „naučnom” organizacijom rada, bila je protumačena kao borba za stručnu prekvalifikaciju. Borba za uravnilovku postala je u analizama Berlinguera i Minuccija zahtev za prizna-

⁸⁰ R. Richta, *La révolution scientifique et technique et les choix offerts à la civilisation moderne*, u „L'homme et la Société” br. 9, 1968.

⁸¹ S. Leonardi, *Relazione generale*, u *Lavoratori e progresso tecnico*, cit., str. 62—63.

⁸² B. Trentin, *Produttività, Relazioni Umane, Salario*, u *Lavoratori e progresso tecnico*, str. 277.

⁸³ G. Berlinguer, A. Minucci, *Scienza e Organizzazione del lavoro Relazione generale*, u *Il marxismo italiano degli anni '60*, str. 18.

⁸⁴ Ibid., str. 23.

vanje nove kvalifikacije. Razvrstavanje u kategorije (koje je pretrpelo pomeranje na više kao posledica borbi) zamenjeno je stručnom kvalifikacijom (koja, naprotiv, nije promenjena). Priznato je da kapitalistička industrija teži maksimalnom iskorišćavanju daljeg postojanja stare tehnologije, dok je, međutim, „u industrijskim sektorima, u kojima se visok organski sastav kapitala pokazao kao neophodan, u punom zamahu kriza i prevazilaženje ford-tejlorističke faze...”⁸⁵

Međutim, na toj tački problem se premešta na politički teren: tu industriju novog tipa kontrolišu imperijalističke metropole (USA, Nemačka, Japan i dr.). Sledstveno tome, da bi se uspostavila organizacija rada potrebno je zahtevati „nov metod razvitka” zasnovan na granama koje vuku napred, a koje bi zamenile automobilske granu (dakle, elektronika, hemija, laka i dr.). Time se borba oko kapitalističke organizacije rada premešta na teren reformi uz prihvatanje tekućeg procesa rekonstrukcije.⁸⁶ Prihvaćeni su zaista kao pozitivni i na liniji nove tendencije u organizaciji rada eksperimenti preustrojstva rada (jer su sa slabom mogućnošću širenja koje bi dovelo do realnog načinjanja organizacije rada) koji se danas sprovode u Italiji (*FIAT*, *Olivetti* i tako dalje).⁸⁷

Ne vodi se računa da su te marginalne korekcije (jer ne načinju društvenu podelu između onih koji upravljaju i onih koji izvršavaju) uvedene da bi se postigla sa-radnja i saodlučivanje radničke klase u ciljevima preduzeća u zamenu za marginalno samoodlučivanje o pe-sebnim i jasno ocrtanim aspektima radnih uslova. U stvari, kao što se to dogodilo u *FIAT-u*, rekonstrukcija je imala sasvim druge važne komponente kao, na primer, jačanje hijerarhijske kontrole i smanjivanje ranjivosti ciklusa putem uvođenja apsorbera i rezervoara.⁸⁸ U tome je novina rekonstrukcije rada: radi se, međutim, o novinama koje su daleko od onih koje su predviđali propovednici prevazilaženja tejlorigama.⁸⁹ Pomoću apsorbera i rezervoara prekid proizvodnje ciklusa (zaustavljanje odseka, odeljenja, grupe radnika) ne blokira proizvodni tok:

⁸⁵ Ibid., str. 24.

⁸⁶ Ibid., str. 26—27.

⁸⁷ Ibid., str. 29.

⁸⁸ A. Milanaccio, *I frantumi ignorati*, u „*Dibattito Sindacale*”, april 1973, str. 11; A. Bronzino, L. Germanetto, G. Guidi, *Organizzazioni del lavoro e ristrutturazione alle carrozzerie della Fiat-Mirafiori*, u „*Primo Maggio*”, oktobar 1973 — januar 1974, str. 21.

⁸⁹ R. Chiaromonte, *La critica del taylorismo come ideologia*, u „*Rinascita*”, 22. mart 1974, str. 15.

apsorberi koji se nalaze iznad tačke prekida apsorbuju proizvodnju koja pristiže, dok oni ispod tačke prekida stupajući u pogon obezbeđuju snabdevanje sledećih odeljaka radnim materijalom.

Podela ciklusa na homogene odeljke proizvodnje dovodi do odvajanja radničke klase u grupe delimično nezavisne jedne od drugih, srazmerno većoj ili manjoj fleksibilnosti proizvodnih odeljaka. Činjenicom da takav tip proizvodnje ne proističe toliko iz novih mogućnosti koje pruža nauka i tehnika već prvenstveno iz društvenih uslova proizvodnje očigledno je da otpor radnika (ne uvek i ne samo izražavan kroz svesnu borbu) ograničava porast produktivnosti postignute cepanjem poslova i povećavanjem ritma. Ako danas kapitalista teži da korekcijama smanji krutost ciklusa to ne znači toliko da se ide prema poboljšavanju radnih uslova, nego više da zaoštravanje klasnog sukoba nameće nove oblike izrabljivanja koji na drukčijem planu oživljavaju kontrolu nad radnom snagom. Ti novi oblici podele rada i mehanizacije predstavljaju na svaki način odgovor na stupnjeve organizovanja radničke klase i teže razbijanju njenog jedinstva. Zaista veća fleksibilnost proizvodnog ciklusa smanjuje mogućnost homogene grupe da borbom zadre u proizvodnju, dovodi do manjih gubitaka zahvaljujući teškoćama koordiniranja među raznim fazama, do prenošenja kontrole sa homogene grupe na pojedinog radnika čineći ga odgovornim za kvantitet i kvalitet proizvoda.

S istom logikom se posmatraju i tendencije ka decentralizaciji postrojenja, koju je ovih godina razvila krupna industrija. Uštede u platnim skalama, obračunavane isključivo prema „tehničkim” podacima produktivnosti postrojenja sudarile su se s nepodnošljivom prekom jačanja radničke klase koja se organizovala unutar proizvodnog ciklusa. Da li ta rekonstrukcija predstavlja „manje povoljan teren za kapital”⁹⁰ ili radničku klasu, ne bi trebalo toliko meriti metrom verovatnog „preustrojstva rada”, koliko klasnog preustrojstva. I u toj optici, politika kvalifikacija zasnovana na pretpostavci o „novoј karijeri” postignutoj obogaćivanjem zanimanja odgovarajućim opravdanjem platne lepeze, svasvakako ne jača jedinstvo radnika u fabrici, jer pruža vlasniku oruđe podele na novim, iako na ugovorenim, osnovama. Isto tako je i rotacija uvek korišćena da bi se napalo odsustvovanje s posla, tehnički incidenti u radnom ciklusu, greške u planiranju opskrbe materijalom i

⁹⁰ G. Berlinguer, A. Muccicci, cit. čl. str. 59.

tako dalje, a da se ne vidi kako ona može biti osnova „nove stručnosti”.

Tim korektivima kapitalista teži da pridobije i sebi osigura društveno-proizvodnu moć koju mu je radnička klasa raznim oblicima otpora (izostanci, odbijanje saradnje, spontani štrajkovi i tako dalje) počela da oduzima; ali kapitalista ne uspeva da je metodama stimulacije, karijere itd. povрати. Zbog toga se unose promene u organizaciju rada koje, s jedne strane, omogućavaju oživljavanje saradnje, a sa druge čine sve manje ranjivim proizvodni proces smanjivanjem njegove rigoroznosti. Preustrojstvo zanimanja, iako očišćeno od ideologije „nove stručnosti” postaje u stvari pritisak na radnika da poveća fleksibilnost svog rada, s njom i svoju spremnost da sledi veći broj operativnih faza i mašina, a to znači intenzifikaciju rada.

Ako to predstavlja „bolje korišćenje” radne snage nasuprot njene iracionalne upotrebe, koja se danas sprovodi unutar tejlorističkih kriterijuma, sigurno nije prednost u odnosu na više kvalifikacije, nego jedino u odnosu na veće izrabljivanje.

(La critica operaia dell'organizzazione del lavoro. La linea sindacale e politica del dopoguerra. *Aut Aut...*)

Prevela *Mirjana Janković*

politička
tema

LATINSKA AMERIKA U BORBI PROTIV IMPERIJALIZMA, ZA NACIONALNU NEZAVISNOST, DEMOKRATIJU, DOBROBIT NARODA, MIR I SOCIJALIZAM

I

Sto i pedeset godina posle bitke kod Ajakuća (Aya-cucho), koja je značila opadanje španskog kolonijalizma na ovom kontinentu, snažna i безусловna nezavisnost naše Amerike, za koju su se borili heroji te oslobodilačke borbe, još nije postala stvarnost.

Još od vremena prelaska u ovaj vek, trgovinsku dominaciju starih evropskih sila brzo je počelo da smenjuje sve veće prodiranje imperijalizma u ekonomiju. Slabu ekonomiju Latinske Amerike podjarmio je moćni finansijski kapital Britanije, Nemačke i Francuske, a kasnije je ona potpala pod prevlast imperijalizma SAD-a. Neke od ovih teritorija stvarno su kolonije sve do današnjeg dana.

Imperijalizam je prekinuo nezavisan ekonomski razvitak Latinske Amerike. Isto to važi i za Aziju i Afriku, gde je tokom više decenija imperijalizam sprečavao bilo kakvu pojavu takvog jednog razvitka. Ekonomsko, društveno i političko mešanje povećalo se i dobilo nov karakter, načinivši države Latinske Amerike lakim plenom imperijalizma, naročito imperijalizma SAD-a. Otuda je Latinska Amerika, ne dostigavši potpuno oslobođenje i ne razvivši sve svoje mogućnosti, pala u ruke novih gospodara. Suverenost zemalja Latinske Amerike bila je narušena. Ova zavisnost označila je početak jednog novog, dramatičnog perioda. Mada je kapitalizam postao — do ovog ili onog stepena — dominantan ekonomski

sistem i mađa je izvestan broj latinsko-američkih zemalja dostigao srednji nivo kapitalističkog razvoja, i mađa se u nekima od njih javljaju odlike monopolističkog kapitalizma, ekonomska zavisnost određuje, s jedne strane, očuvanje starih struktura; a s druge strane, utiskuje svoj pečat na dalji proces kapitalizma.

Veliki deo Latinske Amerike karakteriše siromaštvo, ekonomska zaostalost, nepismenost, nedostatak zdravstvene zaštite, odsustvo građanskih prava i samovoljna restrikcija nacionalnog suvereniteta, od čega takođe trpi i većina stanovništva u ekonomski razvijenijim zemljama.

Sa populacijom koja broji 320 miliona i ogromnim prirodnim bogatstvom, Latinska Amerika bi mogla da bude jedan od najrazvijenijih regiona u svetu.

U stvari, preko 100 miliona Latino-amerikanaca ispaštaju zbog nedovoljne ishrane, a 36 miliona, uključujući i 15 miliona dece, nalaze se u podmaklom stadijumu mršavosti. Više od jedne petine stanovništva živi u zemljama u kojima je prosečna potrošnja kalorija i proteina ispod neophodnog minimuma. Dok u razvijenim kapitalističkim zemljama na svakih 1000 dece njih 20 umire u tok usvoje prve godine života, na Haitimu ova brojka iznosi 230, u nekim krajevima Brazila 180, a u važnom industrijskom centru Sao Paulo 90. u Čileu, od svakih 1000 dece njih 79 se rode mrtva, a sada ovaj broj raste. Za Latinsku Ameriku kao celinu, sa izuzetkom Kube, prosečna brojka iznosi 66.

U nekim zemljama nivo registrovane nepismenosti u proseku iznosi 27%, ali je stvarni broj mnogo viši, naročito onde gde se čak ni približne brojke ne mogu dobiti. Izračunato je da u sadašnjem trenutku najmanje dvanaest miliona dece školskog uzrasta nemaju nikakve šanse da pohađaju školu, a procentualni iznos onih učenika osnovnih škola koji otpadnu i ne završe doseže od 50 do 80%. Samo jedna trećina učenika osnovnih škola nastavlja sa učenjem u školama drugog stupnja a samo 9% u grupi uzrasta od 20—24 godine dospeva na univerzitate. Mnogi univerzitetski diplomci, koji nisu u stanju da nađu posao, ili pak zbog niskih plata, teže da posao potraže u metropolama ili odlaze u Sjedinjene Države, a to nije ništa drugo do osiromašenje tih zemalja u obrazovnim kadrovima.¹

Potpuna ili delimična nezaposlenost jeste jedna od najozbiljnijih društvenih boljki. Prema zvaničnim podacima, njome je obuhvaćeno 10—25% potencijalno aktiv-

¹ U originalu *brain drain*, doslovno prevedeno: duhovni ventil.

nog stanovništva. Ali ova brojka ne uključuje desetine miliona žena sposobnih za proizvodan rad, a kojima je taj posao potreban iz ekonomskih razloga; niti obuhvata nekoliko miliona Latinoamerikanaca zaposlenih u zemljoradnji pod bednim uslovima i koji su, u stvari, nezaposleni.

Latinska Amerika ostaje i dalje region koji proizvodi poglavito poljoprivredne i mineralne sirovine. Za dva deset godina, sve do 1970, udeo industrije u ukupnom nacionalnom proizvodu povećao se od 18,7 na 25,2 procenta. Ali ove brojke ne odražavaju stvarnu situaciju u većini zemalja, zbog toga što na ovaj pokazatelj utiče i nivo industrijske proizvodnje u Argentini, Brazilu i Meksiku, koji premašuje prosek ovog kontinenta. U većini slučajeva, industriju karakteriše znatna tehnička zaostalost, nizak nivo proizvodnje, niska radna produktivnost i neadekvatno korišćenje sredstava. U nekim zemljama, naročito onim koje pripadaju Centralnoameričkom zajedničkom tržištu, a takođe i u Karipskim zemljama, najveći deo postojećih industrijskih kapaciteta nalazi se u rukama pomoćnika imperijalističkih monopola, zaposlenih poglavito u završnoj fazi proizvodnje. Štaviše, mnoga preduzeća i jesu napravljena jedino sa ciljem iskorišćavanja jevtine radne snage i izvoženja proizvoda u Sjedinjene Države; ovo je drugi činilac koji povećava zavisnost i izvitopereni karakter latinsko-američke ekonomije.

Prodor nekih poljoprivrednih grana uz pomoć transnacionalnih kompanija praćen je uvođenjem modernih oblika eksploatacije, te predstavlja jedan nov metod za uzapćenje naših prirodnih sredstava i za povećavanje naše zavisnosti od monopolnog kapitala Sjedinjenih Država.

Društveno-ekonomsku strukturu teritorije Latinske Amerike karakteriše neravnomeran i protivrečan razvitak. Sa jedne strane, prinos zemljoradnje za izvoz povećao se je, a porastao je i tehnički nivo proizvodnje. Na drugoj strani, zaostali oblici zemljišnog posedovanja i zakupa i dalje traju. Milioni farmerskih radnika trpe zbog siromaštva i eksploatacije. Glavni uzrok je u tome što latifundisti i lokalne i strane kompanije poseduju najveći deo zemljišta. Pored toga, postoji i ogroman broj „minifundija”, koje su veoma slabo povezane sa tržištem.

Sistem zemljišnog vlasništva, osim zanemarljivih izuzetaka, odlikuje se svojom neujednačenošću, čiji počeci datiraju unazad do ranih godina naše borbe za nezavisnost. U izvesnom broju, ta se je neujednačenost po-

većala. Latifundisti, koji obuhvataju manje od osam procenata zemljoposjednika, poseduju 85 procenata poljoprivredne površine.

Postojanje miliona seljaka-bezemljaša, koji su primorani da traže sebi bilo kakve privremene zarade ili da se presele u gradove, pogoršava beznađežan položaj širokih seljačkih masa. Prodiranje monopola još više zaoštava agrarnu krizu. I upravo je ovo, a ne „demografska eksplozija“, glavni uzrok nestašice hrane.

Ova situacija je čak i gora u zemljama sa ogromnim brojem domorodačkog stanovništva. Više od 30 miliona Indijanaca različitih etničkih i jezičkih grupa izloženo je najgnusnijoj eksploataciji i ispašta zbog politike prisilne asimilacije i nacionalne i kulturne diskriminacije koju nad njima vrše imperijalisti i oligarhija. Kao što je poznato, kolonijalisti i njihovi sledbenici koji rade na sistematskom istrebljenju urođeničkog stanovništva, koje se herojski borilo za svoju slobodu i kulturni identitet. Danas ova borba predstavlja deo opšte borbe naših naroda. Aktovi genocida nad domorodačkim stanovništvom Brazila, Paragvaja i drugih zemalja nastavljaju se do današnjeg dana.

Ideolozi imperijalizma i njihove lokalne sluge tvrde da strano privatno investiranje predstavlja glavni izvor spoljašnjih finansijskih sredstava neophodnih za razvijanje Latinske Amerike. Iskustvo prošlosti i skorija istorija, međutim, dokazuju da su strana investiranja, naročito severno-američka, služila jedino u svrhu pljačkanja naših zemalja. Godišnji profit od investicija u naftnu industriju iznosi 20—30%, a ni godišnji profit od rudarstva i drugih industrijskih grana nije mnogo manji. Kapital koji u Latinsku Ameriku investiraju imperijalisti SAD-a, isplati im se u toku nekoliko godina, nakon čega se čitava njihova aktivnost svodi na gomilanje profita bez ikakvog daljeg izdatka.

Ova super-eksploatacija najbolje se izražava podacima o kretanju kapitala. 1950. godine, prihodi stranih kompanija su iznosili 700 miliona dolara a 1974. iznosili su 9200 miliona dolara (uključujući interes). U toku 1960—1969, profiti koje su pomagači monopola SAD-a izvezli, nadmašili su za 6,745 miliona dolara iznos kapitala koji ulazi u naše zemlje.

U početnom periodu imperijalističkog prodiranja na naš kontinent, tipičan oblik eksploatacije sastojao se u investiranju kapitala u rudarsku industriju i poljoprivredne aktivnosti, gde je bila potrebna relativno mala mehanizacija, kao što su proizvodnja šećerne trske i banana, ambalžiranih biljaka, transport, a isto tako i

u obliku davanja zajmova vladama. Kasnije, imperijalisti su preuzeli kontrolu nad javnim službama, posebno nad elektrikom i telefonima i nad glavnim finansijskim preduzećima. Najzad, oni su se dočepali ključnih pozicija u industriji, unutrašnjoj i spoljnoj trgovini, preuzeli kontrolu nad najvažnijim masovnim sredstvima informisanja. Koristeći se svojim monopolom i razvijenosti tehnologije i nad osnovnim sirovinama, velike transnacionalne kompanije u savezu sa moćnim grupama lokalne oligarhije, učinile su latinsko-američke zemlje još više zavisnim.

Pod utiskom dubokih promena u svetu danas, na koje neprestano utiče borba naroda našeg kontinenta, imperijalizam maskira svoju upotrebu sile pomoću mnogo suptilnijih oblika prodiranja i dominacije. Svrstavanje lokalnog kapitala u isti red sa imperijalističkim, koje se pokazuje u stvaranju mešovitih preduzeća, odgovara imperijalističkim interesima zbog toga što ono pomaže da se izbegne nacionalizacija i dopušta monopolima, naročito onim severno-američkim, da uvećaju svoje profite, koristeći se lokalnim sredstvima i lokalnim zakonodavstvom, grubo kršeći propise koji štite nacionalnu ekonomiju i potčinjavajući ova mešovita preduzeća. Monopoli kontrolišu kompanije koje su formalno nacionalna preduzeća, dobijajući najveći deo profita u vidu snabdevanja drugih patentima, zatim u obliku raznih odbitaka i autorskih honorara itd.; u vidu manipulisanja računima, preuveličavanjem cena za sirovine i opremu kojim ih snabdevaju njihove pokroviteljske kompanije i pomoću snižavanja cena robi prodatoj ovim preduzećima.

Imperijalizam takođe koristi kredite koje odobrava Inter-američka banka za razvoj, Međunarodna banka i Međunarodni monetarni fond, i to prvenstveno preduzećima koja su svojina države (elektrika, telefon, železnice, vodovodi itd.), pod uslovom da im se oni otplaćuju od profita dobijenih između ostalog, neprekidnim podizanjem tarifa. Sve ovo povećava inostrane dugove, podstiče inflaciju i rast cena i znači nove namete i niže stvarne plate. Sve skupa, ovo bi moglo da dovede do denacionalizacije ovih preduzeća, i uz njihovu pomoć, do gubljenja nezavisnosti (država — prim. prev).

Ovaj slučaj odnosi se na Meksiko i Argentinu, mada, bez sumnje, najtipičniji primer novih oblika prodiranja predstavlja Brazil. „Brazilsko čudo“ već je uklonjeno sa svog pijedestala, a njegov neuspeh priznaju čak i njegovi glavni zastupnici. Ekonomski razvoj Brazila u toku

nekoliko proteklih godina bio je sasvim različit od onoga što su mu apologeti pripisivali. Trebalo bi pre svega da se zapamti kako je postignut ovaj razvoj i ko je od njega imao najviše koristi.

Proces fašizacije, koji je započeo nakon državnog udara od strane desničara 1964, stvorio je neophodne političke preduslove za „ekonomsko čudo”. Surovo gušenje radničkog sindikalnog pokreta, demokratskih i anti-imperijalističkih snaga, održavalo je ultra-revolucionarnu prirodu Brazilskog režima i iskorišćeno je kao moćno sredstvo da se zemlji nametne jedan tip ekonomskog razvoja koji je mnogo zavisniji od SAD-imperijalizma i njemu potčinjen.

Ekonomski razvoj bio je postignut prvenstveno pomoću snižavanja nadnica na minimum, jedva dovoljan za biološku egzistenciju, u cilju povećavanja akumulacija i investiranja; pomoću održavanja godišnje stope inflacije na približno 20 procenata (sve do 1973); podsticanjem velikih investiranja stranog kapitala i ustanovljivanjem transnacionalnih kompanija; kroz mere koje vlada preduzima radi znatne ekspanzije monopolnog ekonomskog sektora; podrškom latifundizma i ustupanjem prirodnih sredstava, uključujući prostrane zemljoradničke površine, velikim imperijalističkim kompanijama; pomoću stimulanja izvoza na štetu domaćeg tržišta.

Mešajući se, u dosluhu sa imperijalizmom SAD-a, u političke i ekonomske poslove susednih država (naročito Paragvaja, Bolivije, Urugvaja i Čilea) i vodeći ekspanzionističku politiku, neimari ovog pseudo-čuda — brazilska oligarhija i vojska — prekoračuju granice interesa svekolikog naroda u ovom regionu, preobraćajući Brazil u opasnu imperijalističku tvrđavu u Južnoj Americi.

Rezultati „Brazilskog čuda” pokazuju da ovakav ekonomski razvoj nije koristan za narod, da vodi ka još većem kršenju nacionalnog suvereniteta, kao i da je on postignut po cenu nepodnošljivih društvenih lišavanja. Iz ovog razloga, suprotno tvrdnjama zastupnika imperijalizma, „Brazilsko čudo” ne može da predstavlja neku alternativu za latinsko-američke narode koji se bore za nacionalno i društveno oslobođenje.

Situacija u Latinskoj Americi diktira druge metode.

II

Narodi Latinske Amerike nisu nikada prekinuli borbu protiv sve većeg prisvajanja sredstava njihovih zemalja od strane severno-američkog imperijalizma, protiv revnosne eksploatacije koju vrše taj imperijalizam i oligarhija. Strukturalna (društvena — prim. prev.) kriza u Latinskoj Americi i postojanje nerešive protivrečnosti između interesa latinsko-američkih zemalja i zahteva imperijalizma, postale su očigledno za vreme velikog ekonomskog zastoja 1929, te manifestacije sveopšte krize kapitalizma. Ona je pokazala porast svesti radničke klase, koja je već bila omogućila javljanje socijalističkih težnji još ranije u 19-om veku, a zatim, pod utiskom Oktobarske revolucije, dovela do formiranja većine latinsko-američkih komunističkih partija.

Narodni anti-imperijalistički pokret i borbe radnika, seljaka i studenata za menjanje društveno-ekonomske strukture dostigle su širok obim. Desili su se događaji od velike važnosti, kao što je marš Nepobedive kolone koji je predvodio Luis Carlos Prestes (Luis Karlos Prestes), radničko-seljački ustanak 1932, pod vođstvom Komunističke partije Ekvadora, zbacivanje tiranije Gerardo Machada (Herardo Maçada) na Kubi, kao rezultat generalnog štrajka 1933, herojski podvizi pod vođstvom Augusta Cesara Sandinoa i moćan talas solidarnosti sa borbom španskog naroda protiv fašističke agresije. Nacionalizacija naftne industrije i druge reforme za vreme administracije Lazara Cardenas (Lazar Cardenas) u Meksiku i obrazovanje Vlade narodnog fronta Pedra Aguirrea Cerde (Pedra Aguirrea Cerde) u Čileu, označili su na izvestan način završetak jedne plodonosne faze gomilanja snage i iskustva. Opseg borbe protiv fašizma, protiv agresivnih ratova i imperijalističke pljačke proširio se.

Drugi svetski rat, koji se kasnije razvio u rat naroda protiv fašističkog porobljavanja, uneo je izvesne promene u pogledu situacije u Latinskoj Americi. Narodi sveta zbili su svoje redove i hrabro ih izložili drskom izazovu fašističke tiranije koja se borila za dominaciju nad celim svetom i porobljavanje nacija u interesu najreakcionarnijih krugova imperijalizma. Obrazovana je anti-hitlerovska koalicija, koja je u ratu protiv fašizma združila glavne imperijalističke sile i Sovjetski Savez, prvu socijalističku državu, koje su podnele glavni teret rata.

Kako u prethodnom periodu, tako i za vreme rata, komunističke partije Latinske Amerike borile su se, manje ili više uspešno, da uspostave antifašističke i anti-

-imperijalističke narodne frontove. Značajan udeo u ovom pogledu odigrale su odluke Sedmog kongresa Komunističke internacionale. Za vreme trajanja rata, koji se završio impresivnom pobedom naroda, u čemu je sudan doprinos pružio Sovjetski Savez, a takođe i u posleratnom periodu obrazovanjem svetskog socijalističkog tabora, odigrale su se važne promene u mnogim Latinsko-američkim zemljama, koje su olakšale razvitak radničkog pokreta i komunističkih partija, kao i realizaciju važnih društvenih promena.

U isto vreme, severno-američki imperijalizam iskoristio je okolnosti ratnog doba da izvrši pritisak na svoje rivale i da još dalje prodre u južni deo Latinske Amerike, pribegavajući mnogo suptilnijim sredstvima. 1947. god., on je nametnuo Rio de Janeirski ugovor, težeći da ojača svoju političku i vojnu dominaciju pod maskom takozvanog pan-amerikanizma. Štaviše, on nije bio u stanju da spreči otežavanje protivrečnosti između imperijalističkih monopola i interesa latinsko-američkih zemalja i njihovih naroda u vreme uspona lokalnih buržoaskih grupa koje su bile zainteresovane za politiku ograničavanja uvoza, što je imalo za posledicu relativnu industrijalizaciju.

Nakon rata, SAD-imperijalizam počeo je da nameće svoju dominaciju uz pomoć mnogo surovijih sredstava. Oslanjajući se na svoju ekonomsku snagu i koristeći se učenom atomskim oružjem, on je smerao da uspostavi svoju nepodeljenu vladavinu nad svetom, dovodeći tako svoje interese u sukob sa interesima naroda čitavog sveta, a velikim delom i onih na američkom kontinentu. 1947, imperijalizam SAD-a pokrenuo je „hladni rat“.

Ova politika našla je izraza u Marshallovom (Maršal) planu i, naročito u Trumanovom planu. Pod izgovorom borbe protiv komunizma, pokrenuti su pritisci ne samo protiv komunističkih partija Latinske Amerike već takođe i protiv svih progresivnih, demokratskih snaga suprotstavljenih nepodeljenoj imperijalističkoj dominaciji.

Za vreme drugog svetskog rata, Sjedinjene Države proširile su svoj uticaj i na oružane snage Latinske Amerike kao celine, podređujući ih svojim strategijskim koncepcijama, pod izgovorom odbrane kontinenta. Tokom čitavog hladnog rata one su uspevale da održe i ojačaju svoju kontrolu pomoću grube izmišljotine da borba protiv „komunističkog zla“ znači nastavak borbe protiv fašizma. Kao posledica ovoga, kolumbijski i portorikanski vojnici prolili su svoju krv u zverskoj agresiji u Koreji. Sličan cilj postavile su sebi Sjedinjene Države i za vreme

rata u Vijetnamu, ali je narodna borba sprečila njegovo potpuno izvršenje.

Tokom čitavog tog perioda, masovni protestni pokret u našim zemljama izrastao je do jednog novog i višeg nivoa. Jedan vid izražavanja ovoga predstavljale su revolucionarne eksplozije ranih 1950-ih godina. U Boliviji, narodni ustanak od 9. aprila 1952, imao je za posledicu nacionalizaciju rudnika, agrarnu reformu i uvođenje sveopšteg prava glasa, mada su se docnije revolucionarni ciljevi izjalovili, kao rezultat buržoaskih politika predavanja. U Guatemali (Gvatemali), Vladina politika Jacoba Arbenza (Jakob Arbenzi), usmerena uglavnom protiv Ujedinjene voćarske kompanije (United Fruit Company — prim. prev.), pokazala je uzvišenu odlučnost rodoljubivih narodnih snaga Latinske Amerike da se oslobode stranog ugnjetavanja i da zbace narodne izdajnike. Novo talasanje demokratskog pokreta registrovano je u Britanskim kolonijama na Karipskim ostrvima. Glavno dostignuće bila je odlučujuća pobeda Progresivne narodne partije Guyane (Gujana) na aprilskim izborima 1953; Vlada koju je ona tom prilikom formirala, ostala je na toj funkciji 133 dana, nakon čega su je svrgnuli Britanski imperijalisti. 26. jula 1953, Fidel Castro (Fidel Kastro) je sa grupom drugova napao Moncada-kasarne; legendarni gerilski rat u planinama Sierra Maestra (Siera Maestra) koji je zatim usledio, označio je početak odlučujućeg skoka u istoriji Latinske Amerike: revolucionarnog procesa koji je kulminirao pobedom 1. januara 1959.

III

Kubanska revolucija označila je istorijsku promenu u životu Latinske Amerike.

Kada je, nakon šest godina neprekidnih borbi koje su započele napadom na Moncada-kasarne, pobunjenička armija ušla u Havanu, imperijalisti SAD-a nadali su se da bi mogli lako da stave ovaj pokret pod uobičajenu kontrolu Washingtona i da ga konačno unište. Međutim, pod rukovodstvom Fidela Kastro i njegovih drugova, pobeda nad Batistom dovela je do stvaranje prve slobodne teritorije u Americi, a kratko vreme nakon toga do pojave prve socijalističke zemlje na ovom kontinentu.

Oružana borba protiv tiranskog režima ujedinila je ogromnu većinu naroda, dovela do stvaranja jedne nove, istinski narodne vlade i doprinela takvim revolucionar-

nim promenama kao što su agrarna reforma i nacionalizacija, kao i jednoj nezavisnoj spoljnoj politici.

Mržnja imperijalista usredsredila se na Kubu. Oni su želeli da parališu život zemlje prekinuvši njeno snabdevanje gorivom i stavljajući trgovinski embargo. Organizovane su zavere u cilju vršenja atentata na rukovodioce zemlje, sabotaze i oružane provokacije. Kada su svi ti pokušaji propali, imperijalisti su se upustili u opasan poduhvat širokih razmera, koji su CIA i Pentagon zamislili, pripremili i zvanično podržali. Ali, u Zalivu Svinja (u orig. Bay of Pigs — prim. prev.) imperijalizam je pretrpeo prvi vojni poraz u Latinskoj Americi.

Tvrđoglava imperijalistička težnja da napadne Kubu, zajedno sa ozbiljnim diskusijama o mogućnosti direktne agresije uz pomoć oružanih snaga, dovela je do oktobarske krize 1962. godine. Nakon toga, uprkos svom osionom stavu i falsifikovanju činjenica, imperijalizam je bio prinuđen da se obaveže da će se uzdržati od napada na Kubu. Kao posledica ovoga, a i zbog toga što su imperijalističke oružane snage bile vezane za Jugoslovensku Aziju, dok je revolucija brzo dobijala u čvrstini, kubanskom narodu garantovana je sigurnost i oni su izbegli zastrašujuće razaranja i žrtvovanje miliona svojih sinova, koji bi očitobili neizbežni u slučaju direktne intervencije SAD-a.

Herojski otpor i spremnost za borbu koje su radnička klasa i kubanski narod ispoljili, čvrsto, smelo i ispravno rukovodstvo Fidela Kastro, međunarodna solidarnost naroda Latinske Amerike i čitavog sveta, solidarnost socijalističkih zemalja, naročito Sovjetskog Saveza koji ih je snabdevao oružjem i gorivom i pružio im političku, tehničku i ekonomsku podršku, omogućili su da kubanska revolucija postane neopozivi društveni činilac u životu Latinske Amerike.

Kubanska revolucija srušila je mit o geografskom fatalizmu kojim su se koristili imperijalizam, oligarhija i reformistička buržoazija da učvrste svoju vladavinu, a takođe i oni koji bi želeli da prisile naše narode da se zadovolje reformama i da napuste put revolucionarne promene.

Daleko od toga da spreči produbljanje kubanske revolucije, imperijalistička agresija ju je još ubrzala. Program koji je izložen u nezaboravnom govoru na „Moncada” procesu, pokazao je da u našem vremenu sva latinsko-američka stremljenja za nezavisnošću i napretkom njihovih zemalja moraju to da postignu kroz istinsku društvenu promenu. Pod rukovodstvom Fidela Kastro one snage u Kubi, koje su se rukovodile idejama

marksizma-lenjinizma, postigle su jedinstvo sa onima koje su došle do toga da ih prihvate na osnovu svog vlastitog revolucionarnog iskustva; takvo jedinstvo služi za primer svim revolucionarnim pokretima u Latinskoj Americi.

Aprila 1961. u odgovoru na imperijalističku vojnu agresiju, Fidel Castro je podstakao Kubance da brane socijalističku revoluciju pod geslom: „Zemlja ili smrt. Mi ćemo pobediti!”. Oni koji su dali svoje živote u Zalivu Svinja borili su se pod uzvišenom zastavom socijalizma.

Tako se, zahvaljujući revolucionarnom jedinstvu i pozitivnim promenama u međunarodnoj situaciji koje su omogućili uspesi socijalizma i antiimperijalistička borba širom sveta, prelazak Kube na novi sistem desio vrlo brzo, kao rezultat brzog razvitka povoljnih činilaca.

Četrnaest godina nakon zbivanja u Zalivu Svinja, kubanska dostignuća, uspesi u ekonomiji i duboko demokratski sistem, stoje u oštrm kontrastu prema siromaštvu, zaostalosti i potlačenom položaju najvećeg dela naroda Latinske Amerike.

Kubanskom obrazovnom programu dive se danas ne samo zemlje u razvoju već i stručnjaci u najrazvijenijim zemljama; 99,5% dece mlađeg školskog uzrasta pohađaju osnovne škole. Svake godine 150.000 dece upiše se u srednje škole, dok ukupni broj učenika sada iznosi skoro 500.000, u poređenju sa jedva 80.000 pre revolucije. Stotine izvrsnih internata u kojima uči skoro 200.000 dece, predstavljaju ponos kubanskog naroda. Sistem kombinovanja nastave sa radom, koji se primenjuje u seoskim visokim školama, tehničkim školama, politehničkim i tehničkim institutima i na univerzitetkim pripremnicima, pomaže podizanju visokokvalifikovanih stručnjaka čija odgovornost prema radu predstavlja deo moralnog i političkog gledišta koje je kubansku omladinu načinilo primerom za ugled, u uslovima krize sa kojom se suočavaju mladi ljudi u imperijalističkim zemljama, kao i u slabo razvijenim i zemljama u razvoju. Godine 1973., iz kubanskih srednjih škola izašlo je 12.000 diplomiranih učenika; postoji i više od 65.000 studenata na koledžima i univerzitetima, što je 3,5 puta više nego pre revolucije.

Mada je, uz pomoć SAD-imperijalizma, preko 3.000 medicinskih stručnjaka navedeno da napuste Kubu, sada na Kubi ima 10.300 lekara, što predstavlja brojku koja je svrstava među tri vodeće zemlje Latinske Amerike. Najimpresivnije je snižavanje godišnje stope smrtnosti na Kubi, koja sada iznosi samo šest na hiljadu stanov-

nika. Takve endemične bolesti kao što su dečja paraliza (poliomyelitis) i malarija potpuno su eliminisane.

Garantovano snabdevanje celokupnog stanovništva namirnicama imalo je važnog udela u podizanju zdravstvenog standarda. Po potrošnji belančevina, Kuba zauzima treće mesto u Latinskoj Americi a kroz pet godina ta će potrošnja dostići nivo razvijenih zemalja. Zahvaljujući pravičnoj raspodeli prihoda pod socijalizmom i ravnomernijoj raspodeli osnovnih namirnica među stanovništvom koja iz toga sledi (sa jednim izuzetkom: revolucija postupa tako, što daje prvenstvo deci, mladim osobama i starcima), indeks potrošnje po glavi stanovnika na Kubi, realističan je. U razvijenim zemljama kapitalističkog sveta — gde sada postoji više od sto miliona nezaposlenih — taj indeks prikriva ogromne nejednakosti. Kao posledica fizičkog obrazovanja, dobrog zdravlja i dobre ishrane, Kuba zauzima vodeće mesto u Latinskoj Americi u pogledu unapređenja sporta.

Materijalne promene koje je proizvela kubanska revolucija ogromne su. Za 15 godina, proizvodnja kapaciteta električne energije povećala se skoro četvorostruko. Proizvodnja cementa porasla je trostruko, a pre 1980. ona će za šest puta nadmašiti nivo iz 1959. g. Kapacitet vodenih rezervoara povećao se 200 puta u poređenju sa ranim danima neposredno posle revolucije. Dužina glavnih puteva povećala se za 2,5 puta. 1970., proizvodnja u građevinskoj industriji bila je procenjena na 339,000.000 kubanskih pezosa. 1974., ona je premašila iznos od 1,2 biliona (pri konstantnim cenama), a 1980., ona će nadmašiti 3 biliona, što je više nego osmostruko povećanje za deset godina.

Nova geografska distribucija poljoprivrednih useva sprovodi se u skladu sa principima lokalne specijalizacije i unošenja raznolikosti u narod, pri čemu se vodi računa o hemijskim i fizičkim strukturama tla i o topografiji. Kuba je učvrstila svoju industriju šećerne trske i teži da je proširi na bazi intenzivnog gajenja šećerne trske i maksimalnom mehanizacijom berbe. Proizvodnja mleka povećava se korišćenjem veštačkog oplodjenja da bi se poboljšao soj krupnoće stoke koja daje mleko. Godišnji ulov ribe, koji je na početku revolucionarnog perioda iznosio nešto više od 20.000 tona, dostigao je 200.000 tona. Težina utovarne tonaže trgovačke mornarice skočila je sa 57.000 tona 1958. g. na 586.000 tona 1974. godine.

U početku, revolucionarno rukovodstvo Kube zasnovalo je svoju ekonomsku strategiju na razvitku poljoprivrede. Njihovi planovi takođe su obezbedili porast onih

industrijskih grana koje zadovoljavaju potrebe poljoprivrede i prerađuju povrtarske i stočne proizvode.

Proizvodnja đubriva iznosi više od 660.000 tona i uskoro će se udvostručiti. Proizvodnja pasterizovanog mleka povećala se četvorostruko. Samo jedno novo postrojenje biće u stanju da prerađuje i do jednog miliona mleka dnevno.

Kuba je započela drugi stadijum svoje razvojne strategije, u kojoj će naglasak biti stavljen na industrijalizaciju. U narednih deset godina, godišnja proizvodnja nikla povećaće se sa 36.000 na skoro 150.000 tona. Biće utemeljena plastična industrija na bazi petrohemijske, a izgrađiće se i osnovi industrije gvožđa i čelika, od čije proizvodnje se očekuje da se poveća za četiri puta. Tekstilna industrija, sa kapacitetom od 110 miliona kvadratnih metara godišnje, udvostručila se, a sa 1980-om godinom on će proizvoditi više od 300 miliona m². Počela je konstrukcija fabrike za izradu mašina-berača šećerne trske. Ona će proizvoditi 600 kombajna-berača godišnje, od kojih će svaki biti u stanju da poseče i utovari oko 100.000 tona trske dnevno. Teška industrija biće zasnovana u pravcu izgradnje rafinerija šećera a industrija vozila i dalje će se razvijati.

Proizvodnja guma i električne opreme za domaćinstva (televizori, hladnjaci itd.) takođe će se znatno proširiti.

Ali to još nisu sve promene koje je kubanska revolucija izvela. Najbolji primer za latinsko-američku braću (naročito za radničku klasu), predstavlja to, što je Kuba raskrstila sa takvim zlima kao što su nezaposlenost, rasna diskriminacija, prostitucija, kockanje i prosjačenje i oslobodila narod ponižavanja od strane imperijalizma i od otuđenja ličnosti.

Sada se Kuba zauzima za organizaciono učvršćenje socijalističkog sistema koji je izabrala i njegovog razvijanja. Ovih dana milioni Kubanaca diskutuju o nacrtu Ustava, čiji će konačan nacrt biti podnesen na Prvom kongresu Komunističke partije a zatim stavljen na referendum. Uz to, postoji i uspešno iskustvo sa organima narodne uprave u provinciji Matanzas, sa ciljem da se pronađu najpogodniji načini za direktno demokratsko učešće naroda kako u aktivnostima političkih institucija tako i u rukovođenju lokalnim preduzećima.

Kuba reorganizuje sistem ekonomskog rukovođenja kao i političku i administrativnu podelu kako bi se prilagodila novim društvenim uslovima.

Danas kubanski narod predstavlja izuzetan simbol revolucionarnog jedinstva, nacionalne i internacionalne

svesti, sa rastućom kulturom i etikom. Oni su unapredili svoju revoluciju, odbranili je na svim frontovima, reorganizovali i sa puno samopouzdanja razvili jednu ekonomiju oslobođenu kriza i učvrstili bratske veze sa drugim socijalističkim zemljama i svim državama koje se suprotstavljaju imperijalizmu. Kubanska revolucija označava odlučan zaokret u borbi protiv imperijalističke dominacije na ovom kontinentu, čineći je (tu borbu — prim. prev.) mnogo rasprostranjenijom i dubljom po karakteru. Ona vrši znatan uticaj na međunarodna zbivanja.

IV

Pobeda kubanske revolucije i narodne borbe primorala je upravljače iz Vašingtona da pribegnu drugim načinima i sredstvima održavanja svoje dominacije u Latinskoj Americi. Imperijalizam je osnovao Zajednicu za napredak (Alliance for Progress).

Kada je, 1962., Vašington nametnuo isključenje Kube iz OAS-a, on je verovao da će program reformi unutar sklopa Zajednice i obećanja finansijske pomoći biti sasvim dovoljni da stvore protivtežu kubanskoj revoluciji, koju je on pokušao da na samom početku uguši ekonomskom blokadom, političkom izolacijom i vojnom agresijom.

Vašington je izabrao vladu Eduarda Frei-a (Eduard Frej) kao „demokratsku“ protivtežu Kubi, govoreći da se ona suprotstavlja kubanskom iskustvu zbog njegovog navodno totalitarnog karaktera. Imperijalizam je pomogao da se zbací Goulart u Brazilu i Vlada Progressivne narodne partije u Guyani 1964, zbog toga što su oni odbili da podrže njegove napade na Kubu. U isto vreme, on je podupirao Freja i druge režime poput njegovog.

Međutim, nije trebalo dugo pa da istorija pokaže kako prava pitanja razvitka Latinske Amerike nije u reformističkoj predaji ili prosjačenju „pomoći“ od monopola, već i političkom određenju da se postigne ekonomska nezavisnost i izvedu dalekosežne promene.

Frej je pokušao da spasi pozicije kapitalizma u Čileu i da spreči narodnu revoluciju i uspostavljanje socijalizma. On to nije učinio na stari način, već je upotrebio nove metode i novi jezik, ne dirajući u interese i privilegije oligarhije i imperijalizma. Njegova vlada sve se više i više prepuštala konzervativnim pozicijama dok i sama nije postala otvoreno reakcionarna. Slični ek-

sperimenti u Peruu, Venecueli i drugim zemljama, bili su razotkriveni borbom stanovništva. Ova borba, nadahnuta primerom kubanske revolucije, pobedama socijalizma u svetu, akcijama radničke klase i demokratskih snaga u razvijenim kapitalističkim zemljama, i narodno-oslobodilačkim pokretom u drugim delovima sveta, uzela je najrazličitije pravce. Ona se produžavala na univerzitetima, ulicama, u sindikatima i fabrikama. Osnivale su se gerilske jedinice u brdima i ravninama, a neke od njih nastavljaju da se hrabro bore sve do današnjeg dana.

Masovni pokret u kojem radnička klasa preuzima odlučujuću ulogu, neprestano se razvija. Obustave rada, delimični i generalni štrajkovi, zauzimanje fabrika i radničke demonstracije stapaju se u jedan tok borbe protiv otpuštanja radnika, u odbranu prava udruživanja, protiv ugnjetavanja, za slobode i demokratske ciljeve. U isto vreme razvija se i seljački pokret za dobijanjem zemlje i energične borbe koje studenti i narod vode radi nacionalizacije glavnih sredstava, sada u imperijalističkim rukama.

Oblici društvenog i političkog razvitka u Latinskoj Americi različiti su baš kao i obim učešća raznih grupa naroda u direktnom izvršavanju političkih i društvenih promena. Isto tako, ni klasni sadržaj ovog razvitka nije svuda isti. Ipak, on predstavlja stalni dokaz jedne nove stvarnosti na našem kontinentu, u kojoj se neprestano povećavaju mogućnosti formiranja demokratskih vlada koje se suprotstavljaju imperijalizmu i slede progresivnu društvenu politiku.

Komunisti i druge revolucionarne snage Latinske Amerike imaju koristi od iskustva ovog perioda, pošto promene koje se odvijaju u toku revolucionarnih komešanja otkrivaju svu dubinu krize imperijalističke dominacije u Latinskoj Americi, kao i perspektivu pobedonosne borbe uz pomoć naših naroda. Aprila 1965. izbio je u Dominikanskoj Republici narodni ustanak pod vođstvom pukovnika Francisca Caamanoa (Francisko Kamano) i drugih revolucionarno orijentisanih oficira. On je zadao udarac imperijalističkoj dominaciji u toj bratskoj zemlji. Poslavši velike snage, Sjedinjene Države su sprečile pobjedu revolucije, uprkos nepopustljivom otporu naroda tokom dugog perioda.

3. oktobra 1968. stvorena je u Peruu revolucionarna vlada oružanih snaga. Ona je odmah stupila u sukob sa imperijalizmom i oligarhijom, optirajući za čvrstu zaštitu nacionalnih interesa, društvenog napretka, nezavisne spoljne politike i solidarnosti sa narodima koji se bore za nacionalnu nezavisnost.

11. oktobra iste godine, kao rezultat borbe kojom su okončani pokušaji da se još više teritorija ustupi Sjedinjenim Državama, Nacionalna garda Paname preuzela je vlast u svoje ruke, uklonila reakcionarne, pro-SAD snage i nastavila sa korenitim (ili dubokim) promenama. Nova vlada ustanovila je lokalne narodne upravne organe garantovala slobodnu aktivnost narodnih organizacija i zvanično se obavezala da vodi borbu za potpuni povratak Zone Kanala, a protiv monopola SAD-a.

U Ekvadoru su oružane snage, koje su došle na vlast u februaru 1972., objavile nov vladin program čije se glavne odredbe tiču odbrane nacionalnog suvereniteta, ponovnog dobijanja prirodnih sredstava zemlje, naročito naftonosnih polja i lovišta ribe, i nezavisnog ekonomskog razvitka. U sadašnjem trenutku, ova Vlada, koju narod podržava, zadaje protivudarce zaverama multinacionalnih monopola i njihovih lokalnih agenata.

Ovaj proces dalje se nastavio pobedom Pokreta čileanske radničke klase i naroda i njegovim preuzimanjem vlasti na predsedničkim izborima 1970. Narod je za svoju pobjedu dugovao neprekidnim borbama masa u svakoj javnoj sferi. Oni su pobedili stoga što su bili jedinstveni u vođenju ispravne politike, razotkrivajući glavne narodne neprijatelje — imperijalizam, monopolizam i zemljišnu oligarhiju — ističući pravac u kojem je trebalo zadati glavni udarac. Radnička klasa osnovala je Narodno jedinstvo, jedan jedinstveni politički i društveni front, koji je i uspeo zahvaljujući toj ispravnoj politici preuzimanja uprave nad zemljom u svoje vlastite ruke, kao i (politici — prim. prev.) delimičnog zadobijanja političke moći. Narodni pokret prokročio je put revolucionarnim promenama u društvu kroz teške bitke za vlast sa tradicionalnim vladajućim klasama i imperijalizmom. Međutim, narodni neprijatelji su vešto uspeali da ponovo uspostave svoju vladavinu za izvesno vreme, služeći se fašističkim metodima.

Obzirom na promašaj Zajednice za napredak, imperijalizam je istakao Johnsonovu (Džonson) Doktrinu. Imperijalizam je odstupio unazad ka svojim starim metodima intervencije i upotrebi CIA kao instrument špijunaže i provokacije.

Ta ozloglašena imperijalistička agentura, dejstvujući, kao ruka u rukavici, preko pokornih režima i reakcionarnih krugova, protiv revolucionarnih ili podjednako pravičnih naprednih vlada, izvela je zbacivanje demokratske vlade Gvatemale i u toku 20 godina upravljala sistematskim uništenjem hiljada rodoljuba, među kojima su bili brojni članovi Gvatemalske partije rada i

njena dvojica odanih Generalnih sekretara, drugovi Bernardo Alvarado Monzon i Humberto Alvarado. 1969. vođe i stotine običnih ljudi, pripadnika Sjedinjene partije haičanskih komunista bili su ubijeni u skladu sa planovima CIA. CIA je organizovala iskrcavanje u Zalivu Svinja, delovala protiv Goularta, uzela učešća u udaru protiv napredne vlade generala Torresa (Tores) u Boliviji, planirala udar u Urugvaju i učestvovala u svakoj reakcionarnoj zaveri zamišljenoj u latinsko-američkim zemljama. Ono što se najpre zapaža u mračnim aktivnostima CIA, jeste planiranje subverzivnih operacija, poput one koja je, prema instrukcijama State Departmenta (Stejt department), izvršena protiv vlade Narodnog jedinstva Čilea, u cilju uspostavljanja fašističke diktature. Vidi se da su aktivnosti CIA mnogostruke i da variraju od pokušaja da se osujeti pobjeda narodnih snaga u Čileu i zbacivanja Prezidenture Salvadora Allendea (Salvador Aljende), do onoga što je „tehnički” poznato kao „labavljenje” vlada i oslobodilačkih pokreta, kako bi se izveo udar uz pomoć klike izdajničkih generala, spremnih da upotrebe silu uz pomoć najsirovijih fašističkih metoda.

Pogoršavanje opšte krize kapitalizma, koji je potpuno nesposoban da je reši, podstiče agresivnije grupe monopolnog kapitala da se obrate za pomoć fašizmu.

Predsednik Ford priznao je u svojim ciničnim izjavama da je vlada SAD-a upravljala subverzijom na ovom kontinentu. Pored toga, on je osionio zahtevao pravo da ona (vlada — prim. prev.) tako nastavi da čini, „u najboljem interesu” njegove zemlje.

Čileansko iskustvo predstavlja, pre svega, jasan dokaz valjanosti marksističko-lenjinističke teze da stare klase ne ustupaju vlast svojom vlastitom slobodnom voljom već se, nasuprot tome, čvrsto drže te vlasti. To takođe potvrđuje vodeću ulogu radničke klase i potrebu da se izbegne njena izolovanost u borbi za izmenu društva. To potvrđuje i neophodnost vođenja politike širokih i prilagodljivih saveza i otkriva da anti-imperijalističke koalicione snage moraju da imaju jedinstveno, čvrsto i homogeno rukovodstvo. Čileansko iskustvo očito pokazuje da revolucionarni pokret ne sme da odbaci nijedan od načina demokratskog napredovanja ka vlasti već da mora, s druge strane, da bude potpuno spreman da brani demokratske ciljeve pomoću snage oružja.

Imperijalisti SAD-a i latinsko-američka oligarhija poverovali su da bi mučko ubistvo Salvadora Allendea kao i poraz Narodnog jedinstva mogli da im olakšaju ponovno zadobijanje pozicija na kontinentu. Ali, fašistička voj-

na hunta se sve više sukobljava sa narodom i uviđa da se našla u međunarodnoj izolaciji, dok borba na ovom kontinentu dobija sve veći zamah.

Komunistička partija Čilea je bila u pravu kada je isticala da mere koje je izvršila Aljendeova vlada — nacionalizacija glavnih bakarnih rudnika, uspostavljanje državnog sektora iz nacionalizovanih monopola, nacionalizacija banaka, ubrzana agrarna reforma, ponovna raspodela prihoda u korist radnog naroda, uspesi u rešavanju stambenih problema, u opštem zdravstvu i obrazovanju, nezavisna spoljna politika i, naročito, uvođenje većeg učešća naroda u upravljanju nacionalnim poslovima pomoću ojačavanja sindikata, Ujedinjenog sindikalnog centra radnog naroda, radničkih organa za združeno upravljanje preduzećima, komiteta za snabdevanje i cene, i tako dalje — podvlače skroz nacionalni i narodski revolucionarni karakter uprave.

Uprkos privremenom nazadovanju, ova dostignuća predstavljaju zaveštanje od neprocenjive vrednosti za čileanski narod. I mada ih je fašistička hunta čak uklonila privremeno, ona će ostati vrsta zastave pod kojom će se boriti radnička klasa i ogromne mase.

Imperijalistički naponi da utiču na razvitak u Peruu u korist pomirenja, nisu urodili plodom. Uspostavljanje državnog sektora ekonomije, početni koraci ka stvaranju narodne (društvene — prim. prev.) svojine, produbljivanje agrarne reforme, ukidanje oligarhijskog monopola nad masovnim medijima i priznavanje Quechua kao službenog jezika tipični su za vladinu politiku, čija je svrha, čak, bliže jedinstvo između oružanih snaga i naroda.

Panamska vlada odbija da popusti pred pretnjama. Ona učvršćuje svoje veze sa narodom, insistira na njegovom opravdanom zahtevu za ponovnim vraćanjem Panami njenog legitimnog prava nad Kanalom, i preuzima nove korake protiv neokolonijalizma kroz pripremanje nacionalizacije plantaža banana. Ovakav položaj Paname predstavlja podstrek za druge oslobodilačke procese u toj oblasti.

U međuvremenu, pojavljuju se novi znaci strukturne i političke krize u Latinskoj Americi koji su u vezi sa njenim odnosima sa imperijalizmom.

U poznim 1940-tim godinama, meksikanska buržoazija počela je da svoje nacionalne interese rasprodaje imperijalizmu. Upravo je tada i oformljen ekonomski savez između uticajne grupe meksikanske buržoazije i multinacionalnih kompanija, što je imalo za posledicu da je kapital SAD-a brzo našao načina da proдре u Meksiko

i doveo pod svoju kontrolu najznatniji deo ekonomije ove zemlje. Srednjoj buržoaziji bilo je teško da se odupre monopolnoj moći velikih „meksikanizovanih multinacionalnih kompanija. Ipak, ova je politika promašila svoj cilj.

Meksička krupna buržoazija sada traži načina da izađe iz rastuće ekonomske, društvene i političke krize pomoću spajanja vlade i privatnog kapitala sa imperijalističkim kapitalom a takođe i produžavanjem takve spoljne politike kojom se unapređuje izvoz. U sadašnjoj međunarodnoj situaciji, solidarnost meksikanskog naroda sa bratskim narodima pomaže zemlji da usvoji konstruktivne spoljno-političke pozicije.

Meksiko je jedina latinsko-američka država koja je odbila da prekine odnose sa revolucionarnom Kubom i tokom poslednjih godina produžila da vodi prijateljsku politiku prema toj zemlji.

Za Venecuelu, otkrivanje novih prostranih naftonosnih površina znači to, da ona mora da izabere između stavljanja nacionalnih bogatstava na raspolaganje kompanijama iz SAD-a i njihovog preuzimanja u svoje vlastite ruke. Odluka Venecuele da zaštiti svoja prirodna sredstva, razljutila je predsednika SAD-a. Predsednik Venecuele, oslanjajući se na podršku rodoljubivih snaga svoje zemlje, čvrsto se odupro Fordovim pretnjama. Nacionalizacija nafte će — uprkos ograničenjima primenljivog zakonodavstva o kojem se sada diskutuje u Parlamentu — predstavljati značajan korak u pravcu ponovnog vraćanja najvažnijih narodnih bogatstava iz ruku inostranih monopola.

U Argentini, gde je situacija komplikovana, narod održava svoj borbeni anti-imperijalistički duh, što je našlo izraza u širokom rasponu njihove borbe i u pobjedi postignutoj na izborima 1973. g. Ovaj narod se bori da očuva slobode koje još uvek ima i da ponovo zado-bije one koje je izgubio, za ispunjenje programa usvojenih mera, za koje je narod glasao na izborima i za uspostavljanje istinske demokratije u zemlji.

U Centralnoj Americi, rastući revolucionarni pokret postavlja sebi sve otvorenije i otvorenije antioligarhijske i antiimperijalističke zadatke. Pozitivan činilac u pogledu ovoga jeste brojčani porast radničke klase, rastuća snaga njenih organizacija i njena sve veća borbenost, sve odlučnija borba seljaka i poljoprivrednih radnika i uključivanje jednog dela srednjeg sloja u borbu za demokratske i revolucionarne ciljeve. Formiranje širokih antioligarhijskih i demokratskih frontova u nekim zemljama, postojanje naprednih elemenata u armiji

jama nekih zemalja, osnivanje saveza zemalja-proizvođača banana, kooperacija nekoliko zemalja u okviru Karipske broderske kompanije i Latinsko-američkog ekonomskog sistema i rastuća izolovanost reakcionarnijih grupa oružanih snaga kao i Somozine diktature, glavnog psa čuvara imperijalističkih interesa u ovom regionu, sve su to indikacije neospornih dostignuća u borbi koja se nastavlja.

Sa neuspehom takvih oblika ekonomske integracije kao što je Latinsko-američko Udruženje za slobodnu trgovinu (Latin American Free Trade Association), potpisan je 1969. g. Andreanski pakt. Zahvaljujući odredbi o statusu stranog kapitala, uključenju u ovaj pakt, on može, pod narodnim pritiskom, da postane činilac koji će pomoći zemljama-potpisnicima da se bore protiv investicija SAD-a i zavisnosti od imperijalizma u tehnološkoj sferi.

Karipske zemlje koje pripadaju Britanskom Komonveltu, zadobile su političku nezavisnost u poznijem periodu, za razliku od ostalog dela Latinske Amerike, ali su se uskoro našle pod neokolonijalističkom upravom. U ovim zemljama se takođe oseća protivrečnost između interesa novih država i interesa imperijalizma. Vlade Jamajke, Barbadosa, Gujane i Trinidada počele su aktivno da saraduju u latinsko-američkoj Zajednici, usvajajući sve otvorenije i sve konstruktivnije stanoviše.

U Gvadelupi na Martiniku, mase složno ubrzavaju borbu za nezavisnost svojih zemalja, primenjujući princip samoodlučivanja protiv francuskog kolonijalizma i njegovih saveznika, a posebno imperijalizma SAD-a i multinacionalnih kompanija.

Ova borba, koja se mestimično razlikuje po karakteru, odvija se nezadrživo svugde. Primere toga predstavljaju otpor diktaturi u Urugvaju, koji se javio u obliku hrabrog 15-dnevnog generalnog štrajka kao odgovor na udar iz juna 1973., uspesi pokreta za jedinstvo sindikata i naroda u Kolumbiji, vidni rezultati opštih izbora u Brazilu, novembra 1974., kao i nepopustljive borbe protiv grube tiranije u Boliviji, Nikaragvi, Gvatemali, Haitima i Paragvaju.

Kuba, čija je pobeda konačna, u stvari, probija političku blokadu, dok Organizacija američkih država koju je ustanovio Vašington, za imperijalizam ima sve manjeg uticaja. To je neosporan rezultat borbe naroda — radničke klase i srednjeg sloja. On takođe dosta duže sjajnom primeru revolucionarne Kube.

V

Promene koje se dešavaju u Latinskoj Americi predstavljaju samo deo jedne, širom sveta rasprostranjene smernice ka napretku, pravca koji se razvija u veku revolucionarnog prelaska od kapitalizma ka socijalizmu. Ove promene međusobno dejstvuju zajedno sa drugim vidovima nove međunarodne situacije koju karakteriše rastuća snaga socijalizma, slabljenje imperijalizma, neuspeh politike hladnog rata i početak međunarodnog popuštanja zategnutosti.

Hladan rat iskorišćen je u pokušaju da se opravda otvoreno mešanje imperijalista SAD-a u poslove Latinske Amerike, kao u slučaju invazije SAD-a na Dominikansku Republiku. Neprekidno popuštanje zategnutosti otklanja izgovore koje je imperijalizam koristio u prošlosti. To je pre svega rezultat izmenjene ravnoteže međunarodnih snaga. Činjenica da se Sovjetski Savez i socijalistička zajednica, čiji je prvobitna i glavna komponenta Sovjetski Savez, postepeno sve više osnažuju, predstavlja odlučujući činilac za međunarodno popuštanje zategnutosti i za njegovu neospornost. Vojna i ekonomska moć i politički uticaj Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja služe jednoj osmišljenoj i doslednoj politici mira.

Istaknutu manifestaciju nove ravnoteže svetskih snaga predstavlja velika pobeda vijetnamskog naroda nad imperijalističkom agresijom SAD-a, pobeda koja se svrstava među najvažnije događaje od vremena poraza fašizma 1945. Ovoj pobjedi, koja je Vijetnamu donela potpunu nacionalnu nezavisnost i utrla put za njegovo mirno ujedinjenje, dive se svi narodi. Ona je, pre svega, izraz hrabrosti i slave vijetnamskog naroda koji se tokom svih 30 godina rata borio pod mudrim i pouzdanim rukovodstvom Radničke narodne partije Vijetnama, koju je osnovao i predvodio besmrtni Ho Chi Minh (Ho Ši Min).

Ova pobeda naglašava važnost veštine da se kombinuju oružana, politička i diplomatska borba. Ona takođe pokazuje da podrška socijalističke zajednice i međunarodne solidarnosti, a posebno progresivnog naroda u Sjedinjenim Državama, imaju danas odlučujuću ulogu. U Laosu, Kambodži i iznad svega, u Vijetnamu, imperijalizam SAD-a pretrpeo je najsravniji poraz u svojoj istoriji, koji narodnoj volji obebeđuje još veće mogućnosti da se bori za nacionalnu i društvenu emancipaciju, demokratiju, napredak i mir u svetu.

Kriza portugalskog kolonijalnog sistema, prouzrokovana herojskim otporom potlačenih naroda dovela je, povezana sa ništa manje hrabrom borbom radničke klase i naroda Portugalije, do zbacivanja fašističke diktature od strane Pokreta oružanih snaga. To je bio novi važan nagoveštaj svrstavanja svetskih sila koje ide u prilog narodnoj borbi za demokratiju, socijalizam i mir.

25. aprila 1974. portugalski narod je završio otegnutu borbu u kojoj su se radnička klasa i njena Komunistička partija borile u prvim redovima. Proces koji je kao rezultat doneo eliminaciju stare fašističke tiranije koju je u pozadini štitio međunarodni imperijalizam, stvorio je preduslove za razvoj Portugalije u pravcu socijalizma, na bazi saveza Pokreta oružanih snaga i narodnih organizacija. Solidarnost sa novom Portugalijom jeste dužnost svih revolucionarnih i demokratskih snaga sveta. Skoro istovremeno odigrao se i tako značajan događaj kao što je zbacivanje Atinske fašističke diktature od strane naroda, što predstavlja razvoj koji su intrige NATO-a protiv nezavisnosti Kipra ubrzale.

Imperijalizam se povlači korak po korak, ali se još nije odrekao svojega zahteva za hegemonijom, niti će to učiniti. Međunarodno popuštanje zategnutosti imaće pred sobom da pređe dugu i napornu putanju. Dosledna politika miroljubive koegzistencije koju slede Sovjetski Savez i druge socijalističke zemlje i saradnja među nacijama, bile su te koje su osujetile snage rata, reakcije i agresije da preseku pozitivne procese u svetu. Ova borba, koja se proširuje na svaku sferu i koja je posebno jetka na ideološkom planu, na putu je da se nastavi. Agresivni elementi insistiraju na trci u naoružanju, čine sve što je u njihovoj moći da ometaju borbu naroda za slobodu i demokratiju i njihova stremljenja i mešaju se u unutrašnje poslove drugih zemalja. U samim Sjedinjenim Državama oni se koriste zvaničnim odlukama da bi nastavili da slede jednu izazovnu politiku prema Sovjetskom Savezu.

Ova konferencija snažno osuđuje spoljnu politiku rukovodstva Komunističke partije Kine, koja flertuje sa imperijalizmom SAD-a, izjašnjava se za njegovo prisustvo u Aziji i Evropi, opravdava postojanje NATO-a, ohrabrljuje zapadno-nemački imperijalizam i revanšizam, napada i kleveće Sovjetski Savez sa istim gnevom sa istim gnevom sa kojim to čine najpakosniji zagovornici međunarodne reakcije, pokušava da podstakne agresivni militarizam buržoazije celoga sveta protiv njega i sledi bezobzirnu politiku hladnog rata protiv herojskog sovjetskog naroda. Najnesrećniji izraz ove politike kineskog

rukovodstva u Latinskoj Americi, predstavlja njen besramni dosluh sa čileanskom vojnom huntom, koju ono politički podržava, uprkos činjenici da su hiljade komunista, socijalista i drugih rodoljuba bile svirepo mučene na smrt, od strane fašističke tiranije. Nadalje, kinesko rukovodstvo svuda u pozadini štiti grupe pseudo-revolucionara koji se predstavljaju kao „radikali“, a koji razbijaju snage levog krila, napadaju komunističke partije, prave smetnje naprednim procesima i često deystvuju kao neprijateljski agenti u revolucionarnom pokretu.

Dužnost je svake komunističke partije Latinske Amerike da se bori protiv ove politike koja izdaje ciljeve jedinstva i solidarnosti kao i najlepše tradicije svetskog revolucionarnog pokreta.

Vojnim i političkim porazima imperijalizma pridodata je danas i duboka kriza koja napada celokupni imperijalistički sistem i preti njegovoj stabilnosti. Postoji mnogo miliona nezaposlenih u Sjedinjenim Državama, zapadnoj Evropi i Japanu. Imperijalisti SAD-a pokušali su da redukuju raspon ekonomske krize finansirajući vijetnamski rat, ali je krajnji rezultat bio suprotan. Sadašnje bolno pojačavanje krize u kojoj se mešaju protivrečni pravci ekonomske stagnacije i inflacije u porastu, sužava polje imperijalističkog delovanja uprkos preplavljanju evropskih finansijskih struktura „eurodolarima“, takvoj monetarnoj politici koja pokušava da održi kupovnu moć dolara na višem nivou nego što je to trenutno moguće i trgovinskoj politici koja prisiljava nerazvijene zemlje da prodaju svoje sirovine po niskim cenama, dok cene proizvedene robe koju one treba da kupe skaču naviše.

U pokušaju da prikriju prirodu ekonomske krize, imperijalisti su optužili nerazvijene zemlje-proizvođače nafte za podrivanje međunarodne ekonomije podizanjem cena ovom važnom gorivu.

Odbrana prava zemalja-proizvođača nafte da same odrede cene nafte, predstavlja deo odgovora nerazvijenih zemalja na neekvivalentnu razmenu koja ih je osudila da stoje u sve nepodnošljivijem zaostatku iza razvijenih zemalja kapitalističkog sveta. Nakon povećanja cena nafte, sledili su naponi nerazvijenih zemalja da koordiniraju proizvodnju i prodaju svih svojih sirovina kako bi se osigurale da će one u međunarodnoj trgovini dostići vrednost srazmernu dobiti koju donose i uporedivu sa cenama proizvedene robe.

Stanje kapitalizma se nesumnjivo pogoršava kao rezultat ozbiljne zategnutosti u ravnoteži između iznosa

koji isplaćuju neke važnije zemlje Zapada i Japana i porasta svetskih cena nafte.

S druge strane, dok su cene proizvedenoj robi i gorivu rasle, cene skoro svih drugih proizvoda i sirovina, čija prodaja predstavlja izvor godišnjeg prihoda za ogromnu većinu nerazvijenih zemalja, kao što su latinsko-američke, stalno su padale.

Međutim, koreni svetske ekonomske krize leže u protivrečnostima svojstvenim kapitalističkom sistemu proizvodnje, a koje se još pogoršavaju rasipništvom u ekonomiji, hladnim ratom koji je započeo nakon drugog svetskog rata, trkom u naoružanju i deficitom budžeta prouzrokovanim finansiranjem vojnih troškova i oružanih poduhvata imperijalizma.

Socijalistička Kuba predložila je, preko svog vođe, Fidela Kastru, jednu ispravnu politiku. Ona smatra da dodatna novčana sredstva koja zemlje-proizvođači nafte dobijaju usled viših cena nafte ne bi trebalo da se investiraju u imperijalističke zemlje već da se ulažu uglavnom u svoju vlastitu ekonomiju a trebalo bi ih takođe ponuditi, u obliku kredita sa povoljnim rokovima, nerazvijenim zemljama kako bi one rešile svoje probleme u vezi sa ravnotežom u plaćanju i da se podstakne njihov ekonomski razvoj.

Ne može biti sumnje oko toga da bi, ako je zemlja-proizvođačima nafte potrebna solidarnost drugih nerazvijenih zemalja, one same trebalo da se, sa svoje strane, najotvorenije poistovete u ekonomskoj sferi sa onim nerazvijenim zemljama koje ne proizvode naftu. Situacija onih nerazvijenih zemalja koje ne proizvode naftu postaje sve više i više kritična, zbog porasta cena proizvedene robe i goriva koji su im potrebni i zbog alarmantnog opadanja cena njihovih predmeta za izvoz, usled čega su prisiljene da snose glavni teret najžešće svetske krize. Ovi problemi zahtevaju najozbiljniju ekonomsku analizu i nužno iziskuju potragu za ispravnim i povoljnim rešenjima.

Sebičan stav i rasprostranjena praksa nekih zemalja-proizvođača nafte i činjenica da one investiraju ogromne finansijske viškove u ekonomiju imperijalističkih zemalja, ne unapređuju združene napore i solidarnost naroda koje imperijalizam eksploatiše i, zbilja, olakšavaju njegove smišljene manevre.

Ovi narodi odbijaju i osuđuju rešenje koje agresivniji imperijalisti SAD-a iznuđuju uz pomoć pretnji agresijom kao vrstom odmazde zbog zaštite svojih cena nafte koju sprovode zemlje-proizvođači nafte. U govoru

koji je održao u Detroitu i koji je svetsko javno mnjenje osudilo, predsednik SAD-a se lično sa nostalgijom podsetio na dane kada su velike imperijalističke sile uz pomoć svojih armija rešavale problem dobijanja sirovina od siromašnih zaostalih zemalja. Ti su dani otišli u nepovrat. Danas, odlučne mere nerazvijenih zemalja da zaštite svoje prirodne izvore i proizvodnju svoje poljoprivrede i rudarske industrije, predstavljaju novi vid sveopšte krize imperijalizma.

Rastuća sveopšta kriza kapitalizma, čije posledice monopoli pokušavaju da natovare na leđa nerazvijenim zemljama, prisiljava imperijalizam SAD-a da upotrebi nove, rafinovanije metode ekonomskog prodiranja. Pojedinačno, on pokušava da reši ozbiljne probleme latinsko-američke politike pomoću metoda sličnih onima koje je upotrebio u Čileu. U isto vreme, međutim, i ovi narodi pospešuju svoj otpor i stvaraju se sve povoljniji uslovi za njihovu borbu za nezavisnost.

Vlada SAD-a priprema se da u širokom obimu proslavi 200-tu godišnjicu Deklaracije o nezavisnosti. Lažna propaganda, posvećena „duhu 1776-te“ ne kazuje niti jednu jedinu reč o ugnjetavanju portorikanskog naroda, sve većem broju iskrčavanja mornarice SAD-a u latinsko-američkim zemljama, o aktovima nasilja koji su svoj najgnusniji izraz našli u obesvećenju spomenika Josué Martíu (Hoze Martí) u Havani 1950., ili o uzapćenju meksisanske teritorije tokom osvajačkog rata sredinom prošlog stoleća. Ovu teritoriju naseljavaju milioni Chicanoa (Čikanoa), koje surovo ugnjetavaju, baš kao i 2,5 miliona Portorikanaca i drugih doseljenika iz Latinske Amerike, a da se i ne govori o 23 miliona crnaca koji su još uvek žrtve najodvratnije rasne diskriminacije, više od stotinu godina nakon građanskog rata i Linkolnove smrti.

Povodom 200-te godišnjice postojanja Sjedinjenih Država, narodi Latinske Amerike izražavaju solidarnost sa radničkom klasom i narodom SAD-a, kojima je snaga kapitalističkog monopola takođe neprijatelj. Oni visoko cene podršku koju njihovoj anti-imperijalističkoj borbi pružaju napredni ljudi u Sjedinjenim Državama. Monopoli takođe nagomilavaju beskrajno bogatstvo eksploatacijom radnih ljudi Sjedinjenih Država. Severno-američki imperijalizam, koji čini da naši narodi ispaštaju, pretvara i narod Sjedinjenih Država u topovsku hranu za svoje poduhvate, preduzima mere radi njegovog suzbijanja i zastrašuje ga fašizmom i ratom.

Pod sadašnjim okolnostima, velika bitka sa kojom se suočava narod Latinske Amerike mora da postane druga i konačna bitka za nezavisnost.

Međutim, danas se latinsko-američka nezavisnost ne može prosto posmatrati kao nastavljanje borbe za ciljeve koji su inspirisali njene heroje i narode u ranim godinama 19-og veka i koji su, kao što znamo, bili potisnuti. Nama pripada ovaj istorijski trenutak kada je poveliki deo čovečanstva već pošao putem socijalističke izgradnje, na čijem se poslednjem stadijumu već nalazi Sovjetski Savez, i koji će ga odvesti ka jednom komunističkom društvu; kada kapitalizam kao sistem prolazi kroz duboku društveno-ekonomsku krizu a imperijalizam, poput ranjene i pritešnjene zveri, pokušava da zadrži svoj uticaj nad kolonijalnim i zavisnim svetom koji se od njegovog uticaja spasava, uvođenjem neokolonijalističkih oblika dominacije u pokušaju da odloži ili ublaži svoju krizu.

Latinsko-američki radnici, farmeri i drugi radni ljudi neće pronaći rešenje za probleme nezaposlenosti, siromaštva, niskih nadnica, nepismenosti, bezzemljaštva i društvene nejednakosti jednostavno pomoću eliminisanja strane eksploatacije. Ovi problemi mogu se u potpunosti rešiti jedino pomoću ukidanja eksploatacije od strane latifundista i buržoazije. Ova eksploatacija sve se više pogoršava u situaciji u kojoj latinsko-američke zemlje treba da se, pod nepovoljnim uslovima, nadmeću sa skoro svemoćnim imperijalističkim korporacijama koje dominiraju svetskim kapitalističkim tržištem.

Dok Sovjetski Savez i Kuba — uzimamo kao primer iskustvo dvaju zemalja koje se razlikuju po dimenzijama i geografskom položaju — pružaju živi primer uspešnog ekonomskog razvoja uprkos stranoj agresiji, blokadi i pokušajima da ih održe u tehnološkoj zaostalosti, koji su pre više od pola stoleća korišćeni u cilju napora da se uguši socijalizam koji se rađao, a i danas, radi sprečavanja napretka revolucionarne Cube, ne postoji ni jedan jedini primer uspešnog ekonomskog i društvenog napredovanja u azijskim, afričkim i latinsko-američkim zemljama koje pokušavaju da ovo postignu kapitalističkim putem.

Bez odlučujućeg sudelovanja radnika, seljaka i urbanog i seoskog srednjeg sloja, naše ekonomije ne mogu se razviti do stupnja koji je neophodan za rešavanje ozbiljnih problema zaostalosti, nezaposlenosti, siromaštva i nepismenosti. Naši narodi, kao što se na kuban-

skom primeru može videti, mogu se sa rešenošću mobilisati samo izvršenjem dubokih transformacija, koje će radničkom narodu grada i sela, intelektualcima i stručnjacima pokazati da je to *njihova* revolucija.

Mi komunisti smatramo da je socijalizam jedini sistem koji je u stanju da obezbedi istinski i brzi razvitak, potreban našim zemljama. Kuba je pokazala bratskim narodima da je u našem vremenu moguće da otpočne izgradnja socijalizma na američkom kontinentu i ona je postigla istaknute uspehe. Socijalizam je naš neotuđivi cilj. Međutim, mi komunisti shvatamo da će socijalizam postati praktično izvodljiv u svim latinsko-američkim zemljama samo nakon čitavog perioda intenzivne borbe i radikalnih preobražaja, nakon što radni ljudi već budu stekli praktično iskustvo kao rezultat dosledne i nepopustljive ideološke borbe svih onih koji streme ka socijalizmu i prevazilaženju ideoloških deformacija i zabuna usađenih putem masovnih medija i obrazovanja, nad kojima su dominirali imperijalizam i oligarhija.

U isto vreme jasno je da latinsko-američki narodi ne mogu postići stvarni napredak bez da uklone sa političke vlasti predstavnike klasa i slojeva koji stoje u savezu sa imperijalizmom. U našim zemljama nemoguće je izvesti duboke društveno-ekonomske promene, a da se i ne govori o ostvarivanju socijalizma, bez otklanjanja pritiska od strane imperijalizma SAD-a, kao i dominacije transnacionalnih korporacija.

Borba radi zadobijanja demokratije za mase stanovništva, radi vitalnih strukturalnih reformi, i radi prelaska na socijalizam, neodvojivo je povezana sa borbom protiv monopola i imperijalizma, koji ne samo da imaju kontrolu nad našim bogatstvom, već takođe podržavaju i pomažu oligarhije i obigarhijske vlade.

Pošto je imperijalizam SAD-a naš glavni i zajednički neprijatelj, revolucionarna strategija i taktika u Latinskoj Americi trebalo bi, za one kojima je, kao i nama, krajnji cilj socijalizam, da budu anti-imperijalističke po karakteru. Otuda mi komunisti prosuđujemo političke pozicije drugih latinsko-američkih snaga uglavnom prema njihovom stavu prema ovom neprijatelju. Stoga, dok nastavljamo borbu za demokratska prava i za nove strukture unutar naših zemalja, mi komunisti spremni smo da podržimo i ohrabrimo stajalište onih latinsko-američkih vlada koje istupaju u odbranu naših prirodnih sredstava ili se bore da osujete napore transnacionalnih kompanija da održe i prošire svoju dominaciju nad našim ekonomijama.

Istina, nisu sve mere u odbranu nacionalne ekonomije praćene istinski anti-imperijalističkom politikom. U nekim slučajevima to je pitanje buržoaskog nacionalizma, koji ne teži za društveno-ekonomskim promenama i sputava one vlade koje ih sprovode da usvoje progresivno stanovište o glavnim problemima našeg vremena. Pošto se narodne mase odlučno pridružuju borbi, a protivrečnosti između nacionalističkih vlada i imperijalizma zaoštravaju, nacionalisti mogu da budu dovedeni do toga da usvoje anti-imperijalističke i revolucionarne pozicije.

U nekim zemljama, odbrana prirodnih sredstava i naponi da se ekonomija otrgne iz ruku transnacionalnih kompanija delotvorno se povezuju sa programom društvenih reformi. Sve dok vlada ide u pravcu nacionalizacije bogatstva kojeg se dočepao imperijalizam i sve dok izvršava narodni programa ekonomskog razvitka, kao u Peruu, komunisti — kao što oni to čine u toj zemlji — mogu lojalno i odlučno da podrže te mere. Činjenica da se komunistički koncept društvenog razvitka razlikuje od orijentacije ovog programa ne bi trebalo da oslabi njihovu podršku gore pomenutom vladinom stanovištu i neće predstavljati smetnju zajedničkom rešenju budućih problema.

Anti-imperijalistička borba Latinske Amerike za potpunu nezavisnost omogućava i iziskuje sudelovanje najširih društvenih slojeva. U ovoj borbi vodeća uloga pripada radničkoj klasi. Njeni prirodni saveznici su zaposleni farmeri. To su one društvene klase koje streme ka najdubljim preobražajima.

Mada se kapitalizam u Latinskoj Americi razvio u uslovima imperijalističke dominacije i zavisnosti, on je uslovio značajne promene u društvenoj strukturi različitih zemalja.

Za Latinsku Ameriku karakterističan je razvoj urbane i seoske radničke klase. Sada postoji preko 50 miliona radnika koji zarađuju nadnice ili plate, ili više od 60% stanovništva na kontinentu koje od svog posla izvlači neku dobit. Približno polovinu od njih sačinjavaju poljoprivredni radnici. Struktura radničke klase takođe se promenila, i povećala se njena koncentracija na velike fabrike. Sve ovo je ojačalo ulogu proletarijata kao glavne proizvodne i društveno-ekonomske snage.

U isto vreme radnička klasa stalno unapređuje svoju organizaciju i pojavljuje se kao društvena snaga koja je u stanju da određuje političku situaciju u različitim latinsko-američkim zemljama. Proletarijat se bori da pos-

tane glavni činilac koji će povezivati sve druge demokratske i anti-imperijalističke društvene slojeve.

Borba za potpuno nacionalno oslobođenje i ekonomsku nezavisnost prepliće se sa intenzifikacijom klasne borbe protiv inostranih i lokalnih monopola i latifundija. Pod pritiskom kapitala, povećava se eksploatacija radničke klase. U mnogim latinsko-američkim zemljama nadnice su do krajnosti niske. Udeo radničke klase iz nacionalnog dohotka progresivno se umanjuje, pošto realne nadnice predstavljaju naknadu za inflaciju i neprestano povećanje troškova života.

Istikstvo latinsko-američkog revolucionarnog pokreta koji obiluje herojskim i borbenim akcijama, pokazuje da radnička klasa otelovljuje najčvršće principe solidarnosti sa borbom drugih naroda protiv imperijalizma, za pobedu narodno-oslobodilačke revolucije, za demokratiju i socijalizam.

Kapitalistički razvitak takođe je doveo do porasta rezervne društvene armije koja se sastoji od miliona nezaposlenih i seljaka bezemljaša, koji napuštaju seoske regione i preplavljaju velike gradove kontinenta.

Poljoprivredni radnici, polu-proleter, seljaci bez zemlje, sitni posednici, napoličari i svi osiromašeni slojevi naše oblasti sačinjavaju jedan moćan kontingent koji je zainteresovan za menjanje zemljoposebničkog sistema, i za duboke ekonomske i političke reforme u našim zemljama. Eksploatacija i nemaština pobudili su ih na mnogobrojne klasne akcije, koje predstavljaju sastavni deo oslobodilačke borbe naših naroda.

Ograničene mogućnosti poljoprivrede i uzani domet industrijskog razvitka ostavljaju bez posla mase naroda koje se iseljavaju iz seoskih oblasti u urbane zone i na taj način uvećavaju one društvene grupe bez stalnog zanimanja, prebivališta ili sredstava za izdržavanje, koje se nastanjuju na ivicama velikih gradova i, štaviše, njihov se broj brzo povećava u mnogim zemljama.

Društvena drama ovih ljudi — stanovnika slamova i naselja udžerica — predstavlja najočividniju manifestaciju nepravedne, zagušivačke i eksploatatorske prirode kapitalizma.

Pod rukovodstvom radničke klase mnogi od ovih ljudi mogu da se oslobode demagoškog uticaja sitnoburžoaskih lidera i reakcionarnih elemenata i da se ponovo nađu na okupu ne samo da bi zahtevali rešenje svojih vitalnih problema već i da doprinesu revolucionarnoj i anti-imperijalističkoj borbi.

Latinsko-američka ekonomija proizvela je takođe i široke srednje slojeve koji se ne sastoje samo od za-

natlija i sitnih trgovaca već i od ljudi iz oblasti javnih službi, čiji se značaj sve više povećava. Društvena nestabilnost navodi ih da se uključe u političku aktivnost zajedno sa studentima, intelektualcima, stručnjacima i sl. U nekim slučajevima, oni se pridružuju komunističkoj avangardi i demokratskim i anti-imperijalističkim pokretima ili, pak, formiraju grupe tipično sitnoburžoaskih radikalnih sklonosti. Drugi stvaraju reakcionarne grupe do kojih uspeva da prodre CIA i koje oligarhija koristi kao udarnu snagu. U Čileu su ovi slojevi podržali fašistički udar. Sve ovo podvlači potrebu za istrajnom borбом u cilju pridobijanja srednjih slojeva na stranu proletarijata, imajući na umu njegovu dinamičnu ulogu u Latinskoj Americi kao celini.

Primer onih latinsko-američkih vlada koje se odupiru imperijalizmu i zastupaju programe istinskog nacionalnog oslobođenja pokazuju da antiimperijalistička oslobodilačka borba na kontinentu može da se osloni na podršku onih društvenih snaga i elemenata koji, zbog svojih nesuglasica sa imperijalizmom, sklapaju savez sa naprednim snagama, i sa kojima ovi poslednji moraju da računaju.

Kao rezultat ekonomskog procesa koji se odvija unutar Latinske Amerike, sekcije lokalne buržoazije na vrhu tako su se upetljale sa imperijalizmom i postale zavisne od njega u svom vlastitom razvoju i snaženju, da su se one, u stvari, razvile u sastavni deo imperijalističkog mehanizma dominacije u svojim vlastitim zemljama.

Takav slučaj je bio sa kubanskom buržoazijom koja se bavila šećernom industrijom i uvozom, a isto važi i za poveliki deo meksikanske, argentinske, kolumbijske i brazilske buržoazije, koji su osvojili monopolističke pozicije i povezali se sa onim imperijalističkim korporacijama koje gospodare ekonomijom njihovih zemalja. Ova denacionalizovana buržoazija zastupa zavisnost i suprotstavlja se anti-imperijalističkom procesu. Čak i kada iskrсну razlike ili neslaganja ove buržoazije s jedne, i njenih imperijalističkih pomagača s druge strane, njeni klasni interesi navode je da traži pomirenje, suprotstavljajući se tako vladinim namerama da razbi je stegnute okove strane dominacije. Neki od predstavnika ove buržoazije svrstavaju se u iste redove sa krupnim latifundistima, sa kojima su međusobno povezani, stvarajući lokalnu proimperijalističku oligarhiju, koja se suprotstavlja interesima radničke klase i farmera a takođe i srednjim slojevima i drugim buržoas-

kim krugovima zainteresovanim za razvitak domaćeg tržišta i za napredak nacije.

Ali ovo ne znači da među latinsko-američkom buržoazijom nema i takvih koji, svesni protivrečnosti između svojih i imperijalističkih interesa, usvajaju poziciju koja se približava poziciji proletarijata, farmera i drugih nekapitalističkih grupa u anti-imperijalističkoj borbi i u borbi za ekonomsku nezavisnost i potpuni nacionalni suverenitet. Sledstveno tome, ovi buržoaski slojevi mogu da uzmu učešća u zajedničkim demokratskim i anti-imperijalističkim akcijama zajedno sa ostalim ljudima.

Komunističke partije i drugi borci protiv imperijalizma i za društveni napredak u Latinskoj Americi, pridaju veliki značaj jednoj takvoj mogućnosti, imajući na umu da ona, mada varira u obimu od jednog kraja kontinenta do drugog, sačinjava suštinski deo njihove složene, raznovrsne i teške borbe.

Bilo bi pogrešno da se zanemare ograničenost i neodlučnost ovih buržoaskih slojeva koji se tiču njihovog učestvovanja u anti-imperijalističkom procesu. Latinsko-američka buržoazija je odavno izgubila svoju sposobnost da igra vodeću ulogu, koja sada pripada proletarijatu. Ona nije u stanju da ovu novu borbu za nezavisnost privede kraju. Privlačenje novih snaga i organizacija koje te buržoaske slojeve predstavljaju u široku anti-imperijalističku i anti-oligarhijsku borbu od ogromnog je značaja; ali, to se ne može učiniti samo radi kratkotrajnih kompromisa, a na štetu glavnog saveza — saveza radničke klase, farmera, radnog naroda uopšte i srednjeg sloja — ili na štetu klasne nezavisnosti proletarijata.

U skorije vreme desile su se duboke ideološke, političke i društvene promene među značajnim snagama koje su u prošlosti bile oruđe oligarhije i imperijalizma, promene koje ih preobražavaju u progresivne elemente, sa jednim čak revolucionarnim potencijalom.

Ove promene mogu se uočiti i među oružanim snagama nekih latinsko-američkih zemalja. Jedan pokret sa revolucionarnim korenima i sadržajem, predvođen povećom grupom armijskih oficira sa visokim činovima, koji se upravo odvija u Peru, kao i pokret koji su pokrenuli rukovodioci Narodne garde u Panami i koji sve više dobija u jačini, jasno odražavaju sve žešću opštu krizu imperijalističkog sistema potlačivanja i neprestani porast rodoljubive svesti.

Sada je i imperijalizmu mnogo teže da ubedi ljude da se unutrašnji pritisci vrše radi zaštite nacionalnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, a ne radi očuvanja

privilegija jedne manjine lokalnih građana i stranaca. Sjedinjenim Državama i njihovom OAS-u neće biti lako da upotrebe latinsko-američke snage onako kako su to činile pre samo 10 godina, za vreme oružane intervencije SAD-imperijalizma u Dominikanskoj Republici, kojoj su se herojski oduprele jedinice dominikanske armije odane Ustavu.

Proces koji se odvija unutar oružanih snaga veoma je složen. Imperijalizam marljivo pokušava da poveća svoj uticaj među njima, u nameri da iskoristi reakcionarne elemente i da zaseje iluzije o brzom bogaćenju onim službenicima koji vode poreklo iz naroda i koje on želi da potkupi. Kako borba stanovništva raste, imperijalizam sve više pribegava vojnim udarima da bi uspostavio reakcionarnu ili fašističku diktaturu. Ali, kada se trupe izvedu iz svojih kasarna i postave iznad društva, kada vojnike primoraju da ubijaju svoju braću radnike i farmere, kada se oni koji su inače izvežbani da rukuju omužjem u odbranu svoje zemlje pretvore u mučitelje, tada se pojačava ideološka borba u redovima oružanih snaga. Oficiri koji osećaju da oligarhija svojim monopolom nad političkom vlašću izdaje rodoljubive ideje na kojima su mnogi od njih vaspitani, počinju da shvataju kako ni razum ni pravda nisu na strani onih čije privilegije oni (tj. oficiri — prim. prev.) brane.

Sve širi krugovi vojske u Latinskoj Americi, zatrovani anti-komunizmom, u jednom procesu podučavanja kasarnskog tipa bivaju samim životom podstaknuti da uvide obmanu oko sebe kao i promašaj ideologije i prakse anti-komunizma.

Hrišćani, a posebno katolici, sveštenstvo pa čak i neki crkveni velikodostojnici sve više uzimaju aktivnog učešća u borbi stanovništva za nacionalni i društveni napredak. Njih nadahnjuje ideja crkve koja će da stoji na strani naroda, kao što je to u Brazilu i u nekim drugim zemljama, i da odbija bilo kakav kompromis sa reakcijom i imperijalizmom. Crkveni velikodostojnici istupaju protiv fašističkog terora, za demokratska prava i društveni napredak.

Pokreti onih sveštenika i parohijana koji su osetljivi na probleme radnog naroda i čitave zemlje, takođe pružaju značajan doprinos. Pomoću svog vlastitog iskustva oni se sve više uveravaju u potrebu za združenim akcijama protiv zajedničkih neprijatelja. One se ponekad javljaju u obliku aktivnog protesta, kao što pokazuje primer Camila Torresa, (Kamilo Tores) ubijenog za vreme gerilske akcije, koji se herojski borio protiv anti-komunizma i za narodno jedinstvo.

Upravo je ovakva ustalasanost borbe stanovništva prvobitno bila ta koja je dovela do pojave tri hrišćanske struje u Latinskoj Americi: konzervativne, reformističke i progresivne. Reformističke i progresivne struje predstavljaju veliku većinu, te je i delovanje među njima moguće i neophodno svuda.

Dijalog između vernika i marksista potpomaže zajedničku akciju u borbi za duboke preobražaje, protiv imperijalizma i fašističkih pretnji i polaže temelje za čvrsto savezništvo na putu izgrađivanja jednog novog društva.

U kontekstu borbe naroda Latinske Amerike, odbrana demokratskih organizacija i narodnih prava iziskuje naročitu važnost. Potpuna nacionalna nezavisnost, koja pretpostavlja rasulo i eliminaciju vladajuće oligarhije, neodvojivo je spojena sa borbom za istinsku demokratiju.

Progresivne snage, uključujući tu i komuniste, branile su i nastavljaju da brane svoje predstavničke i demokratske organe a u nekim zemljama oni su, uprkos mahinacijama i nasilju reakcionara, bili sposobni da obezbede sudelovanje naroda u parlamentu za jedan poduži period, omogućavajući tako da se parlament koristi u kombinaciji sa borbom izvan njega. Iskustvo sa čileanskih izbora, koji su doveli na vlast partije Narodnog jedinstva, pokazuje da se demokratskim oblicima mogu koristiti radnička klasa i čitav narod. U isto vreme, ovo iskustvo potvrđuje da se imperijalizam i oligarhija potpuno oglašuju o demokratski izraženu volju naroda.

Ukidanje demokratskih prava radničke klase i čitavog naroda, upotreba trupa protiv pokreta radničke klase, uspostavljanje brutalnih diktatura, oduvek su predstavljali taktiku imperijalizma i oligarhija u Latinsko-američkim zemljama u njihovoj borbi za održavanje svoje dominacije na kontinentu.

Zahvaljujući rastućoj svesti radnika i farmera, radikalizaciji različitih grupa srednjih slojeva, privlačenju širokih hrišćanskih slojeva u borbi levičarskih snaga, kao i zbog toga što je u nekim zemljama vojska sve manje i manje voljna da sudeluje u potlačivanju svoje vlastite braće, kriza imperijalističke dominacije, čije je varnice zapalila kubanska revolucija, sve se više zaoštrava u Latinskoj Americi tokom poslednjih godina. U poređenju sa pozadinom ove krize, borba naroda postaje monumentalna u svim svojim oblicima. Baš zbog ovoga, imperijalizam i njegove latinsko-američke sluge — bez da napu-

štaju tradicionalne metode dominacije sve dok se oni još uvek mogu upotrebljavati — sve više i više otvoreno pribegavaju takvim brutalnim načinima i metodama poput onih u Čileu. Imperijalizam SAD-a, koji je komandovao ovim režimima, nudi im svoje vlastite ugnjetavače kao instruktore onima koji su postavljeni radi toga da počine najužasnija zverstva.

Zločinački udar u Čileu ukazuje na hitnost ujedinjenja svih redova radi borbe u odbranu demokratije, protiv bilo kakvog fašističkog zastrašivanja u Latinskoj Americi i radi neraskidive povezanosti ove borbe sa anti-imperijalističkom borbom.

Povezanost između borbe za demokratska prava i borbe za socijalizam postala je vidljiva od samog početka, kada su Marks i Engels izradili tezu o početnom učešću evropskog komunističkog pokreta u revolucijama 1848—49 godine, kao i u borbi za demokratizaciju i oslobođenje Evrope. Lenjin je briljantno razradio ovu tezu o njihovoj bliskoj povezanosti, što je kasnije bilo pomenuto na Sedmom kongresu Komunističke Internacionalne.

Komunisti Latinske Amerike i Karipskih zemalja bore se za istinsku demokratiju zasnovanu na moći radničke klase i narodnih masa, na potpunoj slobodi, ukidanju privatne svojine u bazičnim sredstvima za proizvodnju, što znači, za socijalističku demokratiju. Međutim, oni nisu niti mogu da budu ravnodušni prema sudbinama relativno demokratskih režima, čak i ako ovi poslednji ne odgovaraju zahtevima istinske i potpune demokratije za koju se komunisti bore.

Mi komunisti uvek ćemo udruživati snage sa svima onima koji podržavaju demokratiju, koji istupaju protiv fašističkih zverstava koja čine ljudi poput Pinocheta, (Pinoče) Banzera, Somoze, Stroessnera, Laugeruda, Duvaliera, Bordaberrya i brazilskih „gorillas” (gorila). U isto vreme, mi se ne slažemo sa tim da odbrana buržoaske demokratije u ime suprotstavljanja fašističkom zastrašivanju znači odricanje od društvenog progressa i prihvatanje nepravde. Jedinstvo u borbi za demokratiju šire je nego jedinstvo revolucionarnih i anti-imperijalističkih snaga sa kojim je ono dijalektički povezano. Putanja revolucionarnih reformi u Latinskoj Americi pretpostavlja koordiniranu i neprekidnu borbu, u kojoj bitke protiv fašizma, u odbranu demokratije, protiv imperijalizma i oligarhije a takođe i za aktivno učešće naroda u političkom životu, predstavljaju sadržaj jednog jedinstvenog procesa.

Neposredna stalna borba za ekonomska, politička i društvena prava masa, neodvojiva je od borbe za nacionalno i društveno oslobođenje.

Komunisti održavaju veze sa masama u sindikalnom pokretu, oni razumeju njihove hitne zahteve, pomažu im da formulišu svoje zahteve i da pridaju istinski klasni sadržaj toj borbi.

Sindikavno jedinstvo, zamišljeno i podstaknuto kao kovanje jednog šireg fronta koji će da uključi sve snage sindikalnog pokreta, pomaže, kao što se pokazalo na osnovu ogromnog zbira iskustava, da se privuku nove legije boraca iz redova radnika i drugih društvenih slojeva u tu veliku borbu za društveni napredak.

Sindikalni pokret je elemenat od životne važnosti onih snaga koje se bore za nacionalno i društveno oslobođenje latinskoameričkih zemalja. Ne može da postoji takva demokratija koja se ne obazire na prava radničke klase. Sve demokratske i anti-imperijalističke snage zainteresovane su za slobodu sindikata, za pravo na štrajk, za sindikalnu demokratiju i nezavisnost. Glavna stvar je da se uspostavi snažno organizovan i jedinstven sindikalni pokret, počev od fabrika pa sve do najviših stupnjeva organizacije.

Zajednička akcija je bitna za ojačavanje sindikalnog jedinstva; ono se može postići združenim naporima svih onih koji žele da vide kako radnička klasa izvršava svoju istorijsku misiju. Prevazilaženje podeljenosti je od prvenstvene važnosti ne samo za radničku klasu već i za celokupan napredan demokratski pokret, i upravo to je način da se savlada anti-komunizam.

Borba za demokratsku agrarnu reformu koja je u većini zemalja Latinske Amerike blisko povezana sa borbom za nacionalno i društveno oslobođenje, predstavlja zadatak celokupnog revolucionarnog i naprednog pokreta i jedan je od prvostepenih elemenata u savezu radnika i seljaka.

Demokratska agrarna reforma postavlja sledeće osnove ciljeve: ukidanje privatnog posedovanja ogromnih zemljišnih prostranstava i polufeudalnih oblika eksploatacije; besplatno ustupanje zemlje onima koji će je obrađivati, uvođenje razvijenih oblika proizvodnje što će, zajedno sa udruživanjem ogromnih seoskih masa u ekonomiji, pomoći da se proširi domaće tržište neophodno za industrijalizaciju i ekonomski razvitak. Praksa je pokazala da programi vlada u kojima se razmatra predaja zemlje seljacima uz odlaganje roka isplate, nisu u stanju

da reše agrarno pitanje; nasuprot tome, oni postaju unosan biznis za zemljoradničku buržoaziju i imperijalističke monopole i unazađuju borbu za istinsku agrarnu reformu.

Odbrana i razvitak nacionalnih kultura — koje su meta napada i lažnog predstavljanja od strane imperijalizma koji primenjuje ideološki pritisak — stapaju se u jedno sa opštom oslobodilačkom borbom.

Zvanična kultura podređena je interesima reakcionarne manjine, koji su blisko povezani sa modelima severno-američkog imperijalizma. Ovu situaciju pogoršava postojanje takvih fašističkih režima kao što je onaj u Čileu, gde se čini sve da se ugasi ispoljavanje narodne, napredne kulture.

Demokratski zahtevi u sferi kulture uključuju i pozive za uvođenje većih obrazovnih olakšica, za porastom obrazovanja i njegovom demokratizacijom i za sudelovanjem radnog naroda u kulturnim, umetničkim, naučnim i vaspitno-obrazovnim aktivnostima.

Duboke demokratske i revolucionarne promene koje otvaraju put u jedno novo društvo u kome obrazovanje i kultura više nisu monopol manjine i postaju dostupne svim ljudima, jesu u interesu većine intelektualaca.

To je od suštinskog značaja za kulturne radnike koji su svesni svoje dužnosti prema narodu, što se sastoji u tome da kao organizovan i jedinstven front učestvuju u moćnom latinsko-američkom narodnom pokretu za potpunu emancipaciju. To je jedini put ka duhovnoj nezavisnosti i procvatu kultura naših naroda.

Pokreti koji izražavaju i organizuju uzajamnu solidarnost protiv zajedničkog neprijatelja i olakšavaju političku i praktičnu podršku svim narodima koji se na internacionalnom poprištu bore protiv imperijalizma, predstavljaju važan deo sveopšte demokratske borbe za društveni napredak svih naroda ovog kontinenta.

VIII

Revolucionarna borba u Latinskoj Americi je jedna teška i složena bitka, u kojoj ima mesta za sve snage koje se suprotstavljaju severno-američkom imperijalizmu. Revolucionarni pokret mora da upotrebljava različite oblike i metode, tačno određujući njihovo mesto i vreme, u saglasnosti sa preovlađujućim uslovima u zemljama koje su u pitanju. Dužnost svih anti-imperijalističkih snaga je da iskoriste sve legalne prilike; podržava-

nje prava naroda da o neophodnim promenama odlučuje putem demokratskih sredstava predstavlja nepokolebljivi princip naše borbe.

Revolucionari nikada nisu bili ti koji su prvi pribegavali nasilju. Ali svi narodni revolucionarni pokreti mogu i trebalo bi da budu spremni da na kontra-revolucionarno nasilje odgovore revolucionarnim nasiljem i da uz pomoć različitih sredstava, uključujući i upotrebu oružja, potpomognu narodni pokret i ostvarenje suverene volje većine.

Komunističke partije koje se zalažu za fundamentalne interese radničke klase, imaju odlučujuću ulogu u istoriji i naročitu odgovornost u toj borbi. Budući da su one jedna politička sila predvođena marksizmom-lenjinizmom, jedinom doktrinom koja je sposobna da ukaže na ispravan put u sadašnjim složenim uslovima, one mogu da igraju tu ulogu u savezu sa revolucionarnim snagama. Ali, činjenica da one predstavljaju izvesne društvene slojeve i da su predvođene ispravnom teorijom, nije sama po sebi dovoljna da im osigura tu ulogu. One je mogu igrati jedino ako su najnepopustljiviji borci za nacionalno i društveno oslobođenje, ako u toj borbi zadrže stvarno napredne pozicije, ako u praksi demonstriraju narodu svoje akcione programe, svoje strategijske i taktičke pozicije usmerene ka ujedinjenju svih anti-imperijalističkih snaga i njihovom orijentisanju na dalju revolucionarnu promenu.

Komunisti su ovlašćeni da od svakoga očekuju da zajedno sa njima sudeluje u nacionalnoj borbi svake latinsko-američke zemlje, kako bi se na zajedničkoj osnovi poštovao njihov politički stav i ideologija, bez obzira na prolazne razlike u programima ili u krajnjim ciljevima.

Lideri različitih pokreta, koji sebi postavljaju, unutar ili izvan sklopa latinsko-američke uprave, ciljeve emancipacije svojih naroda, imaju potpuno pravo da tvrde kako njihovi istorijski ciljevi nisu komunistički. Istorija će pokazati ko je izabrao ispravan put razvitka Latinske Amerike. Mi komunisti ne sumnjamo kakva će biti presuda istorije.

Postoji izvesna razlika između ne biti komunista i biti anti-komunista. Biti anti-komunista znači biti slep za istoriju, a to je bolest koja one koje napada identifikuje sa najreakcionarnijim snagama i osuđuje ih na poraz. Anti-komunizam je jedan reakcionarni zamah, osnovna kontra-revolucionarne ideologije naše epohe. Možemo imati obzira prema ne-komunistima, ali nećemo ni-

kada odustati od prava da kritikujemo one koji prisvajaju anti-komunističke pozicije nasilnim putem i nepokolebljivo ćemo tući one koji ih smišljeno prisvajaju.

Jedinstvo anti-imperijalističkih snaga je neophodno, ali je još bitnije jedinstvo unutar levice.

Širom sveta rasprostranjen uticaj socijalističkih ideja, koji je usledio nakon neopozivih pobeda Sovjetskog Saveza i socijalističkih zemalja Evrope i Azije, kao i nakon neprestanog ekonomskog, političkog i društvenog napretka Kube; rasprostranjenost marksističko-lenjinističke teorije kao jedine snage sposobne da rešava probleme sa kojima se društvo suočava; kao i aktivnosti komunističkih partija — sve ovo dovelo je u Latinskoj Americi do pojave, ne samo komunističkih partija i tradicionalnih socijalističkih organizacija, već i levičarskih struja različitih nijansi, od kojih neke sebe nazivaju marksističko-lenjinističkim organizacijama i proglašavaju socijalizam kao cilj svojih borbi.

Komunističke partije, zapažajući svoje razlike u odnosu na ove pokrete u pogledu strategijskih koncepata i taktičkih metoda, trebalo bi da uzmu u obzir to da su neki od njih motivisani željom da raskinu sa imperijalističkim ugnjetavanjem i da usvoje istinski socijalističke pozicije.

Komunističke partije ne kriju svoje razlike u odnosu na ove struje, ali umeju da raspoznaju pogrešna shvatanja i pustolovne akcije, koje one i osuđuju. Nije dan pokret koji drži anti-komunističke ili anti-sovjetske pozicije ne može se smatrati levim krilom. U skladu sa ovim, komunisti teže da izoluju sve one koji drže takve pozicije.

Komunističke partije, koje sebe ponosito smatraju istinskim predstavnicima socijalizma u Latinskoj Americi, spremne su da uzmu učešća u ovoj borbi, zajedno sa svima onima koji sebi ozbiljno postavljaju iste ciljeve. Mogućnosti koje se otvaraju pred latinsko-američkim revolucionarima u sadašnjem stadijumu naše borbe i u predstojećim velikim, odlučnim borbama protiv imperijalističkog neprijatelja i oligarhije koja ga podržava, zahtevaju još veće jedinstvo i razumevanje među svim ograncima anti-imperijalističkih snaga.

Polemike sa levičarima trebalo bi uvek da proizilaze iz interesa jedinstva i trebalo bi da unaprede jedinstvo na osnovu zajedničkih principa i zadataka, na osnovu taktike prilagođene okolnostima i uslovima združene borbe.

Mi komunisti ubeđeni smo u ispravnost naših pozicija i spremni smo da povedemo neophodne razgovore

na bazi uzajamnog poštovanja, kako bi radničke mase mogle da shvate suštinu tih problema. Ovo ne isključuje potpunu i otvorenu analizu položaja svih strana, niti borbu za veće jedinstvo levice. Mi, latinsko-američki komunisti pozivamo na razmišljanje i analizu i iskazujemo svoju spremnost da savladamo nerazumevanja kako bismo postigli jedinstvenu akciju.

Spremne da na svekoliki mogući način doprinesu revolucionarnom procesu u Latinskoj Americi, komunističke partije smatraju za bitno da prošire svoj politički uticaj i uticaj marksističko-lenjinističkih ideja među masama, naročito među radničkom klasom i njenim sindikalnim organizacijama, da pojačaju svoj uticaj među uposlenim seljacima i njihovim unijama, poljoprivrednim i drugim udruženjima, da ubrzaju ideološki rad među središnjim grupama grada i sela; da učvrste svoje sponove sa studentima, stručnjacima, svim intelektualcima i inženjerima, i da tako postanu masovna snaga sposobna da odlučno utiče na politiku naših zemalja.

Neprekidni naponi da se unapredi ideološki razvoj komunističke partije, njihovo teorijsko i praktično obrazovanje u duhu marksizma-lenjinizma i da se prevaziđu sve reformističke i „levičarske“ tendencije predstavljaju važan element u jačanju komunističkih redova. Učvršćivanje njihove ideološke ravni i neprestana kritika dogmatskog sektašenja i liberalnog mekušstva, omogućiće komunističkim partijama da se uspešnije upuste u ideološku borbu protiv imperijalizma i oligarhije.

Na različitim stupnjevima anti-imperijalističke borbe, ovi ili oni društveni slojevi mogu da održavaju pomirljivo-reformističke ili usko-sektaške pozicije, ili da budu pod uticajem takvih shvatanja. Neprekidna borba protiv takvih gledišta može da pomogne konsolidovanju zajedničke akcije na istinski čvrstoj osnovi, koja će sve više potvrđivati nezavisnu, klasnu ulogu revolucionarnog proletarijata.

U ovo vreme preispitivanja proteklog perioda, komunističke partije Latinske Amerike spuštaju svoje zastave na pola koplja, u čast mnogih hiljada komunističkih boraca koji su u toku poslednjih nekoliko dekada, boreći se u svim zemljama našeg kontinenta, dali svoje živote za nezavisnost svojih zemalja i za socijalizam. Upućujemo svoje pozdrave uhapšenim, mučenim i proganjanim komunistima, među kojima naročito ističemo drugove Luisa Corvalana (Luis Korvalan), Antonia Maidanu i Jaime Pereza, čiju slobodu mi zahtevamo. Poz-

dravljamo revolucionare i rodoljube koji nisu članovi naših partija a nalaze se u tamnici i podvrgnuti su mučenju, i još jednom odajemo počast svima onima koji saosećaju u zajedničkoj borbi za nacionalno oslobođenje.

Žestoka potiskivanja rodoljuba i naprednih snaga, naročito Komunističke partije Brazila i njenih rukovodilaca koji se nepopustljivo opiru fašističkom režimu, kao i svih progresivnih snaga, čine neophodnim da se učvrsti i proširi solidarnost latinsko-američkih zemalja sa demokratskom i anti-imperijalističkom borbom brazilskog naroda.

Izražavamo svoju solidarnost sa nepopustljivim otporom radnika, svekolikog naroda Bolivije, protiv Banzerove (Bansen) diktature, sa paragvajskim rodoljubima koje proganjaju i hapse, sa narodom Haitija ugnjetanim surovom diktaturom; sa naprednim snagama Argentine izloženim varvarskim provokacijama od strane fašističkih zločinaca organizacije „Trostruko A”; sa onima koje proganjaju Bordaberryevi (Bordaberi) fašisti u Urugvaju; sa portorikanskim rodoljubima koje predstavnici kolonijalnog režima progone i bacaju u tamnice i žele da i sve ostale u drugim krajevima naše potčinjene Amerike zatvore i muče pomoću diktatorskih, anti-demokratskih vladavina.

Izražavamo svoju punu podršku Gvatemalskoj partiji rada, ističući hrabrost i rešenost sa kojom se Gvatemala upušta u borbu za nacionalno i društveno oslobođenje od krvavog i uzurpatorskog režima; našu solidarnost sa revolucionarima i demokratama Nikaragve, izloženim svim vrstama progona od strane Somozine diktature koja se, zajedno sa gvatemalskom vladom, nezakonito meša u unutrašnje poslove drugih zemalja našeg kontinenta.

Izražavamo svoju naročitu solidarnost sa Lolitom Lebron, portorikanskom patriotkinjom sa najdužim političkim zatvoreničkim rekordom na kontinentu, simbolom svih onih koji sahnju u zatvoru zbog svojih ubeđenja.

Iskazujući svoju blisku solidarnost sa zajedničkom anti-imperijalističkom borbom na čvrstom temelju internacionalizma radničke klase, komunisti Latinske Amerike ponovo potvrđuju da svaka partija treba da formuliše svoju vlastitu politiku prema marksističko-lenjinstičkim principima, i sa dužnim obzirom prema konkretnim nacionalnim uslovima.

IX

Istorijska scena na kojoj se naša borba razvija radi konačnog razbijanja okova kolonijalizma i neokolonijalizma i otvaranja širokih vidika za nacionalni i društveni napredak naših zemalja, veoma se razlikuje od onoga što je ona predstavljala pre 150 godina, u vreme bitke kod Aiakuća.

Naše nove oslobodilačke borbe vode se u vreme kada socijalističke zemlje, više no ikad, u ekonomskom progresu i moralnoj pouzdanosti svojih naroda, u sposobnosti da zaštite svoju ekonomiju od inflacije i nezaposlenosti, tih kapitalističkih zala, jasno vide potvrdu neuništive moći socijalističkog sistema, dok se kapitalizam previja u nedostacima prouzrokovanim sve dubljom opštom krizom.

Naša borba u Latinskoj Americi prepliće se sa borbom vijetnamskog naroda, koji će uvek biti primer herojstva, nepopustljivosti i revolucionarnog rodoljublja.

Borba latinsko-američkog kontinenta, koja je nakon pobjede kubanske revolucije postala još tesnije povezana sa socijalističkim taborom, predstavlja samo jednu komponentu oslobodilačkog pokreta u Aziciji i Africi, koji vode snage predodređene da okončaju mrsku ulogu cionističkog Izraela kao imperijalističkog uporišta na Srednjem istoku i da postignu priznavanje prava arapskom narodu Palestine. To je deo pokreta za likvidaciju kolonijalizma u Gvineji-Bisao, Mozambiku, i u Angoli; zatim, onih koji su u Alžiru, Kongu, Somaliji, Gvineji i u Južnom Jemenu započeli sa promenama koje vode ka socijalizmu; kao i onih koji se bore protiv rasizma na jugu Afrike.

Na međunarodnoj sceni uporno se nastavlja glavna protivrečnost našeg vremena — protivrečnost između socijalizma u razvoju i imperijalizma na izdisaju. Tri glavne struje naše epohe slivaju se u borbu protiv imperijalizma: socijalistički društveni sistem, međunarodna radnička klasa i narodno-oslobodilački pokret. U energičnom i neprekinutom razvitku socijalizma, primer i uloga Sovjetskog Saveza ističu se tako jasno da ih svako može videti.

Pre pedeset i osam godina, kada se pod vođstvom Lejina i Boljševičke partije pobjedonosno pojavila prva socijalistička država, branioci imperijalizma i međunarodne reakcije požurili su da proreknu njenu blisku propast. Decenijama kasnije, kada je, kao rezultat neumornih napora radnika i seljaka, moćna socijalistička dr-

žava u okviru ispunjenja petogodišnjeg plana počela da dostiže ekonomsku snagu kakvu ni kapitalizam nije bio u stanju da postigne, imperijalisti su preneli na fašiste zadatak uništenja socijalizma koji se rađao. Sovjetski Savez odoleo je tim iskušenjima uz pomoć herojskih napora svojih naroda, suprotstavio se svim napadima i sada predstavlja zadivljujući izraz socijalizma koji napreduje ka komunističkim idealima, nečemu što je pre nekoliko decenija izgledalo neshvatljivo.

Sovjetski Savez i njegova Komunistička partija, dostigavši sjajne ekonomske, političke i društvene uspehe praćene stalnim porastom životnog standarda i sveopšteg poboljšanja u životu ljudi, uvek su ispunjavali i nastaviće da briljantno ispunjavaju svoju dužnost proleterskog internacionalizma. Oni nisu samo spasili čovečanstvo od nacizma, po cenu života 20 miliona svojih sinova i kćeri i od teških ekonomskih gubitaka. Svojim postojanjem i nepopustljivošću oni su omogućili narodima Evrope i Azije, koji su se opredelili za putanju socijalizma, da izvrše revolucionarne preobražaje bez bojazni da će ih imperijalizam smrviti.

Osobito ovde u Latinskoj Americi, kao što je drug Fidel Kastro rekao, postojanje prve socijalističke države i čvrsta politika Komunističke partije Sovjetskog Saveza, zahvaljujući njihovoj solidarnosti i neposrednoj pomoći u podržavanju jasnih ideoloških pozicija Kube, omogućili su ovoj maloj zemlji — spremnoj da se do smrti bori za svoju nacionalnu nezavisnost i za ostvarenje socijalizma — da se pobedonosno pomoli iz borbe sa očigledno svemoćnim imperijalističkim susedom koji ju je zastrašivao svim raspoloživim sredstvima.

Na ovoj konferenciji Komunističkih partija Latinske Amerike i Kariba, njihovi predstavnici još jednom izražavaju svoje poštovanje, veru i divljenje za postojbinu Lenjina i Partije koju su osnovali boljševici.

Za narode Latinske Amerike, kao jednog dela sveta koji zbacuje stege kolonijalizma i neokolonijalizma, i polazi stazom razvitka, moć Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja, koja će se neprestano uvećavati pošto se uklone rascepi u međunarodnom komunističkom pokretu, predstavlja čvrstu garanciju u njihovoj teškoj i nejednakoj borbi za potpuno oslobođenje.

Svesne neophodnosti da još dalje ojačavaju međunarodni komunistički pokret kao prethodnicu svih revolucionarnih, socijalističkih i anti-imperijalističkih snaga, latinsko-američke i karipske partije podstiču održavanje Svetske komunističke konferencije i radiće zajedno sa svim komunistima sveta na stvaranju neophodnih us-

lova za tu konferenciju koja treba pozitivno da doprinese procesu jačanja svetskog pokreta komunista i radničke klase.

Rastuća koordinacija između manje razvijenih i zemalja u razvoju, oformljenje „Grupe 77”, u Alžiru, kao i moćan pokret „nesvrstanih” zemalja, predstavljaju jasan izraz sve veće političke svesti u ovom prostranom području sveta, obuhvatajući tri kontinenta. Programi u cilju odbrane njihovih ekonomija, koje je istakao pokret nesvrstanih država, formulisani na konferenciji u Georgetownu (Džordžtaunu) i konkretizovani na istorijskoj četvrtoj konferenciji u Alžiru, omogućili su široku diskusiju u pogledu prava naših zemalja da raspolažu svojim vlastitim prirodnim sredstvima, na šestom specijalnom zasedanju UN. Ovo je jedna manifestacija univerzalnog karaktera konflikta između naroda i imperijalizma, koja potvrđuje da je Latinsko-Američka borba jedna komponenta širom sveta rasprostranjene političke i ekonomske bitke.

Među nesvrstanim zemljama, zajedno sa onima koje su se izjasnile za socijalizam, postoje i druge u kojima se uporno održava polu-feudalni sistem. Mada sve od njih ne stoje na podjednako čvrstim pozicijama, one su ujedinjene zajedničkim neprijateljem — imperijalizmom — i potrebom da koordiniraju svoje napore da se odupru njegovim prisvajanjima i agresiji.

Za Latinsku Ameriku i sve manje razvijene kao i zemlje u razvoju, od prvenstvene je važnosti da shvate da one nisu same u svojoj borbi, i da ispravno procene snage na koje one mogu i trebalo bi da se oslone.

Drug Fidel Kastro, prvi sekretar Komunističke partije Kube, pružio je u Alžiru istorijski doprinos borbi nesvrstanih zemalja, pokazujući na apsolutnu neophodnost shvatanja uloge Sovjetskog Saveza i socijalističkih zemalja kao prirodnih i nužnih saveznika zemalja koje se bore za svoju nezavisnost. On je demaskirao lažnu tezu o „dva imperijalizma”, koja služi stalnim razbijačkim ciljevima jedinog stvarnog imperijalizma. Takva pozicija je još jedan prilog više stvari svetskog revolucionarnog pokreta u njegovoj borbi protiv novih oblika reakcionarne ideologije.

Dok se bore ja svoje neposredne interese, i zajedno sa avangardnim snagama streme ka preobražajima koji bi monopolističku vladavinu doveli do izdisaja, radnička klasa i drugi progresivni slojevi u razvijenim kapitalističkim zemljama zadaju udarce imperijalizmu. Radnička klasa i drugi unutrašnji neprijatelji krupnog kapi-

tala, zajedno sa socijalističkim zemljama i narodno-oslobodilačkim pokretom, predstavljaju suštinski deo širokog saveza koji je pozvan da doprinese potpunom i konačnom porazu imperijalizma.

Prema ovoj pozadini internacionalne solidarnosti, potreba za jedinstvom svih naroda i svih naprednih oslobodilačkih snaga Latinske Amerike na nacionalnom i internacionalnom planu postaje sve jasnija. Stoga sa zabrinutošću beležimo veštačko raspirivanje pograničnih problema između nekih zemalja, koje ohrabruju šovinistički elementi i imperijalističke tajne službe koje guraju ove zemlje u bratoubilački rat da tako reše probleme koji se mogu miroljubivo srediti i bez imperijalističkog mešanja.

Anti-imperijalistički savez pretpostavlja, pre svega, ujedinjene akcije. Jedinstvo radi mobilisanja širokih masa i radi privlačenja onih slojeva i snaga koji se, mada podnose pljačkanje i siromaštvo, još uvek drže po strani od borbe. Jedinstvo radi usklađivanja konkretnih i raznolikih oblika borbe. Jedinstvo radi smelih i promišljenih akcija koje će da kombinuju čvrst princip sa neopodnošnom širinom kako se ne bi izgubile snage koje se mogu uključiti u borbu.

Omladina i žene treba da pruže značajnog udela u ovom jedinstvu, koje se mora postići što je moguće pre. Za milione mladih Latino-amerikanaca, borba protiv imperijalizma i za potpunu nacionalnu nezavisnost predstavlja svetu dužnost i visoku počast koje im pripadaju kao naslednicima junaka veličanstvenih bitaka njihove slavne istorije. Nacionalno i društveno oslobođenje jeste jedini način da se otklone nepismenost, zaoštalost, neuhranjenost, nezaposlenost, prostitucija i nesigurnost, kako bi se započelo sa jednim novim životom, poput onog koji ispunjava kubansku mladež trijumfom i osećanjem odgovornosti.

Za žene Latinske Amerike, učešće u borbi za istinsku jednakost, pravo na rad i zadovoljavanje svojih legitimnih kulturnih potreba, za okončanje te mračne situacije u kojoj ih proganjaju i ubijaju zajedno sa njihovim muževima, u kojoj podnose glad a njihovoj deci se uskraćuje mogućnost da pohađaju školu, stapa se sa borbom koju one, kao deo radničke klase, pokreta farmera i revolucionarnih intelektualaca, moraju da nastave zajedno sa svojom braćom.

Ova borba se nastavlja unutar granica svake latinsko-američke zemlje i, istovremeno, duž čitavog kontinenta. Svaka pobjeda jeste zajednička pobjeda, svaki neuspeh je zajednički neuspeh.

Oni koji su se nadali da od Čilea načine očigledan primer s namerom zastrašivanja latinsko-američkih rodoljuba, beleže sada političko rasulo čileanskih fašista. Mada su hiljade Čileanaca umrle zajedno sa Aljendeom, a druge hiljade sahnule u zatvorima zajedno s komunističkim liderom Luisom Korvalanom, političkim ličnostima kao što su Gustavo Ruz, Bautista Van Schowen, Pedro Felipe Ramirez (Pedro Filipe Ramires), Anibal Palma, Fernando Flores i Leopoldo Luna, hunta nije bila u stanju da učutka čileanski narod. Na protiv, njihova nepopustljivost nadahnjuje ljude i čini ih još snažnijim. Poput Kube, i Čile će pobjedonosno uskrsnuti. Čileanski narod uništiće fašizam.

Pre 12 godina, Vašington i njegov OAS započeli su izolaciju Kube. 1964. oni su postigli nezahvalnu prolaznu pobjedu, organizovanjem blokade ostrva koje je odlučno branilo svoju slobodu i suverenost.

Zahvaljujući revolucionarnoj nepokolebljivosti kubanskog naroda koja je na Playa Gironu dovela do prvog vojnog poraza imperijalizma SAD-a na kontinentu, ova zemlja je bila u stanju da izdrži sve dotle dok se situacija nije izmenila zahvaljujući njenim pobjedama i borbi latinsko-američkih naroda kojima su ove pobjede išle u prilog, sve dok se nisu pojavili uslovi za diskreditovanje OAS-a i osujećenje Vašingtonskih planova. Umesto trilog OAS-a, Latinskoj Americi potreban je vlastiti kontinentalni forum da joj pomogne da organizuje odbranu zajedničkih interesa i da ukine takozvanu „Inter-američki ugovor o uzajamnoj pomoći“ — jedno vojno oruđe politike hladnog rata SAD-imperijalizma, koje je postalo instrument borbe protiv nezavisnosti latinsko-američkog naroda.

Ova izmenjena situacija, u čijem kontekstu bi poraz u Čileu trebalo da nas podstakne da se pripremimo za nove bitke još širih razmera, bila je izvedena uz pomoć hiljada Latino-amerikanaca koji su prolili svoju krv i umirali u planinama i gradovima, u gerilskim borbama i gradskim sukobima, u štrajkačkim pokretima i narodnim demonstracijama; uz pomoć komunističkih i poborničkih grupa i strujanja, koje danas simboliše veliki Argentinac, Kubanac i Latino-amerikanac univerzalnih crta — Ernesto Če Gevara.

Ova krv nas ujedinjuje i obavezuje. Mi moramo da usavršimo našu strategiju i taktiku kako bismo smanjili vreme utrošeno na rešavanje istorijske sudbine Latinske Amerike. Komunističke partije Latinske Amerike i Kariba koje slede ovaj put, izražavaju svoju čvrstu odlučnost da se sa rešenošću bore za buduće ekonomsko in-

tegrisanje i političko jedinstvo naših zemalja koje su predodređene da oforme jednu veliku zajednicu — omiljeni san naših hrabrih boraca za slobodu, koji su odredili naše postojanje i razvitak — koja će sa svojim ogromnim prirodnim sredstvima, inteligentnim i marljivim ljudima, zauzeti vredno i dostojno mesto u svetu sutrašnjice. Samo komunisti mogu da izvrše ovaj veliki istorijski zadatak.

150-ta godišnjica bitke kod Ayacuchoa (Ajakuća) pokazala je šta sve mora da se učini. Vreme je da ubrzamo borbu za drugu, istinsku i konačnu nezavisnost, koja, zajedno sa oslobođenjem, mora da otvori put ka širokim horizontima društvenih preobražaja, izgrađujući novu nadu za veliku većinu ljudi i žena naše Amerike.

Napred ka potpunom nacionalnom oslobođenju i nezavisnosti naših zemalja, ka demokratiji i dobrobiti naroda, ka miru širom sveta i ka socijalizmu!

Havana, Cuba
13. jun, 1975.

Komunistička partija Argentine (Communist Party of Argentina)
Komunistička partija Bolivije (Communist Party of Bolivia)
Komunistička partija Brazila (Brazilian Communist Party)
Komunistička partija Kolumbije (Communist Party of Colombia)
Narodna avangardna partija Kostarike (People's Vanguard Party of Costa Rica)
Komunistička partija Kube (Communist Party of Cuba)
Komunistička partija Čilea (Communist Party of Chile)
Dominikanska komunistička partija (Dominican Communist Party)
Komunistička partija Ekvadora (Communist Party of Ecuador)
Komunistička partija Salvadora (Communist Party of Salvador)
Komunistička partija Gvadelupe (Guadelupe Communist Party)
Gvatemalska partija rada (Guatemalan Party of Labor)
Narodna napredna partija Gijane (People's Progressive Party of Guyana)
Ujedinjena partija komunista Haitija (United Party of Haitian Communists)

Komunistička partija Hondurasa (Communist Party of Honduras)
Komunistička partija Martinika (Communist Party of Martinique)
Komunistička partija Meksika (Mexican Communist Party)
Socijalistička partija Nikaragve (Nicaraguan Socialist Party)
Narodna partija Paname (People's Party of Panama)
Komunistička partija Paragvaja (Paraguayan Communist Party)
Komunistička partija Perua (Peruvian Communist Party)
Komunistička partija Portoriko (Puerto Rican Communist Party)
Komunistička partija Urugvaja (Communist Party of Uruguay)
Komunistička partija Venecuele (Communist Party of Venezuela)

(„Information Bulletin”, 12—13, Vol. 13/
/1975: *Multilateral Meetings*, Conference
of Communist Parties of Latin America
and the Caribbean. June 1975)

Prevela Vesna Stamenković

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.

prikazi

KRITIKA GRAĐANSKIH DRUŠTVENIH NAUKA

LEFÈVRE, Wolfgang: ZUM HISTORISCHEN CHARACTER UND ZUR HISTORISCHEN FUNKTION DER METHODE BÜRGERLICHE SOZIOLOGIE (O historijskom karakteru i historijskoj funkciji buržoaske sociologije) — Untersuchung am Werk Max Weber Suhrkamp Verlag 1971.

Ovo djelo predstavlja disertaciju mladog sociologa Wolfganga Lefèvra (rođen 1941) oko koje se svojedobno vodila žestoka diskusija u zapadnonjemačkim akademskim krugovima. U tu diskusiju uključili su se i veliki listovi kao „Die Welt“, „Der Spiegel“ i poslanički dom zapadnoberlinskog senata. Konzervativniji krugovi, kao na primjer poznato udruženje „Notgemeinschaft zur Rettung der Freiheit von Forschung und Lehre an der Freien Universität Berlin“, odricali su disertaciji znanstvenost pošto ona stavlja u pitanje njihovu znanstvenost ili barem ono što se pod tim uobičajeno podrazumijeva. Ovako široka polemika dala je „težinu“ tom radu bez obzira zavređuje li on to ili ne s obzirom na originalnost teza koje iznosi.

Cilj rada je utvrditi povezanost metodološkog pristupa

građanske sociologije, gdje se kao reprezentant uzima Max Weber, sa društvenim okvirima u kojima ona nastaje. Učinjen je pokušaj da se Weberova metoda prikaže kao apologetika postojećeg koja zbog svoje ograničenosti ne može spoznati one procese koji postojeću stvarnost prevazilaze.

Koje su osnovne postavke Weberovog metodološkog pristupa?

Stvarnost se subjektu koji ju spoznaje nadaje kao nešto izvanjsko, kao „objekt“ čime se Weberova koncepcija uklapa u tradicionalni gnoseološki jaz između subjekta i objekta spoznaje. Na taj način gubi se razlika između društvene stvarnosti koja je proizvod društvene djelatnosti i prirodne stvarnosti koja je više ili manje objektivno data. Stvarnost koju subjekt spoznaje je „heterogeni kontinuum“ činjenica koje

se nalaze u međusobnim vezama. Ova stvarnost sama po sebi ne daje principe po kojima bi je spoznavajući subjekt mogao rekonstruirati nego je to više stvar njegovog subjektivnog izbora. Pretpostavka je Weberova da kumulacija proučavanja različitih veza koje postoje u stvarnosti dovode do njenog potpunijeg poznavanja.

Pokušajmo se ovdje kritički osvrnuti na neke osnovne Lefèvrove pristupe. Dovodeći u vezu Weberovu metodu sa društvenim kontekstom u kojem ona nastaje on nam na žalost ostaje dužan mnoge odgovore. Njegova je temeljna teza da Weberova metoda u svojoj vrijednosnoj neutralnosti dovodi do toga da se prema društvenoj stvarnosti subjekt ne odnosi kao proizvodu društvenog djelovanja, već kao mrtvoj stvari, prirodi. Na taj način stvarnost nastupa prema onome koji ju spoznaje u obliku prirodne nužnosti jednako kao što kapital nastupa kao nešto prirodno dato i suprotstavljeno čovjeku. Međutim, Lefèvre nam ne daje niti pokušaj skiciranja metodološkog pristupa koji bi stvarnost tretirao drugačije nego kao postvarenu stvarnost. Lefèvre kritizira Webera ali nigdje ne pokušava pokazati da li je uopće moguć drugačiji pristup društvenoj stvarnosti.

Lefèvre implicitno pretpostavlja da je prirodi vjerojatno moguće prići kao „objektivnoj“ stvarnosti zaboravljajući pri tome da i priroda ne postoji u „čistom“, „netaknutom“ obliku već da je i ona humanizirana. Priroda je promijenjena od strane čovjeka, ona je percipirana u zavisnosti od referentnog okvira onoga koji ju percipira. Slabosti metode društvenih nauka vrijedile bi u tom slučaju i za prirodne. Lefèvre proteže ovu distinkciju sa čisto spoznajnog i na „tehničko-metodološki“ plan. „Jer dok historičar stvara kauzalne odnose samo u mislima,

prirodnjak proteže ovo stvaranje *praktički* uvođenjem eksperimenta. Odgovarajući tome može prirodnjak sa kvalitativno drugačijom sigurnošću tvrditi da je jedno djelovanje bilo izazvano jednim određenim uzrokom. Historičar koji spoznaje pomoću Weberove metode ne može nikada biti dovoljno siguran da neko djelovanje nije bilo izazvano od nekih drugih faktora koje on nije uzео u obzir.“ (str. 18).

Ovome se može primjetiti da su i u društvenim naukama mogući eksperimenti, ali ostajući u okvirima Weberovog pristupa možemo Lefèvru primijetiti da niti prirodnjak ne može biti potpuno siguran da je njegov eksperimentom dobiven rezultat upravo posljedica onih nezavisnih varijabli kojima je on manipulirao. Ako uvedeći A dobivamo uvijek B nikada ne možemo biti potpuno sigurni da uz A nemamo i C koji ne kontroliramo a koji je stvarni uzrok B. Ovo je vrlo složena problematika o kojoj ovdje nemamo namjeru raspravljati već ju ovdje navodimo samo u težnji da istaknemo slabost Lefèvrove kritike Webera koja se prvenstveno sastoji u neekspliciranju kontra-teorijske pozicije.

Lefèvre upada čak i u nekonzistentnost kada na početku knjige piše da određena metoda koja ima apologetsku funkciju u jednom društvenom kontekstu (u kojem je zbog te funkcije očito i nastala) u drugom društvenom kontekstu može tu funkciju i sasvim izgubiti. Dokazujući u cijeloj knjizi jedinstvo metode sa društvenim okolnostima u kojima nastaje čini nam se gotovo nemoguće da takva metoda može biti primijenjena u drugačijem društvenom kontekstu (barem polazeći od Lefèvrovih osnovnih postavki). Princip racionaliteta koji služi kao kriterij procjene nekog ponašanja u Weberovoj tipologiji djelovanja Lefèvre navodi kao temelj-

ni princip buržuaskog društva. Primjenjujući taj princip kao kriterij prosuđivanja ponašanja ova metoda ostaje po Lefèvrovom mišljenju neosjetljiva na potencijalne suprotnosti i negacije koje postoje u društvenoj stvarnosti. Odatle proističe i njezin apologetski karakter (vidi 3 odjeljak „Zielen- de Insuffizienz“ prvog poglavlja).

Ako je to tako kako onda Lefèvre zamišlja primjenu te metode u drugačijem kontekstu? Ona ili mora imati univerzalniju vrijednost ili je tvrdnja Lefèvrova logički nekonzistentna.

Kao suština apologetskog karaktera Weberove metode smatra Lefèvre radikalni vrijednosni agnosticizam. Zbog njega je nemoguće izreći bilo kakav sud o racionalnosti ili iracionalnosti stvarnosti kako prirodne tako i društvene. „Društvena stvarnost je proizvod, opredmećena djelatnost društva. Ako se društvo odnosi prema ovoj stvarnosti drugačije nego kao prema svojem proizvodu, prema svojoj vlastitoj stvarnosti, tada se ono odnosi možda vrijednosno neutralno ali u svakom slučaju ipak neznatveno; drugačije izrečeno: tada društvo nije društveni naučnik.“ (str. 99)

Na temelju te svoje vrijednosne neutralnosti Weberova metoda prema Lefèvrovu mišljenju zapada u služenje kapitalu. Nauka postaje djelatnost bazirana na podjeli rada na umni i fizički odvajajući se od mogućih izvora transcendencije postojećeg.

Opet Lefèvre ne iznosi moguće alternative. Kakvu poziciju nauka može zauzimati u određenom društvenom kontekstu?

Lefèvre pokušava pokazati i čistu tehničku neefikasnost Weberove metode (iako on u ovom posljednjem odjeljku očito više ne govori o Weberovoj metodi već o građanskoj nauci u cjelini gdje je, po našem miš-

ljenju, stavljanje znaka jednako isuviše velika simplifikacija) u rješavanju praktičnih problema koji se postavljaju pred nauku. Naime, društvo bazirano na zakonu vrijednosti zapada u krizu i traži rješenje kroz socijalnu tehnologiju tj. poziva u pomoć društvene nauke da ta rješenja nađu.

Međutim, nauka koja ne može sama kreirati poželjne društvene uslove i koja polazi od principa racionaliteta kojeg izvodi iz funkcioniranja postojećeg prema Lefèvrovom mišljenju ne može dati zadovoljavajuće odgovore na pitanja koja joj društvo postavlja.

Simplifikacija Lefèvrova pristupa dolazi ovdje najjasnije do izražaja. U prvom redu on nije sasvim konzistentan u slijeđenju Webera. Weber eksplicitno kaže da nauka nije ona koja treba kreirati poželjne uslove života. Ona je samo racionalna kalkulacija cijene koštavanja dostizanja pojedinih ciljeva. Da ovdje navedemo poznat citat iz Weberova predavanja „Wissenschaft als Beruf“. „Ako se zauzme takav i takav stav, onda se, u skladu sa naučnim iskustvom, moraju primeniti takva sredstva da bi se taj stav praktično sproveo u delo. Ali ova sredstva možda mogu biti takva za koja verujete da ih morate odbaciti. Tajete da ih mora birati između cilja i neizbežnih sredstava. Da li cilj opravdava sredstvo? Učitelj vas može suočiti sa nužnošću takvog izbora, ali ne može učiniti ništa više, ukoliko hoće da ostane učitelj i neće da bude demagog.“

Prema tome nauka prema Weberu ne može postavljati ciljeve, već to može samo društvena praksa. Ta ista nauka dala je niz uspješnih praktičnih rješenja — sjetimo se samo Keynesijanske revolucije u ekonomiji i njenog značaja za praktičnu ekonomsku politiku. Neuzimanje tih činjenica

u obzir osiromašuje i čini autorovu argumentaciju iskonstruiranom.

Da pokušamo rezimirati. Lefèvrova knjiga predstavlja pokušaj utemeljenja jedne spoznajno-teorijske kritike Weberovog metodološkog pristupa. Slabost Lefèvrova je u tome što ne daje jasno vlastitu teorijsko-metodološku poziciju ona je naznačena kao marksistička ali nigdje nije konzekventno izvedena) što ga onda vodi i u niz nedosljednosti i u samoj interpretaciji Webera. Sa druge strane Lefèvre čini veliku simplifikaciju identificirajući Webera sa cjelokupnim kompleksom onoga što on naziva građanskom naukom. Očito je

da Weberov pristup ne iscrpljuje čitav kompleks građanske nauke te tako mnoge Lefèvrove kritike nemaju takav generalizirajući domet kakav im on želi pridati.

Knjiga predstavlja pokušaj kritike gnoseološkog dometa i socijalne funkcije jedne metode možda više interesantan po tome u kakvom je društvenom kontekstu nastao i kakve je reakcije izazvao, nego po dometu vlastitog teorijsko-metodološkog ostvarenja. Socijalni kontekst i funkcija ovog rada daju mu vjerojatno veći značaj nego imanentna mu teorijska vrijednost.

Duško Sekulić

BRUDER, Klaus-Jürgen: KRITIK DER BÜRGERLICHEN PSYCHOLOGIE. ZUR THEORIE DES INDIVIDUUMS IN DER KAPITALISTISCHEN GESELLSCHAFT. (Kritika građanske psihologije. O teoriji individue u kapitalističkom društvu) — Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt/Main 1973.

Obiman zahtev ove zbirke od četiri članka Bruder u uvodu nastoji da potkrepi istorijski, pri čemu on istoriju kritike građanske psihologije skraćuje na razdoblje koje je on sam doživio — na studentski pokret. Sigurno da bi bilo interesantno ispitivati aspekte ove kritike i njihov dalji razvoj. Ali ko recimo poznaje Vigockog (Wygotski), Rubinstajna (Rubinstein), Leontjeva (Leontjew) i druge, taj će u ovoj široko prikazanoj psihologizirajućoj naučnoj kritici moći svakako da prepozna izvesnu varijantu, no nikako načelnu kritiku, građanske psihologije. Ali čak i ova zakasnela studentska kritika sputana je paušaliziranim koja počinju s „razbijačkom kampanjom” na „Kongresu kritičke i opozicione psihologije” u Hanoveru 1969. (8), koja podmeću jedno okretanje ka „progresivnoj pozitivistič-

koj psihologiji” (9), i najzad dokazuju „sramnu propast” (15).

U celokupnoj Bruderovoj skici radno stanovništvo se i inače ne javlja kao realan aktivan subjekat, već uvek samo kao apstraktna kategorija; sad je i studente izgubio iz vida, koji su nekoliko godina bili uzdizani do revolucionarnih surogat-subjekata: oni do pune promene nisu doveli, iako su to s puno reči obećavali. Kako stoji s potrebom dijalektičkog mišljenja kad Bruder vidi samo još „Konkursmasse” i „le-ve naučnike”, degradirane u „gole ostatke negdašnjih zahteva studentskog pokreta, kojih se više niko ne drži” (15).

Demokratski studentski pokret je postao jak. On svakako ne optužuje samo „Psihologiju kao tehniku za isključenje politike” (24), već upravo priznaje politički značaj jed-

ne psihologije u interesu kapitala i kao praktičnu kritiku joj angažovano suprotstavlja interes za istinskom psihološkom spoznajom, koji je istovremeno interes jednog rastućeg broja radnih ljudi s ciljem poboljšanja uslova njihova života. Bruder naprotiv drži posmrtno govore ovom životom pokretu na visokim školama, a dalji razvoj nauke u najboljem slučaju ignoriše.

Utoliko je pokušaj da se veoma heterogeni članci sažmu sa stavovima o kojima se raspravljalo prilikom studentskog revolta informativniji no pojedinačni članci, utoliko pre što je sam Bruder u svom naknadno napisanom uvodu mnogo jasniji no u svom „Nacrtu kritike građanske psihologije”. Posle dugog citiranja Fehnera (Fechner), koji kao praotac psihofizike mora da snosi odgovornost za razvitak skoro čitave moderne psihologije, sledi neposredno okretanje Platonu (109), a potom se prikazuju razne škole građanske psihologije s pretenzijom materijalističkog pisanja istorije. Bruder se svakako pri tome u najboljem slučaju probija do ocenjivanja povremene korisnosti jedne teorije za društveni razvitak. Na primeru referisanih teorija o učenju može se pokazati da se ne prerađuje istorijski razvoj, koji je odavna dao i kritiku psihologije učenja, već da se psihološke teorije proizvoljno i apstraktno suprotstavljaju kritici političke ekonomije. Bruder postulira jedan opšti interes kapitala u istraživanju zakonitosti učenja (144), ali on sumnja u mogućnost spoznaje zakonitosti ljudskog ponašanja uopšte; ostavlja mogućnost da ga čak i prirodne nauke samo prividno spoznaju (98). Kako treba otvoriti prilaz do psihičke realnosti, do „unutarnje strukture individue” (123) kad se kao jedan nedostatak tvrdi: „Spoznaja postaje goli odraz realnosti” (118)? Kad bi Bru-

derove ekskurzije u istoriju psihologije mogle baš to da ostvare! Umesto toga prikaz završava u revolucionarno-teoretska razmišljanja koja se učvršćuju na pojmu proizvodnog opšteg radnika, koja se obogaćuju citatima od Markuzea (Marcuse), Gorca (Gorz), Briknera (Brückner) i Krala (Krahl), a treba da rasvetle „socijalno revolucionarno stratešku ulogu naučno-tehničke inteligencije” (191). Pri tome on razvitak psihologije vidi tako totalno „kao proces subsumiranja pod potrebe kapitala” da se skoro sve može pokvariti samo uklanjanjem kapitalizma”, (166) a svaka skromnija promena uklanja jedino anahronističke ograde (194). Na kraju je nejasno kako ovaj prilog izmiče svojoj logici, pošto „kapitalistički način proizvodnje sam (oduvek) traži takvu kritiku postojećeg” (196).

Štrajfeler (Streiffeler) pravi pokušaj da objasni odnos psihologije i marksizma. Bez obzira na brkanje psihologije s psihoanalizom, on pravi neke interpretacije koje menjaju smisao. Tako se on divi Lucien Sevu (Sève) što je on dalje razvio teoriju individue a da time nije hteo „da se složi s jednom posebnom „marksističkom psihologijom”” (26). Štrajfeler mora da Seva pogrešno shvata ako se kod njega marksizam ograničava na sakupljanje dovoljno poznatih Marksovih citata, i ako ga on ne shvata kao jednu nauku koja treba stalno da se razvija. Polazeći od „suvih dijalektičkih abstrakcija Engelsova tipa” (51) Štrajfeler iz jedinstva materijalnog sveta i jedinstvenosti procesa spoznaje, koje ustvari postuliše marksizam, završava s jednim predmetom istraživanja koji se nikako više ne može razlikovati. On traži „protivurečnost između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje u individuumu” (52 i dr.), i za njega „se otuđenje kvalitativno promenilo otkad država moderira

suprotnost između kapitala i rada" (49). Antagonistička suprotnost radničke klase i klase kapitalista zamenjuje se onom između individue i odnosa proizvodnje, a to je konsekventno samo ako se „psihologija kao sredstvo za povećanje produktivnosti“ u svakom slučaju označava kao „karikatura“ (25).

Volpert traži za psihologiju cilj jednog „povećanja ljudske radne produktivnosti sa svrhom formiranja socijalističkih ličnosti... Ta tako koncipirana psihologija postala bi time glavni sastavni deo jedne iz osnova nove nauke o radu“ (242). Do ovakve izjave Volpert je mogao stići tako što mu se u njegovoj teoretski-istorijskoj studiji o radnoj i pogonskoj psihologiji kapitalizam ne pokazuje naduvan u abstraktnoj veličini kao kategorija koja sve nadvladava. On istražuje praktično angažovanje psihologije u preduzeću, analizira dvojni karakter rada i zaključuje da samo denunciranjem pogonske psihologije nije ništa učinjeno (242). Razvitak Tajlorizma (Taylorismus) opisuje se tako da postaje jasno zašto danas zakon o preduze-

ćima propisuje da „poslodavac“ i fabrički savet treba da „uzmu u obzir sigurna saznanja nauke o radu o ljudski pravičnom uobličavanju rada“ (§ 90). — Ovdje bi Bruder mogao još da nauči da se tajlorizam ima prevazilaziti ne sa Zon-Retelom (Sohn-Rethel), već sa sindikatima (138 i 228). Ako se Volpert uobičajenoj kritici nauke o radu ne priključuje kao „perfidna namera zataškavanja“, ako je se ne dotiče globalno kao instrumenta vladavine, ali ipak kao „od početka vezane s kapitalističkim načinom proizvodnje“ (240) — onda će time ipak na poslednjim stranicama biti ostvaren koristan doprinos kritici građanske psihologije. — Kako je ovaj prilog dospelo u ovu zbirku? Sam Volpert konstatuje: „kako daleko od proizvodnje a koliko blizu intelektualnim poljanama za igru se i dalje obrađuje „kritička psihologija““ (219). (Das Argument 89, februar 1975)

Bernhard Wilhelmer
(Oldenburg)

Prevela Svetlana Dragović

GOULDNER, Alvin W. „FOR SOCIOLOGY: RENEWAL AND CRITICUE IN SOCIOLOGY TODAY“ (Za sociologiju: Obnova i kritika u savremenoj sociologiji), Basic Books: New York, 1973. 465 strana.

Marcuse je u „Umu i revo-organizuje u interesu ljudske emancipacije. Ali, kao što je Marx sa sigurnošću utvrdio, ova kolektivna samosvest se u društvu koje je pocepano na klase u konfliktu degeneriše u ideologiju vladajuće klase, i umesto da bude sredstvo ljudske emancipacije, postaje oruđe društvene kontrole i apologija za postojeći status quo. Stoga se Hegelovo prinudno pomirenje u „Filosofiji prava“

* Prvobitno je napisan za Institut für Sozialforschung i njegovo monumentalno izdanje studija Über Autorität und Familie, sredinom 1930. godine.

(Rechtphilosophie) završilo kao ideološka mistifikacija upravo u meri u kojoj je brisalo klase razlike pod postulacijom neutralne Države koja objektivno posreduje u građanskim problemima društva: u stvari, iako je pruska politička stvarnost toga vremena bila nešto sasvim drugo, prikaz koji je on dao se odnosio na buržoasku državu koja štiti buržoaske interese i to u kontekstu u kojem su potpune isključene klase bez svojine.

Od tog vremena situacija se gotovo nije izmenila: nemajući objektivne uslove koji su bili nužni da bi se ostvario zadatak koji je dobila i sa pretenzijom naučne objektivnosti, sociologija je nastavila da ispunjava prevashodno konzervativnu funkciju. No uporedo sa ovim razvijala se paralelna tradicija marksističke teorije koja je težila da učini ono što sociologija nije učinila i to tako što je nastojala da prevaziđe fundamentalni konflikt koji je onemogućio sociologiju da ostvari svoje prvobitno određenje. Stoga se već od samog početka sociologija razvijala tako što se nadmetala sa svojim tihim sagovornikom: marksizmom. Gouldner je u svom delu „Nastupajuća kriza zapadne sociologije“, istakao da sve dok se današnji marksizam ne integriše u predominantnu sociološku struju, u funkcionalizam, sociologija će biti sve više meta napada dok se na kraju ne utopi u irelevanciju. Takva jedna integracija bi istovremeno bila dobrodošla i samom „ortodoksnom“ marksizmu, koji je i sam u krizi, budući da je već duže vremena u stadijumu teorijske senilnosti. Tražeći izlaz iz ove situacije, Gouldner uvodi pojam „refleksivne sociologije“ koja treba da da obnovu kako funkcionalizmu tako i marksizmu.

Ono što je od posebnog značaja u Gouldnerovoj „refleksivnoj sociologiji“ je da je to

prvi sistematski pokušaj u okviru društvenih nauka da se obezbedi subjektivna osnova za sociologiju. Ono što on predlaže je upravo vrsta rešenja koje je Huserl zahtevao u „Krizi evropskih nauka“ nastojeći da da nov pravac zapadnoj svesti uoči pokolja Drugog svetskog rata. Po Gouldnerovom mišljenju, ono što karakteriše „refleksivnu sociologiju“ nisu ni „pojedinici i problemi koji se studiraju niti tehnike i instrumenti koji se koriste u studiranju ovih. Umesto toga, za nju je karakteristična relacija koju utvrđuje između bića sociologa i bića pojedinca, između uloge i čoveka koji je obavlja.“ Sasvim razumljivo, meta napada je okrenuta prema onome za šta je većina sociologa do sada smatrala da je sine qua non conditio naučnosti sociologije: objektivnost, ili kako Gouldner više voli da kaže, „metodološki dualizam“. Gotovo da je nepotrebno naglasiti da niti su Gouldnerov persuasivni način izlaganja niti pak njegova jasna argumentacija uspeali da ubede njegove kolege. „Nastupajuća kriza“ (naslov Gouldnerove knjige, prim. prev.) je bila stalni izvor negodovanja od strane sociologa koji pripadaju poredku, što se može videti na osnovu broja polemičkih članaka koji objavljuju časopisi „udruženja“ sociologa.

Gouldnerovu poslednju knjigu „Sa sociologiju“, treba shvatiti upravo u ovom kontekstu. Kako polemički ton tako i nastojanje da se refleksivna sociologija ubedljivo obnovi i dopuni u novijim Gouldnerovim radovima saglasan je sa njegovim ranijim delima koji dosežu i do 1955. godine, i treba da označi jedan neprekidni kontinuitet u Gouldnerovom razvoju. Utoliko je opravdanije da problematiku ove Gouldnerove knjige vezemo za njegov mnogo izdavan esej „Anti-monitaure: Mit o sociologiji koja je oslobođena vrednosti“ (Anti-

-minotaur: The Myth of Value-free Sociology"): u središtu refleksivne sociologije nalazi se problem vrednosti i ciljeva kao i njeno polazište od objektivističke sociologije. Još jedanput se *subjektivnost* i *telos* postavljaju kao fundamentalne odrednice društvene teorije. Naravno, sve dok objektivistička sociologija razmatra problem subjektivnosti tako što ga rešava redukovanjem uloge sociologa na neutralnog tehničara, a problem vrednosti komotno prenebregava time što se ograničava na ono što je dato, ona mora da nađe svoje ishodište u prihvatanju društvenih vrednosti koje su sedimentirane u postojećim institucionalnim strukturama i prihvatanju postvarene subjektivnosti vladajućih interesa: otuda njen implicitni konzervativan karakter. Ona pretpostavlja vrednosti i subjektivnost, ali ove nisu niti univerzalne niti njene sopstvene. One pripadaju poretku, koji poput Hegelovog „objektivnog duha“ prodire u svaki domen datog. „Objektivni duh“ nije neki van vremena, mrtvi objekt već uključuje, kao neodvojivu strukturalnu komponentu, projektovanu budućnost — ono što nije — kao svoju pravu suštinu: vrednosti i aspiracije onih društvenih bića koji produkuju i reprodukuju ono što je društveno dato. Preobraćanje fluidne stvarnosti od strane jednog objektiviste, u mrtve i tako kvantifikabilne date ima cenu koju je naučnost uveliko otuđila od njega: on žrtvuje svoju subjektivnost i slobodu svojoj naučnosti.

Samo poricanje neutralnosti sociologije nije u stanju da automatski reši problem ali zato otvara put za šira etička pitanja. Stoga nije slučajno što je drugi esej ove knjige posvećen kritici Beckerove sociologije pobeđenih i obespravljenih društvenih grupa. U radu „Sociolog kao pristalica“ („The Sociologist as Partisan“), Goul-

dner žestoko napada nekritičku pristrasnu sociologiju koja, mada na strani društvenih grupa koje su hendikepirane nemanjem privilegija, se završava u postvarivanju postojećih relacija moći i tako onemogućava njihovo eventualno prevazilaženje. „Ona izražava romantizam nadzornika zoološkog vrta koji ponosno izlaže svoje retke primerke. I poput čuvara zoološkog vrta on nastoji da zaštiti svoju kolekciju: on ne želi da vidi posetioce kako bacaju kamenje na životinje iza rešetaka. Njemu međutim ne pada na pamet da rešetke ukloni i pusti životinje napolje. Stav ovih čuvara zoološkog vrta je da oforme jedan udobni i ljudski Indijanski rezervat, zaštićen društveni prostor, u okviru kojeg se ovi živopisni primerci mogu da izlože a da ih pri tom niko ne uznemirava i menja (str. 37—38). Situacija se zatim komplikuje činjenicom da se pojavljuju zainteresovani koji bi hteli da ove primerke stokiraju i koji beznačajno trebaju nove podatke o ovim potlačenim društvenim grupama pa su prijemčivi čak i za ona istraživanja koja su rukovođena sa stanovišta društvenih grupa u nemilosti, iz istog onog razloga zbog kojeg su kolonijalne vlade podržavala slična istraživanja u antropologiji“ (str. 46). Ako Gouldnerove primedbe koje se tiču oportunističkih i karijerističkih implikacija ovog tipa sociologije liče na *ad hominem* optužbe, treba da podsetimo da je glavno uporište refleksivne sociologije upravo u subjektiviranju društvene nauke preko svesne reintegracije istraživača kao integralnog dela samog istraživanja. Motivi sociologa, njegov *telos*, ili po Gouldnerovoj terminologiji, njegova *infrastruktura* (tj. njegove fundamentalne pretpostavke, njegova osećanja, stvari koje su za njega realne i način na koji ove stvari oblikuju njegovu teoriju — str. 78), je u-

pravo ono što određuje njegove kategorije analize. Stoga se često upućivani prigovor Gouldneru da je u pitanju *ad hominem* argument svodi na jednu objektivističku predrasudu koja u potpunosti previda ono što je osnovno za refleksivnu sociologiju.

Još od Platona je etika neizbežno nalazila svoj temelj u politici te Gouldner u tom smislu ne predstavlja izuzetak: subjektivnost je uvek i prvenstveno intersubjektivna. Ovde refleksivna sociologija nalazi svoju najstrožiju proveru: stoga je „Politika duha“ („The Politics of the Mind“) daleko od toga da predstavlja jednu polemičku raspravu sa kritičarima M. Zeitlinom, Touraineom, i Flacksom, već je ključni esej u knjizi koji omogućava Gouldneru da u potpunosti razvije svoju poziciju. Meta je, još jedamput, objektivizam i Gouldner ne okleva da ga razori jer za njega on predstavlja lažnu svest. Ovo je utoliko važnije jer su njegovi kritičari ovog puta iz redova marksista. Ovde se Gouldner, koji je verovatno prvi američki sociolog koji je ozbiljno shvatio sociologijin *Aufhebung* prema filosofiji; i koji definiše plitkost kao „veru da se može obavljati jedna intelektualna disciplina kao što je sociologija a da se pri tom ne bavimo filosofijom“ (str. 111), postavlja bez predubeđenja prema zapadnoj marksističkoj tradiciji „kritičke teorije“ da bi u potpunosti razvio i razradio konceptualni arsenal refleksivne sociologije. Lukács i Habermas, kao i mnogi uz njih, su tako ovde našli mesto, ali je Gouldner nažalost u ovoj integraciji često bio nekritičan. Nije stoga iznenađujuće da se Gouldnerovi reorganizacioni naponi u sociologiji, što je stanovište mnogih, bili modelovani po uzoru na Lukácsa (1922. god. Vintage izdanje str. 114) pošto je: „centralni problem koga suočava savremena sociologija,

kako akademska tako i marksistička, problem međuveze između teorije i *prakse*“, to je „društvena organizacija... koja omogućuje ključno posredovanje između društvene teorije i društvene prakse“ (str. 97). Shodno tome, program refleksivne sociologije je da u opštim potezima zacrta vrstu protiv-kulture koja bi postojala u okviru discipline da bi po mogućstvu ispunila poziv sociologije da bude samosvest društva.

Gouldner je svakako svestan pogubnih staljinističkih posledica koje su pratile sličan Lukácsjev napor. Stoga u svom odgovoru Flacksu, on nedvosmisleno izjavljuje da ni pod kojim okolnostima sociolozi ne smeju da postanu istraživači u službi tržišta ili funkcioneri revolucije, niti pak da postanu elita koja upravlja „Pokretom“. Umesto toga oni po svaku cenu moraju da ostanu *anonimni*, dotle čak da „ako prihvate ulogu vođa u političkim grupama oni moraju da se odreknu svog članstva u zajednici teoretičara“ (str. 121). Na ovaj način Gouldner vešto izbegava da govori o rizicima poslova koji prate radikalne intelektualce 20. veka. Međutim, njegovo rešenje povlači reifikaciju fundamentalnog odvajanja u gornjem smislu — između sociologa čoveka i sociologa naučnika, iako je ukidanje ove separacije neophodan preduslov za same emancipatorne ciljeve koje on traži. Gouldner vidi refleksivnu sociologiju na takav način da ona treba da sačuva svoj identitet od svake promene i tako daje sociolozima monopol na svest. Međutim, ljudska emancipacija znači upravo *demokratizaciju* društvene svesti, tako da svako, u granicama, može da postane subjekt. No makoliko ovo zvučalo utopijski, ovo znači da „profesionalci“ treba nekako da se povuku tako da ne samo sociologija već i svaka druga

disciplina postane zajedničko nasleđe svih. Ovde je gotovo nepotrebno evocirati Marxovu metaforu engleskog džentlemana iz provincije koji jutru peca, u podne čita Parsons, a uveče se bavi ekonomskim pitanjima. No na neki, još uvek neodređen način, fragmentacija saznanja kao i podela rada moraju da ustupe mesto nekom novom činjeničkom stanju gde se njihove oslabljene posledice neće više održati. Ovo je naravno dalekosežna projekcija. U međuvremenu, jasno je da je Gouldnerov predlog najkonkretnija alternativa koja nam stoji na raspoloženju.

U svakom slučaju, spekulacije ovakve prirode idu preko onoga za šta je Gouldner spreman, barem u odnosu na našu primedbu. No i pored ovoga, njegovu artikulacija značenja emancipacije ih ipak zahteva. Sama mogućnost racionalnog govora (discourse) predpostavlja zajednički jezik bez kojeg nije moguća niti zajednica niti istina (str. 104). Međutim, postojanje prave zajednice sa zajedničkim jezikom povlači sobom upravo ono što Marks zove besklasnim društvom budući da samo postojanje klase pretpostavlja korelativno postojanje kvalitativno različitih infrastrukture i stoga kvalitativno različite jezike — te dakle zajednice nema. Ako klase shvatamo u terminima prakse, to jest, da su bazirane na kvalitetu svakodnevnog iskustva, i stoga bazirane na podeli rada koji ga određuje, racionalni govor (discourse) koga Gouldner pretpostavlja kao uslov refleksivne sociologije (str. 97—98) može biti tek cilj kome se teži. U ovome je Gouldner veoma blizak Habermasu koji u svom odbijanju da kritikuje samu strukturu zapadne nauke, još eksplicitnije mora da odbaci mogućnost prevazilaženja podela rada, i stoga da, u krajnjoj liniji, prihvati kao „prirodan“ fundamentalni karakter buržoaskog društva. Upravo

zbog ovoga je nemačko van-parlamentarna levica nazvala Habermasa pukim reformatorom bez revolucionarnih aspiracija. Ono što spasava Gouldnera od iste sudbine jeste njegov beskompromisan stav protiv objektivizma — koji ide mnogo dalje od Habermasa — i činjenica da je američka levica mnogo manje sofisticirana od svog nemačkog pandana. Najviše što su američki marksisti poput Zeitlina i Flacksa mogli da učine protiv Gouldnera jeste da ga izazovu u onome u čemu je najjači: u njegovom antiobjektivizmu. Stoga su umesto da pokažu kritičke zube, oni pokazali stepen neospornog proburžoazivanja njihovih sopstvenih marksizama.

Sve što smo do sada naveli predstavlja bitnu razradu i razjašnjenje tema i problema koji su već bili razvijeni u „*Nastupajućoj krizi*“. Pa ipak knjiga „*Za sociologiju*“ uključuje i novije i sasvim nove, prethodno nepublikovane eseje kao što je, na primer, „*Romantizam i klasicizam: Duboke strukture u društvenim naukama*“, koji sigurno uvode nove kontraverze. Kao da nije bio dovoljno zastrašen ogromnim brojem radova koji su napisani na tu temu, Gouldner piše i drugu originalnu knjigu u kojoj razmatra još teži i neuhvatljiviji predmet: romantizam. Njegov cilj je da naznači analitičke modele (ili, po njegovoj terminologiji, duboke strukture) preko kojih se može postići bolje razumevanje i vrednovanje društvenih nauka i njihove istorije. Njegove skice kako romantizma tako i klasicizma kao heuristički saveti omogućuju izvesne interesantne uvide o sociolozima kao što su Weber, G. H. Mead, C. W. Mills, Lazarsfeld, itd. No, u meri u kojoj se njegov prikaz romantizma završava time što uključuje Kanta, Hegela i u velikoj meri i samog Marksa, on zamućuje neke krucijalne distinkcije i stoga se mora uzeti sa

ogromnim rezervama. Rezultat je taj da, ne zanemarujući njegovo stalno naglašavanje istorijske i političke dimenzije socioloških problema ovog tipa, Gouldner depolitizira i deistorizira romantizam time što ignoriše političke implikacije svih njegovih bitaka i ratovanja, i to naročito u odnosu na intelektualno nasleđe fašizma.

Može se čak u izvesnom smislu reći da je Gouldnerova interpretacija romantizma i sama romantična: pa tako „Romantizam nije bio samo estetički već postojan društveni pokret koji je imao mnogo lica. Bio je to pokret obnavljanja evropske kulture u svim njenim manifestacijama — umetničkim, književnim, filozofskim, religioznim pa čak i naučnim“ (str. 330). Izgleda da je Gouldner ovdje sasvim zaboravio da je ranije stavljao naglasak na ljudskoj emancipaciji jer, mada on s vremena na vreme ukaže na reakcionarni karakter političkih implikacija romantizma, ovdje je to sada manje važno, dok je sam pokret hipostaziran, kao uostalom i klasicizam, na rang vodećih savremenih intelektualnih struja. Činjenica je da je romantizam nastojao da povрати totalitet u kontekstu rastuće fragmentacije i kulturne dezintegracije, no kao što Gouldner pokazuje, to je davnašnji *aristokratski* totalitet privilegija i odnosa podčinjenosti u kome je sam pojam ljudske emancipacije besmislen. Idealizovani organski totalitet se opire svim *kvalitativnim* promenama te ispunjenje ili spasenje postaju čisto lične opcije koje se nude izabranom manjini. U ovom smislu, to je odlučujući korak unazad, čak i u odnosu na kapitalizam koji, barem u principu, teži univerzalnosti. Lako je simpatisati sa romantičarskim čežnjama poput one koje se nalazi u uvodnom delu „Teorije romana“ mladog Lukácsa: „Sretna su ona doba u kojima je zvezdano nebo mapa svih

mogućih staza — doba čije su staze osvetljene sjajem zvezda. U njima je sve novo a ipak poznato, puno avantura a da se ipak oseća svojim. Svet je veliki no on liči na dom, jer vatra koja gori u duši iste je suštinske prirode kao i zvezda; svet i pojedinac, svetlo i vatra, jasno se razlikuju iako nikad ne postaju stranci jedan drugome, jer vatra je duša svog svetla kao što se sva vatra odeva u svetlo“. No ovo organsko zajedništvo liči na zrelo doba koje se priseća svog perioda mladištva: one izgledaju dobro upravo sa jednog novog stanovišta dok su nekada, pre ovih idealizovanih sećanja bile nešto sasvim drugo. Čak je i kod mladog Lukácsa ovo organsko zajedništvo protivstavljeno fundamentalnim procesima buržoaskog društva koje stvara roman kao svoju glavnu umetničku formu u traganju ne za prostim vraćanjem nepovratno izgubljene nevinošti već za univerzalnošću koja će se integrisati na nov način. Ono što je ovdje odlučujuće nije karakter organskog već jedan kvalitativan skok bez kojeg bi romantičarska stremljenja na političkom planu nužno rezultirala fašizmom.

Uostalom, šta je fašizam drugo do povratak pseudoorganiskog koje je do kraja ispunjeno vatrenim poricanjem kvalitativno novog? Sam *fascio* od govora snopu štapova koji predstavljaju različite društvene grupe povezane dvema trakama koje reprezentuju Državu pomoću sasvim vidljive osovine i koja sasvim očigledno zamenjuje organizovano nasilje. A sama istorijska funkcija fašizma sastojala se u tome da se sačuvaju od svake promene postojeće relacije moći i to u periodu kada nije bilo boljih načina da se odbaci zahtev za kvalitativnom društvenom promenom i da se pri tom osigura dalji kapitalistički razvitak. Stoga se šokantna nostalgija značajnog broja Italijana

i Nemaca već zašlih u godine za predratnim periodom treba da shvati upravo u terminima organskog zajedništva koje je fašizam i nacizam nastojao da ostvari uz pomoć neo-romantičarskog ideološkog *pastiche* krcatog mitovima i kontradikcijama.

Čak i egzistencijalizam, taj najslavniji intelektualni potomak romantizma, pati od istih tih osnovnih nedostataka. U svom pokušaju da zaštiti konkretnost pojedinca od isparavanja u abstraktnu univerzalnost kruto postavljenih i strogih kategorija onoga što Gouldner zove klasicizam, egzistencijalizam preuveličava značaj onoga što je dato i postvaruje ga tako da mu je ishodište u poricanju same mogućnosti kvalitativne promene. „Absurdni čin“, absurдни sledstveno apstraktnom racionalizmu Prosvetiteljstva, konstituše egzistencijalnog subjekta upravo u onoj meri u kojoj je to čin *slobode*. No bez obzira da li je pojmljen kao religiozna „vera“ teističkog egzistencijalizma ili kao „revolucija“ ateističkog egzistencijalizma, on ostaje privilegovani čin *individualnog* spasenja koje podrazumeva da je sve ostalo fundamentalno neizmenjeno. Čak i kod jednog takvog intelektualnog diva kao što je Sartre, problem kvalitativne promene ostaje nerešen i nerešiv u okviru konteksta u kome je postavljen: *serijalnost* na kraju sebe ponovo potvrđuje — što objašnjava Sartreovo dugogodišnje bavljenje Flaubertom. Budući da se u krajnjoj liniji konkretnost može naći samo u organskom karakteru življenog iskustva, jedini način da se do nje nekako dođe je da se istražuje svaki mogući detalj i pukotina Flaubertovog života.

Mada je Gouldnerova interpretacija, čak i u svojim najpozitivnijim procenama, u osnovi ispravna, sam romantizam se na nivou teorije pojavljuje kao beznadežan. Ono što nije

u redu sa Gouldnerovom analizom ne tiče se onoga što on kaže već onoga što on *propušta* da kaže, zbog čega su njegove globalne procene dosta izgubile. Stoga je i njegova ocena Hegela kao romantika krajnje problematična. Ona nastoji da vrati diskusiju na rusku stvarnost pre Drugog svet-skog rata, kada je, između ostalog, jedno takvo stanovište onemogućilo izdavanje Lukásevovog „*Mladog Hegela*“ koji je o ovome mislio drugačije. Ovo nije čisto akademski spor. Jer čak i sa stanovišta refleksivne sociologije je absolutno suštinski da se oštro odvoji i razgraniči marksističko-hegelijanska dijalektika od njene romantičarske karikature. Ovaj drugi tip dijalektike poriče u principu da se može ostvariti emancipacija, kao krajnji cilj, dok je upravo emancipacija ono što predstavlja specifičnu razliku refleksivne sociologije u odnosu na akademsku sociologiju uopšte. Sama emancipacija nema nikakve veze sa romantičarskim idealima i može se ostvariti samo *daljim društvenim razvitkom* i eventualnim ukidanjem fetišizma robe (commodification) i fragmentacije koje su tipične za kasno buržoasko društvo a koje bi romantičari (naprimer Roszak) želeli da otkotrljaju unazad. Gouldner daje neke nagoveštaje o potrebi da se *transcendira*ju i romantizam i klasicizam (str. 360) ali ne ide daleko u naznačavanju kako se to može učiniti i istovremeno ne odustaje od toga da romantizam i klasicizam upotrebljava kao prototipove za interpretaciju. Knjiga se u stvari završava jednim esejem koji upotrebljava ova dva prototipa da bi analizirao dve glavne marksističke škole: „kritičku“ i „naučnu“. Treba spomenuti da u prkos prethodno naznačenim problemima, Gouldner uspeva da ovaj inače veoma težak problem rasvetli u značajnoj meri.

U celini, ova knjiga ne predstavlja „završni proizvod“ koji postavlja specifične zaključke i rezultate, ali ona je deo procesa koji će, nadajmo se, naći svoje mesto u eventualnom novom usmeravanju sociologije. Jedan od najboljih uvida Gouldnera upravo se sastoji u poimanju ovog procesa ne samo u terminima intelektualne kritike i kritičkog dijaloga sa njegovim protivnicima, niti pak u izgradnji nove „škole“, već u poimanju ovog procesa kao bitno vezanog za *organizaciju*. To je razlog zašto je Gouldner, mimo njegove profesorske aktivnosti, poslednjih godina sve više zaokup-

ljen stvaranjem novih časopisa koji štampaju radove koji nisu „neutralni“ već koji su sa velikim ubeđenjem stavljeni u službu izvesnih teorijskih ciljeva i zašto se angažovao u organizovanju konferencija i sastanaka preko kojih se zajednica refleksivnih sociologa može organski da razvija. U tom smislu, knjiga „*Za sociologiju*“ nije samo sociološko delo već i jedan program. (Preuzeto iz časopisa „TELOS“, No. 19, proleće 1974, pp. 176—182)

Paul Picconne

Prevela Dragana B. Kandić

BARACCA Angelo, ROSSI Arcangelo: ASPETTI OGGETTIVI ED IDEOLOGICI DELLA SCIENZA (Objektivni i ideološki aspekti nauke) — *Critica marxista*, 2/1973.

1. *Ideološki sadržaj u društvenim i prirodnim naukama.* — Već u samom početku autori ističu da nauku treba shvatiti kao sastavni dio i proizvod ljudske aktivnosti u neprestanoj povezanosti sa svim drugim proizvodima — ideološkim i ekonomskim. Velika je zasluga Marxa ta, što je za razliku od klasične ekonomije, koja ekonomske kategorije objašnjava zakonima prirode, istakao karakter historijske uje tovanosti društvenih odnosa i ekonomskih kategorija. U tom smislu autori žele prikazati mogućnost primjenjivanja Marxove kritike političke ekonomije na druge nauke. Moderna je nauka proizašla iz okvira društvenih i transformacija u proizvodnji, počevši od ekonomske revolucije XVI st., kad nauka poprima određeno potvrđenje, metodu i historijski slijed razvoja svojih određenih grana.

Uvodeći nauku u okvire produktivnosti i ističući istovremeno svoju praktičnu hegemoniju u društvu, buržoazija

je isticala i svoju ideološku hegemoniju; na taj način sama nauka postaje ideološkom garancijom podjarmljenosti čovjeka u organizaciji i stabilnosti društvene strukture. Zbog ideološkog prezentiranja nauke, buržoazija gleda u nauci izvor progresije. To je ujedno i jedino objašnjenje činjenici da je dominirajuća klasa isticala naučnu ideologiju i udarila pečat epistemologiji, dok, s druge strane marksizam često nije mogao ili nije znao postaviti se na takav zadatak.

2. *Historijsko-materijalistička koncepcija prirode i nauke.* —

a) Odnos priroda-historija je stalan i neophodan odnos recipročne uvjetovanosti — niti sasvim ideološki niti sasvim utilitaran. Teškoća raspoznavanja tog odnosa leži u činjenici da su stvarne karakteristike tog odnosa, u toku evolucije ekonomsko-proizvodnih struktura često bile iskrivljene i mistificirane. U buržoaskom se društvu, s instauriranjem kapitalističkog načina proizvodnje

insistiralo na razdvajanju „svijeta prirode” i „svijeta historije”; odnosno na razdvajanju odnosa proizvodnje kao posljedice razvoja proizvodnih snaga i historije koja postaje historijom duha u iskrivljenom i mistificiranom smislu.

b) Objektivnost moderne nauke nije samo ideološka invenција, ukoliko se tom objektivnošću ne želi, u njenom potvrđivanju, dokinuti svaka ideološka povezanost sa razvojem nauke.

Objektivnost naučnog istraživanja ne rezultira se samo iz stava materijalne nezainteresiranosti i čiste kontemplacije, niti je čisti odraz nepromjenljivosti stvarnosti, već uvijek pretpostavlja neophodan odnos s materijalnom bazom ljudske egzistencije i preko nje, s cjelokupnom prirodom.

c) U kontekstu stvarnog odnosa kojeg je čovjek uspostavio s prirodom, nauka predstavlja otuđenje od svog stvarnog objekta, odnosno otkriva karakter historijsko-materijalne uvjetovanosti, vezu s problemima i ekonomsko-materijalnim interesima dominirajuće klase; prije svega zbog toga što predstavljaju sastavni dio uopćenog odnosa čovjek-priroda, dakle interesa i problema, koji su, s druge strane, sadržani u odnosima proizvodnje i odnosima među ljudima, a ti su odnosi uvijek historijski uvjetovani određenim društvom.

3. *Usporedba s nekim marksističkim postavkama nauke.*

— a) Engelsova koncepcija historičnosti i dijalektičnosti prirode, i analogno tome naučne misli kao njene refleksije predstavlja u stvari poziciju čiste legitimacije nauke odvojene od konkretnih materijalnih uvjeta, prije svega proizvodnih uvjeta ljudske egzistencije, te se stoga ta koncepcija jedinstvenosti prirode i društva smatra idealističkom, jer predstavlja jednostavno verificiranje jedinstvene dijalektičke misli.

b) Lenjinove pozicije nastavljaju se na Engelsove dijalektičke pozicije, iako on nastoji podcrtati ontološki, materijalistički i procesualni aspekt nauke koja nije, u svom razvoju kondicionirana prirodom koju odražava.

Nadalje autori navode reviju „Critica marxista”, broj 6 iz 1972, gdje pod nazivom „O marksizmu i nauci” govori o aktuelnim teorijskim debatama u Italiji na temu marksizma. Novije postavke talijanskih marksista polaze od „dijalektičko-materijalističkih” pozicija koje ističu spoznajnu autonomiju prirodnih nauka, njihov unutarnji progresivni karakter, čak prelazeći granice historijskog materijalizma (Tagliagambe) u usporedbi sa epistemološkim pozicijama mehanicizma uvođeći kategoriju interakcije, koju spominje već Lenjin kao principa opće povezanosti prirodnih formi koje stoga, uvjetuju one iste faktor po kojima su i same kondicionirane; osim toga ističe da ne treba postojati kontradikcija između spoznaje kao odraza i spoznaje kao procesa, budući da se ta dva tipa analize odnose na dva različita stadija spoznaje, te Geymonat u usporedbi s neopozitivističkom epistemologijom, navodeći da i kod jednih i kod drugih postoji analogno akcentiranje provizornog a ne apsolutnog karaktera naučne spoznaje.)

d) U istom članku revije „Critica marxista” Petrucciolo i Tarsitani konfrontiraju historijski materijalizam Đ. Lukačevičevoj poziciji negacije da proizvodna aktivnost čovjeka može stvarno utjecati na kontekst prirode, odvajajući se time i od historijsko-društvenog konteksta. „Koncepcija nepromjenljivosti prirodne stvarnosti”, kažu autori, „suprotstavlja se našoj osnovnoj tvrdnji o prirodi kao bitno uvjetovanoj, iako ni u kom slučaju ne i stvorenoj, produktivnom aktivnošću čovjeka”.

4. *Uloga i egzemplifikacija historijske analize.* — „Smatramo da još danas ne postoji historijska analiza koja bi bila u stanju stvoriti jasan ogled onoga što smo dosad stvorili.” Međutim, sam razvoj nauke kroz stoljeća, ističu autori, kao približavanje istinitijim, kompletnijim koncepcijama prirodne stvarnosti neminovno ukazuje na potrebu da se nauka promatra sa aspekta historijsko-društvene uvjetovanosti; važno je da ekonomsko-društveni uvjeti kojima se „realizira” opći kontekst nauke, u koji se ona objektivno i s materijalističkih pozicija uključuje, budu sasvim razjašnjeni.

5. Još uvijek se naučni rad smatra sferom nečeg „stra-

nog”. Smatrati sadržaj nauke kao nešto irelevantno u odnosu na mogućnost njene primjene, opet dovodi do podjele svijeta prirode i svijeta historije, odnosno, odbacivanja historijskog materijalizma. Zbog toga treba nadmašiti taj rasporak; povezati misao i praktičnu aktivnost; usmjeriti naučnu aktivnost ne samo na konceptualne kriterije već i na stvarne potrebe radničkog pokreta, dokučiti prave trenutke u kojima naučna aktivnost može konkretno „načeti” kapitalističku organizaciju rada, materijalne uvjete rada u tvornici.

Ljerka Švagel

SIMONI Della Valle, Mario: EPISTEMOLOGIA GENETICA E MARXISMO (Genetička epistemologija i marksizam) — „Critica marxista”, 1/73.

1. Genetička epistemologija ksizam i nauke, odnosno marksizma i psihologije. Goldmann tvrdi da genetička psihologija čini eksperimentalnu bazu empiričkog razvoja aktivnog subjekta i prema tome praktičnog znanja dijalektičkog i historijskog materijalizma; s druge strane, imajući pred sobom, kao svoj predmet, subjekt u razvoju stvara shemu evolucione teorije koja, počevši od djeteta prema društvenim formacijama i znanju čini njihov eksplikativni model. Zapravo, Goldmann konfrontira Piagetovu teoriju inteligencije (sastavljenu od dva dijela: asimilacija — djelovanje organizma na objekte oko njega i akomodacija — utjecaj ambijenta na organizam) i Marxovu koncepciju odnosa čovjek-priroda. Međutim, Goldmann zanemaruje razliku između društvenog procesa proizvodnje i jednostavnog radnog procesa iskrivljavajući Marxovu misao i stvarajući na tome svoj mehani-

cizam — tako da je naučna Marxova misao odvojena od svog specifičnog konteksta, dakle, kritike ekonomske politike i prevedena u ideološkom svijetlu klasičnih filozofskih disciplina.

Goldmanova interpretacija „Teza o Feuerbachu“, odnosno pojma trans — individualnog i kolektivnog subjekta, je početak njegovog iskrivljavanja Marxove misli. Šestom tezom, Marx je, po Goldmannu trans-individualnom subjektu dao naučni status koji se podudara s identifikacijom ljudske biti i društvenih odnosa i koji se u Goldmanna pretvara u tvrdnju da čovjek i njegova bit čine društvene odnose, odnosno odnose među ljudima. Drugim riječima transindividualni subjekt je sklop individua koje čine društvo, koje se može definirati kao „cjelina, iako ta cjelina, vrlo različita od skupa individua, nije ništa drugo već skup odnosa i uzajamnog djelovanja tih individua“ (Piaget).

Odnosi u proizvodnji, koje Goldmann nije uspio sasvim razlučiti od odnosa među ljudima, postaju subjektivizirani, i čak štoviše, umjesto da ih predstavlja kao elemenat procesa proizvodnje Goldmann ih naziva „produktom subjekta, prakse ljudi“.

Subjektivizacija društvenih odnosa proizvodnje, strana Marxovoj misli, znači da se transindividualni subjekt pojavljuje naizmjenice i kao subjekt i kao objekt i na taj način predstavlja neprestano kruženje i djelomično i identitet dvaju termina. To je bez sumnje jedna od glavnih točaka Goldmannove koncepcije (bazirana na vlastitoj interpretaciji Treće teze o Feuerbachu), a preko te definicije Goldmann definira ulogu i poziciju psihologizma u marksističkoj teoriji. Dijalektički materijalizam je, po njemu, zamišljen kao teorija procesa unutarnjeg uređenja (strukturalizacije) unutar kojih ljudski psihologizam (sub-

jekt) stvara određen odnos sa vanjskim svijetom. Taj je odnos dinamičan, ukoliko subjekt nastoji da se putem vlastite aktivnosti asimilira sa uvijek većim dijelom vanjskog svijeta. Kao posljedica akcije vršene nad vanjskim svijetom dolazi do akomodacije subjekta otporima objekta; eksplikativan princip tog dinamizma je tendencija ravnoteži.

U tom je smislu dijalektički materijalizam genetička teorija strukturalizacije subjekta u odnosu na okolinu odnosno teorija o neprestanom prijelazu s jednog oblika ravnoteže na sljedeći, teorija o prijelazu (geneza) sa jedne inferiorne u superiornu strukturu. Ovu teoriju Goldman primjenjuje na ljudski psihologizam i društvo, pri čemu je razvoj i jedne i druge proces transformacije dvije homologne strukture. Objekt ovakvog dijalektičkog materijalizma je razvoj ljudskog psihologizma u odnosu na okolinu koju želi spoznati te razvoj društva „kao složenog napora da se nađe jedinstven i dosljedan odgovor zajedničkim problemima svih članova grupe u odnosu na njihov društveni i prirodni ambijent“.

Ukoliko domenu dijalektičkog materijalizma čine odnosi subjekta i objekta u spoznaji, polinarni uvjet stvaranja marksističke teorije bila bi definicija spoznajnog subjekta, koju daje genetička psihologija, i njegovih odnosa sa objektima (nauke) koju daje genetička epistemologija.

2. Po Piagetu, objekt naučne psihologije, „dakle genetike“ je upravo subjekt. Objekt se može spoznati jedino putem iskustva, a iskustvo je uvijek iskustvo subjekta. Nastanak i razvoj objasnila je psihogenetička teorija, koja čini odnos geneze (oblik transformacije, koji počinje od nekog stanja A, a završava u stanju B, koje je stabilnije od stanja i strukture (sistemi koje tvore skup zakona i osobina cjelina; ti

zakoni i osobine razlikuju se od zakona elemenata sistema), a svaka struktura ima svoju genezu.

3. Da bi objasnio tranziciju jedne strukture drugoj Piaget prilazi procesu ekvibracije, koji se dijeli na 4 općih karakteristika: polje ekvibracije, stabilnost, kompenzacija i aktivnost. Piagetova definicija ravnoteže dozvoljava sintezu geneze i strukture, ukoliko znanje o ravnoteži uključuje znanje o kompenzaciji, aktivnosti, pokretljivosti i stabilnosti.

4. Ovakvo postavljanje osnovnih stavaka geneze postavlja i dva međusobno povezana problema:

A. Problem potvrđivanja geneze u prijelazu s jedne strukture u sljedeću, putem eksperimentalnog istraživanja.

B. Problem oformljavanja teorije ukoliko se pokazuje da se geneza ne može eksperimentalno promatrati. U tom slučaju teorija mora početi od postulata, kojem treba pronaći modalitet, a genetičko počelo treba da se rezultira van istraživanja.

5. Proces mentalnog razvoja Piaget zamišlja kao niz struktura u uzastopnom slijedu, a koje su određene nekim oblikom ekvibracije. Dimenzije ravnoteže ostvaruju se uporedo s napredovanjem strukture, a bit će potpuno realizirane tek u stadiju hipotetičko-deuktivnih operacija. Piaget promatra pitanje ekvibracije, počevši od primjera sticanja znanja o očuvanosti. U mentalnom razvoju razlikuju se 4 faze kroz koje subjekt prolazi od početnog stadija predstavlja potpunu kompenzaciju. Međutim, genetička psihologija nije uspjela putem eksperimentalnog istraživanja rasvijetliti prijelaz s jedne strukture na drugu: prema tome taj prijelaz treba označiti kao postulat, poziciju genetičkog počela (principa).

6. Postavlja se dakle, pitanje modaliteta postulata. Novost strukture Piaget objašnjava pomoću 4 mogućih faktora: progresivno usavršavanje zahvaljujući nervnom sistemu, učenje na bazi iskustva, učenje u funkciji jezika, učenje na bazi sukcesivnih ekvibracija. Nove strukture se stoga razvijaju putem integracije i generalizacije prethodnih struktura koje čine različite mogućnosti više strukture. Mogućnost više strukture nije imanentna nižoj već ovisi o novim sposobnostima subjekta, čak štoviše uvjet operativnosti te nove sposobnosti je da viša struktura sadrži nižu ali ne i obrnuto.

Teorijska genetika ne može objasniti novost više strukture jer se misaona apstrakcija, zapravo kao sposobnost koja bi trebala objasniti progresiju strukture odvija van njene dinamičnosti.

Misaona apstrakcija se sastoji u apstrahiranju nekih elemenata niže strukture da bi ih odrazila na nove operacije koje ih uopćavaju u višoj strukturi. Može se, dakle, konstatirati da je jedan takav proces istovremeno progresivan (nove operacije i strukture) i retroaktivan (apstrakcija počinje od predašnjih struktura). Na taj način misaona apstrakcija postaje svoj vlastiti predmet, pa je nastojanje da se objasni kontinuitet i novitet strukture osuđeno na propast.

7. Po Goldmannu, dijalektički materijalizam je teorija strukturalizacije subjekta s obzirom na njegove odnose s objektom. Takva strukturalizacija uključuje psihogenetički proces kojeg Piaget nije uspio rasvijetliti. Dijalektički materijalizam Goldmanna, koji proizlazi iz mehaničkog primjenjivanja i projekcije psihogenetičkog modela svodi se na povećavanje znanja, koje je istovremeno i sociološki i psihološki proces. Po tome na bazi genetike postoji tendencija (u subjektu, društvu i znanju) integracije

viših i nižih struktura; što zapravo i nije drugo do li uopćeni izraz genetičkog procesa ekvibracije koji daje psihologija — ali na bazi postulata, pa dijalektički materijalizam, Goldmanna posjeduje sve teorijske karakteristike subjektivističkog idealizma; odnosno javlja se kao psihologijska teorija znanja koja je istovremeno homologna genetičkoj psihologiji i epistemologiji.

Svojom teorijom Goldmann stvara kategoriju oblika opće nauke, okarakterizirane genetičkom znanja, podvrgnute stalnim zakonima genetičkog procesa čiji osnovni princip (genetički) zanemaruje historijski karakter nauka. Na taj način geneza prethodi vremenu: kontinuitete genetičke derivacije u jednom, i regresije u drugom

V. AFANASJEV i D. NIKOLOV: IZMENE U GNOSEOLOGIJI BURŽOASKE POLITIČKE EKONOMIJE („Изменения в гносеологии буржуазной политической экономики”) Voprosi ekonomiki, br. 1, 1975, str. 94—104.

Već je dugo vremena u radovima istoričara ekonomske misli prisutna konstatacija da je u savremenoj nemarksističkoj ekonomskoj misli na Zapadu,¹ došlo do izvesnih promena u pogledu predmeta i karaktera njene ekonomske analize, do primene novih metoda istraživanja i do pojave sve jače izraženog kritičkog pristupa tzv. konvencionalnim teorijama i metodologiji koje još uvek dominiraju na američkim i drugim univerzitetima.² Pri tome, pojedini mislioci sve više istupaju protiv preteranog matematiziranja eko-

smislu, postaje jedini uvjet vremena i imobilizacije povijesti. U stvari, genetički karakter spoznaje postaje znanstvenim uvjetom: geneza se javlja kao osnovni princip čiji je zadatak ujedinjavanje nauke, a s time i definiranje znanstvenosti kao genetičkog znanja.

Ova Goldmannova ideološka koncepcija korisna je samo u toliko što pokazuje kako ne treba postaviti odnos marksizma i nauke: on ne smije biti oblik ideologijskog negiranja nauke, pa se prema tome ne smije poistovjetiti s pokušajem da se naučne koncepcije Marxa svedu na epistemologiju koja je prijepis psihologijske teorije aktivnosti subjekta.

Ljerka Švagel

nomskih istraživanja, za uvođenje sociološko-istorijskog pristupa, koji je još od Maršala gotovo u potpunosti napušten u anglosaksonskoj nemarksističkoj literaturi sa izuzetkom T. Veblena i institucionalističke škole, a takođe u ekonomskim istraživanjima dolaze do izražaja kantovska i neokantovska filozofija, a posebno etika, voluntarizam, prestrukturalizam čitavog društva i posebno kantovski i uopšte kritički pristup problemima savremenog kapitalizma, ali u granicama postepenih reformi određenih institucija kapitali-

ističkog društva (Galbrajt, Mir-dal, Lindbek i drugi).

Ovo zapažaju uz određene razlike i varijacije u pristupu i zaključcima i marksistički, a i određeni radikalniji ekonomisti na Zapadu.³ Pojedini gnoseološki aspekti ovih promena predstavljaju i predmet analize bugarskih ekonomista Vl. Afanasjeva i D. Nikolova u članku „IZMENE U GNOSEOLOGIJI BURŽOASKE POLITIČKE EKONOMIJE”, koji je objavljen u prvom broju sovjetskog ekonomskog časopisa Voprosi ekonomiki iz ove godine.

Autori prvo ističu grandiozni razvoj socijalističkog društva, kao suprotnost dubokoj krizi kapitalizma, koja s druge strane dovodi do suprotnosti između naučno-tehnološkog razvitka s jedne i produbljavanja krize kapitalizma s druge strane. Ove promene, po mišljenju autora, izazivaju duboke izmene u buržoaskoj političkoj ekonomiji, u kojoj je danas za razliku od perioda tridesetih godina i ranije, prisutan stav o transformaciji kapitalizma, ali isto tako i veliki broj studija apologetskog karaktera. Autori ističu da građanski ekonomisti unose u svoje radove teoriju evolucije, koja dovodi do novog društvenog poretka „nekapitalističkog tipa”, koje smenjuje kapitalizam (industrijsko, post-industrijsko, tehnokratsko, post-civilizovano društvo itd.). Ovi oblici, smatraju Nikolov i Afanasjev ne predstavljaju ništa drugo do različite forme državno-monopolističkog kapitalizma. Autori dalje smatraju da je današnji period karakterističan po krizi savremene buržoaske političke ekonomije, koja ne može da reši praktične probleme društveno-ekonomskog razvoja u kapitalizmu. S tim u vezi autori navode i pojavu Galbrajtove kritike zvanične ekonomske nauke u SAD, koja po

njegovom mišljenju još uvek više pažnje posvećuje apstraktnim teorijskim modelima, nego praktičnim problemima američkog društva.

Pošto su ukazali na ove promene i njihov značaj za razvoj ekonomske misli, autori pristupaju analizi gnoseološkog aparata savremene nemarksističke političke ekonomije. Oni podsećaju da je Marks pisao o deformaciji gnoseološkog aparata njemu savremene buržoaske političke ekonomije, koja se ogledala u robnom fetišizmu i tadašnjoj krizi buržoaske političke ekonomije, koja se sastojala u robnom fetišizmu. Robni fetišizam je, po mišljenju autora, bio glavni spoljni izraz ovakvog razvoja ekonomske teorije, jer građanski ekonomisti u prošlom veku nisu shvatali osnovne puteve razvoja ljudskog društva od kapitalizma ka socijalizmu, a takođe ni pojavu i društvenu i istorijsku ulogu proletarijata nasuprot kapitalističkom sistemu. S druge strane i u savremenoj nemarksističkoj misli pojedine kategorije, koje danas igraju centralnu ulogu (npr. teorija industrijskog, post-industrijskog, post-civilizovanog, post-tehničkog i dr. društva) ne suprotstavljaju se po Nikolovu i Afanasjevu robno-fetiškoj formi objašnjavanja ekonomskih odnosa kapitalizma. Ovde spadaju i kategorije kao što su industrijski sistem, tehnostuktura, zrela korporacija, konvergencija dva sistema, planski sistem (u kapitalizmu) i sl. Konačno savremene nemarksističke rasprave o kapitalističkom društvu ostavljaju sasvim po strani osnovni odnos proizvodnje u kapitalizmu, odnosno privatnu svojinu. Ovde autori ne analiziraju shvatanja Galbrajta, Berlija, Min-sa, Šumpetera i drugih nemarksističkih pisaca, koji su isticali podvajanje kapital-svo-jine i kapital — funkcije, od-

¹ Pojam nemarksistička ekonomska misao je širi od pojma buržoaska ekonomska misao na Zapadu, jer obuhvata i sve druge pravce i škole ekonomske misli, koje nisu ni građanske ni marksističke (socijaldemokratske, novu levicu radikalnu struju i dr.). Ovakva podela je prihvatljiva, jer se na jednoj strani javlja marksistička ekonomska misao kao glavni i osnovni pravac razvoja političke ekonomije, dok u drugu grupu spadaju svi ostali — sporedni pravci i škole.

² Na pr. Galbrajt u svojim studijama: „Nova industrijska država” (1967) „The Affluent Society”, (1959), „Economics and the Public Purpose”, (1973) i drugi pisci.

³ Videti J. Robinson: „The Second Crisis of Economic Theory”, „Collected Economic Papers”, Volume IV, Basil Blackwell, Oxford, 1973, str. 92.

nosno podvajanje svojine i kontrole na kapitalističkim preduzećima. Međutim oni podvlače da ovi nemarksistički pisci ne prave razliku između socijalizma i kapitalizma naravno kada analiziraju posledice tehnološkog determinizma, „zrelu“ korporaciju, tehnostukturu planiranja u kapitalističkim firmama. Umesto toga ovi pisci govore, podvlače Afanasjev i Nikolov o jednom industrijskom društvu. Ovakva razlika se međutim mora praviti, jer samo priznavanje činjenice da tehnološki determinizam dovodi do krupne proizvodnje zahteva i uključivanje analize društvenih odnosa u ekonomska razmatranja savremenih nemarksističkih pisaca. S druge strane autori podvlače da pomnuti kategorijski sistem dozvoljava samo analizu oblika ispoljavanja, ali ne i unutrašnjih zakonitosti kapitalizma. Odatle autori izvedu zaključak da „teorija industrijskog društva“ konstruiše apologetiku kapitalizma u značajnoj meri ne na osnovu opisa robno-fetiških odnosa kapitalizma — kažu autori, ali u isto vreme ona ne daje naučnu raspravu društveno-ekonomske prirode kapitalizma i istorijskih tendencija njegovog razvitka.”

Kako je ovo jedna od karakteristika savremene buržoaske političke ekonomije, autori smatraju da je neophodno da se razmotre osnovna pitanja robnog fetišizma i njegova ograničenost sa gnoseološkog stanovišta, koje predstavlja osnovu savremene nemarksističke političke ekonomije.

Autori pre svega nastoje da interpretiraju Marksova shvaćanja robnog fetišizma i robno-fetiških odnosa u kapitalizmu, a zatim prelaze na analizu savremenih formi korišćenja robno-fetiških kategorija u nemarksističkoj političkoj ekonomiji. Kao primer ekonomske analize na osnovu robnog fetišizma autori navode korišćenje kategorije „ljudskog kapita-

tala”, koja omogućava da se radna snaga posmatra na isti način kao i tehnički faktor, odnosno kao oblik investiranja u izvestan oblik kapitala. S druge strane, po mišljenju autora ovakav pristup rezultira u tome što se sukob rada i kapitala na tržištu sada objašnjava kao susret i spoj različitih vrsta kapitala umesto kapitala s jedne i radne snage kao robe s druge strane. Autori na više mesta dokazuju da je radna snaga roba, a ne kapital, iako neki nemarksistički pisci pod „ljudskim kapitalom” podrazumevaju radnu sposobnost čoveka, da radi, odnosno da troši vrednost robe, radne snage. Oni takođe dokazuju da kapital eksploatiše radnu snagu, a ne susreće se s njom, kao sa drugačijim oblikom kapitala. Ovakav metodološki pristup predstavlja po mišljenju Nikolova i Afanasjeva jedan od oblika savremene vulgarizacije političke ekonomije, i korišćenja u apologetske ciljeve robno-fetiških oblika ispoljavanja ekonomskih procesa kapitalizma.

Teorija ljudskog kapitala, kao i druge teorije robnog fetišizma buržoaske političke ekonomije, suprotstavlja se na ovaj način, naučnom pristupu ovim problemima. Autori takođe podvlače da je osnova fetišizacije ovde međutim, ne samo u tehničkim svojstvima radne snage, koja se ostvaruju investicijama tehničkih faktora, već i u tome što se ovde kao osnova analize uzima tehnološki determinizam, a ne odnosi proizvodnje.

Autori dalje ističu da se robni fetišizam javlja pre svega prilikom analize novih procesa u kapitalističkoj privredi, a naročito posledica tehnološke revolucije, a takođe i kod analize raspodele dohodaka (nadnica, renta, kamata i profit) koja zahteva analizu društveno-ekonomske prirode. Ove robno-fetiške kategorije postavljaju sebi, po mišljenju autora,

zadatak da u okviru istorijskih uslova u kojima se vrši apologetika kapitalizma objasne određene probleme; s druge strane, one ne omogućavaju sagledavanje ekonomskih procesa kapitalizma u potpunosti i ovakve robno-fetiške forme u sebi sadrže sve više površnosti u objašnjavanju ekonomskih pojava. Ova karakteristika odnosi se pre svega na savremeni institucionalizam čije se gnoseološke crte sastoje u korišćenju robno-fetiških kategorija od strane njegovih predstavnika, a takođe i u neekonomskim formama vulgarizacije građanske političke ekonomije, kroz tehnološki determinizam.

Drugi deo ovog članka posvećen je analizi institucionalizma kao specifičnog dostignuća građanske političke ekonomije u XIX v., koji nije imao nameru da skrije vezu društveno-ekonomskih odnosa i narastanja proizvodnih snaga. Ova protivurečnost našla je svoj odraz u osnovnom pojmu institucije, pod kojim njegovi predstavnici podrazumevaju svaku društvenu pojavu vezanu za pojedinca, državu, privredu, poreze, profesionalna udruženja, carine, novčani sistem i sl. Autori detaljno analiziraju pojam institucije, koja po njihovom mišljenju omogućava da se najvažniji društveno-ekonomski odnosi shvate kao nepromenljivi, a da se s druge strane ovi procesi odvoje od vladajućeg odnosa proizvodnje, odnosno svojine nad sredstvima za proizvodnju u kapitalizmu, što analizi daje apologetski karakter.

Ovakve karakteristike pojma institucije i metodologije institucionalizma odnose se u osnovi i za savremenu primenu ove metodologije prilikom formulisanja pojma „industrijske države”. Druga osobina savremenog institucionalizma je u tome što on ne može u potpunosti da ignoriše sasvim poznate oblike društvenih odno-

sa i njihovu zavisnost od nivoa razvijenosti proizvodnih snaga. Ali potpuno priznavanje ove zavisnosti vodi ka saznanju o nestanku kapitalizma i njegove zamene socijalizmom. Zbog toga ovu vezu između odnosa proizvodnje i nivoa razvijenosti proizvodnih snaga, moderni institucionalisti posmatraju kao neposrednu posledicu „razvoja tehnike”, odnosno proizvodnje kao takve, u čemu se otkriva *nenaučni* u čemu se otkriva *nenaučni* karakter pozicija savremenog institucionalizma. Apstrahovane osnovnih odnosa proizvodnje, a pre svega odnosa prema sredstvima za proizvodnju, tj. privatne svojine nad njima onemogućava pravilno sagledavanje celokupne ove problematike.

Tako npr. po Galbrajtu tehnika opredeljuje prirodu i karakter izmena različitih društvenih procesa u ekonomiji. Kategorija zrele korporacije, predstavlja neposredan rezultat delovanja i potreba savremene tehnike, organizacije krupne proizvodnje, velikih kapitalnih ulaganja, neophodnosti dugoročnog programiranja, obezbeđenja dominantnih pozicija i visokih cena; planiranje se u tom kontekstu posmatra kao rezultat potreba proizvodnje i kapitala u okviru zrele korporacije. Nastanak vojno-industrijskog kompleksa i spajanje države i krupnih korporacija, takođe je prema ovim shvaćanjima određen tehnološkim determinizmom. Tako tehnika neposredno reguliše tokove svih društvenih procesa, a takođe i uslovljava novi motiv privredne aktivnosti rast korporacije umesto profita koga npr. Galbrajt potpuno ignoriše. S druge strane kategorija tehnika, bliska je kod Galbrajta ističu autori pojmu proizvodnih snaga. Na taj način, može se, po mišljenju autora zaključiti da Galbrajt kroz kategorije industrijskog društva, kao i prethodni institucionali-

sti zadržava važnije oblike kapitalističkog društva, ali odbacuje njihovu društveno-ekonomsku sadržinu, jer ih neposredno uslovljava razvojem tehnike.

Autori podvlače da je suštinski oblik odnosa proizvodnje u kapitalizmu opredeljen, ne proizvodnim snagama kao takvima, nego i društveno-ekonomskom sadržinom tih odnosa. Tako je npr. planiranje u kapitalizmu opredeljeno oblicima svojine nad sredstvima za proizvodnju odnosno vladajućim odnosima proizvodnje.

Na osnovu ove analize, autori ukazuju na fetišizam, koji vlada u savremenom institucionalizmu, ali koji je vezan za uticaj tehnike i proizvodnje na društveni razvoj. Tako umesto robnog sada dolazi do proizvodnog fetišizma, vezanog za tehničko-ekonomske aspekte proizvodnih snaga u građanskom društvu. Kao i robni i proizvodni fetišizam savremenih institucionalista predstavlja po mišljenju autora, proizvod kapitalističkih odnosa proizvodnje, ali i rezultat nivoa razvika proizvodnih snaga društva. Tehnološki razvoj i neposredno vezivanje društvenih pojava za razvoj proizvodnje omogućilo je po mišljenju autora da se ova analiza veže za površinske pojave kapitalizma, bez važnije društveno-ekonomske sadržine. S gnozeološke tačke gledišta, fetišizam proizvodnje je po mišljenju autora tesno povezan sa kapitalističkim odnosima proizvodnje i novim stupnjem okvira kojih dominira naučno-tehnička revolucija. Pri tome razvika proizvodnih snaga u se operiše sa neubedljivim kategorijama, koje ne odražavaju realno odnose proizvodnje u kapitalizmu. S druge strane po pojedinim piscima analiza „zrele“ korporacije, tehnostukture i drugih institucija posmatra se kod nekih pisaca kao poseban doprinos sociologiji kapitalizma, iako one ne odra-

žavaju pravi društveno-ekonomski sadržaj odnosa proizvodnje u kapitalizmu.

Na kraju ovog članka autori zaključuju da savremeni institucionalizam daje bolje objašnjenje nekih problema savremenog kapitalizma, nego druge nemarksističke škole, ali po sebi predstavlja poseban vid vulgarne buržoaske političke ekonomije, ignorirajući društveno-ekonomski sadržaj odnosa proizvodnje, kao i specifične oblike svojine nad sredstvima za proizvodnju, bazirajući društveni razvoj neposredno na razviku tehnike. Nemogućnost da se splet problema, koji odavde proizilaze reši i korišćenje proizvodno-fetiških oblika, predstavlja dalje, po mišljenju autora, osobinu moderne buržoaske političke ekonomije i pojačava njenu krizu.

Analiza, koju daju Afanasjev i Nikolov jeste jedan od pokušaja da se analizira savremena nemarksistička misao i njen proces spoznaje ekonomskih problema savremenog kapitalizma. Ostaje utisak, posle pažljivog čitanja ovog članka, da autori ovu problematiku ne analiziraju u svim njenim aspektima. Tako npr. govori se dosta o kategorijskom sistemu, ali malo o kritičkom metodu posmatranja kapitalističke privrede, koji je razvio npr. Galbrajt ukazujući na nedostatke tradicionalne ekonomije i stavljajući znak pitanja na mnoge institucije savremenog kapitalizma. S druge strane, poznato je da je tradicionalna ekonomija dugo nastojala da iz ekonomske analize isključi sociološki i istorijski pristup ekonomskim problemima, kako bi se izbegavala analiza društveno-ekonomskih problema kapitalizma. Naprotiv, Galbrajtova analiza označila je upravo uvođenje kritičkog metoda i sociološkog pristupa pojedinim ekonomskim problemima, čime se otvara prostor i za dublje analize stvarnih problema kapita-

lizma. Konačno Galbrajtova kritika je produbila tzv. „dru- gu krizu ekonomske teorije na Zapadu“, što dalje pojačava značaj njegovih koncepcija.

Ostaje, međutim, potreba da se ideja ovih autora u vezi fetišizma proizvodnje u savremenoj ekonomskoj nemarksističkoj analizi i dalje analizira

i da se utvrde njene granice, sadržaj i pojam. Konačno, ostaje i potreba, da se Galbrajtov opus razmotri u okviru jedne obimne marksističke kritičke studije, kako bi se njegov značaj i doprinosi u potpunosti sagledali.

Lazar R. Pejić

HERETIK, prof. dr Štefan: TEORETIČKE ZAKLADY SUCASNEJ BURŽOAZNEJ EKONOMIE (Teorijske osnove savremene građanske ekonomije) — Pravda, Bratislava, 1973, str. 386.

Moderna građanska politička ekonomija ne predstavlja nikakav celoviti sistem, već jedan konglomerat različitih teorija i problemskih učenja, nehomogenih i po domenu izučavanja i po metodologiji, kaže prof. Heretik na prvim stranicama svoje knjige. Na teorijske osnove savremene nemarksističke ekonomske misli utiče, pored toga, odbrana kapitalističkog načina proizvodnje, s jedne i privredna praksa kapitalističkih zemalja s druge strane. Najzad, niz savremenih problema pred kojima se nalazi savremena kapitalistička privreda najrazvijenijih zemalja u Zapadnoj Evropi i u SAD, takođe utiču na formiranje ovih ekonomskih teorija. Najzad diskusije između marksističkih i nemarksističkih ekonomista, kao i praksa socijalističkih zemalja na putu njihovog privrednog razvika, jesu svakako deo savremene privredne prakse u svetu, koju građanska ekonomska misao ne može da ignoriše.

Na ovaj način prof. Heretik nastoji da definiše određene opšte istorijske i privredno-istorijske uslove, koji utiču na formiranje građanske ekonom-

ske misli, kojoj je posvećena njegova najnovija knjiga: „Teoretske osnove savremene građanske ekonomije“. Ova studija spada u malobrojne sveobuhvatne pokušaje, koji danas nastoje da sa aspekta marksističke ekonomske nauke, analiziraju genezu i stanje savremene nemarksističke ekonomske misli.

Problematikom razvoja ekonomske misli bavi se danas u svetu, a i kod nas relativno mali broj ekonomista. Još je manji broj različitih teoretskih studija koje se bave problematikom prevaziđenih i savremenih ekonomskih doktrina. Zbog toga svaka nova studija, koja kritički raspravlja o problemima iz domena razvoja ekonomske misli izaziva uvek veliko interesovanje javnosti, naročito u slučajevima, kada se radi o celovitoj oceni razvoja ekonomskih doktrina u jednom dužem periodu.¹

Knjiga prof. Heretika, inače je veoma obimna i studiozno rađena, na šta ukazuje i veliki broj citata i obimna bibliografija. U knjizi se obrađuju tri grupe problema. Kao prvo, autor posmatra genezu savremene mikro-ekonomske analize,

¹ Tako npr. veliko interesovanje izaziva prevod poznate Šumpeterove knjige: *History of Economic Analysis* („Povijest ekonomske misli“, Informator, Zagreb, 1975), koja analizira razvoj i nastanak ekonomske misli i njenu genezu sve do savremenog perioda.

počevši od sedamdesetih godina prošloga veka, analizirajući različite tokove razvoja neoklasične ekonomske analize. Kao drugo, autor nastoji da obuhvati period nastanka i razvoja savremene makro-ekonomske kejnzijanske analize, koji je započeo sa pojavom Kejnsove: „Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca”,² i koji je karakterističan po prenošenju težišta ekonomske analize na makro-ekonomsku problematiku. Treća etapa razvoja nemarksističke ekonomske analize javila se, po mišljenju prof. Heretika, šezdesetih godina našeg veka i obuhvata nastojanja da se izvrši sinteza neoklasične mikro-ekonomske i post-kejnzijanske makro-ekonomske analize. Prvoj grupi problema posvećeno je prvih šest poglavlja ove knjige, dok se druge dve grupe problema analiziraju od sedmog do trinaestog poglavlja.

Za ovakav izbor perioda u razvoju građanske ekonomske misli,³ autor se opredeljuje, pre svega zbog toga, što je neoklasična ekonomska analiza nastala u periodu neposredno posle objavljivanja prvog toma Marksovog „Kapitala”,⁴ i što je u ovoj ili onoj formi uvek predstavljala određenu negativnu reakciju na marksizam. U stvari, ističe prof. Heretik, razvoj građanske ekonomske misli bio je u toku poslednjih sto godina stalno praćen izvesnom dozom anti-marksizma, sadržanog u teoretskim koncepcijama građanskih ekonomista. Ovakav antimarksistički stav, odbojan i kritički, imao je bitnog uticaja na formiranje osnovnih koncepcija pojedinih škola i pravaca u razvoju nemarksističke ekonomske mi-

sli. Zbog toga autor smatra da je analiza uzroka i oblika ispoljavanja ovakvih tendencija jedan od osnovnih zadataka marksističke kritičke analize građanske ekonomske misli. Mada autor to izričito ne navodi, iz njegovih razmatranja delimično se nazire i drugi izbor njegovog područja istraživanja. Naime, savremena nemarksistička ekonomska misao karakteristična je po tzv. „neoklasičnoj sintezi”, tj. sintezi neokejnzijanske makro-ekonomske i neoklasične (post-maršalijanske) mikro-ekonomske analize, pa je odatle prirodno da u sastav jedne studije, koja se bavi razvojem i stanjem savremene građanske ekonomske misli uđu sve teorije, škole i pravci, koji su prethodili i doveli do formiranja ovakvih tendencija u savremenoj građanskoj ekonomskoj teoriji.

U prvom delu svoje knjige, autor nastoji da da kritičku ocenu razvoja građanske ekonomske misli do pojave Kejnsove i kejnzijanske pravca. Autor veliku pažnju posvećuje razgraničavanju građanskih ekonomista, škola i pravaca sa stanovišta metodologije, koju primenjuje i ističe da su se u ovom periodu u pogledu metoda u građanskoj ekonomskoj analizi ispoljila dva trenda. Prvi od njih bio je apstraktno logički metod (koji obuhvata tzv. čistu ekonomsku analizu — koju po mišljenju prof. Heretika primenjuje neoklasična škola), drugi socio-ekonomski ili sociološko-istorijski metod koji su koristile škole, koje predstavljaju reakciju na neoklasičnu ekonomsku misao (institucionalisti, neokantovci i dr.). S jedne strane, imamo, dakle, tzv. „konvencionalnu”,

visoko-formalizovanu ekonomsku teoriju, koju nalazimo u neoklasičnoj i kejnzijanskoj ekonomskoj literaturi, karakterističnu po „čistoj” ekonomskoj analizi, a, s druge strane, dolazi do pojave socio-ekonomskih teorija i koncepcija, koje se zasnivaju pretežno na istorijsko-empirijskim istraživanjima i predstavljaju opoziciju i kritičku reakciju na postulate neoklasične (konvencionalne) ekonomske analize.

Prof. Heretik posebnu pažnju posvećuje kritici metodologije neoklasične ekonomske analize u kojoj preovlađuje tendencija ka tzv. „čistoj”, objektivnoj, odnosno neutralnoj ekonomiji sa zaključcima od trajne važnosti, koji se faktički svode na kapitalizam. Autor podvlači da neoklasična ekonomska analiza ne sadrži nikakve elemente, koji bi omogućili vrednovanje čitavog ekonomskog sistema i dokazuje da usled svog uskog pozitivizma neoklasična škola ne daje nikakav predlog o merama ekonomske politike države. I pored toga što se zaključci neoklasične ekonomske teorije u krajnjoj liniji svode na kapitalizam, njihov preterano apologetski, opšti i apstraktni karakter ne dozvoljava da se pomoću njih objasni bilo koji istorijski utvrđen način proizvodnje.

Autor zatim pristupa analizi pojedinačnih teorijskih doprinosa neoklasične škole. U tom pogledu on ističe da je neoklasična ekonomska analiza posvetila veliku pažnju analizi tržišnih fenomena, a naročito delovanja zakona ponude i tražnje i njegovog uticaja na cene, proizvodnju i potrošnju. Ali preterano apstraktan karakter ove analize otežavao je njeu upotrebu u praksi, pa se neoklasična teorija sve više udaljavala od praktičnog privrednog života. Treba napomenuti da su Maršal i Kembriđžka škola, ipak, svojim pragmatističkim pristupom bili najbli-

že objašnjenju stvarnih tržišnih fenomena (među građanskim ekonomistima) i da daju izvestan broj korisnih instrumenata ekonomske analize u ovom domenu. No potrebna je prethodna precizna marksistička analiza maršalijanskih koncepcija koja bi na bazi kritike ovih koncepcija, uticala na dalji razvoj marksističke ekonomske teorije u ovom domenu.

Tako je osnovni cilj neoklasične ekonomske analize bio razmatranje tržišnih fenomena ona je u svoju sadržinu uključila i određeni formalni aspekt optimizacije ekonomskih procesa u privrednom životu. Ovaj aspekt neoklasične analize koristili su pojedini teoretičari, koji su dokazivali racionalnost tržišne ekonomije u odnosu na plansku (Mizes, Hajek i dr.), dok se u poslednje vreme, pojedini pisci, koji smatraju da postoji mogućnost korišćenja ovog pristupa ekonomskoj analizi u sklopu teorije i prakse optimalnog planiranja u socijalističkim zemljama. Polazna pretpostavka ovih pisaca jeste da se postulati čiste konkurencije mogu uzeti kao objektivni uslovi koji su stvoreni u uslovima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i koji se svesno koriste od strane planskih organa socijalističkih zemalja. Ovo ukazuje, po mišljenju autora, na mogućnost korišćenja nekih koncepcija, koje proizilaze iz sasvim različitih ekonomskih uslova, ukoliko privredna stvarnost pokazuje da postoje realne mogućnosti za ostvarenje ovakvih ideja. Prof. Heretik dalje, naznačuje da usled svoje neistoričnosti, neoklasična analiza ne daje zaključke, koji su direktno relevantni za kapitalistički odnosno ni za jedan privredni sistem, već da oni imaju opšti i apstraktni karakter u mnogim svojim elementima, pa odatle i proizilazi nesposobnost neoklasične ekonomske analize da pruži kapitalističkoj privre-

² J. M. Keynes: „General Theory on Employment, Interest and Money”, 1936, u prevodu: „Opšta teorija, zaposlenosti, kamate i novca”, Beograd, Kultura, 1956.

³ Podela na marksističku i građansku ekonomsku misao nije sasvim adekvatna, jer postoji izvestan broj koncepcija (J. Robinson, Galbrajt i dr.) koje ne spadaju ni u jednu od njih. Bolja je zato podela na: 1. marksističku misao, kao glavni i osnovni put razvoja ekonomske misli u budućnosti i 2. nemarksističku ekonomsku misao u koju spadaju sve ostale škole i pravci.

⁴ tj. 1867. godine.

di adekvatnu ekonomsku teoriju.

Na kraju, u svojoj konačnoj oceni neoklasične škole, prof. Heretik ističe da idealiziranje tržišnog mehanizma i neprihvatanje bilo kakve državne intervencije, usled uskog pozitivizma neoklasične škole, a takođe i nepostojanje mogućnosti da se njeni zaključci primene u praksi, ukazuje da je njena jedina praktična funkcija ideološke prirode, koja se sastoji u apologetiziranju kapitalističkih odnosa proizvodnje i borbe protiv naučnog doprinosa marksizma.

Iako se ovaj zaključak profesora Heretika ne može osporiti, ako imamo u vidu da neoklasična teorija izbegavajući da primeni istorijski i sociološki metod, izbegava analizu kapitalističkih odnosa proizvodnje, ne može se osporiti činjenica da neoklasična analiza delovanja tržišnog mehanizma, ima određeni značaj, mada ona, ako se izuzme „konvencionalna“ mudrost i drugi njeni nedostaci, svoju najveću grešku pravi time što delovanje tržišnog mehanizma ne objašnjava unutrašnjim zakonitostima, koje regulišu odnose proizvodnje u kapitalizmu, već preko oblika njihovog ispoljavanja i različitih subjektivnih postulata svoje analize. Najzad, ne sme se zaboraviti da u odnosu na neoklasičnu ekonomsku misao, naročito post-maršalijansku, savremenim marksističkim-kejnzijansku makro-ekonomsku mikro-ekonomsku i post-ekonomistima predstoji isti onaj zadatak, koji je Marks obavio kada je pisao „Teorije o višku vrednosti“, koji je predhodio nastanku „Kapitala“ i bez čega se formiranje Marksovog sistema ekonomske teorije ne može razumeti u potpunosti. Ovakva stvaralačka marksistička kritika naročito je od značaja onda kada se radi o teorijama, koje su se razvile u domenima, koje marksistička ekonomska misao ni-

je detaljno pokrivala (analiza tržišnog mehanizma, ponude i tražnje, tržišne ravnoteže, makro-ekonomske analize i stabilizacione politike), kako bi se marksistička ekonomska misao razvila do kraja i u ovim oblastima, kao i da bi se sprečilo *nekritičko prihvatanje* neoklasičnih koncepcija u ovim domenima.

Kejnsov teorijski sistem nastao je u momentu kada je došlo do „prve krize“ u građanskoj političkoj ekonomiji i kada se neoklasična misao pokazala nesposobnom da reši određene vitalne probleme kapitalističke privrede, koji su ugrožavali opstanak kapitalističkog načina proizvodnje. Autor podvlači da je Kejnsov radikalne promene u tradicionalnu građansku ekonomsku misao, pre svega u pogledu funkcionisanja kapitalističke privrede (jer odbacuje mogućnost da tržišni mehanizam može samostalno da reši sve probleme kapitalističke privrede) kao i svojom kritikom tradicionalnog protivljenja svakoj državnoj intervenciji. Razvijajući dalje analizu kejnzijanskog pravca, prof. Heretik ističe da Kejnsova teorija predstavlja nadgradnju, odnosno dogradnju neoklasične ekonomske analize u makro-ekonomskom domenu. Međutim, poznato je da se ovde radi o dva sasvim odvojena domena ekonomske analize, koji su se razvijali u različitim vremenskim periodima i u različitim istorijskim uslovima i koji mogu da egzistiraju nezavisno jedan od drugog. Iako postoji i formalna sličnost u analitičkom instrumentariju kojim se služe oba ova pravca u ekonomskoj misli, kejnzijanski pravac predstavlja jedan sasvim odvojen i nezavistan pravac u građanskoj ekonomskoj misli. Objedinjavanje neoklasične i post-kejnzijanske analize, bilo je izvršeno tek nedavno u sklopu tzv. „neoklasične“ sinteze.

Po mišljenju prof. Heretika, Kejnsov model predpostavljao je stimulisanje sveukupne efektivne tražnje putem podsitcajnja investicija i potrošnje, odnosno raspodele nacionalnog dohotka kapitalističkih država u korist manje imućnih. Polazeći od ove teze kejnzijanstvo je izazvalo pojavu mnogih varijanti državnog kapitalizma. Pored toga što su pojavom kejnzijanstva iščezle ekonomske krize „klasičnog“ tipa, jačanje državne intervencije dovelo je do sve većeg udela monopolističkog sektora u privredama kapitalističkih zemalja. Osim toga zadržala se stalna stopa nezaposlenosti, kao i određena stopa inflacije, koja je pratila ovaj razvoj u periodu od 40-tih do šezdesetih godina našeg veka. Najzad, stari Kejnsov model pokazao je određene nedostatke, pre svega statičnost, pa je bio zamenjen post-kejnzijanskim makro-ekonomskim modelom dinamiziranja privrednog rasta uz stabilizaciju cena.

Statičnost kejnzijanske analize, je po mišljenju prof. Heretika njen najveći nedostatak. Jer, Kejnsova ekonomska analiza nije bila orijentisana na proširenje proizvodnje i proizvodnih kapaciteta društva, već se zasnivala na analizi dohotka, koji svojim promenama i odgovarajućom raspodelom treba da dovede do porasta proizvodnje bez inflacije. Stoga kejnzijanska analiza može delimično da posluži prilikom nastojanja da se zaposle neiskorišćeni kapaciteti i nezaposlena radna snaga, ali ne dovodi do porasta proizvodnih kapaciteta. Ova konstatacija je samo delimično tačna, jer neki od instrumenata ekonomske politike koje nudi kejnzijanska analiza (politika „jevtinog“ novca, ekspanzija kredita, javni radovi, javne investicije i dr.),

pružaju izvesne mogućnosti za dinamiziranje ukupne proizvodnje i zaposlenosti, iako stoji činjenica da su ovi instrumenti ekonomske politike namenjeni pre svega rešavanju problema nezaposlenosti i kriza.

Autor smatra da i pored pogrešnih polaznih postulata „neki instrumenti makro-ekonomske analize, koje je razradio Kejnsov i njegovi sledbenici, izražavaju realne privredne zavisnosti. Ovo se posebno odnosi na funkciju potrošnje i multiplikator. Ali objašnjenje odgovarajućih makro-ekonomskih odnosa nosi u sebi naučni karakter jer se zasniva na pretpostavkama o psihološkim sklonostima ljudi“.⁵ Zbog toga je teško moguća svaka primena ovih instrumenata u naučno fundiranoj analizi, ako se pođe isključivo od pretpostavki Kejnsova i post-kejnzijanaca. „Potrebno je, dakle, da se ovi instrumenti ispituju polazeći od Marksove teorije“.⁶

Od određenog značaja su, ističe dalje autor, i jasna razgraničavanja između mikro- i makro-ekonomskog pristupa ekonomskoj problematici. Možda bi ovim stavovima autora trebalo dodati i primedbu da pred marksističkim teoretičarima stoji zadatak da razmotre pravo, teorijsko, marksističko objašnjenje, a naročito principa multiplikatora, za koji je utvrđeno da neosporno deluje i u stvarnom privrednom životu.⁷

U veoma simplifikiranoj formi Kejnsov je izrazio i stvarne protivurečnosti između proizvodnje i potrošnje, koje su postale akutne u uslovima monopolističkog kapitalizma kao posledica tendencije ka prekomernoj akumulaciji kapitala. Monopoli nisu bili primorani konkurencijom da pretvore

⁵ Dr S. Heretik: *Teoreticke základy súčasnej buržoáznej ekonómie*, str. 355.

⁶ L. Pejić: *Teorijski osnovi principa multiplikatora*, Ekonomski anali, br. 44-45, 1974, str. 8.

⁷ Isto, str. 1-8.

novčanu akumulaciju u realne investicije i to im je omogućavalo da u određenim granicama kontrolišu stopu oplodavanja svog kapitala. Kejns nije razmatrao ovaj problem na pomenuti način. Monopoli, monopolna konkurencija, kao i klasna borba i društveno-ekonomske protivrečnosti kapitalizma nisu igrali nikakvu ulogu u njegovoj ekonomskoj analizi. Stoga je on analizirajući problem odnosa štednje i investicija, video kao svoj najveći naučni doprinos „sintezu“ realne monetarne analize u svojoj monetarnoj teoriji i teoriji kamate.

Prof. Heretik analizira i druge aspekte Kejnsove i postkejnzijske analize i ukazuje da je ona postala osnova ekonomske politike države u uslovima državnog kapitalizma.

Savremena neokejnzijska analiza danas preporučuje, kao osnovni oblik državne intervencije, mere fiskalne politike, umesto javnih radova, koje Kejns smatra najefikasnijim instrumentom borbe protiv nezaposlenosti i krize u kapitalizmu. Razlog tome jeste u činjenici da mere fiskalne, a naročito monetarno-kreditne ekonomske politike manje zadiru u društveno-ekonomske odnose u kapitalizmu. Autor analizira i niz nedostataka savremene neokejnzijske analize u okviru kojih se naročito ističe nesposobnost post-kejnzijske ekonomske teorije da reši problem istovremene pojave nezaposlenosti i inflacije, zbog čega je došlo do tzv. „druge krize“ u građanskoj političkoj ekonomiji.⁸

Današnji trenutak u razviku nemarksističke ekonomske misli karakterističan je u pogledu dva trenda. S jedne strane uočavamo nastajanje neokejnzijskih teoretičara da u tvrde metode za dinamiziranje rasta ukupne proizvodnje i nezaposlenosti uz stabilne cene, u čemu teorija i praksa kapi-

talističkih zemalja nisu imale mnogo uspeha, a s druge pokušaje da se izvrši „neoklasična“ sinteza odnosno sinteza post-maršalijanske mikro- i post-kejnzijske makro-ekonomske analize.

Po mišljenju profesora Heretika „neoklasična“ sinteza predstavlja rezultat nastojanja da se rehabilituju koncepcije o pozitivnim rezultatima delovanja tržišnog mehanizma i nema nikakvog uticaja na praktične ekonomske probleme i ekonomsku politiku. Njen stvarni sadržaj sastoji se u stavu *da rezultati kejnzijske analize treba da pokažu puteve za determinisanje nivoa ukupne zaposlenosti, ukupne proizvodnje i nacionalnog dohotka uz stabilne cene.* Na taj način kejnzijska makro-ekonomska analiza postavlja sebi (u okviru neoklasične sinteze za cilj da pokaže rešenja praktičnih ekonomskih problema sa kojima se suočava kapitalistička privreda, odnosno metoda za postizanje pune zaposlenosti bez inflacije. *U uslovima pune zaposlenosti postaje operativna neoklasična (post-maršalijanska mikro-ekonomska analiza.*

Kejnzijska ekonomska analiza i makro-ekonomska politika treba, dakle, da dovedu privredu u stanje u kome važe zaključci post-maršalijanske ekonomske analize. Ali, kako ističe autor, rezultati neoklasične ekonomske analize nemaju ni u ovom slučaju veću praktičnu vrednost, odnosno nemaju većeg praktičnog značaja za privredna kretanja u kapitalizmu. Razlog tome leži u činjenici da neoklasična sinteza ne daje nikakvo objašnjenje u pogledu načina na koji bi apstraktne post-maršalijanske koncepcije o automatskom delovanju tržišnog mehanizma mogle da budu korišćene za vođenje ispravne ekonomske politike. Autor dalje navodi da visok stepen

apstrakcije onemogućava bilo kakvu konkretnu primenu mikro-ekonomske analize u privrednoj praksi, a da slične tendencije pokazuju i neokejnzijske i neoklasične koncepcije ekonomskog rasta.

Pošto je ukazao na nedostatke neoklasične sinteze, koja po njegovom mišljenju ne predstavlja nikakav napredak u odnosu na kejnzijski pravac, prof. Heretik podvlači da postoji niz dilema i problema, koje prate razvoj savremene nemarksističke ekonomske misli, od kojih najvažnije mesto zauzimaju pitanja kako da se reši problem odnosa između državnog i privatnog sektora, problem istovremene pojave inflacije i nezaposlenosti i dr., zbog čega građanska politička ekonomija ne može da ispuni svoju funkciju u pogledu rešavanja problema savremenog kapitalizma. Usled toga, u poslednje vreme dolazi do pojave zahteva i među pojedinim nemarksističkim ekonomistima za vraćanjem na primenu socio-ekonomskog i ekonomsko-istorijskog metoda u ekonomskoj analizi. Pojava ove grupe ekonomista predstavlja jedan od rezultata „druge“ krize u građanskoj političkoj ekonomiji, odnosno jedan od oblika reakcije građanskih ekonomista na rezultate „neoklasične“ sinteze i sve intenzivnijeg uvođenja kvantitativnih metoda u ekonomsku nauku.⁹

Ovi ekonomisti nastoje da uključe u ekonomsku analizu neke od elemenata istorijsko-institucionalističke analize, uključujući istovremeno u svoja ekonomska razmatranja i

neke od metoda neokantovske i kantovske filozofije, voluntarizma, prestrukturalizma čitavog društva i socijalno-ekonomske analize. Njihovi radovi, odlikuju se, kako ističe autor, s jedne strane sve izrazitijim kritičizmom postojećih ekonomskih odnosa, a s druge strane sitno-buržoaskim utopijskim iluzijama o načinu izgradnje novog društva i nove privrede. Kroz odnose između ovih ekonomista i ekonomista koji zastupaju „neoklasičnu“ sintezu, ispoljava se danas glavni konflikt u građanskoj političkoj ekonomiji, koji se po mišljenju prof. Heretika sve više produbljuje sa nagomilavanjem različitih društveno-ekonomskih problema, sa kojima se susreće kapitalistički svet. Na taj način se „druge krize“ građanske političke ekonomije još više produbljuje.

Kratak pregled najvažnijih problema obrađenih u studiji prof. Heretika, dat u ovom prikazu ukazuje na značaj ove knjige i niz interesantnih ocena savremene nemarksističke ekonomske misli, koje daje autor. Kritički pristup, kojim je prožeta ova studija od početka pa do kraja autorovih razmatranja daje posebnu vrednost knjizi, čak i onda kada se autorovi stavovi ne mogu prihvatiti delimično ili u celini. Studija je napisana na slovačkom jeziku i predstavlja rezultat višegodišnjeg istraživačkog rada autora u okviru ekonomskog odeljenja Slovačke akademije nauka u Bratislavi.

Lazar R. Pejić

⁸ O tome videti: J. Robinson: „The Second Crisis of Economic Theory“, *Collected Economic Papers*, Vol. IV, asil Blackwell, Oksford, 1973, str. 92–105.

⁹ To dokazuje i sve veći broj studija na Zapadu koje se bave Marksovom sistemom ekonomske teorije. Čak je i glavni predstavnik „neoklasične“, sinteze, nobelovac Pol Samjuelson u novom IX. izdanju svoje „Economics“ (Njujork, 1973) dodao svojim izlaganjima apendiks o Marksu, uz napomenu da je iluzorno što to nije ranije učinjeno.

VINCENT, Jean-Marie: FÉTICHISME ET SOCIÉTÉ (Fetišizam i društvo) — Edition Anthropos, Paris, 1973.

Da li postoji kriza marksizma danas? Da li je marksizam još uvek valjano sredstvo za preobražaj, transformaciju sveta?

Tim pitanjima Jean-Marie Vincent, autor „Fetišizma i društva“, nedvosmisleno definiše, u uvodu svoje knjige, horizont idejne i teorijske upitnosti koja je tu prisutna. Njegov odgovor je lišen svakog dvosmisla: kriza postoji; marksizam, i pored toga što je postao vladajuća doktrina u internacionalnom radničkom pokretu, u mnogome je preobražen u jednu mumificiranu i sklerotičnu interpretaciju sveta, u zatvoren sistem koji je unapred obezbeđen i „operisan“ od svake nove upitnosti i problematičnosti. Marksizam se na taj način zatvorio u svoje „jednom za svagda“ gotove i blindirane misaone forme u kojima je odsutan svaki stvarni pokret misli. Time ne samo što je onemogućen problematski pristup starim, nerešenim i novim, nepredviđenim problemima, problemima sa kojima se marksizam suočava u našem vremenu, već je osujećen i svaki živi kontakt sa onom tvrdoglavom i nepodmisljivom empirijskom osnovom koja je neophodna svakom iskustvu.

To nasilje forme nad sadržajem, u kome teorija postaje sistem a njen sadržaj goli mit, ima svoj neprevaziđeni, „idealni“ izraz u staljinističkoj deformaciji marksizma. Međutim, staljinizam je, smatra Vincent, „s one strane kulta ličnosti i Staljinovih zločina, jedan oblik lažne svesti, mistifikovani način uključivanja u dijalektiku društvenih snaga (forces)“ (27). Vincentovo shvatanje krize marksizma se ne zaustavlja samo na površnoj kritici stalji-

nizma kao dogmatizma; ono bi htelo da prodre u korene same stvari. Tako, ideološko zatvaranje i okoštovanje marksizma, po Vincentu, u krajnjoj liniji „logično“ proizlazi i ima osnovu u, danas, u marksističkoj praksi, vladajućoj *teološkoj koncepciji rada*. Tu teološku koncepciju rada prati nezaobilazna etika produktivizma i podređenosti hijerarhiji kao nosiocu i organizatoru „opšteg interesa“; sve to zajedno, na nivou kolektivne svesti, rezultira samo nekakvim reaktiviranjem energija fetišizma kojima je izvorni marksizam objavio bespoštedni rat, a na nivou teorijske i „rukovođeće“ svesti — ideološkom sklerozom o kojoj je bilo reči.

Dakle, ukratko, kada je reč o krizi marksizma reč je o njegovoj „kontaminaciji buržoaskom mišlju“ i buržoaskim opredeljenjima. Jer, najzad, svaka teologija i apologija rada kao tuđe sile, sile nad čovekom, kao *prisile*, ostaje u horizontu građanskog, tj. buržoaskog mišljenja.

Vincentov „pesimizam“ u pogledu opsega i dubine krize koja je zahvatila marksizam ne sprečava ga, međutim, da s pravom tvrdi da je marksizam i dalje jedina istinska alternativa koja stoji pred nama, jedina istinska misao oslobođenja radničke klase od njenih okova.

Autentična, izvorna usmerenost marksizma može da se otkrije i prisvoji samo kroz reinterpretacije Marksovog nasleđa, kroz ponovno čitanje Marksa i kroz razumevanje osnovnih principa njegove „kritičke nauke“. Na tom misaonom putu Vincent se ne smatra usamljenim. On priznaje da njegovi napori u tom pogledu nisu potpuno novi i originalni

i navodi svoje uzore: pre svega savremene italijanske marksiste, među kojima posebno izdvaja Lucia Coletija. (11. poglavlje je, u celini, posvećeno italijanskom marksizmu). Lucio Coleti je dosta blizak Althusseru tako da ih često u marksizmu svrstavaju pod zajedničku rubriku, kao „scijentiste“. Vincent se protivi tim ocenama i, ukazujući na razlike između Coletija i Althussera, ujedno se opredeljuje za ovog prvog, tj. za njegove „konkretno-opšte“ analize nasuprot pomalo „formalističkoj igri pojmova“ koju imamo kod Francuza. Pred tako shvaćenim marksizmom, smatra Vincent, stoji jedna vrlo lepa budućnost, (parafrazirajući Althussera:) čitav jedan nepoznati kontinent.

Da bi se ta budućnost delatno prisvojila neophodno je prevladati postojeću krizu marksizma koja nije parcijalna ili fragmentarna, već totalna i kojoj se, dakle, valja suprotstaviti na svim frontovima. Taj stav može u izvesnoj meri da objasni pomalo heterogeni sastav tekstova koje je J.-M. Vincent okupio u svojoj knjizi. Već spolja posmatrano tu se pored savremenih sovjetskih autora mogu naći Hegel, Gramši, Bloh; pored italijanskih marksista — Weber, Gurvitch, Naville; pored Adorna, Habermasa i Markuzea — Talcott Parsons, itd. Vincenta ne interesuje nikakav metodološki ili istoriografski aspekt reinterpretacije Marksovog nasleđa; takva pitanja su uvek u drugom ili trećem planu, u fusnotama. Na primer, na strani 221 čitamo u fusnoti: „Po našem mišljenju, postoje kvalitativne promene u Marksovom delu, od „manuskripata“ do „Nemačke ideologije“ i do „Kapitala“, ali pojam epistemološkog prekida kako ga koristi Althusserova škola zaboravlja da su već u delima iz mladosti, u zametku postojali elementi metodološkog raskida sa hegelijanizmom“. Au-

tor „Fetišizma i društva“ je, takođe, vrlo malo zainteresovan za nekakvu teorijsku *analizu radi analize* različitih marksističkih i nemarksističkih shvatanja o savremenom kapitalizmu (na putu u socijalizam). Sve njegove referencije te vrste imaju za krajnji cilj da, kroz suočavanje sa onim što je tu ideološko, lažno, afirmišu ili, bolje, rehabilituju onu „kritičku nauku“ (fetišizma i društva) koja je izvorno data u Marksovom delu.

Centralna figura manje-više svih Vincentovih referencija, kako to primećuje i François Chatelet u svom predgovoru, je Hegel. Taj Hegelov značaj se objašnjava na sledeći način. Marksizam koji zaista želi da sledi svoju izvornu liniju razvoja mora uvek da polazi od i da se ponovo vraća onoj fundamentalnoj tački raskida u kojoj se artikuliše razlika između Marxove misli i buržoaskog, građanskog mišljenja. Hegelov položaj-prepreka u toj igri raskida nema samo nekakav istoriografski i restrospektivni interes. *Rad* Hegelovog Pojma, ukoliko on predstavlja prvo ili poslednje (kako se „uzme“) načelo jedne buhvatne, epohalne racionalnosti, racionalnosti građanskog društva, ujedno je usko vezan uz ono što je zaista bitno u tom društvenom obliku: njegovu koncepciju aktivnosti i prisvajanja. Hegelovstvo je u izvesnom smislu razvijen i dovršen, dakle *idealan* izraz stvarne racionalnosti, stvarne „umnosti“ građanskog društva; i, prema tome, za jedno mišljenje raskida sa tim društvom, on predstavlja nezaobilaznu polaznu tačku, kao i tačku stalnog povratka :alfu i omegu svakog kritičkog pristupa.

*

Da bi marksizam zaista bio neumorno teorijsko i praktičko traganje za sve temeljnijim uslovima ljudskog oslobođenja

nije dovoljno da se on svede na normativno ili deskriptivno određenje svesti proletarijata u akciji. Nikakva dijalektika subjektivnosti nasuprot i protiv objekta, kakvu na primer imamo u Sartrovoj „Kritici dijalektičkog Uma“, dakle, ma koliko suptilna bila, ne može da zameni izoštrenu dijalektiku pojmova koju imamo u Marxovoj „kritičkoj nauci“. Isto tako, smatra Vincent, ne treba slediti ni put za koji se opredelio Lukač u „Istoriji i klasnoj svesti“. Jer, Marxova nova nauka je „nauka metamorfoze objektivnih društvenih formi kapitalizma, društva čije tkivo je sazdano ne od individua već od objektivnih, „naturalizovanih“ odnosa, od formi-objekata, formi-znakova, fetiških ideologija, a ne od značenja direktno proizvedenih ljudskom aktivnošću“ (20). Ona je u isti mah rigorozno naučna, ništa manje od Njutnove ili Ajnštajnovne nauke, smatra Vincent, i radikalno kritička, u čemu ona nema uzora jer je i sama uzorna.

Klasična politička ekonomija je ideološka nauka, ne zato što mimoilazi, promašuje ili ne shvata svoj predmet, tj. *realnost* kapitalističke proizvodnje, već zato što se u odnosu na tu realnost uopšte ne distancira, ma da se ona sama u sebi „distancira“ od sebe, ma da je ona u sebi protivurečna i podvojena. Nasilje forme-objekta, forme-znaka nad njenim sadržajem, koje se ostvaruje u objektivnim, „oprirođenim“ odnosima građanskog društva, reprodukuje se na teorijskom planu kao nasilje lažnog, nekritičkog, ideološkog objektivizma nad neophodnim, unutrašnjim trans-formacijama dostosti. To nasilje isključuje mogućnost da čovek direktno, svojom vlastitom aktivnošću proizvodi značenja oko sebe. Forme: vrednost, roba, kapital, porodica, obrazovanje, itd., kao „kategorijski prevodi“ jedne fiksirane i nezaobilazne realno-

sti, pretstavljaju istinu koja *ima nas* i koju mi zato posedujemo samo u obliku objektivne, odnosno objektivizirane iluzije. U tim okvirima, pojam subjektivnosti ima smisao i značenje subjektivne iluzije o nekakvoj našoj „subjektivnosti“, individualnosti, itd.

Politička ekonomija je, dakle, pre svega skup kategorija koje sa manjom ili većom preciznošću opisuju realne i iluzorne, tj. realno-iluzorne odnose u datoj proizvodnoj formaciji. Isto tako Hegelova filozofija predstavlja samo adekvatan opis jednog epohalnog totaliteta u kruženju. S one strane jednostavnog odbacivanja ili prihvatanja njenih kategorija, ona mora da se shvati kao „konceptualizacija jedne objektivne iluzije“. „Daleko od toga da je zabluda — Hegelova idealistička dijalektika nije ništa drugo do filozofski dvojniki prozaične izokrenutosti kapitalističkog društva u kome društveni odnosi poprimaju oblik kategorijsko-logičkih odnosa, u kome društvene forme izgledaju kao da su dedukovane jedne iz drugih, i kao da igraju neku vrstu fantastičnog baleta nad glavom čovečanstva koje je prepušteno jednoj iracionalnoj racionalnosti“ (335). U tom smislu, smatra Vincent, nije preterano reći da Marxove dedukcije proizvodnih formi-kategorija, kao i praćenje njihovih unutar-formacijskih metamorfoza, posebno u prvoj knjizi „Kapitala“, u mnogome potsećaju na Hegelove dedukcije iz „Logike“, odnosno „Enciklopedije“. Jer, najzad, Hegelova logika je, po njemu, u stvari „logika kapitala ili kapitalizma“ (isto).

Međutim, dok Hegel teži da svojim dedukcijama-sintezama okupi i pomiri rasute i protivurečne elemente jedne epohe u raspadanju, Marx želi da pokaže da u njima nema pomirenja, da „dijalektika kapitala povlači za sobom stalni proces

otpora, kao breme koga ne može da se oslobodi“, da su protivurečnosti neizbrisive, trajno prisutne u toj „kuli od karata“ i da je njeno rušenje stvar revolucionarne akcije proletarijata.

Za Marxa je, dakle, građansko društvo društvo koje je u svom fiksiranom objektivitetu, u svojim temeljnim kategorijama fundamentalno neutemeljeno, koje je postavljeno „sa glavom na dole“ i čije praktično, političko i totalno postavljanje „na noge“ predstavlja sastavni deo i uslov samog njegovog razumevanja. Uvođenjem pojma fetišizma u analizu kapitalističkog poretka Marx je uneo momenat obrta i kritike koji se vezuje uz jedinu stvarnu, delatnu i istorijski perspektivnu energiju koja je u stanju da reši protivurečnosti tog poretka, uz borbu radničke klase. Ta izvorna „prevratnička“, tj. revolucionarna uloga marksizma može da bude sačuvana samo ukoliko on i dalje ostane nemilosrdno kritičan prema svemu uključujući i sebe samoga.

Jean-Marie Vincent smatra da su događaji u maju-junu 1968. godine u Francuskoj reafirmisali, potvrdili to radikalno-kritičko, antisklerotsko shvatanje marksizma: „Realni pokret radnikâ je pokazao izvanrednu subverzivnu snagu i u isti mah prouzrokovao izbijaenje mnogih društvenih protivurečnosti koje je savremena sociologija smatrala već odavno iščezlim. Zapadna društva su se tako pokazala kao mnogo krhkija nego što su to tvrdili njihovi ideolozi“ (315). Ta krhkost pseudo-stabilnog zapadnog kapitalizma odjedared je postala svakodnevna očiglednost. Njegova lažna stabilnost bila je, smatra Vincent, dobrim delom omogućena upravo tom ideologizacijom marksizma, otopljenjem njegove revolucionarne oštrice, njegovim integrisanjem i rasplinjavanjem u si-

stemu zvaničnih organizacija radničkog pokreta.

*

Mnoge interesantne stranice u svojoj knjizi Vincent posvećuje kritičkoj analizi Max Weberovih shvatanja. Suočavanje Weberove i Marxove misli ima, za njega, ne samo teorijski već i praktični interes. „Klasične“ Weberove osude socijalizma kao opasne, birokratske *utopije* u međuvremenu su postale ne samo osnovno ideološko oružje u borbi protiv socijalizma, već i realni, praktični izvor mnogobrojnih kontradikcija u svetskom socijalizmu.

Weberovim shvatanjima Vincent suprotstavlja Marxovu analizu i kritiku birokratizma u „Kritici Hegelove filozofije državnog prava“ i kasnijim radovima i na taj način pokazuje da postoji uska povezanost između kapitalizma i birokratije.

Državno-policijski birokratizam je osnovni garant za očuvanje integriteta datog kapitalističkog poretka. Visoko razvijene ekonomske forme kapitalizma neminovno proširuju, produbljuju i „unapređuju“ birokratske metode vlastitog organizovanja tako da birokratizam postaje stil poslovnosti, način „rada“ samog kapitala. Iz tog privilegovanog ekonomskog centra birokratizma (= Kapitala), koji je nesumnjiva *dominanta* kompleksnih struktura građanskog društva, preliva se na sve posebne sektore društvenog života i njihovu ukupnost ne samo birokratski „mentalitet“, već i sami birokratski mehanizmi kao vladajućim oblicima racionalnosti. Najzad, ukoliko ta univerzalna birokratizacija organizaciono potvrđuje osnovnu misiju koju Kapital ima u društvu, ona ujedno postaje agens i instrument njegovih fetiških ciljeva. Ekonomski vladajuća klasa u građanskom društvu ima „nasušnu“ potrebu da sva zbivanja

u van-ekonomskim sferama društva podredi, na „suptilan“ (npr.: liberalizam) ili sirov (fašizam) način, svojoj kontroli, odnosno svojim interesima. Na državno-političkom planu toj orijentaciji potpuno odgovaraju elitistička shvatanja koja favorizuju mistifikovane, harizmatičke vođe, a široko demokratsko učešće u političkim zbivanjima svode, u najboljem slučaju, na bacanje papira u nekakve kutije. Ni buržoasko pravo, prema tome, uzeto kao formalna i formalizovana jednakost i sloboda, „jednakost“ i „sloboda“ nejednakih i neslobodnih, nije ništa drugo do mistifikacija i potvrda nepravde kao fundamentalnog odnosa u tom društvu. „Po Marxu, tvrdi Vincent, ono bi dakle moralo da iščezne na isti način kao kapital, roba i Država“ (109). Ukratko, Vincent, ne potcenjujući pojavu i problem birokratizma u ne-kapitalističkim zemljama, s pravom smatra da birokratizam nije izvorno nekakva „opasna utopija“ socijalizma, kako je to mislio Max Weber, već da je on bio i ostao organizaciona alfa i omega feštičke realnosti samoga kapitalizma.

Nesumnjivo najspornije i najproblematičnije u Vincentovoj knjizi jeste njegov kritički stav prema aktuelnim tendencijama u marksizmu, pre svega prema frankfurtskoj školi. Adornova „negativna ontologija“ je, smatra Vincent, odličan primer kako jedna misao koja bi htela da bude „radikalno“ kritička može da podleže opasnosti apstraktnog, neodređenog, spekulativnog i razočaranog negatorstva. Pošto nije u stanju da individualizuje i konkretizuje istorijski moguće likove istine, onu negaciju koja je na delu i nesvodivo prisutna u pozitivnom, Adornova filozofija se u sebi određuje kao filozofija „radikalnog zla“. Adornov svet, taj mrak u kome su sve krave crne, je svet žrtvovanja, jer u njemu žrtva

voli, čak obožava svog dželata. „Život je posmatran sa tačke gledišta smrti, raspadanja, i jedino autentično iskustvo je iskustvo strepnje, odnosno bespredmetnog straha.“ (252). Dakle, to odbacivanje sveta kao nečega što je „aksiološki iracionalno“ i „radikalno neprihvatljivo“, uz estetski užitek pred raspadanjem, gubi potpuno iz vida onu stvarnu dijalektiku borbe između novog i starog, konzervativnog i revolucionarnog, njene taktičke i strateške zaplete i posredovanosti u konkretnom.

Istina, tvrdi Vincent, Adorno ne osuđuje zapadni racionalizam *neopozivo*, tj. bez nade u jedan mogući „pozitivni koncept racionalizma“. Ali ta njegova neodređena nada se temelji na jednoj još neodređenoj veri u konačno pomirenje čoveka sa čovekom i sa prirodom. Umesto da stvarne antinomije uma posmatra u stvarnim, društveno datim protivurečnostima funkcije saznanja (= nauke, ideologije, itd.) Adorno se zadovoljava apstraktnom dijalektikom Uma i Mita u kojoj se samo perpetuiru opozicija i dualizam „pozitivnog“ i „negativnog“. Zato se, na primer, „kritika hipostaziranog subjekta, koja je jedna od jačih strana Adornove misli, vrti u krugu, i neizbežno pokazuje kao lažna polarnost jedne nesrećne svesti i degradiranog sveta“ (254—5).

Primerbe koje navodi Vincent protiv „negativne dijalektike“ imaju nesumnjivu težinu. Međutim, ipak ostaje utisak da su one bar podjednako promašene koliko i opravdane. Navješću jedan primer: „Prema Adornu, kaže Vincent, proletarijat je sve ili ništa. On je ili subjekt istorije par excellence, čista negativnost koja realizuje obećanja filozofije, ili samo čista integrisanost u etablirani poredak, predmet neprekidnih manipulacija“ (255). Dopustimo da je reč o tačnoj interpretaciji Adorna. Da li bi

taj „radikalizam“, koji poznaje samo kretanje iz krajnosti u krajnost, bez posredovanja, bez prelaznih i prolaznih etapa-stupnjeva, bio naprosto — pogrešan? Ne bi li se pre moglo reći da on obeležava dve istina krajnje, ali zato sasvim *realne*, sasvim *istorijske* mogućnosti koje su stajale i stoje pred proletarijatom? Dakle, ako i prihvatimo da nam te krajnosti, lišene posredovanja, ne svedoče o celoj istini ili o istini celine, mi ipak možemo da ih prihvatimo kao granične situacije, kao horizonte, konture jednog problemskog totaliteta kojeg nijedna misao totalizacija, ma koliko konkretna, iznijansirana, u svojim posredovanjima bila, ne može da iscrpi do kraja. Može da izgleda paradoksalno, ali upravo Vincentova kritika boluje od iste one „boljke“ koju pripisuje Adornovim shvatanjima: ona je podjednako „radikalna“, samo u obrnutom smislu; ona odbacuje svaku krajnost i drži se umerenosti, „zlatne sredine“, posredovanja. Svaka *radikalna* negacija radikalizma i sama predstavlja jedan „sektaski“ tip radikalnosti. Marksizam je već dovoljno dugo bio žrtva dogmatske narcisoidnosti malih i velikih razlika da bi jedna takva politika bila dobra preporuka za budućnost.

*

Marxova dijalektička metoda shvata proces realizacije rada kao njegovu vlastitu suprotnost: proces derealizacije. Taj pojam derealizacije je, međutim, kod Vincenta dvoznačan: (1) Objektivnost koju rad kreira je, u kapitalističkim uslovima proizvodnje, njegovo vlastito ne-biće kao *kapital*; (2) ali ukidanje kapitala ne može da ima značenje povratka iz ne-bića u biće rada, značenje re-afirmacije Rada, već ukidanja ili prevladavanja i

rada i kapitala u proizvodnom ne-radu.

„Kritička nauka društva mora dakle da bude nauka o radu, proizvodnji, ali nauka o radu koji teži da se transformiše u ne-rad“ (350). Vincent je to shvatanje preuzeo od Pierrea Navillea, koga navodi: „Ne-rad nije neaktivnost, već aktivnost koja nema više cenu. Kao takva, ona postaje užitek, *Genuss*, zadovoljenje ljudskih potreba“. (De l'aliénation à la jouissance, st. 495: Pariz, 1957. god.)

Taj *utopijski* momenat Vincentove kritičke nauke o društvu, sadržan u negativnom pojmu ne-rada, nesumnjivo je, na različite načine prisutan u celokupnom Marxovom delu, u svim njegovim fazama. Ništa manje nisu prisutne ni suprotne, a-utopijske tendencije. Da li je tu samo reč o jednom graničnom pojmu čiji značaj se potvrđuje u korektivnoj i usmeravačkoj funkciji koju on vrši? Da li je reč o pojmu koji ima nekakvu regulativnu, ali nikako i konstitutivnu funkciju? Ili se radi naprosto o jednom, da upotrebimo Sorelov izraz, „Mitu sa subverzivnim svojstvima“? Ili pak o jednoj „obećanoj zemlji“ u koju ni Mojsiju ni „ostalima“ nije suđeno da bilo kada kroče?

Jedno je sigurno: rad, u onoj meri u kojoj nam se on javlja kao spoljašnja prisila, dakle od *početka* do *kraja*, ne donosi čoveku sreću i zadovoljenje. Naravno, čak i u takvom radu čovek je u stanju da pronađe, otkrije, ma koliko skučen, ipak izvestan prostor slobode, pa prema tome i sreće. Ali to odstupanje samo potvrđuje pravilo. Ta negativna istina, istina ne-rada, negacije rada, u vremenu u kome živimo, je odsudan pokretač svih istinskih revolucionarnih težnji, svih progresivnih ljudskih i društvenih metamorfoza. Oslo-

bođenje od rada (prisile) nije i nikada neće biti samo rezultat visoke produktivnosti, već uvek i radikalnog ili manje radikalnog zahvata u proizvodne,

ljudske odnose koji teže institucionalizaciji i perpetuiranju fenomena prisile.

Milorad Belančić

ACCARINO, Bruno: NOTE SU ANTAGONISMO E PRODUZIONE IN KRAHL (Bilješke o antagonizmu i proizvodnji kod Krahla) — Aut Aut, br. 145—146/1975.

1. Verujem da, usprkos brojnim izravno političkim ili borbenim optužbama, Krahlove ogleda (H. J. Krahl, *Costituzione e lotta di classe*, tal. prijev. S. De Waal, Milano, Jaca Book, 1973. — Ustav i klasna borba) treba prihvatiti i pristupiti im kao doprinosima teorijskom marksizmu. Uostalom stupanj i oblici sadejstva između priznavanja Marxove misli i „kričkog” marksizma i iskustva SDS i studentskog pokreta u Njemačkoj, dosta se jasno ukazuju i čine nepotrebnim nasilno i neposredno „političko” tumačenje. Nedovršenost ovih ogleda i njihova katkad nepregledna neformalnost nalažu nam takođe da ostavimo po strani ona teorijska izlaganja koja jače sažimaju pravac kretanja tog novog tumačenja Marxa te pritiske i poticaje proistekle iz političkih događaja u njemačkom pokretu. U polemici s Habermasom i u pozitivnom prijedlogu da se ponovno postave neka čvorišta revolucionarne teorije, čini se da *Proizvodnja i klasna borba* (po kronološkom redu jedan od posljednjih ogleda) zadovoljava ove zahtjeve i da može poslužiti kao uzorak za provjeravanje nekih tema.

2. „Odnos između kritike političke ekonomije, kao kritičke teorije kapitalističke proizvodnje, i historijskog materijalizma kao teorije revolucija i klasne borbe, postao je problematičan. Ta problematika nije postavljena u Marxovom sklopu odnosa između proizvodnje i klasne borbe, koja polazi sa

stajališta generičke povijesti. Ono što treba razmatrati jest rascjep koji se dogodio između kritike političke ekonomije i teorije revolucije. Ne treba ponovno dovesti u pitanje „odnos proizvodnje i klasnu borbu onako kako je to učinio Marx, sa stajališta generičke povijesti”, nego povezivanje te okosnice i pojavu nekih nedostataka u njoj: 1) u odnosu između buržoaske i proleterске revolucije dvojbeno je da li je Marx uspio postignuti i pribaviti odgovarajući historijski pojam proleterске revolucije; 2) odnos između društvenog bića i svijesti, ili pak, kroz zglob apstraktnog rada i oblika vrijednosti između kategorije i društvene stvarnosti; 3) postavlja se „problem je li Marxu uspjelo odrediti dijalektiku, odnosno društveni rad, ne samo kao nesreću koja valorizira kapital, nego i kao proizvodnu snagu oslobođenja koja negira kapital; odnosno je li u Marxa pokazano da proizvodne snage kao takve predstavljaju isto tako sredstva oslobođenja. To jest, je li Marxov metakritički postupak uspio integrirati oslobodilačku snagu rada u kritici političke ekonomije u jedan kritički oblik sistema, je li na taj način uspio zatvoriti kariku koja služi kao posrednik sa ustrojstvom klasne borbe, revolucionarnog subjektiviteta proletarijata organizatora?”

Na posljednje bi pitanje trebalo odsječno odgovoriti da Marx u tome nije uspio; no i

da je dobro učinio što to nije pokušao. Ipak vrijedi truda ukratko se kritički osvrnuti na prvu i treću točku, pozivajući se na drugu (odnos između svijesti i društvene strukture) samo sporadično i radi dopune.

Dakle, sigurno je neprihvatljivo (i ne bi mogla naći oslonca u Marxu kritičaru političke ekonomije, nego, uglavnom i uz mnogo ograda, u Marxu historiografu) tvrdnja prema kojoj se kod Marxa dijalektika buržoaske i proleterске revolucije pretvorila u apriorističku metafiziku nemoćnu da razgraniči drugu (revoluciju — op. prev.) od prve; dok je zavjereničko uvjerenje da bi se ta granica trebala smjestiti u oblik i stupanj svijesti koji prate revolucionarni prijelaz, neosnovano i nabijeno posljedicama. („Samo u proleterскоj revoluciji ljudi stvarno nauče da svjesno stvaraju historiju”). Marxu nije potrebno da „tok buržoaskih revolucija” projicira na „tok proleterских revolucija”, zato što analiza kapitalističke proizvodnje jest Marxova teorija revolucije. Rascjep koji je Krahl zamijetio teško se može locirati u odnos između kritike političke ekonomije i teorije revolucije, a prije bi se morao smjestiti u samu kritiku političke ekonomije, prema tragu na kojem Krahl mnogo insistira, određenja antagonističke prirode upotrebnih vrijednosti. No tu se u interpretativnom okviru počinju primjećivati pukotine, zato što je Marxova historičnost puno stroža od oblika historičnosti na koji se poziva Krahl; i zato što, da to kažemo u obliku pogrešnog zaključivanja, kritika političke ekonomije u pravom smislu riječi ne izgrađuje društvo „s aspekta njegove promjenljivosti” nego s aspekta njegovih vladajućih odnosa.

Rušenje apriorističkog modela koji su, po Krahlovoj ocjeni, zbijeni buržoaski i proleterски revolucionarni proces,

obavlja se pomoću točnog određivanja *differentiae specificae* historijske dijalektike koja upravlja drugim revolucionarnim procesom. Žrtvovati njegovu diferencijalnu povijesnu gustinu isto je što i modelirati prema toku buržoaske revolucije i njezinom slijepom karakteru (to upravo druga priroda podržava revolucionarni prijelaz, još sasvim *politički*, buržoaske klase, onaj antikapitalistički proces kojega se alternativne crte sabiru u ponovnoj integraciji svijesti proletarijata o tome da je on tvorac povijesti. Marxov preostali objektivizam (a nije samo preostali; valja pretpostaviti da je i sistematičan, ako se izravno prekida veza između historijskog materijalizma, koji je Krahl, vjerujem vrlo pogrešno, poistovjetio s teorijom klasnih borbi, i kritičke analize političke ekonomije), izbjegava pitanje o specifičnim obilježjima i sadržajima oslobodilačkog procesa, pošto njegovim protagonistom smatra proletarijat. Ali, maksimalna historičnost preokreće se u maksimalnu ahistoričnost: pošto je buržoaskoj revoluciji oduzeta funkcija koju Marx nije osporavao i koju je nehotice slijedio, modela revolucionarnog prelaska, parametar oko kojega je moguće reorganizirati diferencijalne crte, ahistoričan je par excellence: to je svijest subjekata povijesti. Nakon što je prevladana slijepa prirodnost koja još prati i strukturira revolucionarni proces kojim upravlja progresivna buržoazija (ali, strogo uzev, slijepa prirodnost se definira samo unutar kapitalističkih koordinata: dakle u jednom logičko-povijesnom kontekstu koji ne razmatra prisutnost revida — koja je sada već sama povijest kodificirala — prekida i prijelaza u kojima još prevladava druga priroda, a odsutna je svijest o oslobodilačkim interesima koji utemeljuju legitimost revolucionarnog procesa.

Dosta je očito da Krahl postupak treba da izvrši više od jednog nasilja nad Marxovom teorijskom osnovom i to u dosta tačno određenom smjeru filozofije povijesti, ako se pod filozofijom povijesti, bez manjih teškoća, može shvatiti teorijsko područje koje je obilježeno preuzimanjem nepromjenjivih pojmova na kojima, i s obzirom na koje se defini- raju povijesni oblici: u našem slučaju, svijest agensa povijesti i svijest one „generičke povijesti” kojih bi se Krahl teško mogao odreći, a da ne prekine druge i to ne irelevantne veze i pupčane vrpce s mladim Marxom. Pa ipak, sam je Krahl dobro vidio kako su „buržo- aske predodžbe o emancipaciji, pod pojmom pravedne nadni- ce, prodrle u svijet političkih i povijesnih predstava radničke klase, osobito njemačke”. No teško je složiti se s tim da je tu pokretački mehanizam dat time što je izostavljeno ispu- štanje revolucionarnog subjek- tiviteta i njegovih novih sadr- žaja. Mehanizam je mnogo ti- pičniji: parola na koju upozora- va Krahl (pravednost nadni- ce) odražava konformiranje re- volucionarne teorije s ideolo- gijom o ispravnosti razloga za razmjenu radne snage. Opće- nito govoreći, on izražava sve- ukupne uvjete kojima oblici vladajuće svijesti (u našem slučaju oni koji se tiču ideo- logije distributivne pravde) na- mjeću teorijskoj razradi i ra- zinama svijesti klasnog protiv- nika. No svijest kao nepromje- njiva povijesna činjenica koju proletarijat ima priliku promi- jeniti, i sama je načelo do ko- jega se može doći samo u bur- žoaskom svijetu, ili pak u de- historiziranom obliku u kojem se potvrđuje u vladajućoj ideo- logiji, na području koje nije definirano društvenim formaci- jama, a ponajmanje kapitali- stičkom društvenom formaci- jom. Jasno je da je u drugom slučaju nužna pozamašna doza antropologizma: odnos između

čovjeka, svijesti i povijesti, osim mogućih kombinacija (va- rijanti), dijeli sve povijesne e- pohe. Njegova specifična vre- menitost ulazi u igru samo kad je proletarijatu ponuđena mogućnost, koju je kapitalistič- ko društvo dovelo do sazrije- vanja, da ponovno poveže niti odnosa koji su nasilno razvr- gnuti buržoaska revolucija i ka- pitalistički zakon lišavanja svi- jesti društvenih subjekata.

Moj je dojam da se kod Krahla povrhnutosti artiku- liranja teorije o klasnoj svi- jesti koja ne bi bila modelirana prema lenjinističkim kategori- jama, nametnuo jedan filozof- ski prius odnosa između svi- jesti i povijesti koji je, međutim, prema Marxu, nezakonit, i na razini analize kapitala ne na- lazi odgovarajući pandan te odaje pogubnu djelotvornost kategorija mladog Lukácsa. Taj drugi moment koji služi kao sastavna karika između skice teorije o revoluciji i ponovne formulacije Marxova pojma ra- da, na svom vlastitom putu doista nalazi jedan drugi po- jam koji nikako nije neudržan, pojam uma koji u okviru kri- tike spoznaje služi kao *pendant*, onoj svijesti koja se na- protiv čini smještenom na pri- jelazu između društvenih agen- sa i povijesnog procesa. „Teo- rija spoznaje nije neka for- malna teorija o znanosti, kako to hoće pozitivizam, zato što ona opet uvlači konkretni ljud- ski subjekt, odnosno individua- ciju i subjektivaciju kao sre- dišnji oslobodilački interes uma; valja pomisliti na Kan- tovo pitanje koje jasno razli- kuje filozofiju povijesti i posre- duje između teorije i prakse: „Čemu se mogu nadati?”. Po- navlja se stara Lukácseva dvo- smislenost o povijesnim pro- cesima koji, premda proturječ- no, stupaju prema punoći uma. Međutim, iz začaranog kruga samooslobođenja uma se ne iz- lazi. Oslobodilački interes uma s druge strane umnožava svoje kreditne papire budući da fun-

cionera kao posrednički oslo- nac između teorije i prakse i garantira ne-proizvoljnost (iz- vansubjektivnu zakonitost) re- volucionarnog prijedloga.

Opredjeljivanje protiv antro- poloških utemeljenja ili perzi- stencija, uostalom, bilo bi još uvelike nemotivirano u toj toč- ki, kada se u Krahla ne bi mogli prepoznati mogući poli- tički ishodi kritičkog i anali- tičkog ustrojstva. Još se jed- nom može početi s više teorijske razine i, možda, još vidljivije okrunjene uspjehom. To je po- lemika s Habermasom: Krahl odbacuje Habermasovo razdva- janje instrumentalnog i komu- nikativnog djelovanja (ili pak između rada i interakcije) te optužbu prema kojoj bi Marx u samom momentu rada dao redukciju društvene prakse, što je kod Habermasa poistovje- čeno s logikom instrumentalne djelatnosti ili logikom tehnike. Prema Habermasu, na toj je osnovi takođe neizbježno da sfera komunikacija i intersub- jektivnog djelovanja te razno- like ljestvice društvenih odno- sa između ljudi bude isklju- čena iz Marxove teorije i žrtvo- vana u korist jednog prostog prisvajackog odnosa prema pri- rodi. To iskrivljavanje Marxo- ve teorije dopušta Habermasu da postavi dvije grupe jed- nadžbi: 1) rad = instrumen- talno djelovanje = logika teh- nike; 2) interakcija = oslobo- dilačka praksa = (auto)reflek- sija = kritika ideologije. Od ograničavajućeg prihvaćanja Marxove pojma proizvodnje (koji uvijek obuhvaća rad i podjelu rada potiče Habermaso- vo naglašavanje distributiv- nih iskrivljavanja, koja se po- dudaraju s „kategorijalnim” ili „institucionalnim” okvirom kapitalističkog poretka, i pri- jedlog za političku praksu ko- ja teži osvajanju i učvršćiva- nju „područja slobodnih od dominacije”, oblikovanih pre- ma logici prvog buržoaskog parlamentarizma i ojačanih ti- me što su lingvistička i dijaloš-

ka komunikacija u zaklonu in- strumentalne akcije radnih pro- cesa i proizvod jedne oštre kri- tike pozitivističkih ideologija koje su nataložene u modernoj znanosti.

Ono što Krahl vrlo efikasno definira kao Habermasovu „de- materijalizaciju” društvene prakse — oduzimanje materijal- nosti interkomunikativnom dje- lovanju i razdvajanje rada i podjele rada koje iz toga pro- izlazi — može nastati samo iz pretpostavljanja jedne antro- pološke činjenice: „Habermas ... zanemaruje načelo progresivno-retrospektivne historio- grafije prema Sartreovoj ter- minologiji — pa stoga Marxa tretira kao antropologa zadub- ljenog u generičku povijest ko- ja izgrađuje povijest *ab ovo*. To dovodi do instrumentalne i dehistorizirane upotrebe poj- ma rada...” Opet uvodeći Mar- xovo historiografsko načelo o sposobnosti objašnjenja koju razvijenija društvena formaci- ja posjeduje u usporedbi s „či- tavom historijom” i samim njezinim proizvodnim momen- tima, ponovno se stvara mo- gućnost da se rad situira u jed- nu dimenziju koja nije dehis- torizirana. Međutim, činjenica je da antropologistički porok ne prestaje biti to što je u re- trospektivnoj i (ili) teleološkoj verziji. Uzlazno kretanje koje je Habermas uobličio — gene- rička povijest kao povijest ra- da — sigurno je neobranljivo i zabrinjavajuće antropologistič- ki: ali time što Krahl vraća ra- du unutrašnju dvostrukost (ko- ja odražava dihotomiju izme- đu konkretnog i apstraktnog rada), proizvodnju prometnih vrijednosti razmjene razumije- va kao intimno alternativnu ljudskoj djelatnosti proizvod- nje materijalnih bogatstava i upotrebnih vrijednosti. Gene- rička povijest premješta se u rekonstruktivni (retrospektivni) okvir i tobože prihvaća da se potčini kapitalističkoj društve- noj formaciji i apstraktnom radu kao polazišnim točkama,

ali u stvari služi kao svjetionik za označavanje skretanja do kojih je došlo uvođenjem oblika razmjernosti proizvođača.

3. „Aktuelnost *Povijesti i klasne svijesti*, i zbog toga što su je prihvatili protestni politički pokreti u zapadnoj Evropi, sastoji se u otkrivanju one dimenzije marksizma koju je pokopala II internacionala: oslobodilačke dimenzije subjektiviteta” (str. 240). Ako je točno shvaćeno to neopaženo širenje povijesnih uvjeta za sazrijevanje revolucionarnog subjektiviteta u uvjetima izbjivanja (oslobađanja) jedne općenite subjektivnosti, prijelazi koje obavlja Krahl ponajpre su obavezni. Kada se proces postvarenja društvenih odnosa stavi u položaj alternativan subjektivitetu, usporedba nekog pokreta koji je nabijen historičnošću s jednim *pruis*-om koji je obrnuto, siromašan historičnošću (svijest: značajno je da kategorija „otuđenja” bude shvaćena kao *pendant* „polazeći od svijesti” o postvarenju kao njezinom objektivnom korelatu; dok bi otuđenje moglo biti, naravno, ne iscrpno nego u prvom redu historijska i znanstvena činjenica odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju) poremećuje neke teorijske granice: između teorije svijesti i teorije društvene *dislokacije* mreže kapitalističkih odnosa, analiza fetišizma sve se odlučnije povija prema prvom dijelu. I tamo gdje utvrđivanje studija fetišizma ostavlja za sobom jednostavno kruženje i stiže do trajnog obrasca i mehanizma podjele društvenog viška vrijednosti, Krahl je teško izostaviti parametre koji su izvan epistemološkog istraživanja u uskom smislu riječi, zato što mu je teško misliti da revolucionarni subjektivitet povećavaju *Träger*-i društvenih odnosa, a ne i „*generička*” *dimenzija* (u smislu mladog Marxa). Te bi se dvije komponente morale spojiti: ali

generičko biće obdareno sviješću slobodno je od uskog pozivanja na kapitalističke odnose *proizvodnje*. Pa ipak, dosta je jasan mehanizam koji koči Habermasovu analizu: oblici svijesti mogu se beskrajno inventarizirati, a da se kroz njih ne nazre horizont kritike kapitalističke dominacije. Krahl opaža da je nužno završiti s kruženjem i prijeći na odnos između proizvodnje i antagonizma, ali ga nerazriješeni humanizam usmjerava ka pojmu proizvodnje koji pohranjuje kapitalističko valoriziranje i bez ostatka se poistovjećuje s jednostavnim radno-prisvajackim odnosom.

Nema smisla izvlačiti općenite zaključke (nedostatan frankfurtski ukus za tematiziranje kapitalističkog procesa proizvodnje). No ipak tu ostaju nepotpune kako kritika Habermasa, tako i — politički mnogo vitalnija — kritika lenjinizma. U prvom slučaju odbijanje da se izoliraju distributivni odnosi teži ponovnoj afirmaciji dominacije proizvodnje, ali u stanovitoj vrlo specifičnom smislu Krahl je cilj povezivanje oblika društvene prakse i (nužnosti) političke prakse. Odstranjivanje valoriziranja „kategorijskog okvira” na kojem je Habermas insistirao (kao srazmernog razini intersubjektivne sfere raspodele) znači vratiti se ne dinamičnom unutrašnjem podređivanju društvenoj reprodukciji, dinamici čije marksističke granice Habermas kao revizor teorije vrijednosti mora nužno odbaciti, nego jednostavnom radnom procesu i tipu produktivnosti koju on izražava. Krahl jadikuje nad jednostranošću Marxova određenja proizvodnog rada kao rada koji stvara vrijednost i nad potiskivanjem intelektualnog (proizvodnog) rada koje otuda proističe. „U Marxovoj teoriji o klasama temeljne kategorije kapitalizma, odnosno najamni radnik, kapitalist i zemljoposjednik, nisu posredovane političkim klasama; šta-

više, pretežno određenje proizlazi iz objektivnog smještanja u proces proizvodnje. Objektivističko određenje klase, pripisivanje tih klasa procesu proizvodnje, ima dvostruku posljedicu: revolucionarni se subjekt svodi na industrijski proletarijat i ne postoje svjesne kategorije koje su pokazane kao valjane jedino u utemeljavanju ‘klase po sebi.’”

Ne treba u cijelosti preskočiti Habermasovo stajalište nego parcijalnost društvenog subjekta na koju se on poziva i na koju se oslanja. Kod Habermasa jedinstvo distribucije kao plana uobličavanja revolucionarne prakse određuje jedan osakaćeni subjekt (intelektualci ili proizvođači etičnosti) i jedan lažni protivnik (pozitivistička ili fetišizirana znanost), kod Krahla se „proizvođači etičnosti” ne prilagođuju položaju proizvođača vrijednosti prema tradicionalnom smjeru puta (o kojem je studentski pokret ponovno pokrenuo raspravu) individualne klasne izdaje, nego su obrnuto proizvođači vrijednosti oni koji se pokoravaju normama što ih diktiraju proizvođači etičnosti. Društveni se subjekt totalizira. A svijest ostaje temeljno pravilo. Proizvođač etičnosti ukazuje proizvođaču vrijednosti na ograničenost njegova klasnog položaja: „Kada bi se razvila ‘negatorska’ strana rada, odnosno ona koja razara kapital, tada bi svi oni koji surađuju u ‘proizvodnji’ etičnosti ‘pripadali revolucionarnoj klasi’”. (ibid.)

Jednostavni objektivni položaj u procesu proizvodnje, osim što osujećuje elemente svijesti o položaju klase, sprečava i eksploziju oslobodilačke ‘negativnosti’ koja je sadržana u radu (to jest, prema politički vrlo opasnim uzorcima, eksploziju oslobodilačke negativnosti koja je sadržana u ekspanziji proizvodnih snaga), budući da Marxova jednadžba proizvodnost = proiz-

vodnost vrijednosti ostaje unutar sa stajališta kapitala. Sada se o tome treba sporazumjeti: Marxovo analitičko stajalište jest i bez sumnje mora biti stajalište kapitala, odnosno stajalište koje je epistemološki adekvatno vladajućem materijalnom odnosu i oblicima koje on utiskuje totalitetu društvenih odnosa. No ne postoji nikakav prostor za referencu (pojam rada kao intervencija nad prirodom) ili za manevriranje koje je dopušteno učenjaku: proizvodnost je proizvodnost vrijednosti zato što ne postoji nikakav oblik kapitalističke proizvodnje koji ne bi bio reproduktivan ili ne bi povećavao početnu vrijednost. Put Marxova tumačenja tu nije važan: radni proces koji još nije podvrgnut kapitalističkom valoriziranju, kao takav još nema vlastite historičnosti i vlastite vremenitosti, stoga je irelevantan za ciljeve izgradnje modela kapitalističke proizvodnje. Kada bi se stajalište koje bi bilo alternativno kapitalu moralo i moglo ustanoviti kroz subjektivnu negaciju djelovanja dominacije uvedene podređivanjem društvenih proizvodnih snaga mehanizmu valoriziranja, ili spašavanjem oslobodilačkog potencijala koji je izražen ukupnim slojem društvenih radnika koji ne proizvode vrijednosti, problemi klasne borbe bi se doslovce smanjili na polovinu. Istina je da Krahl, *leader* pokreta njemačkih studenata, te oštar i strog kritičar bujanja svjesnog korporativizma pokreta (vidjeti tumačenje pobuda antiautoritarnog protesta kao nostalgije za pravednošću izgubljene razmjene ekvivalenata između intelektualaca i kapitala) podliježe dražima polivalentnosti (barem je atribut svijesti neminovan) proizvodnje etičnosti i možda upada u zastarjelu grešku da radnoj snazi naznači obavezan put koji je djelo intelektualaca (premda su oni u društvenom po-

gledu bliži radničkoj klasi nego u prošlosti). Na proletarijat djeluju čuvari svijesti iste vrste, samo na poseban način: ne više u pukom birokratskom obliku transmisije svijesti izvana, nego u obliku *spontanog sticanja* onoga što proizvođači sticanja onoga što proizvođači etičnosti već posjeduju, a što položaj *Träger*-a odnosa u proizvodnji ne može *sam po sebi* dovesti do sazrijevanja.

To je stari Lukácssev plan: ponovno sastavljanje znanosti i klasne svijesti integralni je dio jedne oslobodilačke perspektive. Između revolucionarnog prava uma i svijesti o jedinstvu povijesnog procesa nema kontinuiranog rješenja. U Lukácsa se više puta uvodi izmučeni lik partije i remeti savršenu ravnotežu: kod Krahla nedostaje i ta posljednja zapreka. Tada je moguće formiranje klasne svijesti tumačiti kao pamćenje (*Erinnerung*) nasilja počinjenog prvobitnim razvlaštenjem i odvajanjem sredstava za proizvodnju; logika valjanosti (*Geltung*), to jest logika sadašnjih utvrđenih odnosa koji prikrivaju takvo porijeklo, dopušta da se u iskustvu izrabljivanja nazre onaj genetski proces otimačine kojega je vrhunac proizvodni položaj viška vrijednosti. Ponovno posvajanje tog procesa i raskrinkavanje logike valjanosti pokreću proces formiranja klasne svijesti. Ali nije shvatljivo zašto taj proces mora biti tako indirektan i tako malo „materijalan“, i zašto radna snaga mora ponovno sebi predočiti nasilje prvobitne akumulacije, kada je njezin odnos ne-ekvivalentnosti s kapitalom tako potpuno i iscrpno projiciran u eksploatorskom odnosu. Možda su strah od jedne odvojene znanosti i želja da se ukaže na zajednički nazivnik za sve proizvođače (svijest) odigrali u tome ružnu ulogu: logika valjanosti razumijeva se kao fetišistički mehanizam prikrivanja postanka (osobito ak-

tivan na planu cirkuliranja i raspodjele), ali ne kao objekt epistemološke intervencije. Marksizam nije kritičan zato što se ne da zasljepiti vrijednim veličinama („valjane“ i kristalizirane datosti), nego zato što ponovno upućuje na društveni subjekt koji je sposoban da otkrije da je protagonist tog povijesnog nesklada uvedenog buržoaskom revolucijom i kapitalističkom svojinom i, također mogući protagonist ukidanja tog nesklada. Jasno je da se na planu zahtjeva radi o tome da se proizvođačima pripiše kako razina znanstvene kritičnosti (rascjep položaja „valjanosti“) tako i razine praktične kritičnosti: u tom je jedinstvu Krahlov antilenjizam. No praktična kritičnost, odnosno borba protiv kapitalističkih proizvodnih odnosa, nekorisno se zadržuje, podvrgava se teškome nasilju u značenju svijesti i ostaje djelomična žrtva jedne bitne, rekli bismo s Krahлом, „dematerijalizacije“.

Vjerojatno se suviše, i to suviše općenito, insistiralo na idealističkim tragovima mladog Lukácsa jer se još mogla rekonstruirati poneka ozbiljna nit imanentne kritike: pa ipak trebalo bi da hegelovski zaostaci i nasljeđe prestanu da izazivaju jezu i načine malo više mjesta problemu povezanosti sudbine proizvođača za kategorije koje još nisu materijalistički utvrđene i historizirane: to su s jedne strane čovječnost i imanentna racionalnost povijesti s druge. Isto tako teškim bi se pokazalo da se objasni kako oblici preokretanja ekstremizma ljevice mogu poslužiti kao krstionica za mnoge oportuniste. Veoma velika osjetljivost talijanske ljevice na *artikuliranje* jedne historicističke orijentacije sračunate na procesualnu istovjetnost povijesti i uma, orijentacije koja je obilato sačuvana u rukovodstvima i u praksi povijesnih organizacija talijan-

ske radničke klase dopušta nama više nego Krahlu da načinimo moguće izlaze kao i one koji deluju na izvjesna filozofska opredjeljenja.¹ Dvojbena je da li bi tumačenje „krizne povezanosti“ kao rastuće proturječnosti između podruštvovljenja kapitala i privatnosti prisvajanja moglo ikako biti korisno u Italiji: kod Krahla je valoriziranje tog faktora krize popraćeno jednim osobitim tumačenjem dinamike proizvodnih snaga.

Kod Lukácsa se ne drži sve, nego se sigurno drže temeljne filozofske opcije. U tom je okviru diskutabilno, da bi se antilukačizam i antihegelizam morali podudarati. U Lukácsa, a katkada i kod Krahla, Hegel je izraz restrukturiranja i nepopravljive krize Kantovog subjektiviteta, ali ne i moment *apsolutne* krize subjektivnosti. Referencijalni okvir ostaje pokriven tim odnosom subjekt-objekt, o čijoj je funkcional-

nosti Hegel posijao ozbiljne sumnje. Marksizam se vjerojatno više slaže s razaranjem nego sa spašavanjem antikapitalističke funkcije subjektivnosti. Ali, s jednim izborom koji bi Krahл definirao kao objektivistički, otvara se mogućnost da se ukaže na subjektivnost (svijest radničke klase, koja se rađa u sudaru s otimačinom viška vrijednosti, sigurno ne u sudaru s trgovačkim i razmjenskim postvarenjem) i objekt (kapital), koji su nabijeni povijesnim određenjima i valjani samo za kapitalistički način proizvodnje i u njemu. Teorija revolucionarne subjektivnosti utoliko je korjenitija (to jest utoliko *točnija*) ukoliko je radikalnije uspjela da se oslobodi miraza jedne svijesti koja se jednostavno objektivizirala u povijesnoj formi i koja je kao takva tuđa proletarijatu kao klasi.

Prevela Sonja Knežević

BLOCH, Ernst: KARL MARX, Il Mulino, Bologna, 1972, Problemi del socialismo, 13—14/1973, str. 247.—249.

Knjiga nemačkog filozofa Ernsta Bloha o Karlu Marksu predstavlja zbirku eksplicitnih stavova koje je Bloh prihvatio u toku svog rada; pošto su to elementi, precizna konfrontacija jednog filozofa današnjice sa onim koji je i zapravo prvi negirao filozofiju, to je ujedno i interni dijalog sa filozofijom, o njenim uslovima i perspektivama. Neke rasprave potiču iz pojedinih momenata delovanja Bloha u periodu od punih dvadeset godina. Pa ipak, od uvodnog izlaganja — koje je održao na univerzitetu u Lajpcigu maja 1949. godine, do teksta jednog predavanja koje je održao 1968. godine povod-

dom 150-godišnjice Marksovog rođenja, ovog nemačkog filozofa zaokuplja jedinstvo tema i još više težnji.

Pitanje koje nas tišti jeste, međutim, u sledećem: kakva bi trebalo da bude filozofija nakon Marksa? da li bi je trebalo negirati, ili eliminisati? kakvu bi ispravnu interpretaciju trebalo da damo Foerbahovoj danas već mitskoj tezi u kojoj se tvrdi da svet više ne bi trebalo objašnjavati već ga menjati? To sučeljavanje u spisima Bloha ostaje potpuno unutar njegove misli u njegovog razvoja. Marksova misao predstavlja tačku zaokreta ili bolje reći tačku totalnog pre-

¹ U tom pravcu vidi A. Asor Rosa, *Note sul tema: intellettuali, coscienza di classe, partito* (Bilješke o temi: intelektualci, klasna svijest, partija) (1971) u *Intellettuali e classe operaia*, Rasprave o oblicima jednog historijskog sukoba i o mogućem savezništvu, Firenze, La Nuova Italia, 1973.

loma koju filozofija pamti od Sokratovih vremena do danas. Tačku sa koje se filozofija budućnosti zamenjuje ili otpočinje da zamenjuje u filozofiju prošlosti, u osmišljavanje fenomena i njihovo memorisanje. Perspektiva Marksa, koju nam nudi Bloh, predstavlja totalitet diskusije, preciziranje jednog ideološko-humanističkog stava koji svesno zapostavlja elemente naučne analize; to je sučeljavanje sa jednim objektivnim svetom koji konkretno realizuje istorijski materijalizam, a ne svodi se prema našem mišljenju, samo na razgovor o njemu. Bloh nam predlaže gotovo uvek mladog Marksa (da bi se zadržao unutar altiserianskog razlikovanja); navodjenja su, u stvari, najvećim delom iz *Političkih spisa mladog Marksa i Ekonomske-filosofske rukopisa iz 1844. godine*. Ako je danas u izvesnom smislu od izuzetnog istorijskog i strukturalnog značaja jedna sasvim jasna analiza, političke misli Marksa i njenih derivacija (misli, koja se najčešće uopštava, ili se smatra prevaziđenom, ili se svodi na ekonomicizam i negira) onda takvu analizu treba učiniti sa sasvim drugog stanovišta od onog Blohovog, čisto filozofskog, koji se nikada ne sučeljava sa kompleksnošću društvenih oblika i njihovom materijalnom autonomijom, već ih uvek svodi na diskusiju. Bloh se svojim stavom izlaže opasnosti da previde ako ne i da prenebregne, skok kojeg je Marks nametnuo svakom napisu i analizi u odnosu na poredak stvari (da iz pojma nastaje materija); ne prihvatati takav skok (u čemu se sastoji materijalno opredmećenje Bloha? u filozofskoj raspravi) znači povratak na poredak reči *verbum*, moćnu karizmu koja preskače i nadmašuje i udahnjuje život oštirini i rasturenosti materijalnog bitka sveta i njegove inercije, ukoliko je tačan prin-

cip kretanja u jednoj dimenziji „filozofije za život“, nasuprot „filozofije za smrt“, što predstavlja teren svih buržoaskih ideologija krize, i na taj način spašavati realnosti svaki-danšnjice, i to ne kao integrisane i otuđene, već kao simp-tome želje za otvaranjem (prigušenost i tendencija) onda to treba da nađe materijalne formulacije i da se orijentiše ka sve kompleksnijim društvenim posredovanjima a ne uopštavanjima kao novom nadanju i novoj istini, koje odvođe ka arhitipu; na tom nivou i oslobođenje onoga koji je rasparao mrtvačko odelo buržoazije (svoga bića buržujski rođenog, svog greha), apsolutno oslobođenje u radosti, može da se iskaže kao veoma blisko toliko preklinjavanom očajavanju, čijim se negiranjem krenulo; ili barem moglo bi da bude osuda sopstvene nemoći i usamljenosti (samoljublja).

Ko je Ernst Bloh? Moglo bi se reći da je on, uprkos sebi samo poslednji hegelijanski filozof. Takva je njegova matrica, njegovo obrazovanje u staroj Nemačkoj, koja još ne poznaje pozitiviste „buržoaske epigone“ kako će ih nazvati Bloh, jer i ne znajući ponavljaju Hegela, verujući da će stići ko zna gde. Njegova kritička moć sadržana je u dubokom poznavanju i oceni, punoj divljenja, hegelijanskog sistema i njegovih mogućnosti koje još nisu izražene, koje su još neostvarene a novi ih filozofi samo upražnjavaju, verujući da su jedino oni kritičari koji mogu da odlučuju i da budu definitivni grobari. Svest o tome da kulturne i društvene forme odražavaju posebno hegelijanski sistem, prema osećaju posledice radikalnog zaokreta, kojeg je izvršio Marks; koegzistencija dva navedena momenta (koegzistencija koja je bila prisutna još u Lenjina i u njegovim objašnjenjima Hegela, kao i u njegovoj preradi Države, a da i ne govorimo još o

Staljinu i Toljatiću) čine srž Blohových razmatranja. Shvatiti ga kao hegelijansku dijalektiku to bi posedovalo svoj materijalni i politički *ubi consistam*, odnosno odgovaralo bi svom vremenu; upravo kao da to i nije ideologija, laž i falsifikovanje realnog (iracionalnog, da je tako nazovemo i likvidiramo je sa Lukačem) pa kad bi čak imalo jasnu viziju problema i otvorenih protivrečnosti u odnosu na buržoasku kapitalističku državu, postajući na taj način glavni instrument vladajućih klasa. Blohu se takvo objašnjenje čini jasnim, nakon krize marksizma i njegove prve realizacije: to znači, nakon osnivanja Prve socijalističke države i jasnog pomaljanja problema koje marksizam još nije rešavao kao i ponovne pojave starih formi s kojima mora da se nosi, a često i da im se prilagođava. Jedino priznavajući takva ograničenja i protivrečnosti „nove današnjice“ možemo doći do realne (ne ideološke) likvidacije Hegela i njegove države, a da ga na neki način ne ponavljamo. Otuda i zadatak da se istražuje „racionalnost iracionalnosti“ i to ne radi definisanja društva kao integrisanog sistema (pravac frankfurtske sociologije), već da bi se shvatila a potom uništila prošlost koja još uvek rezistira u onome što se veruje da predstavlja budućnost. To je posao onog ko je postao filozof, uprkos samom sebi i svakodnevnoj realnosti koja ga okružuje, to je posao onog ko je urođen u metropolu, a da to i nije sam izabrao, koji je u njoj zarobljen kao i slikari ekspresionisti, kojima je Bloh bio veoma blizak, koji pokušavaju da nametnu život onima koji su njima nametnuli smrt.

Postavlja se pitanje da li smo suočeni sa poslednjim predstavnicima buržoaske *Kulture* ili nove dimenzije kulture, sa njenim društvenim područjem koje je drukčije od isto-

rijske buržoazije? Pitanje je nerešeno, a situacija je dvosmislena. U jednom pogledu, ovi novi pobornici istine, vezuju se za buržoaske kulturne prostore, a u drugom suprotstavljaju se odbacivanju prošlosti i prihvatanju svih (deformisanih) formi sadašnjice. To su ljudi iz vremena posle prve socijalističke revolucije, nakon 17-te, orijentisani ka nauci budućnosti, a ipak intimno (možda i opravdano?) vezani za osmišljene forme svog obrazovanja i buržoaskog postojanja; to su, naime, forme kojih oni nisu spremni da se liše površnim činom večno prihvaćene ideologije forme, koje žive duboko u njima, da bi ih potpuno obespredmetili (lišili sadržaja) i doveli do savršenstva (u tome su oni i poslednji mistici), ali najčešće im ipak robiju. U stvari, oni se suprotstavljaju postojećoj realnosti ranije definisanoj kao jedinoj, kada ih ona u korenu stavlja u pitanje, kada ih približi umiranju buržoazije 800-te. To je stav Bloha, gotovo historičan, nasuprot američkom pragmatizmu, koji ume jedino da odbija, a one koji nisu umeli da „uživaju na izvoru materijalističke kritike“ gleda kao na čistu vulgarnost, predlažući nam čisti aristokratizam tipičan za *Kultur*.

Pa ipak, svi napisi s kojima smo dosada upoznati (a u kojima su navedena „osećanja“ veoma prisutna, nastali su nakon Drugog svetskog rata, a pisani su u jednoj socijalističkoj državi, Istočnoj Nemačkoj, gde je Bloh odlučio da živi i radi. On je, doduše, ulagao napore. Bilo je zalaganja za stvaranje jednog drukčijeg izražavanja od *Kulture*, ali su ona ostala bezuspešna; Bloh napušta Lajpcig 1961. godine, u vreme kada se podiže Berlinski zid. Od marksizma on čini nauku tendencije, društvenog i političkog plana, prihvatajući ideologiju rada, da bi je zagrnio u idealističko ruho, kao

delovanje u cilju istine, komentara i eksplikacije reči. On je tražio da lenjinizam i njegova avangardna dimenzija žive kao politička praksa u jednoj zemlji zasnovanoj na stalinističkoj politici i logici međusobno suprotstavljenih blokova i hladnog rata. A sve dotle dok se njeno delovanje sastojalo u idealističkom obrazovanju nove socijalističke rukovodeće klase nije bilo nikakvih suprotstavljanja; kada se, međutim, htelo da pruži otpor birokratskoj krutosti i sistemu, tada je kritika bilo više, i on je popustio. Njegova je sudbina bila zapečaćena; filosof socijalističkog profila ponovo postaje samo filozof na jednom univerzitetu na Zapadu (bivši Tübing) da ne bude više angažovan na konkretnoj realizaciji utopije i nadanja, koja čine samu srž marksizma,

već na mirnijem poslu sejanja onih formi koje prihvataju „mladi“ i u nastavljanju istinske reči (one Marksove) koju će morati da prihvate drugi glasovi i druge ruke. Na taj način, prolaženje kroz Marksa i njegovu „filosofiju“ postaje prolaženje kroz život i nadanja Ernsta Bloha: međutim, entuzijazam u njegovim spisima iz 68. manji je nego u onima iz 49; jedina mogućnost za nadživljavanje sastoji se u posvećivanju samog Marksa i njegovog „inoviranja“. Nauka tendencije i konkretne utopije nasuprot stvarnom programiranju, mada vulgarnom, modernom kapitalizmu, rešena je u ideologiji: njeno „nadanje“ postalo je veruju.

Ellis Donda

Prevela Nada Sponza Mimica

ČOLAJ, Henrik: POLITICAL ECONOMY AND SOCIAL PROGRESS (Politička ekonomija i društveni progres) — Marxism—Leninism and Our Time, vol. 3, Prag 1974, str. 51—62.

Marksistička politička ekonomija je, kao i istorijski materijalizam, odigrala odlučujuću ulogu u pretvaranju socijalizma iz utopije u nauku. Time je ona odigrala ključnu ulogu i u formiranju strategije i taktike u revolucionarnoj borbi radničko klase. Osnovnim razlikama između buržoaskih ekonomskih teorija i marksističke političke ekonomije mogu se objasniti i fundamentalne distinkcije u njihovoj naučnoj autentičnosti, klasnoj opredeljenosti i praktičnoj upotrebljivosti.

Može se slobodno reći da su, razvojem marksizma, ostale ekonomske doktrine izgubile naučnu vrednost i prestale da služe kao naučna spoznaja osnovnih zakona ekonomskog i, u konačnoj instanci, političkog života društva. Naučna impotencija buržoaske ekonomsk

misli se naročito očigledno manifestovala u vreme prerastanja kapitalizma u imperijalizam, u vreme proleterskih revolucija i konsolidacije socijalističkog društva. Marksizam je bio taj koji je analizirao sve bitne tokove toga doba i istovremeno pružio smernice za socijalističku izgradnju. Naučnom analizom je utvrđena neminovnost smenjivanja kapitalizma socijalizmom i ta naučna spoznaja služi kao oslonac u programima komunista, kao ideološka funkcija marksističke političke ekonomije. S druge strane, u onoj meri u kojoj je buržoaska ekonomska misao gubila naučnu vrednost, u toj meri je njena ideološka funkcija postajala značajnija da bi se ona na kraju pretvorila u otvorenu apološku kapitalizma.

U pogledu uticaja na stvarne ekonomske procese buržoaska teorija je dugo bila potpuno po strani. Tek Kejnza (Keynesa) je ekonomska teorija tešnje povezana sa praktičnom ekonomijom i vrši znatniji uticaj na ekonomske odluke države.

Ekonomska nauka nikad do sad nije imala pred sobom takvu raznovrsnost problema, fenomena i procesa koji traže objašnjenje niti je društvo, njegove osnovne klase i političke snage, ikad do sad osećalo tako veliku potrebu za ekonomskom teorijom. Izgradnja socijalizma i komunizma pred ekonomsku teoriju postavlja nove izazove i probleme. Po našem mišljenju, postoje tri grupe takvih problema. Prva obuhvata kompleks planiranja, organizacije i upravljanja, druga obuhvata probleme socijalističke ekonomske integracije u međunarodnim razmerama a treća se odnosi na ostvarivanje kvalitativno nove etape — razvijelog socijalizma. U svemu tome uloga ekonomije u društvenom napretku ne sme da se svede na prosto proširivanje proizvodnih snaga. Ekonomska nauka mora da predviđa osnovne trendove nacionalnog ekonomskog razvitka i da stvara efikasne instrumente za kontrolu i regulisanje tog razvoja. Velika pažnja se poklanja i izučavanju najvažnijih tendencija i karakteristika savremenog kapitalizma. Može se reći da marksistička politička ekonomija kroz svoje izučavanje kapitalizma čini jedan od osnovnih stubova anti-imperijalističke borbe međunarodnog proletarijata.

Kao i mnoge druge nauke politička ekonomija još uvek ima probleme koje tek treba rešiti. Osim toga, ona ne sme da zanemari i zapostavi najnovija dostignuća ljudskog saznanja kao što su kibernetika, analiza sistema itd. Ova potreba za stalno osavremenjavanjem je kod nekih autora izazvala želju za „revolucionisanjem“ marksističke političke ekonomije. Po ovim autorima staru marksističku paradigmu treba zameniti novom, savremenijom, univerzalnom koja bi činila osnove neke „opšte, zajedničke teorije“ i pri tome ne bi vodila računa o razlici i sukobu klasnih interesa. Ta nova paradigma se određuje kao direktno rukovođenje ekonomijom sa pozicija dugoročne ciljne funkcije što, u stvari, predstavlja dugoročno optimiziranje ekonomskog razvoja.

Ovakav stav je nenaučan i neprihvatljiv jer političku ekonomiju podređuje cilju koji bi, u stvari, trebalo da bude unjoj sadržan. Ako postoji neka kriza paradigme onda je to kriza buržoaske političke ekonomije što se najbolje može videti iz sve oštrijeg kritičkog stava prema njenoj svrsishodnosti koji zauzimaju sami buržoaski ekonomski teoretičari¹. Ekonomisti bratskih socijalističkih država ne traže „revolucionisanje“ političke ekonomije socijalizma. Ono što je u tim zemljama potrebno je razvijanje i produbljivanje marksističke ekonomske nauke u skladu sa sadašnjim potrebama i karakteristikama razvoja socijalizma.

Mihailo Crnobrnja

¹ Joan Robinson, „The second crisis of Economic Theory“ (Druga kriza ekonomske teorije), *American Economic Review*, vol. 62, br. 2, 1972. godina; Gunnar Myrdal *The Asian drama* (Azijska drama), tom 1, Njujork 1969.

Autor na početku izražava svoje čuđenje što poplavu knjiga o Marksovoj teoriji otuđenja prati veoma mali broj radova o Marksovoj teoriji svesti i lažne svesti mada su otuđenje i ideologija tesno povezani; ideologija, u krajnjoj liniji, nije ništa drugo nego otuđena svest. Čuđenje se uvećava time što autor u ovom problemu, gledano i istorijski i politički, vidi fundamentalan problem našeg doba. Razvoj savremenog kapitalizma je neodvojiv od rastuće dominacije ideologije a dolazi i do krupnih pomeranja u „organskog sastava rada” od onog koji je stvarao materijalna dobra ka onom koji oblikuje i strukturu verovanja savremene radničke klase. Autor smatra da je to dovoljan razlog da se što pre posveti što više pažnje analizi Marksovog pogleda na lažnu svest.

U širokoj i kompleksnoj Marksovoj teoriji svesti autor posvećuje svoju pažnju pitanju odnosa pojmova „odražaja” (reflection) i „suprotnosti” (inversion) tj. pitanju kako svest istovremeno može da odrazi realnost i predstavi je kao suprotnu od onoga što jeste? Lažna svest nekako izvire iz realnosti koju krivo predstavlja i u tom procesu „otkriva” ili „reflektuje” nešto od onoga što ju je stvorilo. Iskrivljenje do koga se dolazi, prema tome, nije slučajno: to je upravo ono što postojeći skup društvenih odnosa zahteva. Mistificirana predstava *manifestuje* istu realnost koju prikriva. To je pitanje koje marksistička teorija mora da rasvetli i objasni.

U *Nemačkoj ideologiji* Marks čini prvi ozbiljniji pokušaj da poveže odražavanje i suprotnost pomoću koncepta *camera obscura*. Marks je pokušao da razreši problem sinteze „odražaja” i „suprotnosti” stvaranja

putem proste teorije o saznanju putem kopiranja dodajući zatim i kvalitativni obrt u negaciji. Ideologija je kopija stvarnosti ali je „izvnutna” tako da je ovo teorijsko tumačenje blisko vulgarnom materijalizmu koji Marks na drugim mestima u istom radu oštro napada. Autor smatra da je cela analiza kod „ranog” Marks-a zasnovana na pojednostavljenoj teoriji baze i nadgradnje po kojoj osnovu društvene egzistencije pruža „materijalni aspekt života” a odraz te materijalne baze čini nadgradnju. Drugim rečima, jedino je materijalna proizvodnja stvarna a sve ostale dimenzije društvenog života predstavljaju svesne proizvode ove osnovne delatnosti — proizvode koji su iluzorni i epifenomenalni.

Analizirajući, dalje karakteristike Marksovog naučnog stava iz tog ranijeg perioda autor smatra da je Marks tada bio „najblaže rečeno nejasan” (str. 50), da je izvoriste lažne svesti u odražaju a ne u stvarnosti koja pruža taj odražaj, da je Marks veoma dvosmislen na odlučujućem mestu tj. u objašnjava vanju koji je to deo realnosti koji je, u stvari, odražen u svesti i, konačno, raniji oblik njegove teorije nije bio u stanju da objasni grešku, zabludu (error). Ipak, autor daje tri ograde svoje interpretacije: prvo, da se usredsredio na jedan aspekt Marksovog argumenta a da je svestan da postoje i druge interpretacije odnosa društvene stvarnosti i svesti u ranim radovima; drugo, da ne odbacuje već tada stvoreno gledište da kontrola nad načinom proizvodnje daje i kontrolu nad medijumima kroz koje se svest eksplicitno formira; i treće, ova interpretacija ne polazi od toga da postoji samo „rani” Marks i „zreli” Marks već da

i proces razvoja njegove misli ima ogroman značaj za njegovo potpuno razumevanje.

Autor ukazuje na to da Marks u „Kapitalu”, posebno u odeljku o fetišizmu robe, opisuje proces po kojem do mistifikacije svesti dolazi u vidu unutrašnjeg, imanentnog aspekta proizvodnje viška vrednosti. *Konkretni oblik ideologije usaden u proces ekstrakcije viška vrednosti prožimaće i određivaće prirodu svesti u celokupnoj društvenoj strukturi* (podvukao autor). Umesto da se na odnos između baze i nadgradnje gleda kao na odnos između ekonomske delatnosti i ideološke svesti na njega treba gledati kao na različite oblike same svesti. Proizvodne snage se ne mogu izolovati od društvenih odnosa iz prostog razloga što one nisu „stvari” već ljudi, obučeni u tehničkoj i društvenoj podeli rada.

Autor zatim analizira fetišizam kao osnovni oblik društvene mistifikacije. On na standardan način opisuje kako je Marks upotrebljavao ovaj svoj koncept kako u apstraktnom tako i u konkretnom obliku. Taj deo izlaganja autor zaključuje izražavanjem mišljenja da je evidentno da je Marks u celokupnoj analizi fetišizma u „Kapitalu” tretirao mistifikaciju svesti kao nešto unutarne kapitalističkom načinu proizvodnje. „Ideologiju stvara sam način proizvodnje što se znatno razlikuje od stavova iznesenih u *Nemačkoj ideologiji*” (str. 63). Kapitalistička klasa institucionalizira svest na način na koji to čini upravo zato što je na to prinuđena. Fetišizam koji se rađa u robnom obliku prodire u ostale društvene institucije delujući na svaku na jasan i snažan način. S druge strane, svaka od tih institucija hijerarhijske strukture daje i svoj doprinos mistifikaciji tako da „paralelno sa napredovanjem savremenog kapitalizma i sve većem međusobnom prodiranju „ba-

ze’ i „nadgradnje”, oblici mistifikacije koji proističu iz nadgradnje postaju sve značajniji i za neprekidno reprodukciju ekonomske strukture” (str. 64). Zadatak je savremenih marksista, smatra autor, da otkriju specifične oblike mistifikacije koji prožimaju društvene institucije, da povežu međusobno te različite oblike ideologije i da ih, zatim, povežu i sa osnovnim elementima ekonomskog života.

Autor se, zatim, vraća pitanju odnosa odražaja i suprotnosti smatrajući da je prethodna analiza pripremila teren za odgovor u toliko što je ukazala da Marks iskrivljenje svesti do kojeg u kapitalizmu dolazi ne tretira kao prostu iluziju. Za Marksa je uvek bio značajan odnos između bazične realnosti društvenog života i njegovih pojava, manifestacija. „Ako je pogled u krajnjoj liniji iskrivljen, „lažna pojava” to je zbog toga što je perspektiva iz koje se stvarnost sagledava ograničena” (str. 65). Autor ukazuje na to da iskrivljenja, izvrtnja u kapitalizmu nisu samo greške već i prilike jer otkrivaju stvarnost koja ih je rodila i revolucionarnu potrebu zamenjivanja te stvarnosti takvom u kojoj će potrebe za mistifikacijom biti prevaziđene. Međutim, tu deluju i snage suprotno usmerene pošto isti proces koji prožima naše društvene odnose iskrivljuje i našu svest o tim društvenim odnosima.

Odnos između „suprotnosti” i „odražaja” se, dakle, sastoji u sledećem: „u onoj meri u kojoj smo otuđeni i shvatamo svoje otuđenje, u toj meri je i naša percepcija situacije i sama „otuđena” ili mistificirana. Mi shvatamo našu bespomoćnost u ovom društvu i ovaj aspekt naše svesti predstavlja odražaj realne činjenice da smo eksploatisani. Ali mi shvatamo ovu bespomoćnost kao nešto permanentno, kao sudbi-

nu a ne kao nešto prolazno, istorijsko i ovaj deo naše svesti je izvrnut, suprotan" (str. 71). Rezultat ovakvog stanja, po mišljenju autora, je da prolazno shvatamo kao večno, ljudski stvorenu situaciju kao zakon prirode a našu sopstvenu snagu kao snagu nezavisnih pojava i ideja. Toliko je snažan ideološki uticaj kapitalizma da upotreba fizičke sile opada jer postaje disfunkcionalna; ideologija preuzima njeno mesto.

Kao zaključak, autor nudi dva stava: prvo, podseća da je tokom cele analize snažno naglašavano da oblik svesti koji prožima način proizvodnje proširuje svoj uticaj kroz celokupnu društvenu strukturu.

GARAUDY, Roger: DIE AKTUALITÄT DES MARX-SCHEN DENKENS (Aktuelnost Marksovog mišljenja) — Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M. 1969.

Alfred Šmit (Schmidt) kaže, pomalo pre nagljeno, u predgovoru „da ova knjiga predstavlja zasada završetak Garodijevog razvitka od doktrinara u humanističkog kritičara". Sam Garodi kaže to preciznije u predgovoru: „Reč je o tome da se pokaže uzaludnost svih pokušaja revizionizma, koji se stalno obnavlja, da falsifikuje i otupi oštricu Marksovog mišljenja."

Receptivan čitalac saznaje iz ove knjige, nasuprot mnogim drugim, ono što je Marks stvarno rekao. Povezanost Marksovog mišljenja sa sadašnjošću od najveće je važnosti već i stoga što autor, apsolutno s pravom, ukazuje na okolnost da „u naše vreme marksizam postiže stvarnu univerzalnost za kakvu nije znao nijedan duhovni, politički ili filozofski pokret u prošlosti" (230). Kaže se da trećina svetskog stanovništva živi u društvima koja izgrađuju socijalizam u smislu Marksovog učenja; sve mišlje-

Drugo, važno je naglasiti da je Marksova analiza fetišizma zasnovana na skupu pretpostavki koje ne važe za savremeni kapitalistički svet. Kao rezultat transformacije kapitalizma i priroda mistifikacije se na bitan način menja i autor opisuje te bitne promene smatrajući da je ključno to da fetišizam savremenog života prodiše kroz kontrolu nad pojedincima u celom spektru njihove društvene aktivnosti, u formiranju njihovog karaktera i artikulacije njihove svesti. Priroda današnjih društvenih mistifikacija je uveliko različita i znatno kompleksnija od one koju je opisao Marks.

Mihailo Crnobrnja

nje i delanje mora se pozivati na marksizam — istupajući ili za njega ili protiv njega.

Ma koliko se činilo neoriginalno, ovo gledište je važno zato što čini panoramu koja se čitaocu pruža posle dugog putovanja širokim prostranstvima Marksovog mišljenja. Nasuprot drugim kritičkim tumačenjima, za Garodija se socijalistička izgradnja i pored svih različnosti načina izgradnje, proteže od Labe do Pacifika. Optužujući znak jednakosti teorije konvergencije pretvara se u umirujući znak jednakosti socijalističkog tabora.

Uprkos deformacijama. O njima Garodi kaže: „Dimenzija uspeha marksizma katkad je smanjivana i prikrivana zato što je prikrivano i samo Marksovo mišljenje. U toku četvrtog veka herojska i mukotrpa izgradnja socijalizma, na koju je svet kapitala odgovorio politikom žičanih prepreka, morala se odvijati u uslovima izuzetnog stanja" (232). Ipak, jav-

na samokritika prve i najveće od svih socijalističkih zemalja stvorila je uslove za preporod Marksovog mišljenja i za grandiozan stvaralački razvitak. To liko kaže Garodi 1964.

Nije poznato da li autor ostaje pri ovoj perspektivi i posle čehoslovačke tragedije. Mnogo šta govori u prilog tome. Konstatovaćemo samo to da Garodi u ovoj knjizi iz osnova razobličava iluziju buržoaske demokratije, da bi zaključio: „Time što se okončava otuđenje države kao organa vlasti društva, diktatura proletarijata je već pre odumiranja države najautentičniji oblik demokratije" (219).

Recenzent izražava rezerve prema tome što Garodi, odmevajući uticaje koji određuju Marksovo mišljenje, težište pomena sa Hegela na Fihtea. Za

Garodija je Fihteoov filozofski uticaj na Marksa važan zato što veruje da u takvoj vezi u marksizmu treba spasti dimenziju subjektivnosti, koja se i njemu, kao egzistencijalistima, čini bitna. Po njemu, sa učenjem mladog Marksa da čovek stvarajući stvara samog sebe, dakle čini sebe delatnim, marksizam sledi Fihteoovo učenje vernije nego egzistencijalisti, koji se u ovom pogledu ne drže toliko racionaliste Fihtea koliko iracionaliste Kjerkegora (Kirkegaard) (37).

Recenzent ne može da se složi sa vrednovanjem Fihtea kao oca Marksove antropologije; isto tako malo uspeva da u Kantovom agnosticizmu otkrije bilo kakav „dualizam" (43).

Bruno Frei (Beč)